

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 26 | גיליון 2 | יולי 2023

כתב העת **עדן אסטרטגי** – כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי שפיט ומוכר על ידי הוות"ת למודל התקצוב, מופץ בכל רבעון ומיועד להעשיר ולאתגר את השיח המחקרי והציבורי במנעד הנושאים הקשורים לביטחון לאומי בהקשרו הרחב ביותר. לצד המיקוד בישראל ובמזרח התיכון, נכללים בכתב העת גם מאמרים העוסקים בסוגיות ביטחון לאומי בזירה הבינלאומית. הדגש בכתב העת הוא על מאמרים מחקרניים ואקדמיים באופיים, אך לצידם נכללים בכתב העת גם מאמרי מדיניות, סקירות אקדמיות, ביקורת ספרים ובמות שיח בהשתתפות מומחים.

המאמרים המופיעים ב**עדן** נכתבים על ידי חוקרי המכון ואורחיו, והדעות המובעות בהם הן של המחברים בלבד.

יו"ר המערכת

פרופ' מנואל טרכטנברג

עורכים

פרופ' קובי מיכאל
ד"ר גליה לינדנשטראוס

עורכת משנה

ד"ר ג'ודי רוזן

רכז המערכת

ד"ר אורי ורטמן

חברי המערכת

פרופ' דימה אדמסקי
פרופ' אבי בן צבי
פרופ' איתן גלבוע
פרופ' עזר גת
פרופ' תמר הרמן
פרופ' אייל זיסר
פרופ' בני מילר
פרופ' אביתר מתניה
פרופ' אשר ססר
פרופ' איתמר רבינוביץ'
ד"ר יואל גוז'נסקי
ד"ר ענת קורץ
השגריר אפרים הלוי

עריכת לשון והגהה: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לוגו: b-way digital

דפוס: אורניב ר. בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556

טל': 03-6400400, פקס: 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אסטרטגי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN Printed version: 0793-8950

ISSN Online version: 2789-9519

תוכן העניינים

הבמה המחקרית

- עיצוב והתפתחות אסטרטגיית ההרתעה של חזבאללה כלפי ישראל
יורם שוייצר, אורנה מזרחי וענת שפירא 3
- אוויריית יבשה – הפתרון לשילוב מיטבי של אמצעים אוויריים בקרב היבשתי
אסף הלר ועפר שלח 21
- השלכות השינויים הדמוגרפיים במרחב האורבני בישראל על הביטחון הלאומי
יצחק טרכטינגוט, שלמה בלאק ואסטבן קלור 35
- מגמות חברתיות, פוליטיות וכלכליות במזרח ירושלים בשנים 2010–2022 וגישת ישראל
לביטחון – לקחים ותובנות
דרק ליף 51
- תמרון כלכלי: איך מדינות עוקפות סנקציות כלכליות
יוליה ארפורט ותומר פדלון 68

הבמה המדינית

- ישראל וחוזק הרשות הפלסטינית – מהותן של קרני הדילמה
קובי מיכאל, תמיר הימן ואורי ורטמן 85
- לאומנות ולעומתיות במדיניות החוץ הטורקית בעקבות בחירות מאי 2023
רמי דניאל וגליה לינדנשטראוס 91
- הפקת חשמל או נשק רב עוצמה – יישום כפול ומשמעותו
יהושע קליסקי 97

במת שיח

- המשבר החברתי-פוליטי המכון בישראל: מאפיינים והשלכות על הביטחון הלאומי
מאיר אלרן וקובי מיכאל 106

מסמכים מן הארכיון

- מלחמת יום הכיפורים בעיני מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר
ישיבת צוות מזכיר המדינה, 23 באוקטובר 1973
זכי שלום 112

ביקורת ספרים

- “הצבאי הוא המדיני”
איל ליון 125
- 75 שנה ל-1948: האם ה“נכבה” נמשכת?
אפרים לביא 129
- ישראל והאזור: המוצא מהמבוך טרם נראה באופק
אופיר וינטר 135
- ממה חרדים החילונים והחרדים?
שלמה בלאק 138

עיצוב והתפתחות אסטרטגיית ההרתעה של חזבאללה כלפי ישראל

יורם שוייצר, אורנה מזרחי וענת שפירא

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

בשנה שעברה מלאו 40 שנים לארגון חזבאללה ו־30 שנים להנהגתו בידי נסראללה. לאורך השנים חזבאללה התפתח מארגון טרור קלאסי לארגון רב־פנים וזהויות, המהווה גורם צבאי בעל יכולות קונוונציונליות וראש חץ של "ציר ההתנגדות" השיעי. לאורך השנים, וביתר שאת מאז מלחמת לבנון השנייה (2006), הארגון התעצם מבחינה צבאית אך נמנע ממימוש יכולותיו ההתקפיות כלפי ישראל, כשהקו המנחה של פעילותו הוא שימור וביסוס מאזן ההרתעה בינו לבין ישראל, מתוך אינטרס להימנע מהידרדרות נוספת למלחמה כוללת עימה. מאמר זה בוחן את הגורמים שהשפיעו על עיצוב "משוואת ההרתעה" בין חזבאללה לישראל, את התפתחותה ההדרגתית לאורך 40 שנות העימות בין ישראל לארגון, המבוססת על שילוב של פעילות צבאית קינטית ולוחמת תודעה, ואת מאפייניו של מאזן ההרתעה הנוכחי בין חזבאללה וישראל, במטרה ללמוד ולהבין כיצד ראוי להתמודד עם האתגר שמציב הארגון בפני ישראל. התזה המרכזית של המאמר היא שלמאזן ההרתעה הנוכחי שורשים עמוקים מראשית צמיחת חזבאללה והוא מהווה מרכיב מרכזי באסטרטגיה הנוכחית של הארגון, אך נוכח נטייתו של נסראללה לסיכונים והמציאות המשתנה, אין בכך כדי להבטיח מניעת עימות נרחב בין הארגון לצה"ל בעתיד, אשר עלול אף להתפתח לכדי מלחמה רב־זירתית.

מילות מפתח: חזבאללה, נסראללה, איראן, הציר השיעי, לבנון, טרור, גרילה, התלכדות הזירות, החזית הצפונית, נשק תלול מסלול, טילים, משוואת ההרתעה

מבוא

בתקופה האחרונה מפגין ארגון חזבאללה ביטחון עצמי הולך וגובר ויתר תעוזה מול ישראל. ביטויים מרכזיים לכך הם המערכה המשולבת הקינטית־תודעתית שניהל הארגון סביב החתימה על הסכם הגז בין ישראל ולבנון; ניסיון הפיגוע בצומת מגידו במארס 2023, אפשור שיגור קטיושות על ידי ארגונים פלסטיניים מדרום לבנון (2021–2022) והגברת החיכוכים עם צה"ל לאורך הגבול. נראה כי חזבאללה מזהה הזדמנות לשינוי מאזן ההרתעה בינו לבין ישראל לטובתו וליצירת כלי משחק חדשים. מטרתו של מאמר זה היא להציג את מקורותיה של האסטרטגיה הנוכחית של חזבאללה כלפי ישראל ואת התפתחותה, בדגש על תפיסת מאזן ההרתעה של חזבאללה כלפי ישראל. תחילה נבחנים הגורמים המעצבים את אסטרטגיית הפעולה של הארגון. בהמשך נסקרת ההתפתחות ההיסטורית של מאזן ההרתעה בין חזבאללה ובין ישראל. השילוב בין שני היבטים אלה מניח את הבסיס

להבנת מאזן ההרתעה הנוכחי בין חזבאללה וישראל, אשר נבחן בחלקו האחרון של מאמר זה, ובו גם מוצגות משמעויותיו לישראל בדגש על הסיכונים הגלומים בו.

במישור הצבאי התפתח חזבאללה לכוח גרילה ובהמשך אף לכוח צבאי, אשר בזכות מאמץ התעצמות אינטנסיבי בסיוע איראן הוא הכוח בעל היכולות הצבאיות הקונוונציונליות המאיימות ביותר על ישראל כיום.

חזבאללה החל את דרכו כארגון טרור קלאסי, אך במהלך השנים שחלפו מאז הקמתו הפך לארגון רב־פנים וזהויות. במישור הצבאי הוא התפתח לכוח גרילה ובהמשך אף לכוח צבאי, אשר בזכות מאמץ התעצמות אינטנסיבי בסיוע איראן הוא הכוח בעל היכולות הצבאיות הקונוונציונליות המאיימות ביותר על ישראל כיום. לא זו בלבד, הארגון גם נתפס כיום כראש

נכונותו לפעולה צבאית, כשהמערכה התודעתית הפכה ל"תומכת לחימה".

טענתנו השלישית היא שבשנים האחרונות תהליך ההתמסדות של חזבאללה והשתלבותו במדינת לבנון צברו חשיבות גוברת ביחס לגורמים אחרים המשפיעים על אסטרטגיית הארגון. תהליכים אלו תרמו לריסון הארגון, אשר מקדיש תשומת לב ניכרת לשרידותו ולמעמדו בלבנון. מגמת ריסון זו גם מקבלת תמיכה מגורמים נוספים המשפיעים על עיצוב האסטרטגיה של הארגון, ובהם דאגתו לשרידותו, מעורבותו במלחמת האזרחים בסוריה ורצונו בלגיטימציה בינלאומית.

תהליכים אלו, של מתיחת גבולות מצד חזבאללה כדי לשפר את משוואת ההרתעה לטובתו מחד גיסא, וריסון ואיפוק מאידך גיסא, מותירים על כנו את הסיכון לעימותים קצרים ומוגבלים שלהבנתו עלולים להתפתח למלחמה כוללת, בניגוד לאינטרס הבסיסי של ישראל ושל חזבאללה בעת הזו. זאת משום שהם מערערים את הוודאות שהעניקה משוואת ההרתעה בעבר וחותרים תחת "הבהירות האסטרטגית", שאפשרה לכל אחד משני הצדדים לצפות את פעולות האחר.

חשוב להדגיש כי המאמר מתמקד ביחסי הכוחות של חזבאללה מול ישראל ובעיצוב משוואת ההרתעה בין הצדדים. לפיכך אין בו כדי להוות סקירה היסטורית מקיפה על התפתחות הארגון או על תרומתו האישית של נסראללה לכך. כמו כן אין המאמר מבקש להציג המלצות אסטרטגיות לאופן הפעולה הראוי מול התנהלות חזבאללה, אלא הוא מתמקד בהבנת הגורמים המשפיעים על עיצוב אסטרטגיית ההרתעה של הארגון כלפי ישראל ועל התפתחותה.

הגורמים המשפיעים על עיצוב אסטרטגיית ההרתעה של חזבאללה

תפיסת הלחימה וההרתעה של חזבאללה כלפי ישראל הלכה והתגבשה לאורך השנים מראשית דרכו כמעט, וברבות הימים הפכה לאסטרטגיה המובילה של הארגון מול ישראל, כפי שהיא נתפסת כיום. בטרם נציג את תהליך התפתחות תפיסה זו ואת האסטרטגיה הנוכחית של הארגון, חשוב להבין מהם הגורמים העיקריים שהשפיעו על התפתחותה ועל מדיניות הפעלת הכוח של הארגון. עד כה מרבית הספרות הקיימת התמקדה בהשפעה האיראנית על חזבאללה או בזוהו הלבנונית. נקודת מבט זו מחמיצה גורמים נוספים המשפיעים על תהליכי קבלת ההחלטות, כמו גם את האינטראקציה ביניהם. בפרק זה מוצגת פריסה רחבה של כלל הגורמים המשפיעים על תהליכי קבלת ההחלטות של חזבאללה תחת הנהגתו של נסראללה ביחס לעימות עם ישראל.

החץ של "ציר ההתנגדות" המורחב (הציר השיעי בהובלת איראן, יחד עם חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיניים). יכולותיו של הציר עלולות לעמוד לרשות איראן וחברי הציר האחרים כדי ליצור מציאות שבה מתממש איום "התלכדות הזירות" בנסיבות של עימות אלים עם ישראל, שיוביל לכך שהתפרצות בחזית אחת תגרום להתקפה על ישראל גם מזירות נוספות. מאז מלחמת לבנון השנייה חזבאללה נמנע משימוש במלוא יכולותיו הצבאיות, והדברים אמורים בעיקר לגבי כוח האש שברשותו ובפרט זה המדויק, המכסה את כל העורף הישראלי. עם זאת וכאמור לעיל, בתקופה האחרונה הארגון מגלה תעוזה רבה יותר, ולא ברור אם הימנעות זו תימשך. בבסיס האסטרטגיה של הארגון בהתמודדות עם ישראל עומדת כיום "משוואת הרתעה" הדדית שהתבססה בינו לבין ישראל, אשר שורשיה ניטעו מראשית דרכו של הארגון. כדי להבין לעומק את המשוואה הזו נציג תחילה את הגורמים המשפיעים על עיצוב אסטרטגיית הלחימה ותפיסת ההרתעה של חזבאללה. עם גורמים אלו ניתן למנות בראש ובראשונה את יחסי הארגון עם איראן, בצד השיקולים הנוגעים ללבנון, נוכח מעמדו והתבססותו במערכת הלבנונית. לצד זאת הארגון מושפע בעיצוב תפיסתו גם מגורמים נוספים הזוכים לרוב להתעלמות, ובהם הצורך שלו בשרידות, יחסי הכוחות שלו מול ישראל, ההתפתחויות האזוריות והצורך שלו בלגיטימציה בינלאומית. מאמר זה סוקר גם גורמים אלו ודן באינטראקציה ביניהם. לאחר הצגת הגורמים נבחנת ההתפתחות הכרונולוגית של משוואת ההרתעה בין הארגון לישראל, תוך התייחסות לארבע תקופות מרכזיות: העשור הראשון לקיומו של הארגון; התקופה שבין חיסול מזכ"ל הארגון מוסאוי ותחילת כהונתו של נסראללה ועד הנסיגה מלבנון; התקופה שבין הנסיגה מלבנון לבין מלחמת לבנון השנייה; והתקופה ממלחמת לבנון השנייה ועד היום. הבנת הפרספקטיבה ההיסטורית של התפתחות משוואת ההרתעה הדדית שבהן נהג חזבאללה להרחיב אותה מניחה את הבסיס לחלקו האחרון של המאמר, שבו מוצג מאזן ההרתעה הנוכחי בין חזבאללה וישראל, תוך בחינת היתרונות הגלומים בשימורו לצד הסיכון להפרתו על ידי מי מהצדדים.

המאמר מבקש לקדם שלוש טענות מרכזיות. הראשונה – תפיסת ההרתעה הנוכחית של הארגון נטועה היטב באסטרטגיה שלו לאורך השנים. השנייה עוסקת בשימוש המשולב של חזבאללה באמצעים צבאיים (קינטיים) לצד לוחמת תודעה, כאשר לאורך השנים היחס בין שני מרכיבים אלה השתנה: בתחילת הדרך, בשל חולשת הארגון היה לכלי התודעתי משקל רב יותר לצד פעולות הטרור, אך ככל שהארגון התעצם כך גברה

התחזקות מעמדו של נסראללה הפך שיח הבכירים הזה לתיאום והתייעצויות ופחות להכתבת מדיניות, כאשר נסראללה נתפס בעיני האיראנים כמומחה מספר אחת לישראל, שיש להתייחס לעצותיו בכובד ראש ולא לראותו כפקיד הממלא הוראות מוכתבות (Al-Salhy, 2020). בעשור האחרון הלכה והתבססה בקרב גורמים בישראל ובמערכת הבינלאומית הערכה כי איראן מציידת ומטפחת את הכוח הצבאי של חזבאללה כדי שיעמוד לשירותה ב"יום פקודה", כלומר ראיית תפקידו העיקרי של חזבאללה במתן מענה, אם וכאשר ישראל תחליט לקדם תקיפה צבאית רחבה נגד מתקני הגרעין של איראן (אל"ם ט' ואל"ם ר', 2023). על פי תפיסה זו, בתרחיש של תקיפה ישראלית באיראן חזבאללה יגיב במתקפה רחבה על העורף הישראלי כדי להצית מלחמה רב-זירתית בין ישראל לבין הציר השיעי ואף מעבר לו, כשבשנים האחרונות ציר ההתנגדות המורחב כולל באופן ברור יותר, לצד גורמי הציר השיעי, גם את חמאס ואת הג'האד האסלאמי הפלסטיני (INSS Israel, 2021). בתרחיש זה תפקידו המרכזי של חזבאללה, שהפך לגורם בעל היכולות הקונוונציונליות המאיימות ביותר על ישראל, מכתוב לארגון ולהנהגה בטהראן יתר זהירות בשימוש ביכולותיו עד "יום הפקודה", כדי לשמור לעת הצורך. להערכתנו, תפיסה זו משתלבת בהיגיון העומד בבסיס שאיפת הארגון לבסס את מאזן ההרתעה מול ישראל, ומייצרת עבורו "מרחב נוחות" מול ההנהגה האיראנית, שאינה דורשת מחזבאללה להגיב בפעולות לאורך הגבול הלבנוני בתגובה לתקיפות הישראליות התכופות נגדו מצד ישראל, במסגרת המערכה המתנהלת ביניהם.

מעמדו הדומיננטי של חזבאללה בלבנון –

במקביל למחויבותו של הארגון לאיראן, לאורך השנים הלך והתבסס מעמדו במדינה הלבנונית, וכיום הוא מהווה גורם כוח מרכזי ומשפיע ביותר במדינה. העמקת הקשר והזהות בין הארגון לבין לבנון על כלל עדותיה משפיעות גם הן על מערכת שיקוליו של הארגון, ותופסות מקום חשוב בסדר העדיפויות שלו ככל שהוא מתבסס ומתמסד בתוך לבנון. מדובר בתהליך הדרגתי המתקיים בשני ממדים במקביל. מצד אחד, כגורם כוח המשולב במערכת הפוליטית הלבנונית ולרוב גם זה המוביל אותה (בייחוד לאורך כל תקופת נשיאותו של מישל עאון, בשל הברית של חזבאללה עם מפלגת הנוצרית), ומצד שני כגורם עצמאי בעל אינטרס ארגוני אוטונומי, אשר מעבר ליכולותיו הצבאיות העצמאיות יש לו תרומה חשובה וייחודית במכלול הכלכלי-חברתי, בעיקר עבור האוכלוסייה השיעית, במסגרת פעילות הדעווה שלו. חזבאללה מספק לאוכלוסייה השיעית סיוע כלכלי ואת כלל השירותים הנדרשים לניהול חייהם (חינוך,

חזבאללה ככלי בשירות איראן – לחזבאללה

מחויבות עמוקה לאיראן, שהיא מורת דרך ומשפיעה מרכזית על כלל שיקוליו, ובפרט מול ישראל. הארגון קשור בטבורו למשטר האסלאמי של חכמי ההלכה, אשר בחסותו ובסיועו הוא הוקם ב-1982 כצעד ראשון במסגרת המאמץ האיראני לייצא את "המהפכה האסלאמית", תוך ניצול המצב הכאוטי בעקבות מלחמת האזרחים בלבנון ומלחמת לבנון הראשונה עם ישראל (קורץ ועמיתיה, 1993; שי, 2001; שפירא, 2000, 2020; Shapira, 2021). מראשית ימיו של הארגון הייתה איראן מקור השראה ומודל לחיקוי עבורו. אלו נבעו מזהות הדתית-שיעית ומאימוצה של האידאולוגיה הדתית-פוליטית האיראנית של שלטון איש הדת (ולאית אלפקיה) (כנאענה, 2021; Kizilkaya, 2019). לאורך השנים איראן הייתה ונותרה משענתו הכלכלית והצבאית העיקרית של הארגון. עיקר תקציבו הרשמי של חזבאללה מגיע מאיראן (בשנים האחרונות מוערך בכ-700 מיליון דולר בשנה, מתוך תקציב רשמי של כ-1 מיליארד דולר) וכך גם הסיוע הצבאי הזורם לחזבאללה באופן קבוע בכל דרך אפשרית. הסיוע נמשך גם בעיתות של קשיים פנימיים ומצוקה תקציבית באיראן. האיראנים דואגים לאימונו ולחימושו של הארגון באמצעים המתקדמים ביותר שברשותם (טילים ורקטות מכל הסוגים, כולל מדויקים, כלי טיס בלתי מאוישים ומערכות הגנה אווירית) (Levitt, 2013). מאמצי ישראל לעצור משלוחים אלה במסגרת המערכה בין המלחמות (המב"ם) זוכים להצלחה חלקית ואינם מרפים את ידי הארגון ואיראן.

מאמץ איראני מתמשך זה הוביל להפיכתו של חזבאללה לא רק לזרוע הצבאית השילוחית העיקרית של איראן במזרח התיכון אלא גם לחוד החנית של הציר השיעי בהובלתה. אך לא רק עוצמתו הצבאית של הארגון מבוססת על הסיוע האיראני אלא גם תפיסות הלחימה שלו, המעוצבות בסיוע מפקדים, מומחים ויועצים איראנים. הבולט בין יועצים אלה, בעיקר בשני העשורים האחרונים ועד מותו (בינואר 2020), היה מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה (האחראי ליצוא המהפכה אל מחוץ לאיראן) קאסם סולימאני, אשר ניתן לייחס לו תפקיד מרכזי בגיבוש אסטרטגיית המאבק של חזבאללה בישראל ומדיניות הפעלת הכוח מולה (Levitt, 2021). כך למשל, סולימאני הגיע ללבנון במהלך מלחמת לבנון השנייה ב-2006 על מנת לסייע לחזבאללה לנהל את המלחמה, לצד נסראללה ועמאד מורנייה (Shapira, 2021). ברבות השנים וככל שהתבסס מעמדו של נסראללה בארגון, העמיק גם הקשר האישי בינו לבין ההנהגה הבכירה בטהראן ובעיקר עם המנהיג העליון ח'אמנאי, אשר עימו הוא מקיים שיח קבוע. עם

בקיעים בין חזבאללה לבין "הזרם הפטריטי החופשי" הנוצרי, ששיתף עימו פעולה עד כה, והארגון מתקשה להביא להרכבת ממשלה לטעמו ולבחירת מועמד לנשיאות, סולימאן פרנג'ייה (מזרחי, 2022א').

מעמדו הדומיננטי של חזבאללה בלבנון, שנבנה בהדרגה לאורך השנים, בצד מחויבותו לאוכלוסייה הלבנונית בכלל ולמגזר השיעי התלוי בו בפרט, העלו את מידת אחריותו למדינה הלבנונית ולכלל תושביה. כל אלה משפיעים על שיקוליו ומכתיבים יתר זהירות וריסון במדיניותו כלפי ישראל. הדבר מקבל חיזוק לנוכח התפיסה הרווחת בישראל ובאה לידי ביטוי פומבי בדברי בכירים בממשל ובצבא, כי מדינת לבנון תיתפס כאחראית לכל פעולה של הארגון נגדה, וכי צפויה פגיעה קשה ביותר בתשתיות ובאוכלוסייה בלבנון בכל עימות בין ישראל לחזבאללה (בין השאר בשל השימוש שעושה הארגון באוכלוסייה האזרחית כמגן אנושי) (אייכנר, 2022; אייכנר וזיתון, 2020; הכהן, 2022). לכן חזבאללה אינו יכול לא להביא בחשבון איומים ישראלים אלה, בייחוד כיום, כאשר הולכות ומתחזקות בקרב אוכלוסיות רחבות בלבנון, ואפילו בקרב מיעוט מבין השיעים, טענות ביחס להשפעה השלילית של מאבק חזבאללה בישראל על מצבה של לבנון. מנגד, הכורח של נסראללה מול טענות אלה הוא לבסס את מעמדו של הארגון כ"מגן לבנון", שדוחף אותו ליצור חיכוך עם ישראל עד כדי נטילת סיכונים שיכולים להוביל לתוצאות שנראה כי אינן רצויות מבחינתו. מקרה מבחן מרכזי לכך מהעת האחרונה הוא התנהלותו של נסראללה בסוגיית ההסכם לסימון הגבול הימי בין ישראל ללבנון, שנחתם באוקטובר 2022. המצב הקשה בלבנון והביקורת הפנימית כלפי חזבאללה הובילו להחלטת הארגון לקדם את חתימת ההסכם, בציפייה שיניב בעתיד רווחים כלכליים ללבנון, אבל בליווי איומים בשימוש בכוח צבאי אגרסיבי כלפי ישראל, לא רק כדי ללחוץ עליה לחתום על ההסכם בתנאים המיטיבים עם תביעותיה של לבנון אלא במשתמע גם כדי לשקם בעיני הציבור הלבנוני את מעמדו השנוי במחלוקת של חזבאללה כ"מגן לבנון" (שוייצר ועמיתיו, 2022).

שרידותו של הארגון – בשלושת העשורים האחרונים הצליח חזבאללה להפוך ממיליציה לכוח הצבאי היחיד בלבנון שאמצעי הלחימה שברשותו עולים עשרות מונים על יכולותיו של צבא לבנון (צל"ב) החלש והמוגבל. מעבר לכוחו הצבאי של הארגון ולוחמיו עומדים לרשותו עשרות אלפי חברי תנועה ועובדים במערך מעין מדינתי פוליטי-חברתי-כלכלי שהוא מוביל ומממן כ"מדינה" בתוך מדינת לבנון, המתפרנסים בזכות הארגון. בד בבד, התעצמותו והתרחבותו של הארגון העלתה את מידת פגיעותו וכן את רמת האחריות שלו כלפי

בראות, תעסוקה, חשמל, מים, פינוי אשפה). אספקת שירותים אלה נועדה, לפי תפיסת הארגון, לחזק את יכולתם להתמיד בתמיכתם ב"התנגדות" ולהמשיך את המאבק בישראל (כנאענה, 2021). חשיבותו של סיוע זה הלכה וגברה ככל שהחמיר מצבה הכלכלי של לבנון. כך הפך חזבאללה לספק השירותים היחיד והאמין ביותר עבור אוכלוסייה זו, תוך ניסיונו להרחיב את תמיכתו הכלכלית-חברתית גם לאוכלוסיות נוספות בלבנון ולא רק ללבנונים השיעים, שתלותם בו רבה מאוד בשל היותו הגורם המרכזי הנוכח בחייהם מלידתם ועד מותם (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2021; Norton, 2018; Ghaddar, 2020).

מעמדו הדומיננטי של חזבאללה בלבנון, שנבנה בהדרגה לאורך השנים, בצד מחויבותו לאוכלוסייה הלבנונית בכלל ולמגזר השיעי התלוי בו בפרט, העלו את מידת אחריותו למדינה הלבנונית ולכלל תושביה.

חזבאללה התמודד לראשונה בבחירות לפרלמנט הלבנוני ב-1992. עם זאת, השפעתו של הארגון על תהליך קבלת ההחלטות בלבנון גברה בעיקר בעקבות הצלחתו ללכד סביבו מחנה פוליטי – 'מחנה ה-8 במרץ' – החל מ-2006. מסגרת זו העניקה לחזבאללה את היכולת להשפיע על הפוליטיקה הפנימית, ואף ביתר שאת מאז 2016, כשהפך לשותף מרכזי לבחירתו של הנשיא הנוצרי מישל עאון והקים עם שותפיו ממשלת רוב, כשהוא שולט על סדר היום שלה (Ghaddar, 2016). עם זאת, המשבר הכלכלי הקשה שבו נתונה לבנון מאז 2019 – אשר בעקבותיו קרסה כלכלתה והיא הפכה למדינה חדלת פירעון שיותר מ-80 אחוזים מתושביה נמצאים מתחת לקו העוני – השפיע גם על מעמדו של חזבאללה בלבנון. הקריסה הכלכלית, ובפרט הטראומה בלבנון לאחר הפיצוץ בנמל ביירות באוגוסט 2020, לנוכח תוצאותיו הטרגיות (218 הרוגים, אלפי פצועים ונזק נרחב למבנים ורכוש), הובילה להתרחבות הביקורת הציבורית גם כלפי חזבאללה, בשל אחריותו למצב הקשה (מזרחי ושוייצר, 2020).

ביטוי מעשי לכך ניתן בתוצאות הבחירות האחרונות לפרלמנט במאי 2022. בבחירות אלה הצטמצם מספר המושבים בפרלמנט של מחנה חזבאללה מ-71 ל-60 ועלה מספרם של מתנגדיו הדורשים שינוי, אף כי לא בהיקף שמספיק להרחקת חזבאללה ממוקד קבלת ההחלטות וללא הנהגה ברורה לאופוזיציה החדשה נגדו, מעבר למתנגדיו המוכרים מהמגזר הנוצרי (מזרחי ושוייצר, 2022). בתוך כך מסתמנים בשנה האחרונה

צה"ל" מרצועת הביטחון. בנאומו זה השווה נסראללה את עוצמתה של מדינת ישראל לקורי עכביש וטען כי ישראל מצטיירת כבעלת עוצמה צבאית ועליונות טכנולוגית, אך החברה הישראלית העייפה ממלחמות לא תעמוד בעוד מתקפות טרור, אינה מסוגלת לספוג נפגעים וסופה שתקרוס לתוך עצמה.

במקביל לשימוש לצורכי המאבק על התודעה, נראה כי המעקב אחר המצב בישראל נועד בראש ובראשונה להבנת יחסי הכוחות מולה ולאתור סיכונים והזדמנויות עבור חזבאללה. דוגמה בולטת מהעת האחרונה היא ההתבוננות של נסראללה על השלכות הוויכוח הפנימי הנוקב בתוך ישראל סביב הרפורמה המשפטית והמחאה הרחבה נגדה, אשר חיזקו את התחושה הכוזבת שלו כי המחלוקת הפנימית פוגעת ביכולותיה הצבאיות של ישראל להתמודד עם האיומים מבחוץ, ועודדו אותו להסתכן יותר מבעבר. בנאומו מ־10 במרס 2023 התייחס נסראללה לעימותים הפנימיים בישראל בעקבות המחאה הרחבה בשל קידום הרפורמה או המהפכה המשפטית, בטענה כי אירועים אלה יובילו להיעלמותה של ישראל והיא לא תשלים את שנתה ה־80. ביטחונו העצמי המופרז עמד ברקע לקידומו באופן חריג של פיגוע בתוך שטח ישראל (13 במרס 2023), אם כי גם הפעם חזבאללה עדיין נזהר שלא לקבל אחריות רשמית על האירוע, מחשש מפני התגובה הישראלית (מזרחי ושווייצר, 2023א).

החוקר אופק איש מעט מסביר כי ההתנהגות של חזבאללה מול ישראל דינמית ומגיבה להקשר שיוצרת המדיניות הישראלית. כדי להתמודד עם המדיניות הישראלית פועל חזבאללה על פי שלושה עקרונות: תגובתיות – ביצוע פעולה בתגובה לפעולות של ישראל, כאשר ישראל היא שקובעת את ההקשר הקונקרטי; מידיתיות – חזבאללה פועל על מנת לגבות מישראל מחיר ההולם את תוצאות הפעולה של ישראל נגדו; ובהירות – חזבאללה שואף להשיג בהירות אסטרטגית ביחס לפעולותיו, וזאת במטרה להגיע להסכמות שימנעו הסלמה. דפוס ההתנהגות הזה נכון הן לרמה הטקטית והן לרמה האסטרטגית, משום שפעולות שאינן עומדות בדרישות אלו כרוכות בסיכון רב להידרדרות להסלמה (איש מעש, 2017).

מחויבות חזבאללה לציר ההתנגדות – מעמדו

המרכזי של חזבאללה בציר השיעי חושף אותו גם להשלכות הנובעות מההתפתחויות האזוריות, ובייחוד מהאירועים הפנימיים בקרב שותפיו. כל אלה משפיעים על עיצוב האסטרטגיה של הארגון ועל שיקוליו בהפעלת הכוח שלו מול ישראל. במקרה של מלחמה כוללת בין ישראל לבין חזבאללה, שעלולה להתרחב ולכלול את

פעיליו כדי לשמר את נאמנותם לו, בפרט נוכח המצב הקשה שאליו נקלעה לבנון בשנים האחרונות. בתוך כך למשל, לחשבון ההוצאות של חזבאללה נוסף בעקבות מעורבותו במלחמה בסוריה סעיף הסיוע למשפחות פעיליו שנהרגו במלחמה ומימון הטיפולים הנדרשים לאלפי הפצועים במהלכה.

לפיכך, שיקול חשוב עבור הארגון מהוות ההשלכות של כל מהלך שלו על עצם שרידותו, לנוכח האיומים העומדים לפתחו הן מבית והן מחוץ. בתוך לבנון ובמסגרת הביקורת המתרחבת כלפי הארגון נשמעות לאחרונה טענות, בעיקר מצד גורמים במחנה הנוצרי ובקרב גוש השינוי החדש בפרלמנט, בדבר הצורך לפרוק את חזבאללה ממשקו (מזרחי ושווייצר, 2022; Middle East Monitor, 2022). אלה רואים בכך צעד חשוב ומתחייב במסגרת המאמצים לשיקומה הכלכלי, הפוליטי והחברתי של לבנון. מדובר בראש ובראשונה ביכולותיה הצבאיות המוכחות של ישראל ובעוצמת הפגיעה החמורה הצפויה ללבנון ולאזרחיה, מעבר לפגיעה בנכסיו של הארגון בתרחיש של הידרדרות לעימות נרחב. הדבר בולט עקב הניסיון המר של לבנון בכלל ושל נסראללה בפרט, כאשר בתום מלחמת לבנון השנייה הוא הודה כי אילו ידע את תוצאותיה מראש היה נמנע מליזום את הפעולה שהובילה להחלטה בישראל לפתוח במלחמה (נחמיאס, 2006).

יחסי הכוחות מול ישראל – מכלול מרכזי וחשוב

בשיקולי חזבאללה בעיצוב המאבק בישראל מהוות כמובן גם ההתפתחויות בצד הישראלי ועוצמתו של צה"ל. יש להדגיש כי חזבאללה תופס את עצמו כארגון המצוי במגננה מול ישראל התוקפנית, הבלתי צפויה ובעלת השאיפות להשפעה בלבנון. על כן נסראללה חושש כי אם לא יגיב להפרה ישראלית של משוואת ההרתעה, הדבר יכרסם בה ויאפשר לישראל להמשיך לערער אותה, ולפיכך הוא מגיב על מה שנתפס בעיניו כהפרה, במטרה לקבע את משוואה זו ולמנוע את ערעורה (איש מעש, 2017).

כצרכן נלהב של התקשורת הישראלית בוחן נסראללה באופן קבוע את חוזקותיה וחולשותיה של ישראל, ובנאומיו ניתן למצוא תימוכין לכך כשהוא מתייחס ליכולותיה הצבאיות של ישראל; לתפיסת הביטחון שלה; למצבה הכלכלי; לקשריה עם ארצות הברית ולמעמדה בזירה הבינלאומית; למדיניותה האזורית; ולמידת חוסנה של החברה הישראלית. בנאומיו מקדיש נסראללה מקום נרחב לחולשותיה של ישראל במסגרת המערכה התודעתית שהוא מוביל נגדה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בולט בהצגת חולשת החברה הישראלית באמצעות המושג "קורי העכביש", שבו השתמש לראשונה בנאום הניצחון בבית ג'ביל (26 במאי 2000) בעקבות נסיגת

שחרור פלסטין בידי העם הפלסטיני כבר מראשית דרכו. כבר בשנות ה־90 הקים חזבאללה את יחידה 1800, שנועדה לתמוך בארגוני טרור פלסטיניים ולהחדיר את פעילי חזבאללה לשטח ישראל לצורך איסוף מידע וביצוע פיגועים. אנשי היחידה אימנו פעילי טרור פלסטינים בטקטיקות שונות ובכללן חטיפות, סיכולים ממוקדים ואיסוף מידע מודיעיני (Shay, 2017).

לאחרונה בולטת יותר החשיבות שמייחס הארגון לליכוד השורות בקרב גורמי חזית ההתנגדות כמכפיל כוח במאבק עם ישראל. בתוך כך וביתר שאת מאז מבצע שומר החומות (מאי 2021), הולכים ומתרחבים הפרסומים הפומביים וההתבטאויות בדבר התיאום ושיתוף הפעולה בקרב גורמי "חזית ההתנגדות המורחבת", הכוללת נוסף על גורמי הציר השיעי את גורמי ההתנגדות הפלסטיניים, ובראשם חמאס והג'האד האסלאמי. בתוך כך ביירות הפכה בשנתיים האחרונות למקום מושבו של חמ"ל משותף של מרכיבי החזית, ולשם מגיעים אנשי ההנהגה של גורמי ההתנגדות הפלסטיניים ובכירים איראנים להתייעצויות ולתיאום, תוך מתן ביטוי למעמדו המיוחד של חזבאללה במסגרת הציר ולתפקידו המרכזי ביצירת מערכה רב־זירתית נגד ישראל. כך למשל, באירועי הרמדאן (אפריל 2023) שהו בביירות במקביל מפקד כוח קודס האיראני והנהגת חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני (דקל, 2023).

שיתוף פעולה זה מעצים את האיום על ישראל בעקבות האופציה להתלכדות הזירות ומשרת את האינטרסים של חזבאללה במאבק בישראל, אך בה בעת הוא יוצר גם עבורו אתגר בשל הצורך להוכיח את תרומתו למאבק הפלסטיני. בהקשר זה בולטת במיוחד הדילמה של הארגון בשל ניסיונותיהם של הפלגים הפלסטיניים לפתוח חזית נגד ישראל מדרום לבנון. בחודש רמדאן האחרון, ירי 34 רקטות מדרום לבנון לישראל (6 באפריל 2023) העמיד את הארגון בדילמה: מצד אחד, יש בכך כדי לתרום להחלשת ישראל ולהרתעתה כמו גם לספק מענה, ולו חלקי, לאלה הדורשים מהארגון לחזור לפעילות יזומה נגד ישראל; מצד שני, הדבר מטיל איום על מידת שליטתו של הארגון במרחב זה, שמעורר חשש להסלמה בנסיבות ובזמן שאינם נוחים לחזבאללה.

מעמדו של חזבאללה בזירה הבינלאומית –

התמסדותו של חזבאללה במערכת הלבנונית העלתה גם את החשיבות שמייחס הארגון למעמדו ולדימויו בזירה הבינלאומית כתנועה פוליטית לגיטימית, ולא רק כארגון טרור. ואולם בעוד הארגון רגיש יותר לביקורת כלפיו בזירה הבינלאומית ומעוניין לבסס את הלגיטימציה לפעולותיו, הרי בשנים האחרונות דווקא הצטרפו

איראן, סוריה, עיראק ותימן, אשר מארחות את ארגוני ציר ההתנגדות השיעי, צפויות השלכות אזוריות וייתכן שאף גלובליות, והדבר צפוי להשפיע על שיקולי חזבאללה ואיראן (Levitt, 2021).

• הסיוע של חזבאללה לשותפיו לציר –

זה בולטת במיוחד השפעתה של מעורבותו ארוכת השנים במלחמת האזרחים בסוריה להצלת משטר אסד על מידת הריסון שקיבל על עצמו מול ישראל. המעורבות המשמעותית של חזבאללה במלחמת האזרחים הסורית התחוללה במחצית הראשונה של 2013, לנוכח הערכת איראן וחזבאללה כי גברו האיומים על שרידותו של משטר אסד, וכך גם האיומים על האינטרסים העדתיים־דתיים שלהם בסוריה. חזבאללה שיגר לסוריה כמה אלפי פעילים ושילם מחיר יקר לאורך השנים: כ־1,300 פעילים של חזבאללה נהרגו בסוריה וכמה אלפים נפצעו (אלבו וסא"ל ע', 2021; 2015; Caldwell, 2022). מעורבותו של הארגון במלחמת האזרחים בסוריה גבתה ממנו מחיר לא רק בכוח אדם, אלא גם השפיעה לרעה על יחסיו עם בני העדה הסונית בלבנון (Daher, 2019). נכונותו של הארגון לשלם מחירים גבוהים אלו מעידה על מחויבותו הרבה לסייע לשותפיו לציר. במסגרת זו יש לראות גם את מעורבותו של הארגון בעיראק ולטובת החות'ים בתימן, כנראה לבקשת האיראנים, אשר שאבה את אנשיו לעסוק במלחמות רחוקות שאינן משרתת כלל את האינטרסים הישירים של הארגון, על חשבון הקשב למאבק בישראל (אם כי מעורבותו בתימן ובעיראק הייתה בהיקף מצומצם ביותר ביחס למעורבותו בלחימה בסוריה) (Levitt, 2021). השתתפותו של חזבאללה במלחמות האזוריות של שותפיו לציר השיעי עוררה תרעומת וביקורת כלפיו בתוך לבנון והוא נדרש, בפרט במקרה הסורי, למצוא צידוקים לחשיבות השתתפותו בלחימה שם כחלק מהמאבק בארצות הברית ובישראל. במקרה של תימן הארגון ניסה לצמצם את החשיבות של מידת מעורבותו שם. כך למשל טען נסראללה בנאום פומבי (29 ביוני 2018) בעקבות ההאשמות נגדו בשל מותם של לבנונים בתימן: "אינני מכחיש ואינני מאשר שאנשינו נמצאים בתימן, אך בין שיש לנו נוכחות שם ובין שלא, הידיעה על שהידים של חזבאללה בתימן היא שקר".

• המאמץ להפגין תרומה למאבק הפלסטיני –

ההתפתחויות בעימות הישראלי־פלסטיני משפיעות אף הן על האסטרטגיה של הארגון, אשר מנסה לנכס לעצמו תפקיד משמעותי במאבק על ירושלים ולמען

למרות נטייתו של נסראללה לעיתים ללכת על הקצה ולהסתכן, ולהבנתנו זה מה שמעצב את גישתו המרוסנת יותר של חזבאללה מול ישראל בעת הנוכחית.

שלבים בהתפתחות תפיסת ההרתעה של חזבאללה כלפי ישראל

פרק זה בוחן את התפתחותה של משוואת ההרתעה בין חזבאללה ובין ישראל, תוך הצבעה על הנקודות שבהן ניצל חזבאללה הזדמנויות להרחבת משוואה זו באופן שיאפשר לו יותר חופש פעולה, לצד שמירה על הבהירות האסטרטגית מול ישראל. הפרק מצביע גם על האופן שבו חזבאללה שילב בין אמצעים קינטיים לאמצעים תודעתיים לשם כינון משוואה זו, ועל היחסים בין רכיבים אלה באסטרטגיית הארגון.

יכולותיו הצבאיות המצומצמות של חזבאללה בראשית דרכו הכתיבו את הצורך בהעצמתן באמצעות לוחמת תודעה, קרי שימוש ב"מגברי הקול" של הכיסוי התקשורתי החיצוני להבניית דימוי העוצמה שלו הרבה מעבר ליכולתו בפועל.

כאמור, משוואת ההרתעה בין ישראל לחזבאללה נבנתה באופן הדרגתי, תוך שילוב בין שני מרכיבים עיקריים: הראשון, התפתחויות בבניית כוחו של הארגון והפגנת יכולתו באמצעות פעילות טרור וגרילה (במסגרת המושג הכולל קינטיקה), היערכות ומענה לנוכח הפעילות הצבאית של ישראל, מאמצי ההתעצמות של שני הצדדים ומהלכי ישראל להכשלת מאמצים אלה של חזבאללה; השני, המערכה הנמשכת והמתפתחת על התודעה. במהלך השנים השתנה היחס בין שני המרכיבים הללו, הקינטי-מבצעי והתודעתי: ככל שחזבאללה, לצד התעצמותו הצבאית, נצמד למשוואת ההרתעה, כך התפתח והתעצב המרכיב התודעתי בתפקידו כ"תומך לחימה" של העוצמה הצבאית נגד יריביו ובראשם ישראל, במטרה לבסס הרתעה כלפי ישראל באמצעים רכים, תקשורתיים בעיקרם.

יכולותיו הצבאיות המצומצמות של חזבאללה בראשית דרכו הכתיבו את הצורך בהעצמתן באמצעות לוחמת תודעה, בדומה לארגוני טרור אחרים, קרי שימוש ב"מגברי הקול" של הכיסוי התקשורתי החיצוני להבניית דימוי העוצמה שלו הרבה מעבר ליכולתו בפועל. לאורך השנים השתפרו והתעצמו יכולותיו הצבאיות והוא גם פיתח מערכת אמצעי תקשורת משל עצמו, שנועדה לבסס ולהעצים את דימוי העוצמה שלו ולנהל מול ישראל מערכת תודעה אינטנסיבית מקבילה לזו הצבאית. מהלכים אלה סייעו לארגון בגיבוש ובביסוס משוואת

מדינות מרכזיות במערב (גרמניה, בריטניה) לארצות הברית והגדירו את הארגון כולו (ולא רק את הזרוע הצבאית) כארגון טרור. מבחינת הארגון יש למעמדו בזירה הבינלאומית גם השלכות כלכליות. כך למשל, הגדרתו בבריטניה כארגון טרור (ינואר 2020) אפשרה את הקפאת כל נכסיו שם. גם למאמץ האמריקאי הבלתי נלאה ברדיפה אחר פעילי חזבאללה והכנסתם לרשימת הסנקציות יש מחיר כלכלי. מנגד, נחישותה של צרפת לשמר את קשריה עם נציגיו של חזבאללה במערכת הפוליטית הלבנונית מסייעת לשימור מעמדו של הארגון מבית ולביסוס הגליטימציה שלו מחוץ. נראה אם כך כי מעמדו הבינלאומי של הארגון מהווה גם הוא שיקול במדיניותו כלפי ישראל, אם כי ללא ספק השפעתו מצומצמת הרבה יותר מהשיקולים האחרים שהצגנו (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2020).

לסיכום, חשוב להבין כי האסטרטגיה של חזבאללה ומדיניות הפעלת הכוח שלו הם פרי מחשבה הכוללת התייחסות למרחב גדול של שיקולים, ולא רק למחויבותו כשלוח של איראן. תהיה זו טעות לנסות לדרג את חשיבותם של כלל השיקולים שהצגנו בפרק זה, אך נראה כי בתהליך קבלת ההחלטות של נסראללה השיקול העומד בראש הוא האינטרס האיראני, לצד שיקולים כבדי משקל הנוגעים למצבה של לבנון ולשרידות הארגון, כמו גם ליחסי הכוחות שלו מול ישראל.

מכל מקום, לטענתנו, ובניגוד לחלק מן הסברות הרווחות בקרב החוקרים העוסקים בנושא, משקלם של השיקולים הנוגעים לאינטרסים של הארגון בלבנון בכלל ולעדה השיעית בפרט עלה בשנים האחרונות. במהלך השנים וככל שהארגון התבסס במערכת הלבנונית והפך לגורם מרכזי בה, האינטרס לא לפגוע במדינה הלבנונית – ובפרט מ־2019, על רקע המשבר הכלכלי העמוק ביותר שידעה בתולדותיה – הפך להיות שיקול משמעותי יותר עבור חזבאללה. מיצוב מעמדו של חזבאללה בלבנון חשוב כיום לארגון לפחות במידה שווה לשיקולים הנוגעים לאינטרסים של איראן ולמשנתה האידאולוגית, מה גם שעתידו של הארגון ושרידותו קשורים במידה הולכת וגוברת במצבה של לבנון.

לצד שני גורמים דומיננטיים אלו בעיצוב האסטרטגיה של חזבאללה, חשוב לא להתעלם מאינטרסים ומהשפעות נוספות על מדיניות הארגון, כמפורט בפרק זה. כל אלה יחד מובאים בחשבון בתהליך קבלת ההחלטות של הנהגת הארגון. נסראללה, כשחקן רציונלי שהפך ברבות השנים למחליט העיקרי והכמעט בלעדי של הארגון, מושפע מגורמים מעצבים אלה, והם עומדים בבסיסה של אסטרטגיית ההרתעה של הארגון. גם ברמה האופרטיבית ניכרת השפעתם של כלל השיקולים הללו,

יכולתו המוגבלת של חזבאללה שהקשתה עליו לפעול ולייצר הרתעה משמעותית.

התפתחות מרכזית שתרמה לפיתוח יכולתו העצמאית של הארגון הייתה התעלמותו של חזבאללה מהדרישה ב'הסכם טאא'ף', שסיים את מלחמת האזרחים השנייה בלבנון (אוקטובר 1989), לפירוק כלל המיליציות בלבנון מנשקן. חזבאללה שמר על כוחו הצבאי וניצל את התפרקות המיליציות האחרות לבניית מעמדו המוביל בכלל המדינה ולהתבססותו בדרום לבנון. חשוב להדגיש כי בשנים אלו הארגון לא תקף יישובים בצד הישראלי של הגבול אלא התמקד במאמץ להוציא את הצבא הישראלי מלבנון, וזאת בניגוד למשל לארגונים הפלסטיניים, שפעלו מלבנון נגד שטח ישראל ונגד יעדים ישראליים באותה עת. במובן זה ניתן לומר כי משוואת הפעולה והתגובה של חזבאללה התמקדה בתוך שטח לבנון ובמסגרת כללי המשחק הצבאיים (נווה, 2007; שפירא, 2020).

במקביל, בשנים אלו החל הארגון לקדם פעילות טרור בזירה הבינלאומית. בין פעולות אלו ניתן למנות חטיפות מטוסים כמו טיסת TWA 847 בדרכה מאתונה לרומא, טיסה 163 של חברת התעופה העיראקית, טיסת Air Afrique 46 מברזוויל לפרז' וטיסת כוית אירווייז 422 מבנגקוק לכווית. הארגון היה מעורב בפיגועי חבלה גם בגרמניה ובצרפת, ולצד זאת המשיך לחטוף זרים בלבנון, בעיקר בניסיון להשפיע על התנהלותן של מדינות אלו כלפי אנשי חזבאללה העצורים בידיהן (Levitt, 2013). לסיכום, כבר בעשור הראשון לקיומו של הארגון ועל אף כוחו המוגבל ביותר, ניכר היה כי הוא מנסה לבסס משוואת פעולה ותגובה מול ישראל ומול המעצמות השונות. משוואות אלו כללו הן פעולות תגמול של הארגון בתגובה למה שהוא תפס כאיום או פעילות נגד אנשיו, והן פעולות קינטיות שמונפו ללוחמת תודעה כדי להעצים את יכולת ההרתעה של הארגון.

מ־1992 עד נסיגת ישראל במאי 2000 – בעקבות חיסולם של מזכ"ל חזבאללה עבאס מוסאוי, אשתו ובנו בפברואר 1992, חל מפנה בהתנהלות הארגון ברמה האסטרטגית. מוסאוי הוחלף על ידי נסראללה, העומד בראש הארגון מאז ועד היום. בשלושת העשורים שבהם הנהיג את הארגון נסראללה שינה את פניו, תוך התאמת פעילותו לנסיבות ולאירועים המשתנים בלבנון ובסביבה החיצונית, ובתוך כך ייחס חשיבות רבה יותר למערכה התודעתית על ידי ניצול יכולותיו הרטריות המרשימות שאפשרו לו למנף את הפעולות הצבאיות של חזבאללה, גדולות כקטנות, לשם ביסוס דימוי העוצמה של הארגון. במקביל חל גם שינוי במאפייני פעילותו הצבאית של הארגון: פעולות גרילה כדי לדחוף ליציאה מוחלטת

הרתעה ששמרה על יציבות יחסית ועל צמצום מרחב העימות מול ישראל, בשל הבהירות האסטרטגית של יחסי ההיזק ההדדיים.

העשור הראשון (1982–1992) – בעשור הראשון לקיומו התמקד חזבאללה כארגון טרור קטן יחסית בביצוע פעולות טרור בעלות השפעה תודעתית נרחבת, ובראשן פיגועי ההתאבדות הראשונים, שהיו חדשניים במאפייניהם ובריבוי הקורבנות וההרס שגרמו, ולכן משכו תשומת לב תקשורתית עולמית רחבת היקף לגבי הארגון המבצע (Schweitzer, 2004). כך בוצעו שורה של פיגועי התאבדות בבניין כוחות הביטחון הישראליים בצור (1982 ו-1983); הפיגועים נגד השגרירות האמריקאית בביירות (1983 ו-1984); ופיגוע ההתאבדות הכפול במחנות הכוח הרב-לאומי האמריקאי והצרפתי בביירות (1983). פעולות אלו אפשרו לארגון שהיה אז בחיתוליו – קטן, בלתי מוכר ובעל יכולות מבצעיות מוגבלות למדי – להשיג תהודה תקשורתית עולמית בהקשר למאבק נגד ישראל, ארצות הברית ושותפות אירופיות על בסיס האידאולוגיה הרדיקלית שהונחלה לו על ידי איראן, כדי לייצא את רעיונות שלטון חכמי ההלכה ולמצב את עצמו כארגון חשוב, חזק ובעל עוצמה רבה מכפי שהיה באמת. לצד זאת היה הארגון מעורב גם בחטיפות של אזרחים ממדינות המערב והחזקתם כבני ערובה לטובת סחית ויתורים מצד מדינות המקור שלהם, וכן לשחרור אנשי הארגון ופעילים שיעים שנעצרו עקב מעורבות בפעילות טרור. בשנים 1984–1989 נחטפו בביירות 55 אזרחים של מדינות זרות על ידי חזבאללה או ארגונים הקשורים בו (נווה, 2007). חלק ניכר מחטיפות אלו כוון נגד המעצמות הזרות שהיו פעילות בלבנון, כמו גם אלו שתמכו בעיראק במלחמתה נגד איראן, וזאת כחלק ממערכת היחסים בין חזבאללה לאיראן ופעילותו בשירות האינטרסים שלה. ב־1985 החל חזבאללה לפתח לוחמת גרילה מול ישראל, שכללה פיגועי התאבדות נגד כלי רכב ושיירות של צה"ל והטמנת מטעני חבלה נגד כוחות צה"ל בדרום לבנון ובגבול עם ישראל, כדי לגרום לישראל אבדות רבות על מנת להביא לנסיגתה מלבנון. במקביל הוא קידם ניסיונות לחטוף חיילים ישראלים ולתקוף מוצבים של צבא דרום לבנון (צד"ל), ששיתף פעולה עם צה"ל, כדי להכריע אותו ולהביא לנסיגת ישראל. יש לציין כי עד 1987 התמקד חזבאללה, לצד הארגון השיעי הלבנוני אמל, בתקיפת מוצבי צד"ל, אך במהלך שנה זו חל שינוי בדפוס הפעילות של הארגונים והם החלו מתמקדים בהפעלת מטענים לאורך צירי התנועה של כוחות צה"ל וצד"ל (מודריק עברוני, 2020). עם זאת ראוי לציין כי בשנים 1985–1990 היה חלקו של חזבאללה בסך הפיגועים נגד צה"ל קטן בהשוואה לחלקו של אמל, בין היתר עקב

הוא ירה לעבר שטח ישראל בתגובה לפעולות ישראליות שגרמו נזק לתשתיות או לנפגעים אזרחים בלבנון. כללי משחק אלו הופרו פעמיים במהלך שנות ה-90 – במסגרת מבצע דין וחשבון ב-1993 ובמבצע ענבי זעם ב-1996. שני המבצעים היו יוזמות ישראליות בתגובה להצלחות שחזבאללה נחל בשטח – נפגעים רבים מקרב חיילי צה"ל וירי טילים לעבר יישובי הצפון – והם נבעו מהצורך להוביל לשינוי במשוואת הפעילות (Sobelman, 2009). בשני המבצעים ניסתה ישראל להפעיל לחץ על ממשלת לבנון כדי שזו תרסן את חזבאללה באמצעות יצירת גלי הגירה משמעותיים של פליטים מדרום לבנון צפונה. ואולם המאמץ הישראלי לא נחל הצלחה נוכח חוסר היכולת של ממשלת לבנון לרסן את חזבאללה, בין היתר בשל תמיכתה של סוריה בארגון (Sobelman, 2022). בתקופות שבין המבצעים ואחריהם ניכר היה כי חזבאללה מעצב ומתווה כללי משחק נגד פעילות צה"ל בלבנון ומגבש מעין משוואת הרתעה, תוך שהוא מגיב בירי קטיושות לרצועת הביטחון ולישראל כאשר ישראל חורגת לתפיסתו מהסטטוס קוו שרצה לשמר. במסגרת כללי המשחק ניסה הארגון גם ליצור מדרג תגובות לחריגות של ישראל מסטטוס קוו זה, כאשר בכל פעם הוא הסלים את תגובותיו כדי להרחיב את משוואת ההרתעה. כך למשל, במהלך השנים 1993–1994 ירה הארגון קטיושות לעבר יישובים ברצועת הביטחון בתגובה לפגיעה באזרחים לבנונים, למעט באירועים מרובי נפגעים, שעליהם הגיב באמצעות ירי לעבר יישובי צפון ישראל. במהלך 1995 הסלים חזבאללה את תגובתו ובחר להגיב בירי על ישראל במקרים רבים יותר מבעבר. נוסף על כך החל הארגון לירות לעבר שטחים פתוחים בישראל או לשגר קטיושות לרצועת הביטחון במקרים של הרס בתים נטושים בלבנון על ידי צה"ל, פציעת אזרחים לבנונים או עלייה באינטנסיביות העימות. הארגון אף הגיב באמצעות ירי לישראל על אירועים שבהם צד"ל פעל על מנת להעניש את חזבאללה על פעולות שבוצעו נגד בכיריו בלבנון. בהמשך הגיב חזבאללה בירי קטיושות לצפון ישראל גם בתגובה לחיסולי בכירים בארגון. מבצע ענבי זעם (אפריל 1996) הביא לחיזוק ההרתעה הישראלית ובמקביל לצמצום מקרי הירי לעבר ישראל. מנגד חלה עליית מדרגה ביכולת האיום של חזבאללה על העורף הישראלי, כאשר ביוני-יולי 1996 הגיעו מאיראן ומסוריה קטיושות ארוכות טווח המגיעות עד 40 ק"מ. אלה נועדו בעיקר לצורכי הרתעה, והארגון נמנע משימוש בהן עד מלחמת לבנון השנייה (נווה, 2007).

ניתן לומר כי במהלך שנות ה-90 משוואת ההרתעה בין חזבאללה לישראל הייתה תקפה בשל הסיבות העיקריות הבאות: המגבלות האסטרטגיות של ישראל,

של ישראל מלבנון, ירי לצפון ישראל ופעילות חבלנית עוינת מחוץ לישראל. התגובה המיידית לחיסול המזכ"ל הקודם מוסאוי הייתה מתקפת הקטיושות הראשונה על צפון ישראל, אך הארגון לא הסתפק בכך. לאחר כחודש ביצע הארגון פעולת נקמה נגד שגרירות ישראל בבואנוס איירס שבה נהרגו 29 בני אדם, מתוכם ארבעה ישראלים, עובדי משרד החוץ. פעולת טרור זו נועדה לשמש אזהרה לישראל וליצור אפקט הרתעה מוחשי ותודעתי, שמיצב את חזבאללה כארגון בעל יכולות ביצוע גבוהות וכושר היזק משמעותי, ומוכנות ויכולת מוכחות לבצע טרור קטלני באמצעות מתאבדים גם בזירה הבינלאומית. חיזוק לכך ניתן כעבור כשנתיים, כאשר הארגון ביצע ביולי 1994 פיגוע התאבדות נוסף נגד בניין הקהילה היהודית בבואנוס איירס, שבו נהרגו 86 בני אדם. זאת בעקבות התקפה של ישראל על טקס סיום בוגרי קורס שוטרים של חזבאללה בעין דרדרה בלבנון, שבה נהרגו 26 צוערים מקורס שוטרים של חזבאללה. בפעולות נקם אלה הצליח חזבאללה במידה רבה להציב רף הרתעה גבוה כלפי יעדים ישראליים מחוץ לישראל, ואילץ אותה להביא בחשבון מאז ועד היום את האפשרות כי בעקבות כל פעולת חיסול נגד מנהיגי חזבאללה או פגיעה רחבת היקף ביעדים שלה בלבנון היא עלולה לספוג מכה קטלנית ביותר, אם לא בגבול או בישראל גופא אזי בחו"ל, כולל נגד בכירים ישראלים. הזרעים של משוואת ההרתעה בכלל ובחזית הבינלאומית בפרט ניטעו כבר בפעולות אלה (נווה, 2007).

בתחום לבנון בין 1992 למאי 2000, מועד הנסיגה הישראלית מרצועת הביטחון, התמקד הארגון בלוחמת גרילה סמי-צבאית מוגברת נגד צה"ל ומשתפי הפעולה עימו, שכללה תקיפות מוצבים של צד"ל וצה"ל בתדירות גבוהה, מארבים לשיירות צה"ל שנעו בין המוצבים לצד הפגזת המוצבים ותקיפות חזיתיות לכיבוש מוצבים, ובעיקר לפגיעה במורל של אנשי צד"ל ושל הציבור הישראלי נוכח ריבוי האבדות בקרב חיילי צה"ל (נווה, 2007). בתקופה זו הארגון אימץ מאפיינים ושיטות פעולה של ארגון גרילה קלאסי, כגון ההתמקדות בפגיעה בחיילי האויב במקום בניסיון לתפוס שטחים (Schleifer, 2014). לוחמת הגרילה והתפתחות יכולות הלחימה של חזבאללה הביאו לצמצום בהיקף הנפגעים שלו במהלך שנות ה-90, ביחס להיקף הנפגעים של ישראל. גם מספר הפעולות שביצע חזבאללה עלה עם השנים, כעדות לשיפור הניכר ביכולותיו המבצעיות (Gabrielsen, 2014).

החוקר דניאל סובלמן טען כי השימוש של הארגון בקטיושות הוביל לכינונה ההדרגתי של הרתעה הדדית בפעם הראשונה בעימות עם ישראל (Sobelman, 2018). באמצעות ירי הקטיושות חזבאללה כונן משוואה שלפיה

(שלייפר 2002; Schleifer, 2014). הארגון הסתמך על כך שהתקשורת הישראלית תשדר את הסרטונים שהוקרנו באלמנאר (ערוץ הטלוויזיה של הארגון) כדי להשפיע על דעת הקהל הישראלית. בהמשך הארגון אף פעל סמוך לגבול הישראלי, במטרה שהתקשורת הישראלית תסקר את פעולותיו (Gabrielsen, 2014).

לאחר הנסיגה מרצועת הביטחון ועד מלחמת

לבנון השנייה (מאי 2000 עד יולי 2006) – חזבאללה הקפיד להציג את הנסיגה מלבנון כהישג שיא לארגון – היחיד שהצליח להוביל לנסיגה טריטוריאלית ישראלית, לכאורה בכוח הזרוע. לאחר הנסיגה הקפיד הארגון לציין כי בעוד החלטות האו"ם השונות בנושא לא הצליחו לאלץ את ישראל לסגת מלבנון, ההתנגדות של חזבאללה היא שהובילה להישג ולמעשה לניצחון הערבי הראשון בסכסוך הישראלי-ערבי (Al-Aloosy, 2020). טענה זו עומדת במוקד מלחמת התודעה של הארגון מול ישראל (נאום "קורי העכביש") וסייעה בחיזוק הנרטיב שהתגבש בישראל, של "נסיגה מתוך חולשה" (דקל וקורץ, 2020; Shapira, 2021). ישראל מצידה ליוותה את הנסיגה באיומים תקיפים וחריפים כלפי חזבאללה, והבטיחה תגובות מרחיקות לכת במקרה של פעולות מצידו נגדה. עם זאת ישראל לא מימשה איומים אלה. באוקטובר 2000 תקף חזבאללה סיור צה"ל בחוות שבעא וחטף שלושה חיילים. חוסר הנכונות של ישראל לממש את איומיה וההסתבכות שלה בעימות עם הפלסטינים פגעו באופן משמעותי באמינות האיומים הישראליים, ועקב כך גם ביכולת ההרתעה של ישראל (Sobelman, 2018). מנגד, הנסיגה וסימון הקו הכחול – קו הנסיגה שנקבע בחסות האו"ם והוכר על ידו – יצרו גם אתגר לחזבאללה, שנדרש לעדכן את מטרות המלחמה שלו מול ישראל. זאת משום שניתן היה לטעון כי שירותיו הצבאיים הבלעדיים של הארגון אינם נדרשים עוד ללבנון, לאחר שחרורה מהנוכחות הישראלית. דאגתו לשרידותו כארגון הצבאי החמוש היחיד בלבנון והצורך להצדיק את המשך החזקת ארסנל הנשק שלו, לצד הרצון לזכות בלגיטימציה בינלאומית, חייבו אותו למצוא אמתלות להמשך פעילותו הצבאית. המוצא שנמצא היה הטענה כי ישראל עדיין כובשת אדמות לבנוניות, תוך העלאת הדרישה לשחרור חוות שבעא, אף שבפועל מדובר בשטח שהיה בשליטת סוריה לפני 1967. לצד זאת השתמש חזבאללה גם בכליאתם של שבויים לבנונים בידי ישראל כאמתלה נוספת להצדקת המשך פעילותו הצבאית נגדה והמשך שימור כוחו הצבאי ומעמדו כמיליציה החמושה היחידה בלבנון (שפירא 2020; Al-Aloosy, 2020).

בתקופה זו אימץ חזבאללה שני מישורי פעולה: הוא שינה את מוקד פעילותו הצבאית ועבר לאסטרטגיה

אשר זיהתה את האינטרסים הביטחוניים האסטרטגיים החיוניים שלה עם שימור הנוכחות הצבאית שלה בלבנון; הנוכחות הסורית בלבנון; ובעיקר יכולתו של חזבאללה לכפות על ישראל לפעול לפי הכללים שהוא הגדיר, ולא למצות את עדיפותה הצבאית ולהכריעו. התגובות של חזבאללה לפעולותיה של ישראל, שנועדו לשמר את כללי המשחק ובמקביל לסייע לו לבצר את מעמדו הפנימי בלבנון, היו ברוב המקרים הולמות ומידתיות, בראייתו, ביחס להפרות מצד ישראל, והוא נמנע מפעולות צבאיות פרובוקטיביות וחריגות, לפחות עד לאחרונה.

חלק ניכר בהצלחתו של חזבאללה לבסס משוואת הרתעה מול ישראל, על אף נחיתותו הצבאית המובהקת, נבע מהבנתו באשר למגבלת כוחו ולחשיבות ואפקטיביות המערכה התודעתית מול ישראל.

חלק ניכר בהצלחתו של חזבאללה לבסס משוואת הרתעה מול ישראל, על אף נחיתותו הצבאית המובהקת, נבע מהבנתו באשר למגבלת כוחו ולחשיבות ואפקטיביות המערכה התודעתית מול ישראל. זהו לקח שלמדו אנשי הארגון לגבי תפקידה של הלוחמה הפסיכולוגית בסכסוכים אחרים, דוגמת וייטנאם וגרנדה, והם מיישמים אותו במאבק עם ישראל (Harb, 2011). הארגון מדגיש במידה רבה את נושא המדיום הוויזואלי, ויש אף הטוענים כי תורת הלחימה שלו כפופה למדיום זה, בבחינת "לא צילמת – לא נלחמת" (שלייפר, 2002). אחד מבכירי חזבאללה אף הסביר כי "בשטח, אנו פוגעים בחייל ישראלי אחד, אולם קלטת שלו זועק לעזרה משפיעה על אלפי ישראלים" (El-Houri & Saber, 2010). לפיכך, מאז ועד היום הארגון דואג לצלם את פעולותיו ולשדרן בכל אמצעי התקשורת שלו ובעיקר בתחנת הטלוויזיה אלמנאר, בליווי קריינות, מוזיקת ניצחון או פרשנות אוהדת.

בהקשר זה ניתן לאזכר את אירוע תקיעת הדגל במוצב דלעת ב־1994, שביטא כבר אז את הדפוס של פעולה קינטית מוכוונת תודעה – שחזר גם בהמשך. האירוע הסתיים בגירוש לוחמי חזבאללה מן המוצב. בשום שלב לא ניתן היה לטעון כי חזבאללה "כבש" את המוצב, אולם לתמונת דגל הארגון המתנוסס מעל המוצב, ששודרה פעמים רבות בערוצים שונים, הייתה חשיבות תודעתית רבה יותר מאשר "ההישג המבצעי". כך גם במתקפה במאי 2000 על מוצב רותם, שבה הצליחו לוחמי הארגון לנעוץ את דגל הארגון לזמן קצר על גג המוצב לפני שנהדפו. חשיבות האירוע הייתה בצילומי הדגל על המוצב ולא בהישג הצבאי, המוטל בספק

ניסה בתגובה לחזק את מעמדו כגורם חשוב בזירה הלבנונית באמצעות האצת הפעולות שלו נגד ישראל (Sobelman, 2018).

לאחר מלחמת לבנון השנייה הקים עמאד מורנייה מספר צוותים שהיו אמונים על ניתוח שלבי המלחמה השונים, הפקת לקחים צבאיים מהם וגיבוש תחזיות ביחס למלחמה הבאה. מסקנות צוותים אלו היו כי על הארגון להתמקד בניצול מה שנתפס בעיניו כחולשת ישראל מבית ובהגדלת מאגר הטילים לטווח ארוך שלו (Shapira, 2021). במסגרת הפקת הלקחים וכתוצאה מהמכה הצבאית הקשה שספג הארגון בכל מערכיו, ובכלל זה בליבת הארגון ברובע הדאחיה בבירות, פתחו חזבאללה ואיראן במאמץ אינטנסיבי לשיקום ולפיתוח היכולות הצבאיות של הארגון, תוך הפיכת חזבאללה מארגון שנקט בעיקר לוחמת טרור וגרילה לצבא טרור שברבות הימים הפך לגוף לוחם עם מסגרות צבאיות, אמצעי לחימה מתקדמים ומדויקים וסדר כוחות רחב, מגוון ומתקדם. נסראללה תיאר שינוי זה וטען כי זו "אסכולת לחימה חדשה שאין דומה לה – כזו הנמצאת בין צבא סדיר ללוחמת גרילה" (אלבווסא"ל ע', 2021, עמ' 103). הדבר בא לידי ביטוי בבניית מסגרות צבאיות וציון באמצעי לחימה, בדגש על רקטות וטילים מכל הסוגים. הארגון הצליח להתבסס ברחבי לבנון, ולמרות נוכחותו של יוניפי"ל ובניגוד לדרישת החלטת מועצת הביטחון של האו"ם 1701 – גם בדרום לבנון, מה שצפוי להקשות על מתקפה קרקעית ישראלית במקרה של עימות עתידי (Byman, 2022).

מותו (בפברואר 2008) של עמאד מורנייה בדמשק בפיצוץ מכוניתו היווה נקודת משבר וציון דרך נוסף בהתפתחותו של הארגון. מורנייה, אשר הוביל מאז ראשיתו של הארגון את פעילותו הצבאית, הפך מטוריסט שולי למפקד צבאי בעל מעמד בכיר בארגון, מעין רמטכ"ל ושר הביטחון של צבא שבדרך, ובמקביל עלו גם מעמדו וחשיבותו בעיני איראן. חיסולו הותיר את נסראללה, שעד אז היה בעיקר מנהיג בעל סמכות פוליטית ודתית בארגון והסתמך במידה רבה על מורנייה כמשענת מוצקה בתחום הצבאי-מבצעי, כמנהיג על אך בודד במערכה ובנשיאה בעול. הדבר אילץ אותו להיכנס גם לתחום הצבאי-אסטרטגי, לעקוב באופן הדוק יותר גם אחר הפעילות המבצעית של הארגון ולפקח על מחליפיו של מורנייה, שלא הגיעו לרמתו. כתחליף לחלל שהותיר אחריו מורנייה נסמך נסראללה יותר ויותר על קאסם סולימאני.

סולימאני, מפקד כוח קודס במשמרות המהפכה האיראניים, גיבש אסטרטגיה צבאית שזכתה לכינוי "חזון סולימאני" והתבססה על בניית ציר "התנגדות

הגנתית תגובתית בעיקר, ובמקביל האיץ את הצטיידותו באמצעי לחימה מתקדמים תוך סיוע ניכר מאיראן. זאת לצד מאמציו לחיזוק משוואת ההרתעה כלפי ישראל עם אימוץ התפיסה של עין תחת עין (נווה, 2007). ניתן לראות את דפוס הפעולה הזה למשל באופן שבו השתמש הארגון בירי נ"מ לעבר מטוסי צה"ל, וכן בניסיון לחטוף חיילי צה"ל, כאשר הארגון מציג פעולות כאלו כניסיון לתקן את המציאות שבה מוחזקים אזרחים לבנונים בידי ישראל מבלי שיש ביכולתו להחליפם באזרחים ישראלים (סובלמן, 2003). על מנת להמשיך לבסס את "כיבוש" חוות שבעא כאמתלה להמשך מאבקו בישראל מיקד הארגון את פעולותיו באזור זה, ובין אוקטובר 2000 ועד מלחמת לבנון השנייה הוציא לפועל את מה שנסראללה תיאר בהמשך כ"מבצעי תזכורת" אחת לכמה חודשים, בפרט באזור חוות שבעא (Sobelman, 2018).

משוואת ההרתעה בין חזבאללה וישראל וההסכמה שבשתיקה שנוצרה בין שני הצדדים ביחס לטווחי הפעולות ה"לגיטימיות" החזיקו מעמד בתקופה זו ולא הידרדרו למלחמה כוללת, בעיקר משום שהפיגו חלק מאי-הוודאות הכרוכה בעימות בין הצדדים. עם זאת, משוואה זו גם יצרה עבור ישראל את "מלכודת ההרתעה": העובדה שלשני הצדדים היה ברור מהי התגובה המוגבלת הצפויה מצד ישראל חתרה תחת יכולתה להרתיע את חזבאללה (Sobelman, 2018).

בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006) – משוואת ההרתעה קרסה זמנית בשנת 2006. ניסיון החטיפה של חיילי צה"ל הוביל לתגובה הישראלית "הבלתי צפויה" בעיני חזבאללה, ולמלחמת לבנון השנייה. לפני המלחמה העריך חזבאללה כי ישראל תגיב באופן מוגבל, בהתאם לכללי המשחק שגובשו עד לאותה עת, אך תגובתה של ישראל חרגה מהם והובילה לנזקים ניכרים בלבנון. המלחמה גרמה למותם של 1,191 אזרחים לבנונים, לפציעתם של 4,054 ולעקירתם מבתיים של קרוב למיליון לבנונים. זאת נוסף על נזקים חומריים עצומים (Al-Aloosy, 2020 Daher, 2019;). הסיבה לקריסת ההרתעה ההדדית הייתה שילוב של מספר תהליכים, אשר חלקם נגעו להסרת אילוצים מעל ישראל בעקבות סיום האינתיפאדה השנייה, לצד השינויים הפנימיים בישראל (ממשלת אולמרט), כמו גם השינויים במאזן הכוחות בלבנון ובמעמד הפנימי של חזבאללה, בעקבות נסיגת סוריה מלבנון. אף שלתפיסתו של חזבאללה, מלחמת לבנון השנייה הייתה ניצחון בסיוע התערבות אלוהית (Shapira, 2021), הרי בתוך לבנון הדברים לא בהכרח נתפסו באותה צורה. חזבאללה ספג ביקורות רבות בלבנון בעקבות מעמדו הצבאי העצמאי וניסיונו לכפות את תפיסת ההתנגדות על המדינה כולה, ולכן

ניסיון זה סייע לחזבאללה להפוך לצבא טרור מודרני ברובד התפיסתי, האסטרטגי, האופרטיבי והטקטי (אלבו וסא"ל ע', 2021). זאת ועוד, המעורבות במלחמה תרמה גם להידוק היחסים הישירים בין חזבאללה לרוסיה, והרוסים אף הדגישו כי הם אינם מתייחסים לחזבאללה כאל ארגון לבנוני אלא רואים בו גורם שיש לו נוכחות במדינות רבות באזור (Shapira, 2021).

מנגד, על השתתפותו במלחמה שילם הארגון מחיר יקר, הן בשל המחיר הכבד ששילם בעצם ההשתתפות במלחמה (אובדן לוחמים) והן בשל הסטת הקשב של הארגון מן המאבק בישראל, כמו גם בשל הביקורת בלבנון על השתתפות הארגון במלחמה שאין בה כדי לתרום לאינטרסים של העם הלבנוני – ביקורת שגברה ככל שחזבאללה שקע בסוריה והמצב הפנימי בלבנון הלך והחמיר. פריצתו של המשבר הכלכלי בלבנון (אוקטובר 2019), החמור ביותר בתולדותיה, אשר בו היא שקועה עד היום, הקשה עוד יותר על הארגון ליטול חלק פעיל במאבק בישראל.

חיסולו של קאסם סולימאני בינואר 2020 הותיר גם הוא חלל ריק מבחינת נסראללה. לסולימאני, בעל הקשר האישי הקרוב לנסראללה, היה כאמור משקל מרכזי בעיצוב האסטרטגיה של הארגון, בבניין הכוח שלו ובמאפייני הפעלתו. עם זאת אין ספק כי החיסול, בהמשך לחשיפת מנהרות התקיפה החודרות מלבנון והריסתן (סוף 2018), ובמקביל לקידום בניית המכשול הישראלי בגבול הצפון, האטו את הקצב המוגבר והשיטתי של ההכנות לקראת עימות צבאי עם ישראל, שאליו דחף סולימאני, אך לא בלמו אותו. בה בעת, בעקבות מותו של סולימאני התעצמו חשיבותו של הארגון, ומעמדו האישי של נסראללה בקרב האיראנים וכשחקן ציר מוביל במסגרת "חזית ההתנגדות" שמנסה איראן לעצב, הכוללת מעבר לציר השיעי גם את הגורמים הפלסטיניים הנתמכים על ידה: בראש ובראשונה הג'האד האסלאמי הפלסטיני, וכן חמאס.

מאזן ההרתעה הנוכחי בין חזבאללה לישראל

כאמור, מאפייני מאזן ההרתעה הנוכחי בין חזבאללה לבין ישראל הלכו והתעצבו עם השנים, וביתר שאת מאז מלחמת לבנון השנייה, עד להתעצבותה של משוואת ההרתעה הנוכחית. בפועל, מאז 2006 הגבול הלבנוני שקט יחסית. בבסיס מאזן ההרתעה זה עמד היעדרו של אינטרס של מי מהצדדים להיכנס שוב למערכה צבאית רחבה, שתוצאותיה צפויות להיות קשות בסדרי גודל מבעבר. מבחינת חזבאללה הצטרפו לכך גם שורה של התפתחויות ואילוצים שצמצמו את יכולותיו להשתתף באופן פעיל בלחימה בישראל, ובראשם המעורבות

מזוינת בהנהגת משמרות המהפכה. חזבאללה היווה בו שחקן מרכזי, לצד כוחות מיליציוניים מאומנים וחמושים באמצעי לחימה מתקדמים בסוריה, בעיראק ובתימן. על פי חזון סולימאני, הציר הזה בראשות חזבאללה נועד להקיף ולהטיל "מצור רקטי" על ישראל באמצעות אלפי רקטות, טילים, כלי טיס בלתי מאוישים ויחידות קומנדו מאומנות, לצד בניית מנהרות תקיפה חודרות מלבנון לשטח ישראל כדי לבצע התקפת פתע שתביא להכרעתה (אלבו וסא"ל ע', 2021; מלמן, 2019).

לאחר חיסולו של מורנייה, שיוחס על ידי חזבאללה לישראל, פעל חזבאללה במוצהר לנקום את מותו באמצעות ניסיונות תקיפה של מטרות ישראליות בחו"ל, תוך שהוא מקפיד במקביל לשמור על השקט לאורך הגבול בלבנון. הארגון ביצע שורה ארוכה של ניסיונות כאלה, בעיקר בשנים 2009–2016, נגד מגוון מטרות ישראליות ברחבי העולם, שכללו נציגים ונציגויות רשמיות ותיירים ישראלים. מוטיבציה נוספת לניסיונות אלו היוו חיסולי מדענים איראנים שיוחסו לישראל במסגרת המאמץ למניעת התקדמותה ליכולת גרעין, ואלו הובילו לניסיונות פיגוע של איראן וחזבאללה, בחלקם תוך סיוע הדדי. ואולם מנגנון מבצעי החוץ של חזבאללה נכשל ברוב ניסיונותיו, למעט הצלחתו לפגוע בתיירים ישראלים בבורגס, בולגריה, ביולי 2012 (נהרגו שישה בני אדם, מתוכם חמישה ישראלים ואזרח בולגרי אחד) – הפיגוע האחרון נגד ישראלים בחו"ל שצלח עד כה. היכולות שהפגין מנגנון פיגועי חוץ של חזבאללה היו רחוקות מאלה שהפגין בתקופה שבה פיקד עליו מורנייה (שפירא, 2020; Levitt, 2020). אך על אף חוסר ההצלחה היחסי של ניסיונות אלה, עצם קיומם, כמו גם הסיקור הנרחב שזכו לו בתקשורת הישראלית, אפשרו לחזבאללה להמשיך לבסס את משוואת ההרתעה שלו כלפי ישראל גם באמצעות איום בפיגועים בזירה הבינלאומית, ולהשאיר כחלופה מבצעית פוטנציאלית תמידית לטובת ביסוס משוואת ההרתעה הכוללת שלו מול ישראל.

השתתפות חזבאללה במלחמת האזרחים בסוריה החל מ־2013, בהיקף של מסגרות לוחמות שלמות הכוללות אלפי לוחמים, תרמה באופן מהותי לחיזוק יכולות הלחימה של הארגון – תהליך שהחל אחרי מלחמת לבנון השנייה ועתה צבר תאוצה נוספת. מעורבות זו במלחמה הייתה תוצר של הקשר ההדוק בין חזבאללה לאיראן וגם לסוריה, והיא אפשרה לחזבאללה לצבור ניסיון קרבי בלחימה, בהפעלות מסגרות גדודיות וחטיבתיות, בסיוע באש ובחבירה בין יחידות צבאיות בשילוב כוחות מיוחדים במסגרת המאמץ ההתקפי, ובלמידה גם מניסיונו של הצבא הרוסי שלחם לצידו.

נסראללה חוזר ומתייחס ליכולות אלה ומעצימן בנאומיו כחלק מהמערכה התודעתית נגד צה"ל, מקבילי ההחלטות והציבור בישראל. במסגרת זו יש לראות את הצגת התכלית של כוח רד'ואן במהלך מה שהוגדר כ"תמרון גדול" (21 במאי 2023), שאליו הוזמנו באופן חריג מאות עיתונאים ובמהלכו הציגו אנשי הכוח פריצה של החומה לאורך הגבול כדי לחדור לישראל. נראה כי הפעם מהלך תודעתי זה של חזבאללה לא צלח במיוחד, שכן מדובר היה בתצוגה לא מרשימה של אמצעי לחימה מוגבלים וישנים ושיטות שיכולת מימושן אינה גבוהה (חלבי, 2023).

במקביל, מאז 2006 חזבאללה השכיל לשמור על נוכחותו בדרום לבנון תוך הפרה בוטה של החלטת מועצת הביטחון 1701, שהעניקה ליוניפי"ל את המנדט לפעול למניעת התבססות הארגון בסמוך לגבול הישראלי.

במקביל, מאז 2006 חזבאללה השכיל לשמור על נוכחותו בדרום לבנון תוך הפרה בוטה של החלטת מועצת הביטחון 1701, שהעניקה ליוניפי"ל את המנדט לפעול למניעת התבססות הארגון בסמוך לגבול הישראלי. חזבאללה מקפיד להעמיק את נוכחותו במרחב זה (בחלקה במסווה אזרחי, בדמות בניית תצפיות של הארגון 'ירוק ללא גבולות'), כולל בניית תשתיות והסתרת אמצעי לחימה בקרב האוכלוסייה האזרחית – נוכחות שיש בה כדי ליצור יתרון לארגון הן בשגרה והן בחירום. ישראל מצידה מקפידה לשמר את הפער הצבאי-טכנולוגי הגדול בין צה"ל לחזבאללה ולהתעצם, הן בפן ההתקפי והן בפן ההגנתי. במקביל לחשיפת פרויקט המנהרות של חזבאללה וסיכולו היא פועלת להשלמת בניית המכשול, כולל במקטעים הנתונים במחלוקת, כדי למנוע בניית מנהרות עתידיות ולהקשות על חציית הגבול, ואף מבצעת תרגולים מיוחדים, כולל בתרחיש לחימה מול כוח רד'ואן (זיתון, 2023; שוייצר ורימר, 2018). לצד זאת צה"ל פועל נמרצות לפגיעה במאמצי ההתעצמות של הארגון, בעיקר בפעילות המב"ם (המערכה בין המלחמות), באמצעות אותן מאות תקיפות בסוריה המיוחסות לישראל בעשור אחרון. מאמץ זה, גם אם הוא מצליח בחלקו (או ברובו, כפי שטוענים מפקדי צה"ל), הצליח עד כה רק לעכב אך לא לעצור לחלוטין את תהליך ההתעצמות של חזבאללה (ולנסי וכדורי, 2022; כדורי, 2023). בה בעת ישראל מקפידה לשמר את כללי המשחק שהתעצבו מאז 2006, ואשר נעשו קווים מנחים לשני הצדדים ולחלק ממשוואת ההרתעה שהתקבעה ביניהם, ובמרכזם שמירת השקט לאורך הגבול בלבנון

במלחמה בסוריה במשך כעשור והמשבר הפנימי בלבנון, אשר השפיעו גם על מצבו של הארגון. לכן הארגון הסתפק באירועי תגובה נקודתיים, שנועדו בראייתו למנוע מישראל למתוח את החבל ולכרסם במרכיבי ההרתעה שהארגון בחר בהם כדי לסמן לישראל את מגבלות תגובותיה. תרמו לכך גם הצלחות ישראליות שהארגון לא השכיל להשיב להן גמול מעשי הולם (כגון חיסול מורייה והריסת המנהרות החודרות לצפון ישראל). אך חזבאללה לא קפא על שמריו, ובשנים שחלפו פעל נמרצות בשני תחומים עיקריים לביסוסה של ההרתעה כלפי ישראל: הראשון והחשוב יותר – תהליך ההתעצמות הצבאית המתמשך של הארגון בסיועה של איראן, עד הפיכתו לאיום הקונוונציונלי העיקרי בגבולה של ישראל כיום; והשני – עליית המדרגה במערכה התודעתית, תוך שימוש באמצעי המדיה החדשה ושופרותיו של הארגון בתקשורת הלבנונית.

ההתעצמות הצבאית של חזבאללה תרמה ליצירת מאזן אימה בינו לבין ישראל. הארגון צבר עוצמת הרס כבדת משקל, אשר לתפיסתו מספיקה להרתיע את ישראל ולגרום לה להסס בהפעלת כוח מולו. מדובר בעוצמת אש המבוססת בעיקר על רקטות וטילים מכל הסוגים ולכל הטווחים (על פי הערכות כלליות כ-150 אלף), שביכולתם לכסות את כל העורף הישראלי ובהם גם טילים מדויקים; אלפי כטב"מים; יכולות הגנה אווירית מצומצמות; ויכולות סייבר (מזרחי ועמיתיה, 2020; Shapira, 2021).

זאת ועוד, חזבאללה ואיראן פעילים גם בחזית רמת הגולן. מטרתם הייתה ועודנה לבנות תשתית מבצעית בקרב האוכלוסייה המקומית בגולן הסורי ולהשתמש בתשתית זו נגד ישראל. אף שישראל הצליחה לפגוע בקציני חזבאללה האחראים על קידום מטרה זו, איראן וחזבאללה לא נטשו את התקווה להפוך את רמת הגולן לחלק מקו העימות עם ישראל (Shapira, 2021).

במקביל עוסק חזבאללה בשנים האחרונות ביתר שאת בפיתוח יכולת לחימה ביבשה, בדמות כוח הקומנדו יחידת רד'ואן (125), המונה כמה אלפי לוחמים מיומנים היטב שאומנו באיראן. מטרתם המוצהרת היא חדירה לשטח ישראל כדי לכבוש שטח בגליל או למצער לתקוף יישובים בגליל, להרוג ולחטוף אזרחים וחיילים ישראלים ולהעבירם לשטח לבנון, או לכבוש מוצב או יישוב ישראלי, ולו לזמן מוגבל, כדי להטיל הלם ומורא על הציבור בישראלי ולייצר "תמונת ניצחון" של כיבוש שטח ריבוני ישראלי. היחידה מורכבת מחמישה גדודים המונים אלף איש כל אחד, וכל גדוד אחראי על היכרות עם התנאים הטופוגרפיים הספציפיים של השטח שעליו הוא אחראי ושאותו אומן לכבוש (Levitt, 2023; Shapira, 2021).

הארגון יכול לפגוע בישראל. נוסף על כך שוגר משט סמלי מחופי טריפולי לעבר המים הטריטוריאליים של ישראל ותוגברו הכוחות של חזבאללה לאורך הגבול. במקביל העביר הארגון גם מסרים מאיימים בערוצים דיפלומטיים (מזרחי, 2022א; שוייצר ועמיתיו, 2022; Sobelman, 2023).

נראה כי נכונותו של חזבאללה להלך על הקצה במסגרת מערכה זו תוך סיכון אפשרי לתגובה ישראלית נגדית היא תוצר של תפיסתו כי הישרדותה הכלכלית של לבנון היא שניצבת על המדוכה, ולצידה גם שרידותו של הארגון. הארגון גם סבר, והדבר אף קיבל ביטוי מפורש בנאומיו של נסראללה, כי המלחמה באוקראינה ומשבר האנרגיה באירופה גרמו לארצות הברית, לאירופה ולישראל להיות פגיעות יותר ללחץ, ולכן סבר כי ארצות הברית תשתמש בהשפעתה המרסנת על ישראל כדי למנוע מלחמה נוספת (Sobelman, 2023). מנגד חזבאללה נזהר ונמנע מתגובה מגבול לבנון לתקיפות הישראליות הנמשכות על נכסים שלו ושל איראן בסוריה, וגם לא התערב בפועל לטובת המאבק הפלסטיני בעימותים האחרונים בין חמאס והג'האד האסלאמי לישראל, למרות הציפייה מצידם למעורבותו במסגרת תפיסת "התלכדות הזירות".

השיפור ביכולותיו הצבאיות של חזבאללה נוצל על ידי נסראללה בנאומיו כדי לחזק את משוואת ההרתעה כלפי ישראל. בנאומיו המסוקרים בהרחבה בתקשורת הישראלית הרבה נסראללה לאיים על הציבור הישראלי תוך שהוא משתבח, בעיקר בשנים האחרונות, ביכולת ייצור עצמי של אמצעי לחימה מדויקים על ידי חזבאללה, כמו גם בנשק האיכותי שהארגון מקבל מאיראן. נסראללה השתמש בקיומם של אמצעים אלה בידיו כדי להפחיד את אזרחי ישראל מפני הצפוי להם וכדי להרתיע את ההנהגה הישראלית מפני פעולה תוקפנית בשטח לבנון. בנאומיו מאז מלחמת לבנון השנייה מקפיד נסראללה להבהיר כי הארגון אינו מעוניין במלחמה, אך אם מלחמה כזו תפרוץ הוא מוכן ויכול לנצח בה, מאחר שברשותו טילים היכולים לפגוע בכל נקודה בישראל ו"מאה אלף לוחמים" (מספר הרחוק מהמציאות). לאחרונה אף טען כי לא ישראל היא זו שמאיימת על חזבאללה במלחמה, אלא הארגון וחזית ההתנגדות (הציר השיעי יחד עם חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני) הם אלה שמאיימים על ישראל, ואף המליץ לה לא לעשות טעות ולהיגרר למלחמה שתביא לכיליונה (חלבי, 2023א). בכך מקווה חזבאללה להוכיח ולבסס את מעמדו כשחקן המרכזי בחזית ההתנגדות, במסגרת התפיסה שקנתה לה אחיזה בקרב חברות החזית בהובלת איראן בדבר האסטרטגיה של התלכדות הזירות, קרי קידום מהלך

על ידי חזבאללה, כל עוד ישראל אינה פועלת במרחב הלבנוני. לפיכך המרחב הלבנוני הפך ל"מרחב חסינות" שבו ישראל נמנעת מפעילות, לפחות בפומבי.

חזבאללה אינו מסתפק בשימור משוואה זו, ובשנים האחרונות הוא מנסה להרחיבה בדומה לאופן שבו נהג להרחיב את משוואת ההרתעה בעבר. משנת 2019 מנסה הארגון להוסיף גם את הפגיעה בפעיליו בזירה הסורית למשוואה, ומזהיר כי כל פגיעה ישראלית בפעיליו בסוריה תוביל לתגובה מצידו. הרחבה זו של המשוואה באה לידי ביטוי הן בפעולות קינטיות, דוגמת ירי טיל נ"ט על רכב צה"לי בספטמבר 2019 בתגובה על תקיפת פרויקט דיוק הטילים בדאחיה על ידי רחפנים, ותקיפה בסוריה של חוליה של "הציר השיעי" שעמדה לשגר רחפני תקיפה לעבר ישראל, והן באיומים בנאומיו של נסראללה (שוייצר ומזרחי, 2019). עם זאת ואף שנסראללה התרברב בנאומיו כי יפגע בחיילי ישראלי בעקבות כל פגיעה בפעילי חזבאללה בהתקפות הישראליות בסוריה, ואף טען בנאומו מ-25 במאי 2020 כי ישראל נמנעת מפגיעה באנשי חזבאללה בסוריה ומשנה את אסטרטגיית הפעולה שלה בעקבות איומיו, הרי בפועל נמנע הארגון פעמים רבות מפעולה ומנקמה על מות פעיליו.

עם זאת, בשנתיים האחרונות אירעו מספר אירועים שכרסמו במצטבר במאזן ההרתעה בין ישראל לחזבאללה לטובת הארגון וערערו את הבהירות האסטרטגית ששררה באזור. מלבד האירועים שצינו לעיל, הארגון יכול להצביע גם על הישגים ובהם טענתו כי הוא הגורם לצמצום היקף פעילותו של חיל האוויר הישראלי במרחב הלבנוני, בצד הרחבת נוכחות פעיליו בסמוך לגבול עם ישראל, תוך יצירת חיכוכים עם חיילי צה"ל לאורך הגבול.

ביטוי מרכזי למאמץ של הרחבת משוואת ההרתעה כלפי ישראל ולתעוזה הגוברת של חזבאללה ניתן למצוא במערכה המשולבת, הקינטית-תודעתית-דיפלומטית, שניהל חזבאללה ערב חתימת ההסכם לסימון הגבול הימי עם ישראל (אוקטובר 2022). המערכה נוהלה על רקע משבר פוליטי וכלכלי חמור בלבנון, והובילה לביקורת ציבורית נוקבת על הארגון כמי שאחראי למשבר זה. כתוצאה מביקורת זו נדרש הארגון לבסס מחדש את מעמדו בלבנון ולהצדיק את המשך האחזקה בארסנל הנשק שלו.

המערכה נוהלה אומנם בעיקר באמצעות נאומים וראיונות של נסראללה ובכירי הארגון לכלי תקשורת אוהדים בלבנון וברשתות החברתיות, אך לצד הממד התודעתי שולבו גם כלים קינטיים. בשתי הזדמנויות שוגרו כטב"מים בלתי חמושים לעבר אסדת כריש (יוני-יולי 2022), בצעד שנועד להעיד על היכולת הצבאית של חזבאללה ולהבהיר כי ארסנל הנשק המדויק שבידי

כי מרכיב בולט בתעוזתו המוגברת של הארגון ובמתיחת גבולות משוואת ההרתעה בינו לבין ישראל לאחרונה נובע מהערכת חסר שלו לגבי נכונותה של ישראל להגיב באופן צבאי תקיף על הפרותיו, מתוך תפיסתו כי ישראל כיום היא חלשה והססנית עקב המשבר הפנימי החרף, ולכן תימנע מתגובה על התגריותיו היזומות (מזרחי ושוויצר, 2023).

סיכום

מאזן ההרתעה שהתעצב בין ישראל לבין חזבאללה לאורך הגבול הלבנוני הוא תוצאה של התפתחות כללי משחק, שהתגבשו ונקבעו לאורך שנים רבות באמצעות דינמיקה של ניסוי וטעייה של שני הצדדים ובהשפעת גורמים מעצבים רבים. כיום יותר מבעבר, חזבאללה מאתגר את ישראל ומותח את גבולות משוואת ההרתעה. נכונותו של חזבאללה לייצר חיכוכים צבאיים עם ישראל עולה ככל שהוא בטוח יותר בעוצמתו וביכולתו לגרום לישראל הרס ונזק אסטרטגיים. זאת בשל שדרוג יכולותיו הצבאיות, ובראשן הטילים המדויקים, הידוק התיאום בציר ההתנגדות של צידו כמו גם מה שהוא מזהה כחולשה פנימית של ישראל, שתוצאתה בעיניו היא חוסר נכונותה להסתכן במערכה צבאית כוללת נגד הארגון, למרות עוצמתה הצבאית הרבה. עמדתו זו מקבלת חיזוק בשל הערכתו כי ארצות הברית נסוגה מהמזרח התיכון ואינה מעוניינת, כמו מדינות המערב האחרות, בהתלקחות מלחמה בשעה שתשומת ליבן ממוקדת במלחמה בין רוסיה לאוקראינה.

ההרתעה הישראלית מאותגרת אומנם בשנים האחרונות, אך עדיין ניכר עניינם של שני הצדדים לשמור על בהירות אסטרטגית באשר לכללי המשחק וההרתעה ההדדית ביניהם.

ההרתעה הישראלית מאותגרת אומנם בשנים האחרונות, אך עדיין ניכר עניינם של שני הצדדים לשמור על בהירות אסטרטגית באשר לכללי המשחק וההרתעה ההדדית ביניהם. זאת משום שאלה משרתים את האינטרס שלהם במניעת מלחמה רחבה, שבה עלולים שני הצדדים לספוג מכות קשות ביותר. אומנם בשנה האחרונה ניכרת עלייה בביטחון העצמי של חזבאללה ובנכונותו לסיכונים גדולים יותר מבעבר, אשר עלולים לדרדר את המצב, אך מנגד נראה שהארגון עודנו מרוסן במידה רבה ומעוניין להימנע מעימות חזיתי רחב עם ישראל.

ריסון זה הוא בין השאר תוצר של השתלבות והתבססותו של חזבאללה בלבנון לאורך השנים,

משולב רביחיותי נגד ישראל, כפי שבא לידי ביטוי בפעם הראשונה במהלך מבצע שומר החומות (מאי 2021). תוצאות הבחירות בישראל (נובמבר 2022), שהובילו לעלייתה של ממשלת ימין, והמחאה הרחבה שפרצה ברחובות נגד ניסיונותיה של הממשלה לקדם "רפורמה משפטית" נתפסו על ידי חזבאללה כהזדמנות נוספת לחיזוק משוואת ההרתעה לטובת הארגון. במחצית הראשונה של 2023 ניכר היה כי הוויכוח הפנימי העמוק בישראל נתפס כחולשה ישראלית, והדבר חיזק את אמונתו העמוקה של נסראללה בהתממשות תאוריית קורי העכביש שלו ובהזדמנות עבור הארגון, מתוך תחושת ביטחון כוזבת של נסראללה (שוויצר ומזרחי, 2023). תחושת ביטחון כוזבת זו, כמו גם התסכול האיראני והפלסטיני מחוסר המעורבות הישירה של חזבאללה במאבק נגד ישראל, בתגובה לפגיעתה ביעדים איראניים בסוריה ובאיראן עצמה, הובילו לשני מהלכים שחרגו ממשוואת ההרתעה כלפי ישראל:

1. הראשון – ביצוע פיגוע בשטח ישראל (13 במארס 2023) בצומת מגידו בכביש 65, במתווה של מטען צד שהוטמן על ידי מחבל שאומן ונשלח על ידי הארגון, חדר לישראל מגבול לבנון וגרם לפגיעה קשה של אזרחי ישראלי. ככל הנראה כוונת הארגון הייתה לבצע הרג נרחב. פיגוע זה בוצע על ידי חזבאללה ללא פעילות ישראלית מקדימה, שבעבר נתפסה כ"הפרה" ישראלית של כללי המשחק, אלא ביוזמתו ותוך "חריגה" נוספת מכללים אלה. חזבאללה אומנם נמנע מקבלת אחריות מפורשת לאירוע, אולם מהמידע שפורסם עולה בבירור כי הוא שעמד מאחורי ניהול וביצוע הפעולה, ייתכן בדרכונה של איראן.
2. השני – ירי 34 רקטות משטח לבנון במהלך חג הפסח (6 באפריל), בעקבות עימותים בהר הבית. קיים ויכוח לגבי מידת ידיעתו או מעורבותו המוקדמת של חזבאללה בהתרת ירי זה, אך למרות שעל פי הקביעה הנחרצת של גורמים מודיעיניים בישראל חזבאללה לא ידע מראש על עיתוי הירי הספציפי הזה, הערכתו היא שחזבאללה הכיר את התשתית הקיימת ונתן את הסכמתו העקרונית לירי במסגרת פעולות התיאום האסטרטגיות בין בכירי חזבאללה לבכירי חמאס, הג'האד האסלאמי הפלסטיני ואיראן, אשר שהו באותה עת בבירות.

מכל מקום נראה כי בשני המקרים חזבאללה פעל בשירות האינטרסים שלו ושל שותפיו לחזית ההתנגדות, ובראשם איראן, תוך הסתתרות מאחורי פעילים פלסטינים כדי לטשטש את מידת מעורבותו, אך בה בעת הפגין נכונות לסיכון רציני מתגובה ישראלית במקרה של חשיפה, כחלק ממדיניות ההליכה על הקצה של הארגון. ניתן להעריך

אביב. המחקר שלה עוסק בבסיס המוסרי של כללי אתיקת המלחמה. בעבודתה במכון מתמקדת בשאלות אלה ביחס לטרור ובאינטראקציה שבין שאלות אלו למלחמת התודעה שמנהלים ארגוני הטרור. ענת השלימה את התואר הראשון שלה בפילוסופיה ובתוכנית המצטיינים של אוניברסיטת חיפה בהצטיינות יתרה, והמשיכה ללימודי תואר שני בפילוסופיה.

anatgelber@gmail.com

מקורות

אייכנר, א' (2022, 26 ביולי). **אחרי האיומים של נסראללה: ישראל העבירה מסרי אזהרה לחיזבאללה**. Ynet.

<https://tinyurl.com/mutf4wu7>

אייכנר, א' וזיתון, י' (2020, 27 ביולי). **נתניהו על התקרית בצפון: חיזבאללה משחק באש**. Ynet. <https://tinyurl.com/yvfw8wze>. איש מעש, א' (2017). התרבות האסטרטגית של חזבאללה. **מערכות**, 470, 58–67.

<https://tinyurl.com/3vwxwjevn>

אלבו, מ' וסא"ל ע' (2021). למידה והשתנות בחיזבאללה: בדרך לתפיסת הפעלה חדשה? **בין הקטבים**, 35, 101–123.

<https://tinyurl.com/463byh7d>

אל"ם ט' ואל"ם ר' (2023). תפיסת העליונות בתחרות האסטרטגית בין ישראל ובין איראן. **בין הקטבים**, 39, 1–10.

<https://tinyurl.com/32j79nu3>

דקל, א' (2023, 16 באפריל). **התלכדות ציר ההתנגדות הפלסטיני וציר איראן-חזבאללה**. מבט על, 1709, המכון למחקרי ביטחון לאומי.

<https://tinyurl.com/mmuzwadf>

דקל, א' וקורץ, ע' (2020, 24 במאי). **מהלך חד-צדדי כמעצב אסטרטגי: 20 שנה ליציאה מלבנון, 30 יום לסיפוח**. פרסום מיוחד. המכון

למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/ye2zukt5>

הכהן, ד' (2022, 8 באוקטובר). **בני גנץ מאיים: "אם חיזבאללה יעשה טעות ויתקוף – נפרק את לבנון"**. נתניהו הוזמן לתדרוך.

<https://tinyurl.com/yc4baeyk>

ולנס, כ' וכדורי, ע' (2022, 10 ביולי). **חמש השנים הטובות של המב"מ בסוריה – ומה הלאה?** מבט על, 1617, המכון למחקרי ביטחון לאומי.

<https://tinyurl.com/y6e6eny7>

זיתון, י' (2023, 17 ביוני). **סיירת גולני נערכת לחימה מול חיזבאללה בשטח ישראל | תיעוד מהאימון המיוחד**. Ynet.

<https://tinyurl.com/27hr93px>

חלבי, ע' (2023, 26 במאי). **נסראללה עונה לראש אמ"ן: "אתם לא מאיימים במלחמה – אנחנו כן"**. Ynet.

<https://tinyurl.com/4dk8xv24>

חלבי, ע' (2023, 2 ביוני). **"כוח רדואן" שואף לחדור לישראל ולכבוש שטחים בגליל: הקומנדו של חיזבאללה**. Ynet.

<https://tinyurl.com/mrxfe9fh>

כדורי, ע' (2023, 26 בפברואר). **המב"ם בסוריה: תמונת מצב ומגמות עיקריות**. פרסום מיוחד. המכון למחקרי ביטחון לאומי.

<https://tinyurl.com/254fuuce>

כנאענה, ע"א (2021). **חזבאללה והגמוניית המקאומה**. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.

מודריק עברוני, ח' (2020). **צה"ל ואזור הביטחון בשנים 1985–2000 – תפיסה, היערכות ופעילות**. **יסודות**, 2.

<https://tinyurl.com/53azuj8y>

מזרחי, א' (2022, 23 באוקטובר). **ההסכם עם לבנון – פשרה שיתרונותיה עולים על חסרונותיה**. מבט על, 1652, המכון

למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/43hhscyp>

ושל העלייה בחשיבות השיקולים הנוגעים למצבה של לבנון ולמעמדו של הארגון בה (מיכאל ודוסטרי, 2018). להערכתנו, האחריות המתפתחת של חזבאללה למצבה של לבנון ולעתיד תושביה חשובה לארגון לפחות כמו השיקולים הנוגעים לאינטרסים של איראן ולמשנתה האידיאולוגית. ככל שחזבאללה מתחכך יותר בפרקטיקות המדיניות ומתנסה בהן, כך הוא מגלה שיש לו עוד ערוצי השפעה מלבד הערוץ הקינטי. בה בעת הולכת וגוברת האחריות של הארגון לעתידה של לבנון ותושביה, וניכרת רגישותו לביקורת המתרחבת כלפיו בקרב הציבור הלבנוני על רקע המשבר הכלכלי-פוליטי הקשה בלבנון מאז 2019, שהוביל לירידה בתמיכה במחנהו של חזבאללה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתוצאות הבחירות לפרלמנט הלבנוני (מאי 2022).

עם זאת, נטייתו של נסראללה לסיכונים מתוך תקווה שישראל, נוכח חולשתה הנוכחית בראייתו, תכיל את תגובתה, ונוכח המחויבות ההולכת וגוברת של הארגון לחזית ההתנגדות בשירות האינטרס האיראני והפלסטיני – כל אלה עלולים לייצר תרחישים בלתי נשלטים של עימותים קצרים ומוגבלים שעלולים להתפתח למלחמה רחבה, בניגוד לאינטרס של שני הצדדים. הדבר מחייב את ישראל ללמוד את התרחישים האלה ולהיערך לקראתם.

יורם שוייצר, חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי וראש התכנית לטרור ומלחמה בעצמות נמוכה, הצטרף לצוות המחקר בפברואר 2003. הוא שירת בקהילת המודיעין, שימש יועץ לאסטרטגיות לוחמה בטרור למשרד ראש הממשלה ולמשרד הביטחון, כיהן כראש המדור נגד טרור בינלאומי בצה"ל וכחבר ב"כוח משימה" העוסק בנושא השבויים והנעדרים הישראליים במשרד ראש הממשלה. שוייצר היה חוקר וראש 'תוכנית הלימודים החינוכית' במכון למדיניות בינלאומית נגד הטרור (ICT) במרכז הבינתחומי בהרצליה. הוא בעל תואר MA בהיסטוריה צבאית ודיפלומטית מטעם אוניברסיטת תל אביב. yorams@inss.org.il

אורנה מזרחי היא חוקרת בכירה במכון למחקרי ביטחון לאומי. אורנה היא מוותיקי המל"ל (שירתה תחת שמונה ראשי מל"ל). בתפקידה האחרון (2015–2018) כסגנית המל"ל למדיניות חוץ ריכזה את עבודת המטה והתכנון האסטרטגי עבור רה"מ והקבינט המדיני-ביטחוני בנושאים אזוריים ובינ"ל, והייתה אחראית להכנת הנירות לפגישותיו המדיניות של ראש הממשלה. לאורנה תואר MA (בהצטיינות) בהיסטוריה של המזה"ת מאוניברסיטת תל אביב. ornam@inss.org.il

ענת שפירא היא חוקרת (מלגאית ניובאואר) בתוכנית הטרור ולוחמה בעצמות נמוכה במכון למחקרי ביטחון לאומי ודוקטורנטית במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת תל

שפירא, ש' (2020). **המאבק בין ישראל וחזבאללה, 1982-2020**. המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.

<https://tinyurl.com/5debd2en>

INSS Israel (2021, 17 באוגוסט). **עזה, איראן, גבול הצפון – ומה שביניהם: איום התיאום של ציר ההתנגדות**. פודקאסטרטגי 180 [סרטון]. <https://tinyurl.com/3xa2au8j>

Al-Aloosy, M. (2020). *The Changing Ideology of Hezbollah*. Palgrave Macmillan.

Al-Salhy, S. (2020, January 14). *EXCLUSIVE: Iran tasked Nasrallah with uniting Iraqi proxies after Soleimani's death*. Middle East Eye. <https://tinyurl.com/cs82pdtr>

Byman, D.L. (2022). *Hezbollah's Dilemmas*. Brookings Institute Policy Brief. <https://tinyurl.com/38ksmha6>

Caldwell, N. (2022, February 18). *Hezbollah after Syria: More lethal, less domestic support*. Journal of Political Inquiry. <https://tinyurl.com/bdfnm7da>

Daher, A. (2015, November 4). *Hezbollah and the Syrian conflict*. The Middle East Institute. <https://tinyurl.com/4c7hep7b>

Daher, A. (2019). *Hezbollah: Mobilization and Power*. Oxford University Press.

El-Houri, W. & Saber, D. (2010) *Filming resistance: A Hezbollah strategy*. *Radical History Review*, 106, 70–85. <https://tinyurl.com/mry87heb>

Gabrielsen, I. (2014), *The evolution of Hezbollah's strategy and military performance, 1982–2006*. *Small Wars and Insurgencies* 25/2, 257–283. <https://doi.org/10.1080/09592318.2014.903636>

Ghaddar, H. (2016, December 21) *What's at stake for Lebanon's new government*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/578aex89>

Ghaddar, H. (2020, December 9). *Hezbollah has created parallel financial and welfare systems to manage the current crisis*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/2dya862w>

Harb, Z. (2011) *Channels of resistance in Lebanon: Liberation propaganda, Hezbollah and the media*. I.B. Tauris.

Kizilkaya, Z. (2019). *Morality of Hezbollah's conflicts with Israel*. *Critical Studies on Terrorism*, 12(3). 371–394. <https://doi.org/10.1080/17539153.2019.1573037>

Levitt, M. (2013). *Hezbollah: The global footprint of Lebanon's party of God*. Georgetown University Press.

Levitt, M. (2020). *Breaking Hezbollah's 'Golden Rule': An Inside Look at the Modus Operandi of Hezbollah's Islamic Jihad Organization*. *Perspectives on Terrorism*, 14(4). 21–42. <https://www.jstor.org/stable/26927662>

Levitt, M. (2021, July 26). *Hezbollah's regional activities in support of Iran's proxy networks*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/bdfjkz8t>

Levitt, M. (2023, March 21). *Hezbollah infiltrates Israel (Part 1): Another step toward changing the rules of the game*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/2p8jaham>

Middle East Monitor (2022, May 23). *Lebanon: Geagea renews calls for Hezbollah's disarmament*. <https://tinyurl.com/a38ezx2n>

מזרחי, א' (2022, 15 בנובמבר). **הוואקום השלטוני בלבנון והשלכותיו על ישראל**. מבט על, 1660, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/44tavidku>

מזרחי, א', דקל, א' ובזק, י' (2020). **המערכה הבאה בצפון: תרחיש, אסטרטגיות והמלצות למדיניות הישראלית** (מזכר 206). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/2p94p5ur>

מזרחי, א' ושווייצר, י' (2020, 16 באוגוסט). **בעקבות האסון בבירות – היש סיכוי לשינוי המצב בלבנון?** מבט על, 1365, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/369huk4s>

מזרחי, א' ושווייצר, י' (2022, 15 ביוני). **מאמצי חיזבאללה למיצובו כמגן לבנון, בעקבות הבחירות**. מבט על, 1610, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5fvr6fft>

מזרחי, א' ושווייצר, י' (2023, 15 במרץ). **האירועים בישראל מחזקים את תפיסת "קורי העכביש" של נסראלה**. מבט על, 1697, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/3d75wxjs>

מזרחי, א' ושווייצר, י' (2023, 27 באפריל). **ישראל תידרש לשנות את משוואת ההרתעה מול חזבאללה**. מבט על, 1715, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5rukxm2y>

מיכאל, ק' ודוסטרי, ע' (2018). **תהליך ההתמסדות של שחקנים תת-מדינתיים: התנהלות חמאס בין ריבונות להמשך האלימות. כתב העת הבינתחומי ללימודי המזרח התיכון**, 3, 57–90. <https://tinyurl.com/23sy99d2>

מלמן, י' (2019, 1 בפברואר). **בישראל ובארה"ב מעצמים את מיתוס סולימאני ומחזקים את מעמדו באיראן. מעריב**. <https://tinyurl.com/ypw23e7z>

מרכז המידע למודיעין ולטרור (2020, 7 במאי). **גרמניה הודיעה כי תוציא את חזבאללה מחוץ לחוק. בהכרזה זו הצטרפה גרמניה למדינות נוספות בעולם, שכבר הכריזו על הארגון כעל ארגון טרור**. <https://tinyurl.com/3a2ym27d>

מרכז המידע למודיעין ולטרור (2021, 4 בינואר). **המענה של חזבאללה למשבר הכלכלי בלבנון: תמונת מצב**. <https://tinyurl.com/3mjmmype>

נווה, ת' (2007). **יחסי ההרתעה בין מדינת ישראל וארגון חזבאללה בשנים 1982–2006**. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך ללימודי ביטחון. אוניברסיטת תל אביב. <https://tinyurl.com/4uz6pt5s>

נחמיאס, ר' (2006, 27 באוגוסט). **"לא היינו חוטפים חיילים לו ידענו שזו התגובה"**. Ynet. <https://tinyurl.com/m767cs7b>

סובלמן, ד' (2003). **כללי משחק חדשים: ישראל וחזבאללה לאחר הנסיגה מלבנון**. מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב.

קורץ, ע' (עורכת), בורגין, מ' וטל, ד' (1993). **טרור איסלאמי וישראל – חיזבאללה, ג'יהאד איסלאמי, חמאס**. פפירוס.

שווייצר, י' ומזרחי, א' (2019, 3 בספטמבר). **מורכבות השיקולים שהנחו את תגובת חזבאללה לתקיפות הישראליות**. מבט על, 1210, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5n743bbw>

שווייצר, י' ורימר, א' (2018, 11 בדצמבר). **נטרול פרויקט המנהרות של חזבאללה: צעד נוסף במערכה הנמשכת נגד ההשפעה האזורית של איראן**. מבט על, 1116, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/r2vsrkd>

שווייצר, י', שפירא, ע' וסימן טוב, ד' (2022, 31 באוקטובר). **"חזבאללה נותן גז": המערכה של הארגון סביב "כריש"**. מבט על, 1655, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/mv47sw8y>

שי, ש' (2001). **טרור בשליחות האויב: עשרים שנות טרור שיעי, 1999–1979**. מפעלות המרכז הבינתחומי הרצליה.

שלייפר, ר' (2002). **לוחמה פסיכולוגית בישראל – עיון מחדש**. מרכז גינ'סאדא למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר-אילן.

שפירא, ש' (2000). **חזבאללה בין איראן ללבנון**. הקיבוץ המאוחד.

- Norton, R.A. (2018). *Hezbollah – A short history*. Princeton University Press.
- Schleifer, R. (2014). *Psychological warfare in the Arab-Israeli conflict*. Palgrave Macmillan.
- Schweitzer, Y. (2004, June 18). *Suicide terrorism: Historical background and risks for the future*. WideAngle. <https://tinyurl.com/3drppfb2>
- Shapira, S. (2021). *Hizballah: Between Iran and Lebanon*. The Moshe Dayan Center, Tel Aviv University.
- Shay, S. (2017). *Israel and Islamic terror abductions: 1986-2016*. Sussex Academic Press.
- Sobelman, D. (2009). Hizballah – From terror to resistance, towards a national defence strategy. In C. Jones, & S. Catignani, (Eds.), *Israel and Hizballah: An asymmetric conflict in historical and comparative perspective* (pp. 49-66). Taylor & Francis.
- Sobelman, D. (2018). Israel-Hezbollah: From “rules of the game” to deterrence stability. In E. Lieberman, (Ed.), *Detering terrorism* (pp. 78-97). Routledge.
- Sobelman, D. (2022). Re-conceptualizing triangular coercion in international Relations. *Cooperation and Conflict* 0(0), 1-18. <https://doi.org/10.1177/00108367221098494>
- Sobelman, D. (2023). Hezbollah’s coercion and the Israel-Lebanon Maritime Deal. *Middle East Policy*, 30(2), 75–93. <https://doi.org/10.1111/mepo.12689>

אוויריית יבשה – הפתרון לשילוב מיטבי של אמצעים אוויריים בקרב היבשתי

עפר שלח

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב

אסף הדר

מרכז אלרום – אוניברסיטת תל אביב

בעשור האחרון התגבר השיח על עתידו של התמרון היבשתי בצה"ל ועל כדאיותו. זאת לנוכח ההיסוס בהפעלת כוחות היבשה במערכות מאז מלחמת לבנון השנייה, והספקות, כולל בצה"ל עצמו, לגבי הישגי התמרון מול האויבים במעגל ראשון ונכונות הדרג המדיני להפעילו. הרמטכ"ל אביב כוכבי הוביל, במסגרת התוכנית הרב-שנתית 'תנופה', תפיסה שמטרתה היתוך של מודיעין, שיוזרם מכל המקורות הצה"ליים לעוצבה היבשתית, ומערכת אוטונומית ומבוססת בינה מלאכותית של קבלת החלטות, שתפעיל אש אל המטרות שזוהו ותסלול את דרכו של הכוח המתמרון בשדה הקרב. רובה של אש זו יהיה מכלים אוויריים. במסגרת חזון זה יישמר המבנה הצה"לי הנוכחי, שבו האחריות על בניין הכוח האווירי והפעלתו מצויה כמעט כולה בידי חיל האוויר, כפי שהיה מאז הקמת צה"ל.

מחקר זה בוחן את ישימותה של תפיסה זו ואת השפעתה על יכולת הפעולה של הכוח הקרקעי. אל מול המבנה שתיאר הרמטכ"ל מציג המחקר אופציה אלטרנטיבית: אוויריית יבשה המבוססת ברובה על כטמ"ם (כלי טיס מאוישים מרחוק), שתיבנה בתוך זרוע היבשה ותהיה כפופה ישירות למפקד היבשתי. העוצבה היבשתית תפעל בתוך "בועת משימה", שבה תהיה לה עצמאות מרבית באיסוף, בתקיפה ובהגנת הכוח מפני איומים אוויריים מתקדמים של האויב (כטמ"ם ורחפנים). חיל האוויר יתמקד ביתרונותיו היחסיים: משימות מערכתיות, פעולה בעומק ובמעגל שלישי, הגנה אווירית, הגנה מפני איום האש ועליונות אווירית. המחקר בוחן את היתרונות והאתגרים שמציבה תפיסה זו לזרועות היבשה והאוויר, את הקשיים הצפויים ביישומה ואת השינויים הנדרשים בפעולת הזרועות והמטה הכללי.

מילות מפתח: צה"ל, חיל האוויר, זרוע היבשה, תמרון, אוויריית יבשה, עליונות אווירית, המטה הכללי, תר"ש 'תנופה', קרב רב-ממדי

מבוא

ממדיות "שהובילה את בניין הכוח בימי הרמטכ"ל אביב כוכבי, כפי שפורטה על ידו בהרצאה שנשא במכון למחקרי ביטחון לאומי לקראת סיום תפקידו (INSS, 2022). תפיסה זו נשענת על "אוויריזציה" של הכוח היבשתי והסתמכות על מודיעין המוזרם לכוח היבשתי ואש המופעלת בעיקרה מהאוויר – על ידי אמצעים מוטסים המופעלים על ידי חיל האוויר. טענתנו היא כי לקחי העבר, כמו גם בחינה מדוקדקת של נקודות כשל אפשריות, מעוררים את החשש כי בניין הכוח והפעלתו בדרך זו עלולים למנוע יצירת כוח יבשתי המסוגל למלא את משימתו, שכן

בעשור האחרון התגבר השיח על עתידו של התמרון היבשתי בצה"ל ועל כדאיותו (צור, 2016). זאת לנוכח ההיסוס הבלוט בהפעלת כוחות היבשה במערכות מאז מלחמת לבנון השנייה. ההיסוס נבע מן הספקות, כולל בתוך צה"ל, בדבר הישג האפשרי של התמרון אל מול האויבים במעגל הראשון, ובאשר לנכונותה של ההנהגה המדינית להפעילו לנוכח תפיסתה את החשש של הציבור הישראלי מנפגעים.

במאמר זה אנו מבקשים להתייחס לפתרונות המוצעים בצה"ל לבעיה זו, ובייחוד לתפיסת ה"רב-

מדברי כוכבי עולה כי הפתרון של צה"ל לסוגיית התמרון הוא "אוויריזציה" של הכוח היבשתי, בשני מובנים: ראשית, הכוח היבשתי הופך להיות מעין "גשש קדמי", ועיקר ההשמדה של האויב מתבצעת על ידי אמצעים אוויריים מסוגים שונים.

שנית וחשוב יותר, החזון של כוכבי מבקש לחולל עבור כוחות היבשה את מה שחוללו מהפכת המחשוב, הרשתיות המודיעינית והנשק המדויק עבור הכוח האווירי: טכנולוגיה מתקדמת אמורה לפזר את ערפל הקרב ("חשיפת האויב בהיקפים מאוד גדולים גם מראש וגם בזמן אמת"); תאפשר הטלת חימושים מדויקת ואפקטיבית גם על אויב שזמן החשיפה שלו מינימלי ובלב אוכלוסייה אזרחית ("זה ייתקף בעניין של דקות"); וכל זה יוזן במודיעין המנותח מאחור (תאי המודיעין) ויופעל על ידי שליטה מאחור (תאי התקיפה שבהם "יחליטו מי התוקף, האם זה F-15 או מסוק קרב").

אפשר וצריך לשאול אם זהו עולם אפשרי, ואם יש דרך אפקטיבית יותר להפיק את המיטב מן היכולות האוויריות והקרקעיות. כדי לבחון זאת יש לחזור אל ההיסטוריה של השתלבות הסיוע האווירי בקרב היבשה בצה"ל, למקד את הסיבות לכשלים שהתגלו במהלכה ולבחון באופן ריאלי את הטענה שהטכנולוגיה יכולה לפתור אותם.

תולדות השתתפות חיל האוויר בקרב היבשתי בצה"ל – מאמץ גדול ותוצאות שנויות במחלוקת

מהקמת צה"ל ועד ל"מהפכה בעניינים הצבאיים"

מראשית ימי המדינה נתפס הכוח האווירי כיסוד החשוב ביותר להכרעה במערכה. במסמך המכונן שהציג בפני ממשלת ישראל באוקטובר 1953 התייחס דוד בן-גוריון לכוח האווירי כאל הדבר החשוב ביותר מבין מה שכינה "כוחות המחץ", ואמר כי "שלטוננו באוויר מבטיח לנו הניצחון יותר מכל גורם אחר, ולהיפך" (בן-גוריון, 1981, עמ' 7). ואולם גם בן-גוריון ידע כי חיל האוויר, גם אם יממש את המכה המקדימה (כפי שאירע במלחמת ששת הימים), לא יספיק לשם השגת ניצחון במלחמה. הכרה זו באה לידי ביטוי בדברים שאמר בשנת 1950, שלפיהם "בלי חיל אוויר יעיל אין לנו סיכוי לנצח, אם כי המנצח יהיה חיל היבשה. אבל לא יהיה סיכוי לחיל היבשה לנצח בלי חיל אוויר יעיל, וביחוד בלי חיל אוויר יעיל ברגע הראשון שתפרוץ המלחמה" (ברון, 2022, עמ' 37). אפשר לומר, לפיכך, שמראשית ימי צה"ל נבנה חיל האוויר ככוח האמור להפעיל עוצמה מערכתית רבת חשיבות, ובמקביל לסייע לכוחות היבשה להשיג את ההכרעה במלחמה.

הם מתנגשים הן בראיית העולם של המפקד היבשתי ובטבעו של הקרב ביבשה והן באתגרים טכנולוגיים וארגוניים כבדי משקל. אנו מציעים תפיסה חלופית של "אוויריית יבשה", שלפיה מערכים מוטסים נרחבים, רובם לא מאוישים, יוכפפו ישירות לכוח היבשתי, ייבנו על ידי זרוע היבשה ויופעלו על ידי המפקד היבשתי באורח עצמאי במהלך הקרב. הדבר גם יאפשר לחיל האוויר להתמקד במשימות שאין כוח אחר המסוגל לבצען במסגרת המערכה הכוללת.

מראשית ימי צה"ל נבנה חיל האוויר ככוח האמור להפעיל עוצמה מערכתית רבת חשיבות, ובמקביל לסייע לכוחות היבשה להשיג את ההכרעה במלחמה.

בהרצאתו טען כוכבי כי יכולת התמרון הנוכחי בצה"ל שונה היום לגמרי. היא מבוססת על מה שכינה "תיעוש הדיוק": כמות גדולה מאי פעם של מודיעין בזמן אמת, המוזרם מאחור על ידי חדר מודיעין אחורי לכל צוות קרב חטיבתי ובוודאי לכוחות גדולים יותר, ומתיכה למארג אחד את כל אמצעי האיסוף של צה"ל ומאפשרת לחשוף את האויב; ואש לכל צורותיה, מהאוויר ומהיבשה במגוון אדיר של עוצמות, המשמידה את האויב הנחשף וסוללת למעשה את דרכו של הכוח המתמרן בשדה הקרב. כל זה, המשיך כוכבי, מתאפשר בזכות המהפכה הדיגיטלית, אשר

עושה מהפכה גם בשדה הקרב כי היא מחברת את כולם לכולם. כל מי שנמצא במערכת המתקדמת שלנו, צי"ד 750, יכול ללחוץ על הטבלט על בית שאותו הוא רואה בתלת-ממד; המטרה הזו תופיע בכל המערכות של אמצעי התקיפה, יחליטו מי התוקף, האם זה F-15 או מסוק קרב, וזה ייתקף בעניין של דקות. זה הרבה יותר מקרב משולב; זה קרב מהותי (INSS Israel, 2022).

זהו בלי ספק חזון שאפתני, שיש בו יומרה מבורכת להתמודד עם הקושי העיקרי של צבאות סדירים בימינו: היכולת להכריע אויב נעלם, שיש לו מעט מאוד מרכזי כובד אסטרטגיים שהשמדתם או כיבושם יהוו הכרעה, המסתתר בקרב אוכלוסייה אזרחית ומאיים הן על הכוח המתמרן והן על העורף ביכולת אש מתקדמת מאי פעם – וכל זה בעולם שבו לגיטימציה פנימית ובינלאומית לפעולה ותודעה ציבורית קובעות את תוצאת המערכה לא פחות מן ההשמדה הפיזית בשדה הקרב.

סיוע לכוחות היבשה – שיעור גדול עוד יותר מאשר במלחמת יום הכיפורים (45 אחוזים). ואולם אלוף (מיל) אברהם רותם סיכם את מחקרו על השתתפות חיל האוויר בלוחמת היבשה בשבוע הראשון של המלחמה במילים "כל מה שאנחנו יודעים הוא כי לעיתים נוצלו הגיחות האלה ביעילות רבה ולעיתים הן פשוט בוזבזו" (רותם, 2007, עמ' 62). הוא מנה סיבות הקשורות גם הן לתיאום ולמודיעין והוסיף להן מסקנה חשובה:

היחסים בין כוחות היבשה לכוחות האוויר אינם – במהותם הבסיסית – יחסים בין שווים [...] בלי להסתכן בפסיכולוגיה בגרוש אני טוען שכנראה כל מטען הרגישות הקלאסי שבין המסתייע למסייע צובע את מערכת היחסים הזאת. זה מתחיל בהכחשת הצורך: מפקד בכיר מאוד אמר בעדותו כי "לא היו לו שום אכזבות מחיל האוויר במלחמה, משום שלא היו לו שום ציפיות ממנו" (רותם, 2007, עמ' 63).

ראוי גם לציין כי ביוני 1982 השתמש צה"ל, לראשונה במערכה משמעותית, במסוקי הקרב – כלי שכל מהותו היא סיוע ללחימת כוחות היבשה. בתחילת הלחימה היו לחיל האוויר כ-27 מסוקי קרב שמישים, מיעוטם מסוקי 'צפע' (קובר) ורובם מסוקי 'להטוט' (דיפנדר) קטנים יותר. הם הופעלו על ידי חיל האוויר, אך טייסייהם חשו לא אחת שהקשב הפיקודי בחיל האוויר, שתאי השליטה שלו הפעילו אותם, אינו נתון להם, ושחסרה הבנה של תרומתם האפשרית לקרב. גם התיאום שלהם עם כוחות הקרקע היו לקוי וחסר.

השלכות 'המהפכה בעניינים הצבאיים' ומערכות העשורים האחרונים

מסוף שנות ה-70 החלה להתפתח בארצות הברית תפיסת הפעלה חדשה, שנשענה הן על ניתוח שדה הקרב והן על השלכותיהן של ההתפתחויות הטכנולוגיות – מהפכת המחשוב (ואחריה הרשתיות), פיתוח הנשק המדויק והמונחה מרחוק וכניסתם לשימוש של כלים בלתי מאוישים, בעיקר אוויריים. ספרות ענפה נכתבה על מה שזכה לכינוי 'ההגנה האקטיבית' (Active Defense), תפיסה שהופיעה לראשונה במסמכים האמריקאיים ב-1976, קרב אוויר-יבשה (AirLand Battle – 1982), ו'המהפכה בעניינים הצבאיים' (RMA), מושג שהשתרש בשנות ה-90 – כולם מושגים שפותחו והוטמעו בצבא האמריקאי, בין השאר עקב לקחי מלחמת יום הכיפורים, ובאו לידי ביטוי גם בבניין הכוח של צה"ל החל משנות ה-90.

במלחמת יום הכיפורים, שנפתחה ללא מכה מקדימה והדבר החשוב ביותר במהלכה היה הסיוע האווירי לכוח היבשתי, ניכר פער ברור וגדול בין התשומות שהושקעו בסיוע לכוחות היבשה, ככל שבאו לידי ביטוי במספר הגיחות האוויריות, לבין התוצאה – הן בהיבט הפיזי של פגיעה באויב, הן בהיבט התחושה של כוחות הקרקע ובוודאי ככל שהדברים אמורים בהכרעה במערכה. זאת למרות מאמץ אדיר ומלא הקרבה.

5,142 גיחות, כמעט מחצית מ-11,223 הגיחות שביצע חיל האוויר ביצע במהלך המלחמה, נועדו להשתתפות בלוחמת היבשה (סלע, 2013). ואולם במסמך פנימי של החיל עצמו, שבדק את חזית הגולן, סיכם תת-אלוף (מיל) יחזקאל סומך את השפעת הפעולה האווירית במילים "ניתן לקבוע שהנזק הישיר שגרם חיל האוויר הישראלי היה פחות בהרבה ממה שצה"ל הורגל במלחמותיו בעבר" (גורדון, 2008, עמ' 380). אין כמעט חולק על כך שהשפעתו של חיל האוויר על המהלכים הקרקעיים העיקריים – קרב הבלימה, מתקפת הנגד הכושלת ב-8 באוקטובר, הפריצה לשטח סוריה, קרב השריון הגדול בחזית המצרית ב-14 באוקטובר וצליחת התעלה – הייתה מועטה.

לתוצאה זו תרמו גורמים רבים: צה"ל נכנס למלחמת יום הכיפורים ללא תפיסה סדורה של הפעלת חיל האוויר במשימות אלה, וללא מבנה ארגוני מתאים. לתוצאה תרמו גם מודיעין חסר או לא רלוונטי (דבר שהביא את מפקד חיל האוויר בני פלד למסקנה שחיל האוויר צריך זרוע מודיעין משלו), והעובדה שהחימוש הלא-מדויק של המטוסים באותם ימים הקשה על פגיעה במטרות קטנות יחסית כמו טנקים או גשרים. המטוס המאויש, שזמן השהייה שלו בתחום הרלוונטי קצר והוא תלוי במודיעין מדויק, היה כלי לא-אפקטיבי בקרב היבשה הכאוטי, ומפקדי היבשה התקשו להפעילו ביעילות.

הפתרון של צה"ל היה להשקיע כוח אדם רב במנגנון התיאום והסיוע. אחרי המלחמה הוקמו יחידות לתיאום הפעלת הכוח בין חיל האוויר לבין כוחות היבשה – תיאום שנועד לאפשר הפעלה יעילה יותר של חיל האוויר בסיוע לקרב היבשה: יחידת מוצבי שליטה אווירית קדמיים בפיקודים (משל"קים) ומפקדה לתובלת סער במסוקים. ואולם גם במלחמת לבנון הראשונה בלט הפער בין ההצלחה הרבה במשימת העליונות האווירית מול טילי הקרקע-אוויר (טק"א) הסוריים וחיל האוויר הסורי בבקאע לבין התרומה המינורית, בוודאי יחסית למאמץ, בסיוע לתמרון היבשתי בשבוע הראשון של המלחמה, שנותר "זוהר בבדידותו" (הר אבן, 2018).

גם כאן לא חסר מאמץ: 56 אחוזים מהגיחות של חיל האוויר בשבוע שבין ה-4 ל-11 ביוני 1982 היו לצורך

המבוססת על כלים אוויריים יושמה במלחמה בטרור (הסיכול הממוקד), במערכה נגד חזבאללה, בסבבים מול חמאס ובמערכה בין המלחמות (מב"ם). הפעולה מהאוויר החליפה בצה"ל את הפשיטה הקרקעית בביטחון השוטף (בט"ש) ואת התמרון המכריע בתכנון המלחמה. באורח בלתי נמנע עברו הדגש של הקשב הפיקודי, השקעת המשאבים והנכונות להפעלה אל זרועות האוויר והמודיעין, שנתפסו כמתקדמות, מתאימות למה שנדרש בעידן הנוכחי, ולא פחות מזה – נשלטות באופן מיטבי ומדויק על ידי הפיקוד הבכיר. הכלי האווירי, עם מסורת הפיקוד של מרכזי השליטה של חיל האוויר, התאים לשאיפה לדיוק רב יותר ולרצון לפתור דילמות באמצעות טכנולוגיה.

במלחמת לבנון השנייה חזרו על עצמם הקשיים במשימת הסיוע לקרב היבשה, ונחשפה "חולשה חמורה בתהליכי התכנון, ההיערכות והתרגול" (ועדת יונגרד, 2008, עמ' 330). על כך נוסף החשש הכבד מנפילת מטוס בקרב – דבר שנתפס כבלתי נסבל כמעט במערכה מול אויב שאין לו חיל אוויר משלו – שגרם לכך שבמשימות התקיפה חיל האוויר נתן העדפה לצמצום הסיכונים מ"נקודת מבט אווירית" על חשבון מענה לצרכים של כוחות היבשה בסיוע. לעומת המגבלות הקשות בתקיפות סיוע במטוסי קרב, הייתה במלחמה תרומה גבוהה מאוד לכוח אווירי במשימות פינוי ובלוגיסטיקה הקרבית (בן-ישראל, 2007; ועדת יונגרד, 2008).

בסדרת המערכות ברצועת עזה הלכה והשתכללה היכולת של חיל האוויר לסיוע בקרב היבשה, ולמעשה להוות לו תחליף. ההפעלה של כלי טיס מאויש מרחוק (כטמ"ם) לאיסוף ולתקיפה הרחיבה את היכולת לאתר מטרות ולתקוף אותן במהירות ובדיוק; תקיפת בניינים בפצצות כבדות כפעולה מקדימה לכניסה קרקעית לשכונות הפחיתה את הסיכון לכוחות היבשה, והתקיפה של מנהרות מהאוויר אפשרה נטרול שלהן ללא צורך בכניסה מסוכנת של חיילים לתוכן.

ואולם יש להיזהר מפני הסקת מסקנות מן הלחימה בעזה על יכולות הכוח האווירי. היחס בין כוח אווירי גדול מאוד, שנדרשות ממנו מעט משימות מלבד סיוע ליבשה, לבין כוחות קרקעיים קטנים יחסית שפועלים בשטח קטן ולמטרה מוגבלת, לא יאפיין לחימה בזירות אחרות או בתרחיש רב-זירתי. היעדר יכולות הגנה אווירית משמעותית בעזה והיכולת לפעול באופן אפקטיבי מחוץ לאיום הדליל אפשרו חופש טיסה נרחב לכלי הטיס תוך סיכון מזערי. כתוצאה מכך מאפייני הלחימה יצרו זמינות גבוהה למשימות סיוע, שעלולה להטעות בניסיון להקיש ממנה על תרחישי לחימה רחבים יותר.

מהפכת הנשק המדויק יצרה מצב שבו אפשר היה לתקוף מהאוויר כל מטרה, מבניין ועד כלי נייד כמו טנק, ברמת דיוק חסרת תקדים. הגנרל טומי פרנקס, מפקד פיקוד המרכז (CENTCOM) האמריקאי, אמר כי במערכה באפגניסטן נדרשו רק כ-200 גיחות ביום כדי לפגוע באותו מספר מטרות שעבורן נדרשו 3,000 גיחות במלחמת המפרץ רק עשור קודם לכן, שבה הרוב המכריע של החימושים שהוטלו עדיין לא היו מדויקים (Erwin, 2002).

בימיו של אהוד ברק כרמטכ"ל ניהלה צמרת צה"ל סידרה ארוכה של דיונים, ובסופם הכריע שר הביטחון יצחק רבין על מה שכונה אז "הפרויקט המרכזי" ונחשף רק 30 שנה לאחר מכן כפיתוח והצטיידות במל"ט תוקף המכונה 'זיק' (בן, 2022). ה'זיק' לא היה רק כלי; הוא עמד במרכז של תפיסה של הגנה אקטיבית מבוססת נשק מדויק וארוך טווח, שלפיה צה"ל יבלום את דיוויזיות השריון הסוריות זמן רב לפני שיגיעו לחזית, ובכך יחסוך קרב יבשתי קשה ומרובה נפגעים, כפי שהיה במלחמת יום הכיפורים. חלק גדול מהחימושים האלה יוטלו מהאוויר על ידי כלים מגוונים.

לכל אלה הייתה השלכה משמעותית: הפלטפורמות האוויריות הפכו מכלי מסייע, רב-עוצמה ובעל אפקט פסיכולוגי גדול אך לא מדויק, לא זמין ומסוגל רק למופעים קצרים, לנשק ההשמדה העיקרי. כלים מעופפים המסוגלים לפגוע בדיוק רב, ממרחק שהוא מחוץ לטווח האיום של האויב ובמגוון חימושים, מטיל קטן ההורג בני אדם בלבד ועד לפצצות במשקל של טונות – כלים השוהים בטווח הפגיעה במשך שעות וזמינים לכוח הקרקעי כמעט על פי דרישה – החליפו בהדרגה בתכנון ובביצוע את התותח, הטנק ולוחם החי"ר, במגוון פעולות שלהן נדרש הצבא בפעילותו השוטפת ובמערכות גדולות.

הכלי האווירי – מרוחק, לעיתים בלתי מאויש – גם עלה בקנה אחד עם הרתיעה הגוברת מהפעלת כוחות קרקע בגלל החשש מנפגעים, מה שאדוארד לוטוואק כינה "מלחמה פוסט-הירואית" (לוטוואק, 2002). התוצאה של כל אלה הייתה העדפה נגלית לצמצום הפעלת הכוח היבשתי ו"מתן עוד ועוד עדיפות לכוח האווירי" (ברון, 2022, עמ' 190).

חלקם של האמצעים האוויריים בבניין הכוח ובתורת הלחימה הלך וגדל. טבעו המשתנה של האויב – מצבאות סדירים, הנעים במבנים גדולים וניתנים בקלות לזיהוי, אל ארגונים היברידיים הנטמעים בתוך האוכלוסייה האזרחית – העצים עוד יותר את הדגש על פעולה מדויקת מהאוויר, הנשענת על מודיעין מעולה. תפיסת ההפעלה

לסיכום ניתן לומר כי הלקחים העיקריים מתולדות חלקו של חיל האוויר בקרב היבשה מלמדים שהייתה לו תרומה במשימות של לוגיסטיקה ופינוי, כמו גם להגנה על כוחות היבשה מפני תקיפות מטוסים ומסוקים. לעומת זאת, במשימות ההשתתפות והסיוע הקרוב לכוחות הלוחמים היו ליקויים משמעותיים ברוב המלחמות לאורך עשרות שנים, למרות השקעה רבה בבניין הכוח ומאמץ ניכר בהפעלתו. הקושי נותר בעינו למרות קפיצות הדרך הטכנולוגיות, וגם כאשר צה"ל הקים מבנים ארגוניים כדי להתמודד עימו.

הניתוח ההיסטורי מעלה שהסיבות החשובות יותר לאפקטיביות הנמוכה של הסיוע האווירי היו קשורות לגורמים תרבותיים, בראש ובראשונה לאופי המבוזר והכאוטי של לוחמת היבשה.

מעל לכול, הניתוח ההיסטורי מעלה שהסיבות החשובות יותר לאפקטיביות הנמוכה של הסיוע האווירי היו קשורות לגורמים תרבותיים, בראש ובראשונה לאופי המבוזר והכאוטי של לוחמת היבשה באשר היא – אופי שספק אם גם הטכנולוגיה המתקדמת ביותר תוכל לשנותו. הניסיון לכפות על עולם היבשה את ראיית העולם של חיל האוויר וההבטחה לפזר את ערפל הקרב על ידי מודיעין המוזרם מאחור ולצמצם את החיכוך עם האויב באמצעות אש, שגם היא נשלטת ממפקדות – כל אלה עלולים ליצור אפקט הפוך: כוח יבשתי חסר עצמאות, המתקשה לפעול כשהבטחת "הקרב המהותי" אינה מתממשת.

לקחים מצבאות אחרים – Multi-Domain Battlefield ו'לוחמה רשתית' בצבא צרפת

הצורך בשילוב יכולות אוויריות בקרב היבשה אינו בלעדי לצה"ל, ולכן יש טעם ללמוד מהמסקנות של צבאות אחרים שבחנו תפיסות חדשניות של לוחמה רשתית. צבא היבשה האמריקאי פיתח, מתוך דיון מעמיק שלא צלח על תפיסת ההפעלה שתירש את 'קרב האוויר-יבשה', את תפיסת 'שדה הקרב הרב-ממדי' (Multi-Domain Battlefield, להלן MDB). תפיסה זו אמורה לשרת אותו בדורות הבאים, תוך ניסיון לאחד את התפיסות השונות תחת קורת גג אחת שתיתן פתרון מלא, ישים ומתאים לכל הזרועות בשאלת השילוביות.

מסמך היסוד שפרסם פיקוד האימונים וההדרכה של הצבא האמריקאי (TRADOC) מציין כי על התפיסה לענות על הצורך "להביס מלחמה היברידית" ולהרתיע את האויב ממערכות עובדה מוגמרת; להפעיל עוצבות

אתגרים חדשים ומגבלות הכוח האווירי במשימת הסיוע

אחד התנאים הנדרשים לאפקטיביות של כוח אווירי בהשתתפות בקרב היבשה הוא העליונות האווירית, ובעשור האחרון הולך וגובר הקושי להשיגה. קשה יותר לנטרל מערכי הגנה אווירית מודרניים, שכוללים מערכות טק"א מתקדמות (בעיקר בצבאות סדירים) המאיימות על מטוסים, טילי כתף נגד מטוסים וטילי נ"ט מודרניים המאיימים על מסוקים, יכולות גילוי מגוונות ויכולת ממוכנת לבניית תמונה אווירית. בהיעדר חופש טיסה נפגעת מאוד היכולת של כוח אווירי להיות זמין לצרכים השוטפים של כוחות היבשה – גם במשימות האיסוף, גם במשימות התקיפה וגם במשימות של ניווד כוחות, פינוי והטסת לוגיסטיקה.

למרות כל השיפורים הטכנולוגיים, מגבלות הזמינות והשליטה המרכזית של כוח האווירי המופעל על ידי מפקדות השליטה של החיל מפחיתות את האפקטיביות שלו בפגיעה בלוחמי אויב, שבהיעדר משימה של כיבוש שטח הפכה להיות מדד מרכזי של ההצלחה, בעיקר בסבבי הלחימה בעזה. כדברי האלוף קובי ברק, "שיפרנו את דיוקי התקיפה שלנו מנקודות ציון בנות שמונה ספרות לנקודות ציון בנות עשר, שתיים-עשרה, ארבע-עשרה ואף חמש-עשרה ספרות (ממד הגובה). האויב, לעומת זאת, מצליח בדרך כלל לחמוק מהמטרות הללו בטרם נתקפו. אנו משמידים נקודות ציון, אך מתקשים לפגוע באויב" (ברק, 2017, עמ' 54).

חיל האוויר אחראי גם על הגנת כוחות היבשה בתווך האווירי, כחלק מהגנת שמי המדינה ומרחב הלחימה של צה"ל – הגנה באמצעות מטוסים, ומשנות ה-70 גם כלל ההגנה מהקרקע, כולל מערך נ"מ טקטי, תותחים וטילי כתף שצוותו לכוחות היבשה. מערך הנ"מ הטקטי הלך והצטמצם עם השנים עד שנסגר סופית לפני עשור, וכיום ההגנה בתווך האווירי על כוחות היבשה ניתנת כהגנה מרחבית על ידי מטוסי קרב וטק"א (וינטר, 2022).

ואולם האיומים האוויריים על כוחות הקרקע משתנים, והיכולת של חיל האוויר לספק את ההגנה הנדרשת לכוחות הולכת ופוחתת. כל עוד האיום האווירי כלל בעיקר מטוסי קרב ומסוקים, לחיל האוויר הייתה יכולת לספק מענה בתקיפת שדות תעופה ומנחתים וביירוט כלי הטיס. האיום מהאוויר על כוחות היבשה בשדה הקרב הנוכחי מורכב מכטמ"מים קטנים ורחפנים, שקשה יותר לגלותם ולהפילם ואין להם תשתיות שיגור מעטות וקבועות. כוחות היבשה מפעילים כטמ"מים קטנים ורחפנים משלהם, וריבוי כלי הטיס הקטנים מעל שדה הקרב מקשה מאוד על בניית תמונה אווירית והפלת כלי הטיס של האויב.

מיטב הטכנולוגיה, לעולם לא תהיה סדורה כמו זו של המפקד האווירי. לכן יש חשש שפיתוח תלות של הכוח המתממן במשאבי מודיעין ואש, המוזרמים אליו מאחור ונמצאים בשליטה מרכזית, עלול לשתק את הכוחות בסערת הקרב, בעומס של מערכה גדולה וכשהאויב מנסה לחבל ברשתות התקשורת. גם מיטב הטכנולוגיה, בהנחה הבלתי מוכחת שאכן תעבוד בתנאי המערכה, לא תפתור בעיה זו.

אתגרי הטכנולוגיה

כאמור, לטכנולוגיות של רשתות מחשבים ואוטומציה בקבלת החלטות יש תפקיד מרכזי בתפיסת השילוביות הנוכחית. רבים בצה"ל מקבלים כהנחת יסוד את הטענה שניתן יהיה לממש בהצלחה את הטכנולוגיות הללו במלחמה הבאה. חלקם מסבירים שהרתיעה מאימוץ ההנחה נובעת מפחד מחדשנות טכנולוגית ומתפיסות מוטות טכנולוגיה.

ספק אם הטענה הזו מבוססת דיה. כל טכנולוגיה מורכבת ופורצת דרך, הנשענת על קשר בין מערכות רבות, מועדת לכשלים ונדרשת לשלבים ארוכים של ניסוי וטעייה. כל שילוב של מערכות טכנולוגיות, גם כאלה שכבר נוסו בהצלחה במרכיבים בודדים, כרוך בקשיים דומים. ספק אם ניתן לסמוך על טכנולוגיות כאלה באופן המוחלט הנדרש בעת מלחמה, שבה נוספים לקשיים הטכנולוגיים גם רכיבים של מרחק, נזקים חומריים ואויב פעיל ויוזם. זה נכון שבעתים כשמדובר על בינה מלאכותית – תחום הנמצא עדיין בעיצוב גם בהקשריו האזרחיים.

קושי בולט ראשון הוא ביכולת להבטיח שהמערכות הממוכנות והרשת המקשרת ביניהם יפעלו היטב לא רק בין המפקדות אלא גם בדרגים הטקטיים. צורכי השימוש ברשת הולכים וגדלים, וכך גם הספיקה הנדרשת מהרשת. התוצאה היא פוטנציאל לפער בין החזון באשר ליכולת הרשתית לבין הבטחתה בדרגים הטקטיים. התפיסה הצה"לית החדשה יוצרת תלות בקישוריות רצופה בין מערכות בדרגים השונים, והקושי להבטיח מימוש של תשתית מספיקה לפני המלחמה הבאה עלול ליצור שבר ביכולת המבצעית.

קושי נוסף הוא בפיתוח יישומים של בינה מלאכותית לצורכי קבלת החלטות. אלה קשים מאוד לפיתוח, בפרט קבלת החלטות בסביבות מורכבות. הקושי ביישומים צבאיים של קבלת החלטות נובע מהפוטנציאל לכשלים, מחומרת הכשלים כאשר הם מתרחשים ומפערי אמן בהפעלת המערכות (דואר, 2022).

המלחמה היא "ממלכת איהוודאות", ולכן קשה יותר ללמד מערכת לקבל החלטות בתנאים כאלה. הפערים

עמידות המסוגלות לפעול באופן עצמאי למחצה באזור המערכה המורחב, בעודן מקרינות כוח או מגיעות לכל המרחבים, ולשלב יכולות (הכוונה ליכולות "קינטיות" ו"רכות") כדי ליצור חלונות של יתרון המאפשרות תמרון (United States, 2017). מניסוח זה עולה כי למרות האופי השונה (בעיקר במרחק הפעולה ממרכזי השליטה ומבסיסי הכוח האווירי) של פעולות צה"ל ופעולות צבא ארצות הברית, תפיסת MDB פותחה כדי לענות על מגוון של צרכים, כולל כאלה המקבילים לצרכיו של צה"ל במערכות הצפויות.

לצורך מימוש תפיסת ה-MDB נדרש כי "עוצבות הקרב הטקטיות יהיו מסוגלות לתמרון משולב אמצעים, עצמאי למחצה, מבוזר, מסייע הדדית ביכולות המוטמעות או עומדות לרשות הדרג הטקטי המעשי הנמוך ביותר, ועליהן לתמרון עצמאיות למחצה, ללא אגפים מאובטחים, תקשורת קבועה עם הפיקוד שמעליהן וקווי תקשורת רציפים". משמעותה של המסקנה שאלה הגיעו מעצבי ה-MDB היא שעצמאות הפעולה ותחושת המסוגלות של העוצבה הקרקעית הן שיקבעו את הצלחתה בקרב.

גם מחקר שבדק את ההתנסות בלוחמה רשתית של צבא צרפת במבצעים במרחבים גדולים יחסית באפגניסטן, באפריקה ובלבנון התייחס בעיקר למאפיינים התרבותיים, שלדעת המפקדים הצרפתים מקשים על הפקת תועלת מיטבית מן הטכנולוגיה בתנאי הקרב: "לקצינים הצרפתים יש הערכה רבה לתועלת שב'זיהוי כוחות כחולים' (זיהוי כוחותינו באמצעים דיגיטליים)", נאמר בו, "והם התרשמו מהתועלות האפשריות ללוגיסטיקה ולאספקה. אולם הם אינם מאמינים כלל שהטכנולוגיה משנה באופן משמעותי את הדרך שבה הם פועלים". הם גם "מודאגים שמא הטכנולוגיה תוביל ליתר צנטרליזציה ומיקרוניהול, המנוגדים לדגש של הצבא הצרפתי על פעולה עצמאית של מפקדים בדרג נמוך" (Shurkin et al., 2022, p. xi).

צה"ל שונה במהותו מצבא היבשה האמריקאי, שהוא זרוע אחת מבין ארבע זרועות וממוקד כולו בקרב היבשתי, ומצבא צרפת, שהוא בעיקרו חיל משלוח המופעל בזירות שונות בעולם. גם בתפיסת 'אוויריית יבשה', כפי שתוצג בהמשך, אין הכוונה לכך שמטוסי קרב כדוגמת מטוס ה-A-10 המופעל בצבא היבשה האמריקאי למשימות של סיוע צמוד לכוח היבשתי יהיו חלק אורגני מהכוח היבשתי ויופעלו ישירות על ידו.

ואולם הלקחים מצבאות אלה מעלים מסקנות רלוונטיות גם לצה"ל. העיקרית בהן היא ששאלת היסוד שאין לה עדיין פתרון היא המבט השונה של המפקד היבשתי, שתמונת הקרב שלו, גם בהינתן

התשובה הצה"לית לטיוב הסיוע היא בכוח אדם ובטכנולוגיה. כדי לשפר את התיאום הושקעו מאמצים רבים, עתירי כוח אדם ומשאבים, בשני תחומים – יותר כוח אדם במפקדות ובמרכזי השליטה והאש, וטכנולוגיה מתקדמת האמורה לייצר רשתיות מושלמת גם בתנאי הקרב.

ברובד הארגון חוזקו מנגנוני התיאום בין חיל האוויר וכוחות היבשה במפקדות ובכוחות המתמרנים, תוך יצירת מרכזי אש ושליטה עתירי כוח אדם: הוקמו מרכזי אש פיקודיים בשילוב חיל האוויר ותחת פיקוד אנשי חיל האוויר, שהחליפו גופים דומים שהדגש שלהם היה על הפעלת ארטילריה (מלמד, 2019); הורחב המענה למשימה בחיל האוויר באופן יחסי לשאר משימות הזרוע עם הקמת מחלקת השתתפות, שהושמה יחד עם היחידה לשיתוף פעולה (יחשת"פ) תחת פיקודו של תת-אלוף ייעודי – ראש להק השתתפות ומסוקים (גונן, 2014). ביחידות היבשה הורחב המענה של קציני סיוע אווירי, כפי שציין אביב כוכבי בנאום.

ואולם יש לזכור כי למנגנונים עתירי כוח אדם, כמו גם להסתמכות על טכנולוגיה סופר-מתקדמת, יש מגבלות ונקודות תורפה. מנגנוני התיאום לא מציעים בהכרח פתרון לשאלת תעדוף ההקצאה של משאבים נתונים בין דרישות רבות בזמן אמת, אלא לכל היותר מטפלים במימוש ההקצאה לאחר שנקבעה. עדיין נדרש רצף החלטות אנושיות בשאלה כיצד לתעדף את הקצאת המשאבים, בפרט בתנאי מחסור או בתנאים של סיכון לכלי הטיס. לכן, קיצור הזמנים שאפשר לצפות לו במנגנוני תיאום אנושיים הוא מוגבל, שכן נדרש זמן לקבלת החלטות.

זאת ועוד, אתגר שמירת הכשירות הופך להיות קשה יותר ככל שהמנגנונים כוללים יותר אנשים, וככל שאלה צריכים להתאמן בהפעלה מתוחכמת יותר של אמצעים במתארים מורכבים. הקושי בשמירת כשירות של אנשים רבים יותר עלול להוביל לכשירות נמוכה יותר, וכך תפחת הנכונות לתת להם סמכויות פעולה, והתפוקות שהביזור אמור לספק לא יושגו.

במאמרים שונים של קציני צה"ל הועלו הצעות להרחיב את אוויריית היבשה על ידי מספר רב של כטמ"מים קטנים למשימות איסוף, שיספקו את המודיעין שיאפשר סגירת מעגל תקיפה מהיר, בפרט מול מטרות בסביבה אורבנית; ונוסף על כך כטמ"מים שיספקו מקסור קשר, שנחשב פער מבצעי קריטי בתחום היבשה.

בחלק מההצעות, כמו אצל קובי ברק (2017), אוויריית יבשה של כלים אוטונומיים צריכה לאפשר גם משימות תספוק, כתחליף למסוקים הנמצאים תחת איום כבד בשדה הקרב המודרני. ההצעות לאופן המימוש של

בין ההנחות של מתכנן המערכת לבין המציאות במלחמה עלולים להיות גדולים, מכיוון שהשינויים אינם רק מקריים אלא גם תוצאה של פעולת אויב הפועל בתנאים שונים מאלה שבהם המערכות "למדו" אותו ומנסה להונות ולהפתיע. בתנאי איזודאות נדרשים גמישות ויכולת אלתור שאנשים מסוגלים להם, אך מערכות בינה מלאכותית מתקשות לייצר בזמן אמת. רוב היישומים האזרחיים של מערכות בינה מלאכותית אינם ערוכים להתמודד עם "אויבים", ואלה שכן (כמו מערכות לזיהוי הונאות) פועלים בתנאים מוגדרים ומוגבלים (עקביה ויהודה, 2021).

יש פוטנציאל רב למערכות בינה מלאכותית בנוהל קרב ובניהול קרב, אולם הקשיים שנגלים בסביבה האזרחית במערכות דומות והמאפיינים הייחודיים של שדה קרב כסביבה שקשה במיוחד לצפות אותה מראש מחייבים לצעוד בזירות בפיתוח מערכות כאלה. תהליך הפיתוח וההטמעה צריך לכלול התנסויות סימולטיביות נרחבות ומחקרים ביקורתיים מעמיקים. לאור כל זאת, ההסתמכות על טכנולוגיית בינה מלאכותית כבסיס להפעלת כוח בין-זרועית של כוח אווירי בשדה הקרב היבשתי היא הימור גדול מדי למלחמה הקרובה ולעתיד הנראה לעין.

אבל חמורה מכול יכולה להיות ההשפעה של כשל כזה על המפקד בקרב, שחונך להסתמך על הטכנולוגיה ולראות בה פתרון פלא המפזר את ערפל הקרב ומאין את המרחק הפיזי והתודעתי בינו לבין הפיקוד שמעליו. הוא עשוי לחוות אובדן אמון וקושי לתפקד בתנאים הדורשים ממנו החלטה עצמאית בתנאי איזודאות – כשרוב האימון שלו לקראת המלחמה הוקדש להטמעת הטכנולוגיה שהכיזבה ולא ללימוד איך מסתדרים בלעדיה. מהניסיון של צה"ל ושל צבאות זרים, פתרונות טכנולוגיים ושליטה מרכזית מעוררים אמון "על הנייר", אך לעיתים קרובות אינם עומדים במבחן המציאות.

בניין הכוח הנוכחי – בשליטת חיל האוויר

צה"ל משמר גם כיום את התפיסה כי אמצעים אוויריים נבנים ומופעלים בשליטה מוחלטת של חיל האוויר. כוחות היבשה מצטיידים אומנם גם בכלי טיס קטנים לאיסוף ('רוכב שמיים', 'דוהר שמיים' ורחפנים), אך עיקר המענה לצרכים של דרג האוגדה ומטה אמור לבוא מאמצעים המופעלים על ידי חיל האוויר – כלים מאוישים ומל"טים כגון 'זיק' ומרכיבי 'ענני סערה'. זאת בניגוד לצבאות בעולם כמו צבאות ארצות הברית, בריטניה, גרמניה וצרפת, שבהם ניתנת לכוחות היבשה אחריות רחבה יותר על הפעלת כוח ועל בניין הכוח האווירי וההגנה האווירית הקרקעית.

מה נכון לכלול באחריות זרוע היבשה?

בחירת הנושאים שבהם כדאי להקנות לזרוע היבשה אחריות וסמכות בבניין הכוח והפעלתו צריכה להיעשות מתוך השיקולים הבאים:

- א. באילו יכולות יש **תועלת מרבית**, בראש ובראשונה בהיבטי הרלוונטיות והזמינות הנדרשת לצרכים המידיים בשדה הקרב.
 - ב. מהו המספר המרבי של פלטפורמות המאפשרות שליטה מרכזית אפקטיבית של חיל האוויר.
 - ג. אילו יכולות מסוגלת **זרוע היבשה להכיל**, הן בבניין הכוח והן בהפעלתו, בתנאים המסובכים ובערפל הקרב האופייניים לקרב היבשה.
- בהתאם לקריטריונים אלה, נראה כי חלוקת האחריות צריכה להיות כך:

איסוף ותקיפה במרחב התמרון הם שני צרכים מרכזיים שעבורם כדאי לתת מידה מרבית של אחריות וסמכות ליבשה. בתפיסה זו הכוח האווירי המידי לאיסוף ותקיפה – כטמ"ם בעיקר, אך גם מסוקי קרב (כל עוד הם בשימוש) – הוא חלק אינטגרלי מן העוצבה היבשתית ומופעל על ידיה באופן עצמאי וללא תלות ב"מרכזי אש" הנשלטים על ידי מפקדה אחורית. האמצעים האוויריים הפועלים ברום הקרוב והבינוני יהיו חלק אורגני מן הכוח במסגרת של צוות קרב גדודי או חטיבתי משולב, בדומה לאורגנויות של כוחות שריון, חי"ר, הנדסה ואש מסייעת בצוותי הקרב כיום.

במבנה כזה נשמרת היכולת לקבל מודיעין המוזרם על ידי גורמים מרכזיים והקצאה של אמצעי האש, אולם אין זה תנאי לעצם הפעולה של הכוח המתמרון. הפיקוד היבשתי יכול לפיכך להתגבר על כשלים הנגרמים עקב תנאי הקרב או מגבלות הטכנולוגיה, ולפעול על פי מיטב שיפוטו גם בהיעדר תמונת קרב מלאה או זמינות מלאה של אמצעי אש מדרג אחורי.

היתרונות הבולטים הם יכולת ההפעלה הסינרגטית של אמצעי איסוף ותקיפה אוויריים עם האמצעים הקרקעיים הנמצאים בכוחות היבשה, סגירת מעגל מהירה למול מסגרות אויב זריזות ובעלות חתימה נמוכה וההבנה השלמה של המיקום והצרכים המידיים של כוחות היבשה.

הפשטות היחסית של הלוגיסטיקה ושל ההפעלה מבצעת של כטמ"ם מאפשרת את הפעלתם על ידי כוחות היבשה, תוך עצמאות וסגירות מבצעית. לא מדובר רק ברחפנים השוהים חצי שעה בגובה נמוך אלא גם בכלי טיס שיכולים לשהות שעות ארוכות בגובה בינוני, לפעול גם כלהקה מתואמת ולספק מענה איסופי בשטח נרחב לצורכי ייצור מטרות והתרעה על איומים. במערך הנוכחי בצה"ל מדובר במוקדי 'זיק' לאיסוף ותקיפה;

אוויריית יבשה כוללות הישענות על תשתית תקשורת אינטרנטית רחבה (אורטל, 2016), וכן ביזור הפעלת הכטמ"ם לדרגי גדוד, חטיבה ואוגדה, בדומה לתפיסה של צבא ארצות הברית (ריץ, 2022).

ואולם בפועל צה"ל משמר בידי חיל האוויר, כאמור, את בניין הכוח והפעלתו בכל מה שקשור לפלטפורמות אוויריות שמעבר לדרג הטקטי הנמוך. לפי הגישה הרווחת, לא רק מטוסי קרב ומסוקים צריכים להיות מופעלים על ידי חיל האוויר, אלא גם יכולות הכטמ"ם המרכזיות של צה"ל: יכולת התקיפה הנרחבת במערך 'זיק' נמצאת בטייסות חיל האוויר, וכמוה גם מקודם בחיל האוויר מערך 'ענני סערה', שנועד "לייצר היתוך מידע, סגירת מעגלים מהירה ואפקטיביות מבצעית" (אתר צה"ל, 2022).

הצעה חלופית – עצמאות לכוח המתמרון על בסיס הקמה של אוויריית יבשה

אנו מציעים לבחון חלופה אחרת – חיזוק העצמאות של כוחות היבשה בשדה הקרב, כולל הכפפה מבנית של אמצעים אוויריים למפקד היבשתי. ההצעה היא עיבוד של מה שמקובל בצבאות יבשה בעולם, ובהם צבאות ארצות הברית, בריטניה, צרפת וגרמניה. בצבאות אלה אוויריית היבשה כוללת מסוקי קרב, סער ותובלה, ובחלק מהצבאות גם כטמ"ם ואף מטוסי תובלה. כוחות היבשה גם אחראים על ההגנה האווירית במרחב הלחימה, החל בהגנה טקטית של טילי כתף, עבור בהגנה אווירית בדרג הדיוויזיה וכלה בהגנת אווירית זירתית.

הצבא האמריקאי מפעיל כטמ"מים – החל מכלים זעירים לדרג הגדוד ועד כטמ"מים גדולים (Grey Eagle) לדרג הדיוויזיה, ומערכות הגנה אווירית טקטיות – החל ממערכות להגנה טקטית (למשל Avenger) במרחב הלחימה ועד Patriot ו-THAAD להגנה זירתית (FM 3-04 Army Aviation, 2020; FM 3-01 Army Air, 2020). מימוש של אוויריית יבשה בצה"ל צריך להתאים למאפיינים הייחודיים לו. לא כל הפעלת כוח אווירי לצורכי קרב היבשה מחייבת הפעלה במסגרת אווירית יבשה. מטוסי קרב, למשל, מופעלים על ידי חילות האוויר גם אם מדובר באמצעים שנועדו לסיוע קרוב, כמו מטוסי A-10 בחיל האוויר האמריקאי.

גם ההצעה להקמת אוויריית יבשה נשענת על הזדמנויות טכנולוגיות, בדומה לגישה הנוכחית בצה"ל לחיזוק השילוביות, כפי שתיאר אביב כוכבי בנאומו. אולם אלה הדרושות לאוויריית יבשה מבוססות יותר, ובעיקר הן תואמות יותר את ראיית העולם של המפקד היבשתי ואת יכולתו האמיתית של הכוח היבשתי להפיק את המיטב מאמצעים אוויריים.

בחימוש כבד באמצעות מטוסי קרב, פשיטות מוסקות במסוקי סער, פינוי רפואי משדה הקרב ולוגיסטיקה אווירית קדמית.

שנית, משימות שמתאפיינות בקבועי זמן ארוכים לפעולה (שעות ספורות) ואינן מצריכות תמונת מצב מיידית של כוחות היבשה ושל צורכיהם, כגון בידוד שדה הקרב ואמנעת כוחות עתודה, תקיפת אתרים לוגיסטיים ושיירות לוגיסטיקה של כוחות היבשה של האויב ותקיפת ביצורים ומבנים לפני תמרון קרקעי. קבועי הזמן של משימות אלה מאפשרים תיאום בין־זרועי מורכב בתכנון מבלי לפגוע בטיב המענה לצורכי קרב היבשה.

על פי התפיסה המוצעת יפעל הכוח היבשתי אל מול המשימה במעין "בועה" תלת־ממדית, שתהיה תחומה על פי המשימה שיקבל והאמצעים האורגניים שברשותו, ושבה הוא ישלוט באמצעים האוויריים הדרושים לו.

שלישית, משימות שבהן כוחות היבשה הם רק אחד הצרכנים, כמו איסוף סופק שטח המכסה שטחים נרחבים יותר משדה הקרב הקרקעי – נכון להשגירן בדרג המטכ"ל.

נוסף על כך, מובן שהשינוי יאפשר לחיל האוויר להתמקד במשימות שבהן הוא יהיה מוביל המערכה ועיקר הכוח הפועל בה, ובראשן הלחימה במעגלים רחוקים, תקיפת מטרות אסטרטגיות בעומק שטח האויב ופגיעה במערכי האש שלו לטווח ארוך הממוקמים שם, עליונות אווירית ומערכים לוגיסטיים, וכן ההתכוננות למכה מקדימה בפתיחת המערכה.

כיצד תשפיע החלופה המוצעת על יכולותיו של הכוח היבשתי

על פי התפיסה המוצעת יפעל הכוח היבשתי אל מול המשימה במעין "בועה" תלת־ממדית, שתהיה תחומה על פי המשימה שיקבל והאמצעים האורגניים שברשותו, ושבה הוא ישלוט באמצעים האוויריים הדרושים לו. הפיקוד והמטכ"ל, כולל האמצעים האוויריים שברשותו, יהיו במערך כזה גורמים מסייעים, חלק על ידי תוכנית שתיקבע מראש של משימות סיוע – ריכוך היעדים, אמנעה של תגבורות אויב מחוץ לתחומי ה"בועה", פיצוח יעדים מבוצרים וכן משימות לוגיסטיקה ופינוי בסדר גודל משמעותי.

תפיסת הפעלה זו תואמת את ראיית העולם של המפקד היבשתי ואת יכולתו האמיתית להשתמש באמצעים שברשותו בסערת הקרב. במקום "כוח סיוע" המופעל על ידי "יד נעלמה" של טכנולוגיה, שאין לו שום

תפיסת 'ענני סערה', שלפיה להקות של כטמ"מים יאחזו בשטח נתון לצורכי איסוף ותקיפה, תבוא גם היא לידי ביטוי מיטבי בקרב היבשה, כאשר כוח קרקעי שיקבל את המשימה לתמרון בתא השטח באופן **עצמאי** יוכל לשלוט באמצעים האוויריים הדרושים לו.

בטווח הזמן הבינוני והארוך מסוקי הקרב יוחלפו כנראה בכטמ"מים, והפעלתם של האחרונים תוכל להיות בשליטה מלאה של העוצבה היבשתית. ככל שיפותחו חלופות לא מאוישות למשימות פינוי (כדוגמת מסוק סער לא מאויש, שבאמצעות הברית כבר נערך בו ניסוי) או לוגיסטיקה (רחפנים גדולים), הן יתאימו לתפיסה המוצעת ויכנסו גם הן לפעולה תחת הפיקוד של העוצבה היבשתית, תוך החלפה הדרגתית של הכלים שמפעיל חיל האוויר למשימות אלה.

פתרון למורכבות הלוגיסטית של הפעלת מערכי כטמ"ם יכול להינתן על ידי סיוע של חיל האוויר במתן שירותי המראה ותחזוקה למל"טים הגדולים יותר, כפי שהוא מקבל שירותים לוגיסטיים חשובים מאגפים אחרים בצבא. בטווח הקצר יישארו גם בניין הכוח והתחזוקה של מערך מסוקי הקרב (מסק"ר) בידי חיל האוויר, בשל המורכבות של בניין היכולת ושימורה.

הגנת כוחות היבשה מאיום אווירי היא נושא נוסף שבו מוצע לתת אחריות וסמכות לכוחות היבשה. זאת כדי לתת מענה מידי ותוך שיתוף פעולה הדוק לאיום החדש של האויב: רחפנים, כטמ"ם וחימוש משוטט, שרובם קטנים, איטיים וטסים בגובה נמוך, והם מופעלים בהיקף נרחב ובאותו מרחב שבו מופעלים אמצעים צה"ליים במאפיינים דומים. מאפיינים אלה הופכים את אמצעי ההגנה העיקריים שמפעיל חיל האוויר להרבה פחות רלוונטיים להגנה על כוחות היבשה.

ייתכן כי לשם מימוש מלא של התפיסה יהיה צורך בפיתוח והצטיידות באמצעים נוספים, ואולם הדבר אינו משנה את העיקרון המנחה של התפיסה המוצעת כאן: עצמאות מרבית לכוח היבשתי, הכפפה ישירה אליו של כל האמצעים שאינם מטוסים מאוישים או מל"טים כבדים ויצירת יכולת קבלת החלטות ופעולה שאינה תלויה בגורמים המגיעים "מאחור", או בטכנולוגיות שספק אם יפעלו ביעילות בתנאי קרב.

כאמור, ישנן **יכולות ומשימות שלא נכון להקנות לכוחות היבשה**, אלא יש לשמר אותן בחיל האוויר ככוח אווירי מטכ"לי. ראשית, יכולות שמחייבות כלי טיס מאוישים לביצוען, עקב המורכבות הרבה מאוד של הקמה והפעלת כוח אווירי מאויש, וההכרח לשקול היבטים של חופש פעולה אווירי כחלק מהפעלת המשימות של כלי הטיס. היכולות העיקריות של כוח אווירי בשדה הקרב, שמצריכות היום כלי טיס מאוישים, הן תקיפות תשתית

שליטה על ביצועיה וזמינותה, יהיה למפקד היבשתי כוח אווירי מוטמע ואורגני שאינו שונה בראייתו מאמצעי האיסוף, התקיפה והגנת הכוח היבשתיים שתחת פיקודו. הוא יוכל להפעיל אמצעים אלה ברמה דחיפות גבוהה ותוך הבנה עמוקה של מה שהם מסוגלים לתרום לו, ולא לעמוד מלכת עד שמודיעין או אש יגיעו מאחור.

סיכונים, מחירים ואתגרים לחלופה המוצעת

פגיעה פוטנציאלית ביכולת ביצוע משימות

מרכיב מרכזי בהצעה הוא הקטנת הנתח של חיל האוויר במשימות התקיפה בקרב היבשה, בפרט מטוסי קרב, והגדלת הנתח של אמצעים שברשות היבשה – בעיקר כטמ"ם וחימוש קרקעי מדויק עבור משימות אלה. אחד הסיכונים בהצעה הוא צמצום ניכר של תקיפות סיוע בחימוש כבד, אשר אפקט הנזק שלו תורם בעיקר לנטרול איומים שנמצאים בבניינים גדולים וליצירת הלם בסביבת התקיפה.

ואולם במשימות הסיוע חימוש קרקעי מדויק עונה באופן מספק על הצורך בתקיפת בניינים. לשם כך יש להגדיל ולהעצים את מערך האש הקרקעי – בעיקר רקטות מדויקות – ולציידן בראשי קרב כבדים יותר, שיחפו על הפער הקיים היום בין כמות חומר הנפץ שנושא הראש הקרבי של רקטה מסוג 'רומח' (20 ק"ג) לזו שבחימוש המוטל כיום ממטוסים. צבא היבשה האמריקאי מצויד כיום במגוון של רקטות המגיעות לטווחים של עשרות ואף מאות קילומטרים ונושאות ראשי קרב במשקל של מאות קילוגרמים, ולרקטת 'אקסטרא' מתוצרת התעשייה הישראלית יש ראש קרב במשקל 120 ק"ג. מגוון זה של אמצעי אש, כולם תחת פיקודו הישיר של מפקד הכוח היבשתי, עשוי להשיג את האפקט הנחוץ תוך כדי הקרב – נטרול מהיר של הלחימה מתוך מבנים בלחימה בשטח בנוי. לרקטות מדויקות ברשות הכוח הקרקעי יש יתרון על תקיפה במטוסי קרב בהיבט של זמינות הירי וזריזות התקיפה, עקב פשטות התיאום בין הכוח המסייע והמסתייע. טווח הרקטות יאפשר תקיפה מדויקת בכל מרחב התמרון.

מתן אחריות לכוחות היבשה על מרחב גיאוגרפי מוגדר סמוך לגבול עלול להשפיע על היכולת של חיל האוויר לבצע את המשימות שעליהן הוא אחראי באותו מרחב ובסמוך לו: בעיקר הגנה אווירית על מדינת ישראל; פגיעה במערכים של טילי קרקע-קרקע (טק"ק) ורקטות קרקע-קרקע (רק"ק) שמאיימים על מדינת ישראל; והשגת עליונות אווירית המאפשרת את חופש הפעולה של הכוח האווירי. משימות אלה אינן מתפרקות לרכיביון לפי חלוקה גאוגרפית פשוטה.

הגנה מפני כלי טיס וטילים המשוגרים לעבר ישראל כוללת את הגילוי והיירוט שלהם כשהם חולפים במרחב האווירי של קרב היבשה, וגם את איתורם ותקיפתם כאשר הם נמצאים במרחב של קרב היבשה. תקיפת משגרי טק"ק ורק"ק במרחב קרב היבשה יכולה אומנם להתבצע על ידי כוחות היבשה, אך תכנון וביצוע של המשימה השלמה מחייבים נקודת מבט רחבה הרבה יותר בהיבט של הבנת מערכי האויב ומרכיבי המענה ההגנתי וההתקפי. התמודדות עם טק"ק ורק"ק אינה רק תקיפת משגרים שצצים לפתע אלא התמודדות שלמה עם מרכיבי הפיקוד והשליטה, הלוגיסטיקה, השיגור והטילים עצמם, באמצעות מערכות מודיעין, תקיפה ויירוט.

השגת חופש טיסה מול מערכי ההגנה האווירית של האויב תצריך התמודדות גם עם הגנה אווירית של האויב שפועלת בתוך המרחב שבאחריות היבשה, וגם במקרה זה נדרשת ראייה שלמה של מערך ההגנה האווירית של האויב ושל אופני המענה השונים לאיום – התמודדות עם מערכי גילוי, שליטה ובקרה, מערכות טק"א ומערכות לוחמה אלקטרונית (ל"א) של האויב באמצעות שילוב של אמצעי מודיעין, תקיפה, ל"א ותכנון אופן הפעלת הכוח. רכיבי הגנה אווירית שנמצאים במרחב האחריות הגיאוגרפי של כוחות היבשה הם רק חלק קטן מתמונה שלמה. כדי שחיל האוויר יוכל להיות יעיל במשימותיו נדרש מענה שיאפשר לו לפעול באופן אפקטיבי בתוך המרחב של היבשה, תוך צמצום מרבי של הסיכון לפגיעה בכוחות היבשה בתקיפות האוויריות, ותוך צמצום הסיכון לפגיעה בכלי טיס של כוחות היבשה.

סיכון נוסף לפגיעה בחופש הטיסה נובע מהאיום שעלולים כוחות היבשה להציב על כלי טיס של חיל האוויר. ראשית, בשל האחריות והסמכות של כוחות היבשה להגן על עצמם מפני איומים אוויריים על ידי שיבושם והפלתם; שנית, בשל ההפעלה של כלי טיס רבים משתי זרועות באותו אזור, והקושי לנהל "תמונת שמיים" של כלי טיס רבים, שחלקם מופעלים על ידי כוחות יבשה קטנים הפרוסים בשטח.

לסיכונים הללו ניתן לתת מענה בהתבסס על שלושה

עקרונות:

- אחריות חיל האוויר למשימות ספציפיות בתוך המרחב האוגדתי (השגת עליונות אווירית ופגיעה במערך השיגור של טילים ורקטות לטווח בינוני וארוך), תוך ניצול העובדה שהוא יכול לבצע את רוב פעולותיו מעל הגובה של המרחב האוגדתי.
- תמונה משותפת ליבשה ולחיל האוויר (תמונת כוחותינו ותמונה אווירית), שתשוקק גם לדרגים נמוכים, תאפשר להפעיל את הכלים האוויריים באותו

יש לראות ברעיון של אווירית יבשה גם מקפצה לקידום התרבות הארגונית ותחושת המסוגלות של זרוע היבשה, דבר שיקרב אותה לסטנדרטים המקובלים בחיל האוויר.

השינוי מנקודת המבט של חיל האוויר

סביר להניח שהתנגדות נחרצת של חיל האוויר לא תאפשר העברת סמכות ואחריות לכוחות היבשה על בניין כוח אווירי והפעלתו. האתגר אינו רק בכך שיש פוטנציאל סיכון ליכולתו של חיל האוויר לבצע את משימותיו, אלא גם בכך שחיל האוויר עלול לתפוס את השינוי כאיום על הרלוונטיות שלו (שתפחת אם הוא פחות נדרש במשימות הסיוע ליבשה) ועל המשאבים שניתנים לו כיום (בעיקר הצטיידות בכטמ"ם ובמסוקים, ותקני כוח אדם הדרושים להפעלת מנגנוני התיאום המורכבים).

כדי שהשינוי יתאפשר, חשוב שחיל האוויר יראה בו מנוע צמיחה יותר מאשר מקור לאיום. לפני כ-20 שנה ביקש מפקד חיל האוויר דני חלוץ להפוך את החיל "מקבלן פיצוצים לאדריכל", אך חזונו לא התממש. הקשב הפיקודי והארגוני בחיל האוויר מוקדש כיום לביצוע מדויק של הרבה מאוד משימות שהחיל מבצע, אולם ברבות מן המשימות הראייה המערכתית, גיבוש התוכנית המבצעית והערכת המודיעין למשימה מתקיימים מחוץ לחיל האוויר.

הצמצום של חלק ממשימות חיל האוויר בלחימה בחזית יאפשר לו להקדיש יותר קשב ארגוני ופיקודי ויותר כוח אדם לעיסוק ברובדי התכנון המערכתי ולגיבוש תפיסות ותוכניות מבצעיות למשימות שעליהן הוא אחראי. כך הוא יוכל לחזור לכיוון החזון של דני חלוץ, לחזק את השפעתו ברובד המערכתי ולהתמקד במשימות שבהן הוא גורם הכוח העיקרי של מדינת ישראל: פעולה במעגל הראשון מעבר למרחב החזית, פעולה במעגל שלישי, הגנה אווירית על כלל מרכיביה, השגת עליונות אווירית – וכל זאת גם במלחמה וגם במסגרת מב"ם.

השינוי מנקודת המבט של המטכ"ל

בשנים האחרונות ריכז המטכ"ל בידיו סמכויות רבות, שבעבר היו מבזרות לפיקודים המרחביים ולזרועות. ברקע עמדו סיבות רבות, ובהן הדגש על ביטחון שוטף (בט"ש) ומב"ם, הרצון להטמיע חדשנות מלמעלה למטה והחיפוש אחר יעילות בהפעלת הכוח ובבניין הכוח באמצעות ניהול ריכוזי.

המטכ"ל מנהל באופן הדוק ופרטני את התכנון המבצעי ואת הניהוג המבצעי בבט"ש ובמב"ם, ומאמץ

מרחב בסיכון נמוך: סיכון נמוך להתנגשות בין כלי טיס של היבשה ושל חיל האוויר ול"העסקות עמית" של כלי טיס של זרוע אחת על ידי הזרוע האחרת. הרוב המכריע של כלי הטיס יפעלו במרחב האוגדתי עם כטמ"מים, שחומרת נפילתם נמוכה, ולכן פתרונות ממוכנים לתמונה משותפת צפויים להיות מספיקים. ג. צמצום הצורך בכניסה של כלי טיס של חיל האוויר למרחב האוגדתי, בזכות השימוש העצמאי של האוגדה בכלים אוויריים. הפעלת מסוקים בקרב – מסוקי סער (מסע"ר) לחילוץ ולפינוי או תקיפות מסק"ר – תמשיך לחייב פתרון תיאום. תמונה אווירית משותפת תאפשר לצמצם את הסיכון.

מחירים בבניין הכוח

לביזור כטמ"ם ליבשה יש גם פוטנציאל למחיר גבוה. ראשית, מערך ריכוזי מאפשר מיצוי יעיל יותר של משאבים בבניין הכוח, תוך מניעת כפילויות. ביזור מוביל באופן טבעי להצטיידות עודפת עקב הצורך של כל זרוע לפתח מענה שלם לצרכיה; שנית, ביזור יכולת כטמ"ם ליבשה יצריך תקורות הדרושות להפעלה – כוח אדם, תשתיות ותהליכי אחזקה – שניתן לחסוך בהן במערך ריכוזי; שלישית, כל מערכי הכטמ"ם עושים שימוש בספקטרום כמשאב משותף ומוגבל לצורכי תקשורת, וביזור צפוי להקשות על שימוש גמיש ויעיל ולהוביל להקשחת כללי השימוש תוך צמצום הגמישות המבצעית.

לבסוף, בניין כוח אווירי אפקטיבי, גם של כטמ"ם, מחייב לפתח ולשמר לאורך זמן מגוון רחב של ידע ומומחיות שנכון להיום כבר קיימים בחיל האוויר – אפיון אמצעי לחימה ייחודיים, ידע הנדסי, ידע מבצעי הדרוש לגיבוש תפיסות ועוד. הפיתוח והשימור של יכולת לבנות כוח אווירי מצריכים משאבים להקמת הארגונים שהיו גופי הידע המקימים את היכולת האווירית ביבשה – מומחי תוכן ותהליכי בניין כוח. עוד בטרם תוכל זרוע היבשה לבנות את הכוח האווירי שלה, כבר תידרש השקעה בארגון ויצירת כפילויות ארגוניות עם חיל האוויר.

את המחירים ניתן לצמצם על ידי מספר עקרונות: א. הכוונה מטכ"לית למערכות שיתופיות במערכי הכטמ"ם בחיל האוויר וביבשה.

ב. רגולציה מטכ"לית לשימוש בספקטרום ותשתית תקשורת משותפת, בדומה לתפיסת האינטרנט המבצעי.

ג. העדפה למערכי כטמ"ם ביבשה שמצריכים תשתיות מועטות.

ד. שימוש בבסיסי חיל האוויר כספקי "קבלנות משנה לוגיסטית" עבור כטמ"מים גדולים יותר של היבשה.

שינוי דומה בצבאות העולם – המקרה של ועדת האוּזי

בתחילת שנות ה-60, עם התעצמות המעורבות האמריקאית בווייטנאם, חשה הצמרת הביטחונית בארצות הברית כי צבא היבשה מתקשה להטמיע את האפשרויות שמקנות המערכות המוטסות ובראשן המסוקים, ומעדיף להסתמך על המערכות היבשתיות המוכרות לו לצורכי לוגיסטיקה ולחימה. שר ההגנה רוברט מקנמארה דרש כי הצבא "יבחן את צורכי האוויר שלו מתוך 'מבט חדש ונועז', מנותק מהשקפות מסורתיות וממדיניות העבר" (Bonin, 2006, p. 53).

לראשות הוועדה לבחינת צורכי האוויר של הצבא מונה הגנרל המילטון האוּזי (Howze). הוא עצמו היה איש צבא היבשה ולא חיל האוויר, ושירת כמפקד שריון במלחמת העולם השנייה. לפיכך הייתה לו היכרות מעמיקה עם צרכיו ואופיו של הכוח היבשתי, וכן חשיבה מקורית וניסיון בשילוב אמצעים אוויריים, שאותם רכש בתפקיד קודם כמפקד הראשון של אוויריית היבשה בשנת 1955. להאוזי הוקצבו 90 יום בלבד להגשת דוח, ותחת פיקודו הוצבו יחידות מוצנחות רבות וכמות ניכרת של מסוקים ומטוסי תובלה לצורכי תרגול, וכן מכוני מחקר אזרחיים כדוגמת מכון ראנד ואוניברסיטת סטנפורד, שסייעו בניתוח הנתונים ובהכנת התרגילים ומשחקי המלחמה.

ועדת האוּזי המליצה על הקמת "דיוויזיית התקפה אווירית", מצוידת בלא פחות מ-459 מטוסים ומסוקים לתובלה, סיוע באש ולוגיסטיקה, שתהיה מסוגלת לחדור במהירות לעומק שטח האויב ולקיים לחימה עצמאית. הוועדה המליצה שכוח הסיוע האווירי הצמוד יהיה אורגני בתוך המסגרת היבשתית. האוּזי נימק זאת כך:

יש משימות רבות [...] שכדי לבצען באופן אפקטיבי נדרש התיאום ההדוק ביותר עם יחידות הלחימה היבשתיות – חי"ר ושריון [...] מהירות התגובה הנדרשת תושג רק אם הטייסים יהיו חלק מן הכוח היבשתי ותחת פיקודו, יחיו יחד איתו ויפעילו את כלי הטיס שלהם משדות סמוכים למטות שאותם הם משרתים (Bonin, 2006, p. 65).

מפקד חיל האוויר האמריקאי דאז, הגנרל קרטיס למיי, הגיב על דוח האוּזי בחריפות וטען שהמודל שהציג האוּזי התאים רק ללחימה בווייטנאם. למיי הוסיף כי "איני יכול להסכים לכך שצבא היבשה יעצב כוחות ויקבע דרישות מבצעיות לכלים אוויריים, שהן העתק של כוח קיים ומוכח שאפשר להגדילו כדי שיענה לכל דרישה ראויה של הצבא" (Bonin, 2006, p. 66).

דפוס דומה גם בלחימה באמצעות הרחבת מנגנוני התכנון והפיקוח שלו על התוכניות המבצעיות. דוגמה לכך היא הקמת מכלול תקיפה חזק בלחימה באגף המבצעים, על בסיס חטיבת התקיפה שהוקמה בזרוע היבשה.

תפיסה המעניקה עצמאות רבה יותר לזרוע היבשה בהפעלת כוח ובבניין כוח תצמצם את ההכרח במעורבות מטכ"לית ברזולוציה גבוהה גם בהפעלת הכוח וגם בבניין הכוח. היא תאפשר למטכ"ל לתת דוגמה לנכונות לפיקוד מבוזר, שמעצים את העצמאות ואת הסמכות של היחידות הכפופות לו, ולסוג הפיקוד שיידרש במקרה של עימות רב-זירותי. ככל שהמטכ"ל ירכז סמכויות רבות יותר בבניין הכוח ובהפעלת הכוח, כך הזרועות והפיקודים יתקשו לפתח את יכולתם לבנות את הכוח ולהפעילו במלחמה.

תפקידו של הדרג המדיני בעיצוב וביישום השינוי הנדרש

לאף אחת מן החלופות שהוצגו – בניין הכוח הנוכחי בצה"ל או ההצעה לאוויריית יבשה – אין משמעות ללא תהליך שלם בהובלת הדרג המדיני, המעצב עבור צה"ל הישג נדרש במערכה ואשר ממנו נגזרים תפיסת הפעלה קוהרנטית ואמון בין הדרגים כי אכן יש כוונה להשתמש באותה חלופה בעת הצורך. תנאים אלה אינם קיימים כיום בישראל. הדבר בא לידי ביטוי במערכות מאז מלחמת לבנון השנייה, והעמיק את התחושה בצה"ל בכלל ובזרוע היבשה בפרט שאין כוונת אמת להפעיל תמרון יבשתי בעת מערכה גדולה (צור, 2017).

ועדת המשנה לתפיסת הביטחון ובניין הכוח של ועדת החוץ והביטחון פירטה, בדוח שלה על התוכנית הרב-שנתית 'גדעון' של צה"ל את התהליך הרצוי להחלטות מסדר גודל כזה בבניין הכוח (ועדת החוץ והביטחון, 2017). לדבריה, על הדרג המדיני בהובלת ראש הממשלה לעצב ולאשר תפיסת ביטחון לאומי שממנה ייגזר חלקו של כל גוף ביטחוני במימושה; על שר הביטחון להוביל תהליך שבסופו יעוצבו לצה"ל תפיסת הפעלה שממנה ייגזרו התוכניות המבצעיות ובניין הכוח. תהליך זה חייב להתקיים בהחלטה כה משמעותית כמו זו שאנו דנים בה היום, לא רק לבניין הכוח ביבשה אלא גם להעמקת התודעה בכל הדרגים שאכן יש כוונה לבנות כוח יבשתי המסוגל לבצע תמרון משמעותי במערכה ולהפעילו בעת הצורך. שר הביטחון צריך לפקח על ביצוע ההחלטה על ידי המטה הכללי ולאשר את ההצטיידות ואת תוכניות ההטמעה הנגזרות ממנה. יש לכך תקדים בתולדות צה"ל, כאשר שר הביטחון משה ארנס הוביל ב-1983 את ההחלטה להקים בצה"ל מפקדת חילות שדה, שהפכה עם הזמן לזרוע היבשה.

תחת אחריות זרוע היבשה בשגרה. אווירית יבשה כזו צריכה לאפשר יכולת פעולה עצמאית ושלמה לכוח היבשתי במרחב של שדה הקרב, ובהתאם לכלול כטמ"ם, גם מסוגים וגדלים שנוכח להיום צה"ל מטיל על חיל האוויר את האחריות לפיתוחם ולהפעלתם בלחימה.

לטעמנו יש בתפיסה הצה"לית הנוכחית סיכונים, הן משום שהיא נשענת כל כולה על יכולות טכנולוגיות לא מוכחות או תאורטיות, ובעיקר משום שהיא מעקרת את הכוח היבשתי מעצמאותו ומתנגשת עם צרכיו ועם תפיסת המציאות שלו בתנאים המיוחדים של קרב היבשה.

כוח אווירי מאויש יופעל גם בעתיד על ידי חיל האוויר, ויישאר לו תפקידים חשובים בקרב היבשה. ואולם הטכנולוגיה הקיימת כבר כיום מאפשרת לתת לכוחות היבשה מענה נרחב מאוד בשני תחומים שבהם קשה לספק מענה ממפקדה אחורית – יכולות איסוף ותקיפה בזמן אמת של רוב המטרות הרלוונטיות, ויכולות הגנה אווירית מול האיומים בשדה הקרב המודרני. הרחבת האחריות של זרוע היבשה תאפשר לבחון מענה מאוזן בין אמצעים קרקעיים וכלים אוויריים לא מאוישים לבין כלים מאוישים, שמורכבות הפעלתם מחייבת את השארתם בחיל האוויר, ואשר האיומים עליהם בשדה הקרב המודרני מצמצמים את האפקטיביות שלהם.

חיזוק העצמאות של כוחות היבשה בשדה הקרב וחיזוק האחריות של זרוע היבשה על בניין הכוח לפי צרכיה יאפשרו הישגים חשובים נוספים: חיזוק תחושת המסוגלות של זרוע היבשה לפעול בשדה הקרב העתידי ובכלל זה גם התמרון היבשתי; מיקוד חיל האוויר במשימות שבהן הוא בלעדי, תוך הגברת הדומיננטיות שלו בגיבוש תפיסות, בניין כוח ותכנון מערכתי; ומתן אפשרות למטכ"ל להשתחרר מהניהול הפרטני של בניין הכוח הבין-זרועי ושל השילוביות הבין-זרועית בלחימה.

* המאמר מבוסס על מחקר שפורסם במסגרת מרכז 'אלרום' באוניברסיטת תל אביב.

אלוף-משנה (מיל) ד"ר אסף הלר הוא מנהל מחקרים במרכז אלרום. שירת בחיל האוויר ובאגף המודיעין של צה"ל בתחומי מחקר מודיעין וחקר ביצועים. assaf.heller@gmail.com

עפר שלח הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. בשנים 2013–2019 היה חבר בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת ועמד בראש ועדת המשנה לתפיסת הביטחון ובניין הכוח. offers@inss.org.il

מקנמארה הורה לבנות כוח שיבחן את מסקנות ועדת האו"י. ועדת הכוחות המזוינים בסנאט ערכה שימוע מקיף בנושא, והניסויים נמשכו יותר משנתיים והביאו להקמתן של שתי דיוויזיות מוטסות – פרשי האוויר 1 ו-101.

ניתן ללמוד מהתהליך של ועדת האו"י מספר מסקנות הרלוונטיות לענייננו: כדי להוביל תהליך מוצלח של שינוי, שיש בו משום קריאת תיגר על תפיסה מושרשת ועל עוצמתם הארגונית של גופים קיימים, יש צורך בהירתמות ובחזון של כל השותפים – הדרג המדיני, המטה הכללי ואנשי הזרועות. את הפיתוח התפיסתי ראוי להפקיד בידי ה"לקוח" המרכזי של הפרויקט, במקרה זה זרוע היבשה, שתיעזר כמובן באנשי חיל האוויר. במידת האפשר יש לשלב בתהליך העיצוב גם גורמים מן החוץ, שיתנו זוויות ראייה וכלי ניתוח שיאתגרו את מקבלי ההחלטות ויעזרו לחדד את המסקנות.

את המסקנות יש לבחון בסדר גודל מתאים ולא רק על ידי הקמתן של יחידות ניסוי קטנות, שאינן מסוגלות מטבען לבחון כיצד מתפקדת התפיסה החדשה כשהיא מופעלת בסדר גודל משמעותי, המדמה באורח אמין את מה שיידרש במערכה עצמה. בסופו של דבר נדרשת תמיכה נחרצת של מקבל ההחלטות בדרג הממונה, שביכולתו להתגבר על התנגדויות מובנות של מי שמבקשים לשמר את הסדר הקיים, תוך קבלת אחריות לתוצאות.

סיכום

תפיסת השילוביות מבטאת את הגישה בצה"ל לפעולה בתווך האווירי במסגרת קרב היבשה. בעקבות השתנות שדה הקרב וההזדמנויות הטכנולוגיות בחר צה"ל לשמור על תפיסת השילוביות ולממש אותה באמצעים חדשים – ריבוי כלים אוויריים, קישוריות רחבה בין כלל האמצעים בשדה הקרב ושימוש בבינה מלאכותית לקבלת החלטות ממוכנת בהפעלת האמצעים הללו.

לטעמנו יש בתפיסה הצה"לית הנוכחית סיכונים, הן משום שהיא נשענת כל כולה על יכולות טכנולוגיות לא מוכחות או תאורטיות, ובעיקר משום שהיא מעקרת את הכוח היבשתי מעצמאותו ומתנגשת עם צרכיו ועם תפיסת המציאות שלו בתנאים המיוחדים של קרב היבשה. גורמים אלה כבר גרמו לכשלים בשילוביות בין כוחות האוויר והיבשה במערכות צה"ל בעבר. אין בטכנולוגיות הקיימות או המתפתחות כדי לפתור אותם במידה מספיקה של ודאות, ומחירו של כישלון אפשרי עלול להיות כבד.

הצעתנו היא לאמץ גישה שונה, שנועדה לחזק את העצמאות של הכוח היבשתי ולצמצם את תלותו בחיל האוויר. מימוש התפיסה הוא באמצעות אווירית יבשה, המופעלת תחת סמכות כוחות היבשה בלחימה ונבנית

מקורות

- אורטל, ע' (2016). קץ להדחקה – עידן שישי בלוחמת היבשה. בין הקטבים, 6, 143–115. <https://bit.ly/3moPAOV>
- אתר צה"ל. (2022, 3 באוגוסט). נפתחה טייסת הכטמ"ם "עוף החול". <https://bit.ly/40n4CU3>
- בן, א' (2022, 21 ביולי). 30 שנה אחרי "מלחמות המל"טים" בצמרת מערכת הביטחון, ישראל שברה שתיקה. הארץ. <https://bit.ly/3Ki4U8M>
- בן-גוריון, ד' (1981). צבא ומדינה. מערכות, 279–280, 2–11. <https://bit.ly/3LqB86>
- בן-ישראל, י' (2007). מלחמת הטילים הראשונה ישראל-חזבאללה (קיץ 2006). אוניברסיטת תל אביב. <https://bit.ly/3Fzt0Ti>
- ברון, א' (2022). מעליונות אווירית למהלומה רב-ממדית: השימוש בכוח האווירי ומקומו בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל, מזכר 219, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3Kg6HLC>
- ברק, ק' (2017). השמיים אינם עוד הגבול – הצורך בלוחמה רב ממדית ביבשה ובאווירייה יבשתית. בין הקטבים, 11–12, 37–56. <https://bit.ly/3JB6qTo>
- גונן, ל' (2014). מטה את הכף. בטאון חיל האוויר, 218. <https://bit.ly/3ZjAhEs>
- גורדון, ש' (2008). 30 שעות באוקטובר – החלטות גורליות: חיל האוויר בתחילת מלחמת יום כיפור, עמ' 380. ספרית מעריב. <https://bit.ly/419mv92>
- דואר, נ' (טרם פורסם). בינה מלאכותית – מדיניות בניין כוח ליישומים אוויריים צבאיים. מרכז אלרום, אוניברסיטת תל אביב
- הר אבן, י' (2018). שדה הקרב היבשתי – משת"פ ושילוביות להיתוך יכולות. בין הקטבים, 16–17, 85–95. <https://bit.ly/3IOeRS2>
- ועדת החוץ והביטחון. (2017). תר"ש צה"ל "גדעון" – דו"ח מיוחד של ועדת המשנה לתפיסת הביטחון ובניין הכוח (גירסה פומבית). <https://bit.ly/407ASt4>
- ועדת וינוגרד. (2008). מלחמת לבנון השנייה – דין וחשבון סופי: כרך א'. <https://bit.ly/3ndSRk5>
- וינטר, ג' (2022). עוד ישוב הנ"מ הטקטי? הצורך החוזר בהגנה טקטית לכוחות היבשה. בין הקטבים, 37. <https://bit.ly/40JL3oE>
- לוטוואק, א' (2002). אסטרטגיה של מלחמה ושלוש [תרגום: מ' גוגנהיימר]. מערכות ומשרד הביטחון.
- מלמד, ע' (2019, 11 במאי). הכירו את המרכז ששומר על האש בוערת כל השנה. אתר צה"ל. <https://bit.ly/3M3xtlu>
- סלע, א' (2013). האם ניגן חיל האוויר את המנגינה הנכונה? הכנס התשיעי לביטחון לאומי בנושא: מלחמת יום כיפור – לקחים ותובנות לגבי הכוח האווירי, מכון פישר למחקר אסטרטגי אוויר וחלל (עמ' 63–65 [עמ' 105–107 בקובץ המאמרים]). <https://bit.ly/40ND2PD>
- עקביה, ג' ויהודה, ע' (2021). אינטליגנציה מלאכותית, רובוטים ומערכות נשק. בין הקטבים, 31–32, 223–242. <https://bit.ly/3KgeFj6>
- צור, ג' (2016). 'יבשה באופק' – גיבוש תפיסת תמרון יבשתי. בין הקטבים, 6, 89–113. <https://bit.ly/3M88Lqi>
- רותם, א' (2007). התפר הפרום: השתתפות חיל האוויר בלוחמת היבשה במלחמת שלום הגליל. מערכות, 413, 60–67. <https://bit.ly/3yVRCsb>
- ריץ, ג' (2022). הקמת אווירייה יבשתית עצמאית – מהפכה בלוחמת היבשה. בין הקטבים, 37. <https://bit.ly/3K10xxU>
- INSS Israel. (2022, 27 בדצמבר). נאום הרמטכ"ל כוכבי במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). [סרטון]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Irac-XzvCCA>
- Bonin, J. A., (2006). *Army aviation becomes an essential arm: From the Howze Board to the modular force, 1962-2004*. [Doctoral Dissertation]. Temple University. <https://bit.ly/40GUu8c>
- Erwin, S.I. (2002, January 4). *Air warfare tactics refined in Afghanistan*. National Defense. <https://bit.ly/3GFgNUn>
- FM 3-04 Army Aviation. (2020). Headquarters, Department of the Army. <https://bit.ly/3TtRGZX>
- FM 3-01 U.S. Army Air and Missile Defense Operations. (2020). Headquarters, Department of the Army. <https://bit.ly/3LimTNu>
- Shurkin, M., Cohen, R. S., & Chan, A. (2022). *French army approaches to networked warfare*. RAND. <https://bit.ly/40MrEDB>

השלכות השינויים הדמוגרפיים במרחב האורבני בישראל על הביטחון הלאומי

אסטבן קלור

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב,
והאוניברסיטה העברית ירושלים

שלמה בלאק

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב,
ואוניברסיטת אוסלו

יצחק טרכטינגוט

האוניברסיטה העברית ירושלים
ומכללת הרצוג

גלי הגירה חיצונית ופנימית, השכיחים במערכת הבינלאומית ומשפיעים על התנהלותה, הם גם נחלתה של מדינת ישראל. הם משפיעים מאוד על התפתחותה וכן על תופעת התרבות והיחסים בין הרוב למיעוטים. במקרה הישראלי הנדון כאן, אזרחים ערבים וחרדים מהגרים כתהליך מתמשך לתוך מרחבי המחיה של הרוב ויוצרים מרחבים מעורבים. המאמר מנסה לבחון את ההשפעה של תהליכי התירבות הללו על החוסן החברתי ועל הביטחון הלאומי ולענות על השאלה: האם מדינת ישראל מודעת דיה וערוכה מול האתגר שהשינויים הדמוגרפיים הללו מגלגלים לפתחה? במאמר נסקרים מודלים של תירבות לקליטת מהגרים והגירה פנימית של קבוצות מיעוט בקרב קבוצות רוב במדינות מערביות, ונבחן אילו מהם יכולים להיות מיושמים בישראל, במישור הלאומי והמוניציפלי. ההנחה היא כי גידול מהיר של קבוצות מיעוט בישראל – כאלה שאינן מזדהות עם האתוס הלאומי, חשות תחושת זרות וריחוק מהמדינה ומתנגדות למוסדותיה – עשוי לגרום לחיכוכים בין קבוצות הרוב למיעוט עד כדי תופעות של אלימות, שיסכנו את חוסנה החברתי ואת ביטחונה הלאומי של ישראל. אימוץ מדיניות מתאימה מול אתגר זה חיוני לביסוס חברה מגוונת בעלת מאפייני חוסן וזהות גבוהים. כותבי המאמר מציעים המלצות לפיתוח מודל מוניציפלי לקליטת של קבוצות מיעוט וחיבורן לקבוצת הרוב, על מנת לצמצם את הסכנות הללו ולאפשר בנייה של חברה סולידרית יותר.

מילות מפתח: תירבות, רב־תרבותיות, ערים מעורבות, חרדים, ערבים, דמוגרפיה, חוסן חברתי

מבוא – מודלים של תירבות ושל קליטת קבוצות מיעוט

תהליכי הגלובליזציה וההגירה הפנימית והבינלאומית המתגברת מביאים יותר ויותר מדינות למצב שבו אנשים מחברות שונות, עמים שונים ואף יבשות שונות חולקים חיים משותפים באותו מרחב גיאוגרפי (Segal, 2019). מפגש רב־תרבותי הוא מפגש טעון מעצם טבעו, על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בחיים משותפים קבועים הנוצרים במסגרת שכנות אורבנית קרובה. מפגש זה יוצר תהליך המכונה תירבות (אקולטורציה)¹, שבו מושפעות התרבויות זו מזו בערכיהן ובאורח חייהן – דבר שעשוי ליצור גם עימותים ואתגרים בלתי נמנעים (Sam et al., 2013).

תחום זה של תירבות הוזכר לראשונה לפני יותר מ־130 שנה (Roibin & Nurhayati, 2021), ונחקר

בעזרת המשגות תאורטיות שונות ועל ידי חוקרים שונים כבר יותר מ־50 שנה (Ward & Geeraert, 2016). בראשית ימיה ביקשה התאוריה האקולטורטיבית לתאר כיצד ראוי ש"השבטים הפרימיטיביים" יתאימו עצמם לתרבות הרוב הדומיננטית (Rudmin et al., 2017). באותן שנים ראשונות, המודל האקולטורטיבי הוצג באופן חד־ממדי, שלפיו מצופה וראוי כי בני קבוצת המיעוט יזנחו את הערכים, הנורמות וההתנהגויות שלהם ויאמצו את אלו של קבוצת הרוב (Gordon, 1964). עם השנים, כשהמודעות הכללית לתופעות גזעניות עלתה, העולם המחקרי החל גם הוא להכיר במעלותיה של קבוצות המיעוט, והתפתחו תאוריות ומודלים כוללניים ומדויקים הרבה יותר (Rudmin, 2004). אחד המודלים המקובלים כיום בתחום הוא המודל של ג'ון ברי (1990), המאפשר המשגה של התהליכים המתרחשים בעולם וגם בישראל.

לבני כל הקבוצות, המאפשרת לכל אחת מהן לחיות על פי אורח חייה הייחודי, תוך שיתוף פעולה עם שאר הקבוצות באוכלוסייה. גם בארצות הברית יש לכאורה מדיניות של רב־תרבותיות, המאפשרת למיעוטים לשמור על אורח חייהם הייחודי, אם כי שם ייתכן שההטמעה היא כה בולטת עד שאינה חוששת לאפשר שמירה על ייחודיות בד בבד עם ההיטמעות בתרבות הרוב.

3. "עיוורון צבעים" – גישה זו מונעת מתוך חשש לדעות קדומות ואפליה של קבוצות מיעוט, ולפיכך מבקשת שכל אדם יזכה ליחס שווה, תוך התעלמות מזהותו הקבוצתית או התרבותית (Rosenthal & Levy, 2010; Wolsko et al., 2000). גישה זו מתכחשת לשוני ולייחודיות של כל אחת מן הקבוצות ומבקשת כי היחס הכללי יהיה שווה בין אדם לאדם.

איזו עמדה עשויה למנוע דעות קדומות ולהביא לקבלה ולשוויון של כלל האוכלוסייה?

במטרה לזהות את השפעות סוגי המדיניות על דעות קדומות, ויטלי וובסטר (Whitley & Webster, 2019) סקרו 99 מחקרים שונים (42 מארצות הברית ו-57 ממדינות אירופה). סקירתם ההשוואתית העלתה כי מדיניות ההיטמעות מנבאת עלייה בשיעור הדעות הקדומות, בעוד עיוורון הצבעים מנבא ירידה (קלה מאוד). רב־תרבותיות מנבאת ירידה בדעות הקדומות. מחקרים הראו כי השפעתן החיובית של הגישות הללו יכולה להתקיים רק כאשר בני קבוצת הרוב מכירים באורח חייה ובערכה של קבוצת המיעוט, בד בבד עם הרצון ביצירת חברה – הומוגנית או הטרוגנית – שתסדיר את החיים המשותפים כחברה אחת. לעומת זאת, כאשר קבוצת המיעוט חווה את קבוצת הרוב כזו המתנגדת למסורת או למנהגיה הייחודיים, או אינה מכירה בהם כלגיטימיים, היא עשויה להימנע מאסטרטגיית שילוב, תוך נטייה לנקוט התבדלות והסתגרות כדי לשמור על ייחודיותה (בלאק, 2021; Brown; 2019; Bastug & Akca, 2019; Zagefka et al., 2011; Zagefka, 2011). במקרה כזה עשוי להתרחש פרדוקס "Reactive ethnicity". מאמצי קבוצת הרוב לשילוב קבוצת המיעוט עלולים להיחוו על ידי האחרונה כמאמצים להטמעתם, וממילא להגביר את התנגדותם לשילוב (Rumbaut, 2008). במדינת ישראל יש שתי אוכלוסיות מיעוט גדולות, החברה הערבית והחברה החרדית, אשר מעבר לשונות הברורה הקיימת ביניהן, שתיהן חוות באופן דומה את התנהגותה של קבוצת הרוב כלפיהן כניסיון לנקוט מדיניות שתוביל להיטמעות בחברה הישראלית. על אף מאמצייה של המדינה לאפשר לקבוצות אלו

על פי ברי (Berry, 1990) קיימות ארבע אסטרטגיות התמודדות שבני קבוצת המיעוט עשויים לנקוט בבואם במגע עם קבוצת הרוב. לעיתים בוחרים בני קבוצת המיעוט לשמר את תרבותם המקורית ולהיבדל מקבוצת הרוב, תוך יצירת "חומות" גיאוגרפיות, ערכיות ותפיסתיות בינם לבין קבוצת הרוב (היבדלות). לעיתים מעוניינים בני קבוצת המיעוט להיטמע בקבוצת הרוב, או אף נטמעים בה בעל כורחם (היטמעות). בין שתי האפשרויות הללו יש אפשרויות ביניים, כמו השתלבות בתרבות הרוב תוך שימור התרבות המקורית (שילוב), או האפשרות לנטוש את תרבות המיעוט ואת תרבות הרוב גם יחד (שוליות). מעבר להשפעת המשתנים הסוציולוגיים והפסיכולוגיים על אסטרטגיית התייחסות של קבוצת המיעוט (טרכטינגוט, 2021), עמדות קבוצת הרוב מהוות גורם משמעותי המשפיע גם הוא על האסטרטגיה שתנקוט קבוצת המיעוט (Brown & Zagefka, 2011; Giles et al., 2012; Lefringhausen et al., 2022). הגישה הדומיננטית היא שעמדותיה של קבוצת הרוב לגבי המדיניות הראויה ליצירת הרמוניה בין־קבוצתית הן המשפיעות ביותר על אופי התייחסות של בני קבוצת המיעוט (Vorauer et al., 2009; Whitley & Webster, 2007; Wolsko et al., 2019).

שלוש עמדות אפשריות לבני קבוצת הרוב

1. היטמעות – מדיניות זו מציעה יצירת חברה הומוגנית, המצפה מקבוצות המיעוט לזנוח את הערכים ואת אורח החיים המסורתי שלהן ולאמץ את הנהגות קבוצת הרוב (Berry & Kalin, 1995; Guimond et al., 2013). גישה זו דומה בעיקרה לגישת "כור ההיתוך" שהונהגה בישראל בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, אשר שאפה ליצור מודל ישראלי אחיד שלפיו כלל קבוצות האוכלוסייה ייצרו יחד תרבות ישראלית חדשה שלא הייתה מוכרת קודם לכן. אולם בגישת ההיטמעות יש ציפייה של קבוצת הרוב שכלל הקבוצות יאמצו את תרבותה ויזנוחו תפיסות ואורח חיים אחר.
2. רב־תרבותיות – גישה זו תומכת בהכרה ובשימור מאפייניה הייחודיים של כל אחת מהקבוצות, תוך עידוד קיום קשר הרמוני בין הקבוצות (Berry & Kalin, 1995; Hornsey & Hogg, 2000). מדיניות זו מכירה בכך שקיימים "שבטים שונים" במרחב, וגורסת כי ראוי שכל אחד מהם ימשיך לדבוק באורח חייו הייחודי. בה בעת, גישה זו מטיפה ליחסים שיתופיים וחובביים בין הקבוצות, תוך קבלה הדדית. מדיניות דומה לכך קיימת במדינות כדוגמת הולנד וגרמניה, שבהן המדינה מהווה מסגרת שיתופית ושוויונית

(2021). נראה כי החשש החרדי כמו גם חששם של הערבים מהיטמעות הוא כה גדול, עד כי הם מעדיפים להתבדל אף במחיר של אובדן אחיזה במשאבים כלכליים וחברתיים (פרידמן, 2021). בעקבות זאת נוצר מעגל קסמים שלפיו הגבחת החומות יוצרת תגובת נגד בקרב החברה הישראלית, המאבדת סובלנות כלפי הנרטיב החרדי והערבי ומתקשה לקבלם. דבר זה גורם בתורו להגברת ההסתגרות, המגבירה את החרדה בקרב שאר האוכלוסייה, וחוזר חלילה.

במדינת ישראל יש שתי אוכלוסיות מיעוט גדולות, החברה הערבית והחברה החרדית, אשר מעבר לשונות הברורה הקיימת ביניהן, שתיהן חוות באופן דומה את התנהגותה של קבוצת הרוב כלפיהן כניסיון לנקוט מדיניות שתוביל להיטמעותן בחברה הישראלית.

על פי גישת התירבות נראה כי בסופו של דבר המיעוט הערבי והחרדי, על אף ההבדלים ביניהם, חולקים במשותף את הנתק הגובר ביניהם לבין שאר האוכלוסייה. נתק זה נובע ממקורות וממניעים דומים, וזאת גם בשל מדיניות ההטמעה שנוקטת קבוצת הרוב כלפיהן. מדיניות זו אינה מסתפקת רק ברצון להטמיע אותם בתרבות הישראלית, אלא אף מלווה בחוסר הכרה בערכים של קבוצות אלו ובניסיון למחוק את תרבותן וערכיהן. שתי הקבוצות שואפות לשמור על ייחודיותן ועל אורח חייהן בכל מחיר, ולכן הן בונות חומות של התבדלות. דבר זה מפחית את הזדהותן עם הקולקטיב הישראלי ומביא להתרחקותן מקבוצת הרוב. במצב כזה, שינויים דמוגרפיים המצמצמים את המרחק הגיאוגרפי בין הקבוצות הללו לשאר האוכלוסייה יוצרים מרחק מנטלי, המהווה מקור קושי ומתח. זאת במידה שהתירבות אינו מתאך כהלכה ואינו מנוהל כראוי על ידי הרשויות. במטרה לבחון את המדיניות הנחוצה בישראל, הפרק הבא סוקר מודלים שונים של תירבות שנקטו במדינות שונות בעולם.

מודלים ממדינות ומערים מעורבות ברחבי העולם

קנדה – מודל רב־תרבותי

קנדה היא מודל ראוי למדינה רב־תרבותית המאכלסת בכפיפה אחת בני תרבויות שונות, תוך נקיטת מדיניות נוקשה לשמירת הזכויות של קבוצות המיעוט המרכיבות אותה (Guo & Wong, 2015). מדינת ענק זו (השנייה בגודלה בעולם אחרי רוסיה), המשתרעת בצפונה של אמריקה על כ־10 מיליון קמ"ר, סובלת מכך שמרבית

אוטונומיה מסוימת, הן בקיום מערכות חינוך נפרדות, הן בפטור מ"כור ההיתוך" הישראלי, שהוא השירות הצבאי המשותף, והן באפשרויות יחסי של אורח חיים תרבותי ייחודי, בעיקר ביישובים הומוגניים שבהם מתגוררים בני הקבוצות הללו, עדיין שתיהן חשות כי עמדת חברי קבוצת הרוב אינה מוכנה להכיר בערכיהם ובאורח חייהם או לקבלם כלגיטימיים, ובכך כביכול רוצה להטמיען. האופי והתחושות של שתי הקבוצות מגיעים ממניעים שונים, אך בפועל הם דומים:

החברה הערבית, המונה כ־20 אחוזים מאוכלוסיית המדינה, חווה תחושת אפליה נמשכת לעומת החברה הישראלית (Okun & Friedlander, 2007), הן בניסיון לצמצם את נוכחותן של השפה והתרבות הערבית (Wattad, 2021), הן באפליה במשאבים חברתיים וכלכליים (Zussman, 2013) והן באי־הכרה בעברה הלאומי־היסטורי כחלק מהעם הפלסטיני (Kimmerling & Migdal, 2003). המיעוט הערבי חש כי על אף הניסיונות שלו להתחבר ולהשתלב, תוך שמירה על אורח חייו ועל השתייכותו ההיסטורית, החברה הישראלית הכללית מנסה למחוק את זהותו ואת מורשתו. זאת למרות ניסיונות משמעותיים של החברה הישראלית לשלב את החברה הערבית ולמרות אוטונומיה תרבותית, לשונית, חינוכית ודתית שמקבל המיעוט הערבי בישראל, מן הרחבות הקיימות במדינות שונות. עקב כך קיימות בחברה הערבית מגמות של התבדלות ופלסטיניזציה (Khaizran, 2020). כך, למרות שהחברה הערבית מבקשת במוצהר להשתלב בחברה הישראלית, נראה כי החשש מפני היטמעות עודנו קיים.

כמו החברה הערבית גם החברה החרדית, המהווה כ־13 אחוזים מכלל אזרחי המדינה, עוברת תהליך דומה, גם אם לא זהה. מתוך חשש להיטמעות באוכלוסיית הרוב ומחיקת אורח החיים הייחודי לה דוגלת החברה החרדית במשך שנים באסטרטגיית התבדלות והגבחת החומות המפרידות בינה לבין שאר האוכלוסייה (בראון, 2017). אף שמגמה זו שלטת בחברה החרדית במשך שנים, בעשרים השנים האחרונות, במקביל וכתגובה למגמות גוברות של ניסיון לשלב חלק מהחברה החרדית באוכלוסייה הכללית, חשים החרדים דחיפות להגביה עוד יותר את החומות, להנכיח את תודעת המיעוט ולהוקיע כל מגמה של שילוב, גם אם בסופו של דבר זו תעניק להם יתרונות. כך למשל מסתייגים החרדים מעידוד השתלבות בתעסוקה ובאקדמיה ומכל מגמה של חיבור בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה הכללית. זאת אף שלכאורה כל אלה עשויים לשפר את המוביליות של החברה החרדית, לבסס את מצבה הכלכלי־חברתי ולחזק יחס חיובי כלפיה מצד שאר האוכלוסייה (טרקטינגוט,

מוסלמיות, מהווה הדוגמה הקנדית מודל מוצלח שניתן ללמוד ממנו. זאת משום שהיא מקדמת אחדות לאומית ולכידות חברתית, תוך יציאה מנקודת התחלה שווה ביחסה לכלל התרבויות. זוהי מדיניות המטפחת ערכים משותפים, מכירה בנרטיבים השונים של התרבויות המרכיבות אותה, מושתתת על כבוד הדדי, נתמכת על ידי חקיקה מגוונת ובה יכולים להשתתף כלל המיעוטים האתניים והדתיים המרכיבים את החברה הקנדית. ניתן להגדיר את הרב־תרבותיות הקנדית כגישה שמטרתה לסייע באינטגרציה של מהגרים ומיעוטים, במטרה לפרוץ את המחסומים שמונעים את שילובם במדינה. הכוונה היא לגרום להם להתקבל בחברה הקנדית כדי שזהותם הקנדית תתחזק.

מיסוד הרב־תרבותיות גורם לכך שכלל התרבויות בחברה מתקבלות על בסיס שווה, ללא חשש שקבלתן של תרבויות שונות תערער על החוק הקנדי, על מוסדותיה או על אופייה של המדינה. סקר שנערך בשנת 2016 הראה שבהשוואה למדינות אחרות, קנדה הושפעה פחות מפרץ הרגשות האנטי־מוסלמיים שיצר קיטוב ביחסים אתניים. הסקר הראה כי 83 אחוזים מהקנדים מסכימים שהמוסלמים תורמים בצורה חיובית לקנדה. ממצאים אלו עומדים בניגוד גמור לסקרים דומים שנעשים במדינות אירופה. הסקר הראה גם שהמוסלמים הקנדים מדווחים על עוינות פחותה מצד בני ארצם, לעומת זו שחווים מוסלמים במדינות אחרות. כך הזדהות המוסלמים הקנדים עם המדינה הולכת ומתחזקת ככל שחולפות השנים (Beyer & Ramji, 2013).

בניגוד לקנדה הנוקטת מדיניות של רב־תרבותיות, במדינות אירופה ובפרט בצרפת, הנוקטת את גישת עיוורון הצבעים, מתעוררות מעת לעת מחאות אלימות של מוסלמים כנגד השלטונות.

צרפת – מודל עיוורון הצבעים

בעקבות מדיניות הגירה ליברלית שנקטה צרפת, הלכה וגדלה אוכלוסייתה המוסלמית במאה השנים האחרונות, וכיום האומדן הוא כשבעה מיליון איש, שהם יותר מ־10 אחוזים מאוכלוסיית המדינה. בשנים האחרונות הפך האסלאם לדת השנייה בגודלה בצרפת אחרי הנצרות הקתולית, והרבה לפני הנצרות הפרוטסטנטית.

מדוע נוצר הקונפליקט ומהיכן נובעות התחושות הקשות של המוסלמים בצרפת?

כבר בשנות ה־60 של המאה הקודמת אמר הנשיא שארל דה גול שקליטת המהגרים המוסלמים בצרפת משולה לשילוב של שמן ומים, שגם אם נשים אותם יחד תקופה ארוכה הם לא יתערבבו. במהלך השנים אפשרה ממשלת

שטחה ריק מתושבים. אוכלוסיית התושבים המונה כ־40 מיליון איש בלבד (כ־10 אחוזים בלבד מאוכלוסיית ארצות הברית השכנה), מצטופפת ברובה ברצועה צרה בדרום המדינה, המשתרעת על 500 ק"מ בלבד מצפון לגבול קנדה־ארצות הברית. נתונים אלו, והעובדה שקנדה מורכבת מאוכלוסייה מגוונת מבחינה תרבותית עוד מהימים הראשונים של יישובה (Berry & Hou, 2021), הפכו אותה עם השנים למדינה מעודדת הגירה, מה שעיצב את אופייה של המדינה ואת פני אוכלוסייתה. כמחצית מהקנדים הם נוצרים (53 אחוזים) ורק כ־40 אחוזים מתוכם משתייכים לאוכלוסיית הילידים, האנגלים או הצרפתים. מאזן זה מוסיף להשתנות ככל שקנדה קולטת אליה עוד ועוד מהגרים ממקומות שונים בעולם. קנדה קולטת כיום מדי שנה יותר מאחוז אחד של מהגרים ביחס לגודל אוכלוסייתה, בעיקר אקדמאים ובעלי מקצועות חופשיים (Bragg & Wong, 2016). כך האוכלוסייה הקנדית מורכבת מקבוצות מיעוט משמעותיות המהגרות מכל רחבי העולם, מיפן וסין ועד דרום אמריקה. אזרחי קנדה משתייכים ליותר מ־200 קבוצות אתניות שונות, ביניהן 13 קבוצות גדולות המונות כל אחת יותר ממיליון תושבים.

בשנת 1971 הייתה קנדה למדינה הראשונה בעולם שאימצה את עקרון הרב־תרבותיות כמדיניות ממשלתית רשמית. מטרתה הייתה לאחד את הקבוצות השונות בחברה כדי להפיג את המתחים בין אנגלים לצרפתים, כמו גם לחזק את הקשר למדינה של קבוצות מוצא אחרות ומהגרים חדשים (Knowles, 2016). להשלמת מהלך זה, ב־1982 נכנסה לתוקף החוקה שכללה את **כתב הזכויות והחירויות הקנדי**, המעגן מבחינה משפטית את ההגנה על זכויות האדם במדינה. שתי ההחלטות הללו התאפשרו מכיוון שהתרבות הקנדית מאופיינת בתפיסה רב־תרבותית ויש בה פתיחות רבה לקיומן של תרבויות שונות זו בצד זו, תוך קיום מכנה משותף הנוגע למסגרת המדינית המאחדת ביניהם (Brosseau & Dewing, 2018).

נקודות אלו ואחרות מציבות את קנדה כמי שקולטת את המהגרים מלכתחילה, ולא בדיעבד, כאזרחים שווים זכויות ולא כאזרחים. דבר זה גורם לכך שקונפליקטים המתעוררים בין אוכלוסיית הרוב הקולט לבין קבוצות מיעוט נקלטות אינם קיימים כמעט בקנדה. ואולם גם בפרובינציית קוויבק הקנדית נראות תופעות של בדלנות, ואנו סבורים שדבר זה מדגים היטב את יעילותו של המודל הקנדי, שכן קוויבק ביקשה בעבר להיפרד מקנדה ולנקוט מדיניות שאינה רב־תרבותית. באופן כללי, בעוד בריטניה, צרפת ומדינות נוספות באירופה נתקלות בקשיים לשלב בתוכן קהילות של מיעוטים, כולל קהילות

לא ניתן להתעלם מהעובדה שרבים מהמהגרים המוסלמים בצרפת המגיעים מקולוניות צרפתיות לשעבר, בעיקר מצפון אפריקה, טעונים במשקעי העבר ביחס לתרבות הצרפתית, וחלק ממטרתם בהגירה היא לשנות את פניה של צרפת ולא להיטמע בחברה הכללית.

ורואה בהגירתם ערך לאומי עליון החיוני לבניית החברה והמדינה. אולם בעוד בקנדה ההגירה קשורה לאתוס כלכלי-חברתי, הרואה במהגרים תוספת חיונית לבניית השפע הכלכלי והתרבותי, בישראל נוסף היבט לאומי וביטחוני לאתוס זה, הרואה בהגירה, פנימית וחיצונית, תוספת חיונית לביסוס אחיזתו של העם היהודי בחלקי הארץ השונים (אהרונוביץ, 2007). מצב הפוך מתקיים ביחס למיעוט הערבי.

נושא החברה הישראלית כחברה הבנויה מקבוצות שונות שאינן מקיימות הרמוניה ביניהן העסיק סוציולוגים שונים במהלך השנים. כך למשל סמי סמוחה הצביע על כך שהחברה הישראלית אינה אחידה ובנויה משלוש תת-קבוצות: העברית, החרדית והערבית. לטענתו מתקיימת בישראל רב-תרבותיות דיסקריפטית, אך לא מתפתחת רב-תרבותיות נורמטיבית בדומה לזו הנהוגה בארצות שונות במערב, בין השאר משום שישראל היא "תלת-תרבותית בהווייתה, אך לא רב-תרבותית באתוס שלה", ולכן אינה מושפעת במידה ניכרת מהלכי רוח פוסט-לאומיים ורב-תרבותיים במערב (סמוחה, 2007, עמ' 227). לעומת זאת אחרים טוענים כי בפועל מתקיימת בישראל מדינה דו-לאומית, שכן הערבים המתגוררים בין הים לירדן מהווים אומנם מיעוט, אך הוא גדול מאוד (40 אחוזים) ויכול להיות לאום בעל מעמד שווה (פרופ' סרג'ו דלה פרגולה, 2010). יתרה מכך, מחקר שנעשה בקרב יהודים בגילים שונים הראה כי בני דור המילניום נוטים להגדיר את יהדותם יותר כדת ופחות כתרבות או גזע אתני (Keysar & DellaPergola, 2019), כך שלא ברור מה מאחד בין כלל היהודים, ואם לא מדובר באוסף של מיעוטים שאינם בהכרח חברת רוב מלוכדת. אנו מעוניינים לנתח את הדברים מתוך נקודת מבט אקולטורטיבית הבוחנת את חווייתם של בני קבוצות המיעוט בישראל ואת מדיניות קליטתן כפי שהיא מותווית על ידי הרשויות.

במושגים של תירבות (אקולטורציה), למרות השונות בין מאפייני הזרות שחוות קבוצות המיעוט השונות בישראל, המגמה המשותפת להן היא שהמדיניות גורמת באופן פרדוקסלי לתוצאות הפוכות מהמטרה הרצויה. מצד אחד, המדינה משקיעה משאבים לא-מבוטלים

צרפת למהגרים לחיות בגטאות דתיים-תרבותיים, שהתפתחו באופן שונה לחלוטין מזה שהמדינה חתרה אליו. בעוד המדינה הצרפתית חתרה לקידום כלכלי תוך שמירה על זכויות הפרט, בגטאות הללו ראו את טובת הקבוצה לפני טובת הפרט, ובכך שימרו מעמד כלכלי-חברתי נמוך של אלו המתגוררים שם. הדבר חיזק את הסטראוטיפים של האוכלוסייה כלפי המהגרים וגרם להתבססותם כבני מעמדות נמוכים, תוך התפתחות תופעות שליליות כמו אבטלה, עוני ועבריינות. היה זה עניין של זמן עד להתפרצות, מה שאכן אירע במהומות אוקטובר 2005 (Filiu, 2020).

נראה כי ההבדלים בין קנדה לצרפת ביחס כלפי המהגרים ובאופן הקליטה שלהם יצרו מודלים שונים: **רב-תרבותיות לעומת עיוורון צבעים.** מסיבות שונות, בקנדה המהגרים נקלטים במרכז ההווייה, החברה והתרבות. התפתחותם החברתית-תרבותית מקבילה להתפתחות של העיר, החברה והמיינסטרים הקנדי, ובכך נוצרים פחות פערים ונמנעים קונפליקטים. זוהי קליטה שמלכתחילה מכוונת אל מרכז ההווייה והתרבות. לעומת זאת באירופה ובעיקר בצרפת, הקליטה היא בדיעבד ותוך מתן תחושת אורחים למהגרים, וכך מהגרים ובעיקר מוסלמים נקלטים בגטאות חברתיים-כלכליים-תרבותיים המתקיימים בנפרד מהמדינה ומהתפתחותה. הפער בין קבוצת הרוב לבין קבוצות המיעוט המופלות יוצר תסכול, המביא בהמשך לאלימות ולתוקפנות.

בהקשר לכך, לא ניתן להתעלם מהעובדה שרבים מהמהגרים המוסלמים בצרפת המגיעים מקולוניות צרפתיות לשעבר, בעיקר מצפון אפריקה, טעונים במשקעי העבר ביחס לתרבות הצרפתית, וחלק ממטרתם בהגירה היא לשנות את פניה של צרפת ולא להיטמע בחברה הכללית. לעומתם, המהגרים לקנדה הם בעיקר בעלי מקצועות חופשיים מבני מעמד הביניים, אשר מעוניינים להשתלב באוכלוסייה המקומית. לטענתנו, לגישה כלפי המהגרים יש השפעה כבדת משקל על אופן קליטתם. גם לגבי אוכלוסייה המהגרת במגמות בדלניות, קליטה בגישה רב-תרבותית עשויה להפחית זאת ולחבר בינה לבין האוכלוסייה הכללית.

ניתוח המקרה הישראלי

אנו מודעים לעצימות הגבוהה של המתח הבין-קבוצתי בישראל ואיננו מתיימרים להציע מודל שיעלים את הקונפליקטים הקיימים. מטרת ההשוואה הנוכחית היא לזהות ולהציע דרכים לצמצום עצימותם של הסכסוכים הקיימים. בהינתן זאת, כמו קנדה, צרפת ומדינות הגירה רבות אחרות, גם ישראל מייצגת חברת מתיישבים הקולטת מהגרים – בתנאי שהם יהודים –

מוקדמות יותר: דמוקרטיה ליברלית), אשר אינה נתונה למרות הדת ולחוקיה. עולים חדשים ממדינות ברית המועצות לשעבר התקשו להשלים עם התחושה כי החברה הישראלית מצפה מהם לנטוש את התרבות ואת אורח החיים הסובייטי שהיו נהוגים בארצות מוצאם (Horenczyk, 1996). עולים מאתיופיה התקשו להתמודד עם תרבות לבנה-אירופית, הרואה בהם שחורים ובשל כך אזרחים סוג ב', ובפרט מטילה דופי ביהדותם. בקבוצות אלו ההזדהות עם ערכיה הראשוניים של המדינה, בדמות ההמנון, מסריו ואפילו זכר השואה, כבר אינה מדברת לחלקם (אילני, 2006; בראון, 2017).

נראה כי קבוצת הרוב (בוודאי בהתייחס למשאביה) במדינה אינה משכילה לראות זאת. החרדה מפני אובדן צביונה של מדינת ישראל כמדינה ציונית, יהודית ודמוקרטית גורמת לה להיאחז ביתר שאת בנרטיב המקורי ולצמצם עוד יותר את יכולתה לדבר אל ליבם של המיעוטים. כך גוברת התחושה בקרב המיעוטים כי המדינה מעוניינת למחוק את זהותם ולהטמיעם בנרטיב של הקבוצה השלטת, והדבר גורם להם להסתגר, להתבדל ולהפחית את הזדהותם עם מדינת ישראל ואת תחושת השייכות אליה (עומר, 2019; פרידמן, 2021). בשונה מהנרטיב ומהאטוס הקנדי, שהתרחבו במטרה לכלול בתוכם כמה שיותר מהגרים וקבוצות שונות, הנרטיב הישראלי מתבלט בצורתו ומדיר בכך קבוצות משמעותיות במדינה. אומנם המטרה היא לשמר ככל האפשר את ההגמוניה היהודית-ציונית, אך באופן פרדוקסלי נראה כי המיעוטים מסתגרים ומשמרים אתוס של שוני ובדלנות. אתוס זה גורם להם לחנך דור חדש שאינו רואה את עצמו שותף לנרטיב הישראלי, אלא פועל להביא לידי ביטוי את ערכיו ואת אורח החיים של קבוצת המיעוט שאליה הם משתייכים.

נרטיב לאומי צר מהווה אתגר מול קבוצות המיעוט, קל וחומר כאשר הן גדלות ומקיימות נוכחות פיזית מתרחבת באזורי הארץ השונים. בהיעדר אתוס לאומי משותף שהמיעוטים יכולים, רוצים או מסוגלים להזדהות עימו, חלקם אינם רואים במדינה את מסגרת ההתייחסות שלהם ואינם מזדהים עם מטרותיה וערכיה. דבר זה עשוי להוות איום על חוסנה וביטחונה של ישראל, ואף לפגוע בטווח הארוך ביכולתה להתמודד עם אתגרים פנימיים וחיצוניים.

נראה כי ניסיונה של ישראל ליצור נרטיב משותף ולקלוט את קבוצות המיעוט במרכז החברתי אינו מצליח במיוחד, ומגמות ההתבדלות מתרחבות והולכות. המדינה צריכה לקבל על עצמה משימה כזו ברמה הלאומית. ייתכן כי המנוף לשינוי נמצא דווקא ברשויות המקומיות, העשויות להיות אלה שישמשו קטר מוביל

בקליטת הקבוצות הללו, אם אלו עולים מאתיופיה, מצרפת או ממדינות ברית המועצות לשעבר, ואם אלו חרדים, וכך גם במידה ובאורח שונה, בעיקר החל מהשנים האחרונות, כלפי החברה הערבית. זאת תוך שמדיניות ההטמעה שהמדינה מנסה להנהיג גורמת לכך שהקבוצות הללו נותרות בשולי החברה (שפרמן, 2008). גם כאשר הממשלה משקיעה בקבוצות הללו בתחומים שונים ומסייעת בהכשרות מקצועיות לתעסוקה, נותנת העדפות בחינוך, מסייעת בתחבורה ועוד, עדיין חוות הקבוצות הללו את המיינסטרים הישראלי כזה שמנסה למחוק אותם ולהעלימם, מה שגורם להם להתבדל ולהישאר בשוליים, לעיתים אף בשוליים הלוחמניים (שטופלר, 2012). בפועל, על אף ההשקעה הרבה, המדינה אינה מצליחה לתת מקום למהגרים שאין בתרבותם נרטיב יהודי, ציוני, מערבי. אומנם המדינה עושה רבות למען קליטתם, אך התחושה היא שהם צריכים להשאיר בצד את הנרטיבים של תרבותם וליישר קו עם הנרטיב הישראלי השולט, ודבר זה משפיע על נטייתם להתבדלות.

השלטונות הקנדיים לרוב אינם מתערבים במיקום התיישבותם של המהגרים ונותנים להם את התחושה כי הם חלק מליבת העם הקנדי, אולם בישראל – בדומה למתרחש באירופה – מתרחשת קליטה של מהגרים מבחוץ ומבפנים למרחבים השוליים. המהגרים שבאים מרקע שאינו מבוסס או אלו שמהגרים מסיבות דמוגרפיות מוסללים אל הפריפריה (הגיאוגרפית, החברתית, הכלכלית והדמוגרפית), כדי לפזרם במקומות שבהם דרושה אחיזה יהודית. דבר זה יוצר את החלשתם בפריפריה וכן תלות גוברת שלהם בשלטון ובמשאבים הלאומיים (סבר, 2020).

ניתן להבין מדוע הממשלות בישראל מנסות לנקוט מדיניות הטמעה זו. המדינה היהודית, למרות שהיא מתקיימת כבר 75 שנה, עודנה חרדה לעצם הישרדותה, בשל סיבות גיאופוליטיות ופנימיות. קברניטי המדינה ומנהיגיה שומרים בקנאות על הנרטיב שלדעתם אפשר את הקמת המדינה במתכונתה הנוכחית: מדינה ציונית, יהודית ודמוקרטית, המתנהלת מבחינה ערכית, כלכלית וחברתית בדומה לתרבויות המערב.

נרטיב זה עבד היטב כאשר הייתה תרבות רוב אשכנזית-חילונית, ושאר הקבוצות היו קטנות ושוליות (קימרלינג, 2001). עם השנים הפך הנרטיב לזר ומנוכר בעיני קבוצות רבות באוכלוסייה, ההולכות וגדלות כתוצאה משינויים דמוגרפיים. הקבוצה הערבית מתקשה להשלים עם הנרטיב של מדינה יהודית, ובעיקר תחת הכותרת של חוק הלאום. הקבוצה החרדית מתקשה להשלים עם נרטיב המדינה הדמוקרטית (או בגרסאות

המערכת הנדרש בסוגיה זו עלול להפוך את ישראל למדינה שהקטוב הפנימי האלים בקרבה יהיה מאפיין מרכזי בחיי היום-יום. זאת בעוד המערכות הציבוריות אינן בנויות כלל להתמודד עם איום זה בהצלחה. להלן מספר דוגמאות למודלים של קליטת קבוצות מיעוט בערים המעורבות בישראל, ננסה לחלץ מהם את הרכיבים הדרושים לשם חיברות חיובי ויעיל.

בית שמש – קורבן של חוסר תכנון

במשך שנים הייתה בית שמש עיירה קטנה שבה התגוררה אוכלוסייה בעלת אוריינטציה מסורתית-מזרחית. על אף מיקומה הגיאוגרפי המרכזי, בין ירושלים לתל אביב, בית שמש היוותה מרכז רק ליישובים הנמצאים סביבה, אך לא חרגה אל מעבר לתחום האזורי. בשנות ה-80 הובן פוטנציאל הצמיחה הגלום בעיר, ובמזרח העיר החלו לבנות שתי שכונות לאוכלוסייה החרדית. תוך עשור הכפילה האוכלוסייה את עצמה ובית שמש הוכרזה כעיר בשנת 1991, כאשר מספר התושבים בה עבר את ה-20 אלף (בוסו, 2017). במקביל הכריז משרד השיכון על תחילת בנייתה של רמת בית שמש – שורת שכונות ענק שבכל אחת מהן יותר תושבים מאשר בעיר האם (נרדי, 2017).

איש לא חשב על היערכות כוללת לקראת השינוי הדמוגרפי. מן הסתם ההנחה הייתה כי החרדים "יסתדרו" עם האוכלוסייה המסורתית המקומית, וההרמוניה החברתית תישמר מאליה. נעדרה גם חשיבת עומק על תכנון מקומות תעסוקה מותאמים לעשרות אלפי החרדים שהתווספו לעיר. כך גם לא הייתה כל היערכות להשלכות של הפיכת העיירה לאחת הערים הגדולות בישראל (רגב ועמיתיו, 2021). בהיעדר הכנה תשתיתית, חברתית או כלכלית מצאה העיר את עצמה בתוך מספר שנים במלחמת תרבות בין קבוצות באוכלוסייתה (שטרן, 2018), ובמצוקה כלכלית הולכת וגדלה (צור, 2019). כיום מונה בית שמש יותר מ-150 אלף תושבים (למ"ס, 2023). בשנים הקרובות מספר התושבים יכפיל את עצמו, כשיאוכלוס השכונות הגדולות הנבנות בפרברי העיר. אומנם כיום יש מודעות רבה יותר לחשיבות הפיתוח הכלכלי-חברתי של העיר, ואף הועברה לאחרונה החלטת ממשלה 986/22 המקצה תקציבי ענק לפיתוח העיר באמצעות המשרדים השונים, אך נראה כי זה מעט מדי ומאוחר מדי. שסעים חברתיים רבים מפלגים גם כיום את העיר, ונראה כי יידרשו שנים רבות לתקן אותם (חיימוביץ', 2011). בעיר קיימים מתחים ואף עימותים בין קבוצות שונות, המפלגים אותה: קונפליקטים בין חרדים קיצונים הרוצים להשפיע על צבינה של העיר לבין חרדים מתונים יותר (סבר, 2022); ובין קהילות

לקידום החיברות הנדרש בקליטה של המיעוטים בחברה הישראלית ובצמיחתם. ככל שהן ידגימו מודלים מקומיים תקינים של ערים מעורבות, שבהן ייקלטו קבוצות מיעוט במרכז החברתי באופן שוויוני, תוך בנייה של מרקם חיים משותפים, כך הדבר יהווה מודל גם לשלטון הכללי.

קליטת קבוצות מיעוט בערים מעורבות בישראל

אוכלוסיית ישראל מרוכזת במרחב צפוף המתפתח במהירות במרכז הארץ. הצמיחה הדמוגרפית גורמת לשינויים ניכרים, אשר להם השלכות על המרחב האורבני ברמה המקומית והארצית. בין השאר ניכרת התופעה המתפשטת של ערים מעורבות כתהליך נמשך ומתחזק, שבעקבותיו חיים במרחבים צפופים אזרחים מקהילות שונות, שחלקן אף מקוטבות מבחינה ערכית, דתית, תרבותית וחברתית-כלכלית. צמיחה ושינויים דמוגרפיים יכולים לשמש הזדמנות להתחדשות חיובית, אך עלולים גם להוות סכנה לדעיכה חברתית, להיווצרות שסעים ואף לחיכוכים ולאלימות הדדית. יותר מ-20 ערים מרכזיות בישראל, כולל בירתה ירושלים, נמצאות כבר עמוק בתהליך של שינוי דמוגרפי משמעותי ומהיר. משבר הדיור ותהליכים חברתיים וכלכליים אחרים גורמים לאוכלוסיות ייחודיות כמו חרדים וערבים לעבור להתגורר בערים מעורבות בשיעורים ניכרים, מה שמגדיל את שיעורם היחסי באוכלוסיית הערים המעורבות, כולל אלו שהיו בעבר הומוגניות במידה רבה.

ההתנגשויות האלימות במאי 2021 בין יהודים לערבים בערים מעורבות, כמו גם קונפליקטים במרחבים ובערים שבהן המיעוט צומח, ממקדים את תשומת הלב הציבורית בתופעות השליליות המתכתבות גם עם הביטחון הלאומי. אלה מחייבות גם מענים קשים של אכיפה וגם מענים רכים בתחומים הכלכליים והחברתיים. עם זאת יש להניח ולצפות כי עבודה נכונה בערים המעורבות עשויה לאפשר מודל נכון של חיים בצוותא גם ברמה הלאומית. ההנחה היא שהתופעה המדוברת תימשך, ואולי ביתר שאת. התופעה הדמוגרפית של מרחבים עירוניים מעורבים עשויה ליצור קיטוב וחיכוך, גם אלים, אם לא יטפלו בה נכון וייערכו אליה כראוי. רק טיפול חברתי-כלכלי מערכתי מעמיק וארוך טווח באתגרים שתופעה זו מייצרת יכול להביא למודל חיובי של "קליטה במרכז", ובכך לצמצם את החיכוך המסוכן. כדי שהמגמה הצפויה של קליטת אוכלוסיות בעלות ייחודיות תרבותית תהיה מוצלחת ותשמש מנוע להתחדשות ולצמיחה, צריכה להיות התערבות רב-שלבית ורב-ממדית של המדינה ושל השלטון המקומי בתופעה הנדונה ובהשלכותיה. נכון להיום ישראל אינה פועלת כנדרש בנושא, והיעדר הטיפול

של אוכלוסייה ערבית (אבן, 2021). הקבוצות המהגרות הללו גדלות הן עקב ריבוי טבעי גבוה והן בשל העובדה שהתבססותן במקומות חדשים יוצרת את התשתית לרבים לבוא בעקבותיהם, ובקרבן עשויות להפוך להיות הקבוצות הבולטות והגדולות בתוך מרבית הערים הללו.

סקירת המצב הנוכחי במספר ערים שאליהן

נכנסת אוכלוסייה חרדית וערבית

דינמיקת השינויים הדמוגרפיים בין חרדים וערבים שונה. החברה החרדית עוברת תהליך של גידול טבעי מהיר (ראו תרשים 1). שיעור הגידול בחברה החרדית עומד על 4.2 אחוזים, ואילו בשאר האוכלוסייה השיעור הוא 1.8 אחוזים בלבד. משמעות הדבר היא שמדי 17 שנה אמורה החברה החרדית להכפיל את עצמה (כהנר ומלאך, 2021). בחברה הערבית אומנם לא חל גידול טבעי משמעותי, ושיעור הגידול אף ירד בשנים האחרונות והוא דומה לזה של האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית, אולם האוכלוסייה

חרדיות לבין קהילות אחרות על השליטה בעיר ובמשאביה (גל, 2022); קונפליקטים בלתי פוסקים בין הרשויות לבין קבוצות של תושבים (כהן ועמיתיו, 2021), שהגיעו לשיאן בתקופת הקורונה (כהן, 2020); ואף מתח עדתי בין תושביה המזרחים הוותיקים של העיר לבין תושבים אשכנזים שזה מקרוב באו (בן סימון, 2004). נוסף על אלו קיים בעיר גם מחסור הולך וגובר במקומות תעסוקה מותאמים לאוכלוסייתה הייחודית ובמנועים כלכליים שיוכלו להצמיח את העיר, הצפויה להפוך בעשור הבא לאחת הערים הגדולות בישראל (רגב ועמיתיו, 2021). נכון לשנת 2023 יש בישראל יותר מ-20 ערים מרכזיות שעוברות שינוי דמוגרפי משמעותי, חלקן במהירות לא-פחותה מהשינוי שעבר על בית שמש. ערים כמו אשדוד, צפת, טבריה, קריית מלאכי, קריית גת, אופקים, נתיבות וערד, שבהן חלה כניסה מהירה של אוכלוסייה חרדית, וערים כמו חריש, מעלות-תרשיחא, כרמיאל, עכו, רמלה ונוף הגליל, שבהן חלה כניסה מהירה

לוח 1: האוכלוסייה הכללית ושיעור החרדים בערים נבחרות

העיר	מספר התושבים הכללי	מספר התושבים החרדים	שיעור החרדים באוכלוסייה
בית שמש	152,781	96,400	63%
צפת	38,033	20,370	53.5%
נתיבות	45,530	21,895	48%
גבעת זאב	21,026	9,550	45%
אופקים	35,258	12,420	35%
ערד	27,986	8,080	29%
אשדוד	226,798	56,150	25%
חצור הגלילית	9,986	2,390	24%
קריית מלאכי	25,500	6,100	24%
טבריה	48,202	10,320	21.5%
קריית גת	63,559	12,850	20%

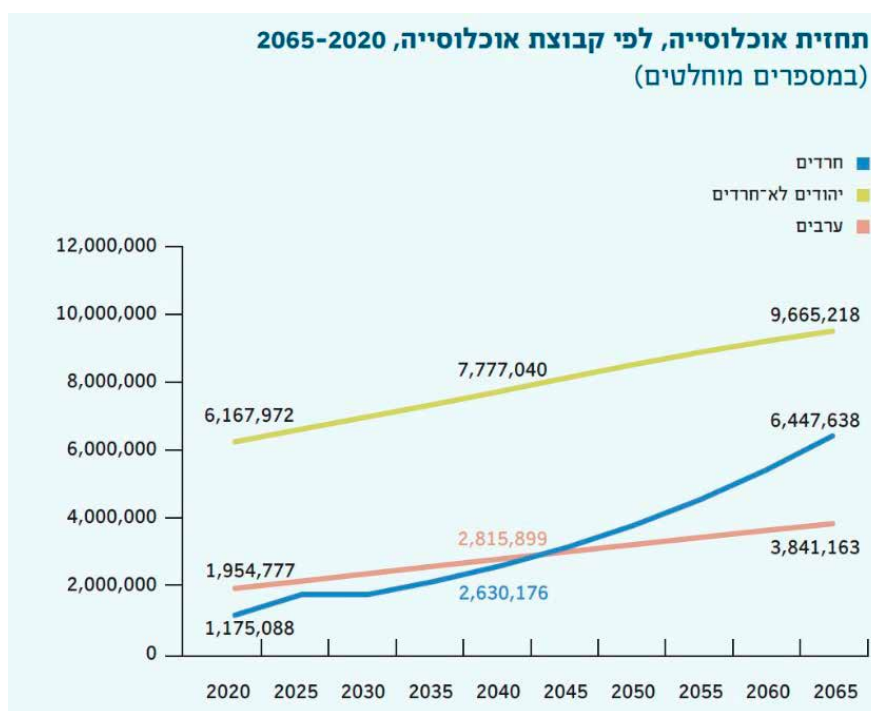
מקור: ניתוח משולב של נתוני הלמ"ס מדצמבר 2022, המכון החרדי למחקרי מדיניות ודיווחי הרשויות המקומיות

לוח 2: האוכלוסייה הכללית ושיעור הערבים בקרב ערים נבחרות

העיר	מספר התושבים הכללי	מספר התושבים הערבים	שיעור הערבים באוכלוסייה
נוף הגליל	43,890	12,680	28.9%
עכו	50,846	14,084	27.7%
רמלה	78,479	21,267	27.1%
לוד	85,141	20,093	23.6%
מעלות-תרשיחא	22,399	4,636	20.7%
כרמיאל	46,884	9,798	20.1%
חריש	32,770	4,587	14%

מקור: ניתוח משולב של נתוני הלמ"ס מדצמבר 2022 ודיווחי הרשויות המקומיות

תרשים 1: צפי גידול עבור אוכלוסיות שונות בישראל

מקור: השנתון החרדי 2021, המכון הישראלי לדמוקרטיה

מודלים של ערים מעורבות – יהודים וערבים: מודל לוד – שבו ניסו לעשות הטמעה, אך זו רק הגבירה את הסגרציה בין האוכלוסיות ואף את האלימות והתוקפנות; מודל מעלות-תרשיחא – מודל רב-תרבותי הנותן מקום של כבוד למיעוט הערבי ולאורח חיון; ומודל כרמיאל – מודל רב-תרבותי מוצלח של מיעוט יהודי חזק בתוך רוב ערבי של תושבי האזור.

ערים מעורבות בישראל: שלושה מודלים

מודל לוד – מודל שלילי של ניסיונות הטמעה

את העיר לוד ניתן לזהות כמקרה בוחן שלילי לתוצאותיה של מדיניות הטמעה, שגרמה לשינוי דמוגרפי מהיר ולהשלכותיו המאתגרות על העיר. בשנת 1946, לפני קום המדינה, העיר מנתה רוב ערבי מוחלט (99.7 אחוזים). עם כינונה של מדינת ישראל נעשו פעולות שחלקן שנויות במחלוקת להוצאת הערבים מהעיר, והיא הפכה לעיר שכמעט כל תושביה היו יהודים. מאז שנת 1972, כאשר אוכלוסיית היהודים בעיר עמדה על כ-90 אחוזים (יעקבי, 2003), חלה עלייה הדרגתית בגודלה של האוכלוסייה הערבית בעיר, בין השאר בעקבות הפניה של משפחות ערביות לעיר, חלקן משפחות של משפחות פעולה שלא נמצא להן מקום מגורים אחר. כך למשל, בעקבות מלחמת ששת הימים הופנו לעיר משפחות ערביות של סייענים מהגדה המערבית ומרצועת עזה.

הערבית המהגרת לערים המעורבות צעירה ברובה, מה שאומר ששיעור הערבים בערים הללו אמור לגדול בשנים הקרובות (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2021). שתי תופעות חשובות משפיעות אף הן במידה רבה על התהליכים הדמוגרפיים הנדונים כאן: משבר הדיור בחברה החרדית והירידה בתחושת הביטחון האישי במגזר הערבי, עקב העלייה הניכרת באלימות ובפשעה. אלה נותנים את אותותיהם במגמות המגורים של שתי האוכלוסיות: החרדים, שעד לאחרונה כ-85 אחוזים מהם התגוררו באזור המרכז, מתקשים למצוא פתרונות דיור לזוגות הצעירים ורבים מהם עוברים לפריפריה בצפון, בדרום ובערים שעד עתה לא התגוררו בהן חרדים (רגב וגורדון, 2020). במקביל, בקרב החברה הערבית הסובלת ממשבר קשה של ירידה בתחושת הביטחון האישי ניכרת מגמה גוברת של מעבר לערים יהודיות, כדי להתרחק ממוקדים הנתפסים כמסוכנים (יוזמות אברהם ומוסד שמואל נאמן, 2021). יש להניח כי גורמים משפיעים נוספים על תהליך זה הם מצוקת הדיור ביישובים הערביים, בגלל מחסור בקרקעות (מבקר המדינה, 2019). גם השיפור במצבה הכלכלי של החברה הערבית מאפשר לרבים יותר מקרבם להגר לערים שהתאפיינו בעבר בהיותן ערים יהודיות (רון ועמיתיו, 2022).

כיצד ישפיעו השינויים הללו על אוכלוסיות הערים הקולטות ערבים וחרדים, והאם תדע העיר למנף את ההזדמנות והגיוון לשם צמיחה ושגשוג? להלן נציג שלושה

אירועים אלו חשפו את השסע הלאומי והדתי העמוק שאליו נקלעה העיר.

כיום תושבי לוד הערבים חשים כי הרשויות דוחקות את רגליהם הן בפן התרבותי והן בפן הפיזי, על ידי עידוד סילוקם מהעיר (גזית, 2022; חאג' יחיא, 2023; שמעוני, 2022). תושבים אלה מדווחים על היעדר תנאים בסיסיים לקיום מינימלי. לכך מתלווים הזנחה, תחושת אפליה, תסכול, תחושת אי־יציבות וייאוש, אשר גורמים להימנעות מהתאגדות ומעמידה על שלהם למול הרשויות (שלח, 2022). אומנם בשנים האחרונות יש בעיר תנופת פיתוח, אך זו מופנית בעיקר למגזר היהודי, ובכלל זה עידוד הרחבת הגרעין התורני בעיר, שראש העיר הנוכחי היה ממקימיו – דבר המגביר עוד יותר את התסכול בקרב תושביה הערבים של העיר. נראה כי הרצון להטמיע את תושבי העיר הערבים בחיי העיר היהודיים מבלי לתת מקום לתרבותם ולאורח חייהם, שהתחלף בשנות ה־2000 בדחייתם ובהצרת צעדיהם בתחומים שונים בעיר, גורם להגברת השסע ולהפיכת העיר למודל שלילי שמביא למצב נפיץ.

מודל מעלות־תרשיחא – מודל חיובי של רב־תרבותיות

אין ספק כי תכנון והיערכות מוקדמת עשויים להיות המפתח להכנה נכונה של עיר להגירה של אוכלוסיות מיעוטים אליה. דוגמה לכך היא העיר מעלות־תרשיחא, שבה מתממשים דו־קיום וחיים משותפים למרות הקונפליקט הלאומי (פלאח־סעב ואבולבן, 2021). בעיר מתגוררים יהודים חילונים, דתיים וחרדים, עולים חסרי דת, ערבים מוסלמים וערבים נוצרים, ומרקם החיים מתנהל באופן תקין, תוך כבוד הדדי ושיתוף פעולה של האוכלוסיות זו עם זו.

לוח 3: התפלגות אוכלוסיית מעלות־תרשיחא לפי דת ולאום

קבוצה	שיעור באוכלוסייה
חילונים	37%
דתיים לאומיים	26.2%
חרדים	3.5%
ערבים מוסלמים	10.3%
ערבים נוצרים	10.1%
דרוזים	0.3%
אחרים	12.6%

מקור: ניתוח משולב של נתוני הלמ"ס מאוקטובר 2022 ודיווחי הרשות המקומית

גם בעקבות הסכם השלום עם מצרים ופינוי חצי האי סיני הופנו לעיר קבוצות בדואיות שקרקעותיהן בנגב הופקעו (מעוז, 2014). בתחילת שנות ה־90 הופנו לעיר משפחות נוספות של משתפי פעולה בעקבות הסכמי אוסלו (הופנונג, 2010). נוסף על כל אלו, על פי דוח מבקר המדינה (2012) ערבים רבים היגרו לעיר באופן שאינו חוקי מיהודה ושומרון, ושיעורם של אלו אינו ידוע. מגמות אלו הובילו לכך שכיום מונה אוכלוסיית העיר כ־85,500 נפש, מתוכם כ־30 אחוזים ערבים (למ"ס, 2023).

הרצון להטמיע תושבים ערבים שבאו מרקע אחר ומתרבויות שונות, מבלי לתת לתרבותם ולאורח חייהם נוכחות וביטוי מכבד במרחב הציבורי, הגביר את התנגדותם לרשויות ואת החיכוך עם האוכלוסייה היהודית וגרם לפערים גדולים במעמד החברתי־כלכלי בין יהודים לערבים.

הכנסתה של אוכלוסייה ערבית גדולה ללוד בשנות ה־70 וה־80 נבעה מתוך רצון ליצור מודל רב־תרבותי שבו חיים יהודים וערבים בהרמוניה. האוכלוסייה הערבית הוותיקה של לוד (שהיוותה כ־10 אחוזים מאוכלוסיית העיר) ושכונותיה הישנות, הבנויות בסגנון אוריינטלי, גרמו לקובעי המדיניות לחשוב כי האוכלוסייה הערבית החדשה שתועבר לעיר תיטמע במרקם החיים המקומי ותהווה מודל מוצלח לערים אחרות.

בפועל אירע בדיוק להיפך. הרצון להטמיע תושבים ערבים שבאו מרקע אחר ומתרבויות שונות, מבלי לתת לתרבותם ולאורח חייהם נוכחות וביטוי מכבד במרחב הציבורי, הגביר את התנגדותם לרשויות ואת החיכוך עם האוכלוסייה היהודית וגרם לפערים גדולים במעמד החברתי־כלכלי בין יהודים לערבים. שיעור העוני בחברה הערבית הלך וגדל ועימו גם תופעות של עבריינות, פשיעה ואירועי אלימות רבים. הנהגת העיר "נרדמה בשמירה" במשך כמה עשורים ולא נתנה דעתה להשלכות הדמוגרפיות על התפתחותה של העיר, עד שבתקופת האינתיפאדה השנייה (2000–2001) התגברו אירועי האלימות בעיר על רקע לאומני, ואז הבינו שמדיניות ההטמעה מובילה למשבר חריף.

שפל נוסף היה באירועי מאי 2021, בעת מבצע שומר החומות. במשך מספר ימים התחוללו בעיר מעשי אלימות וונדליזם קשים, שכללו קרבות ירי ברחובות ומעשי לינץ' בתושבים (בלומנטל וגרינברג, 2021). בעיר הוכרז מצב חירום אזרחי, ואף לראשונה הוטל בה עוצר לילי. קבוצות חמושות של יהודים וערבים הסתובבו ברחובות והעיר שותקה למשך מספר ימים (סניור, 2021).

אף שהעיר הוקמה כעיר יהודית חילונית שנועדה לסייע בייחוד הגליל ובקטיעת הרצף הערבי בין עכו לצפת, משפחות חיילי צד"ל שהובאו אליה לאחר הנסיגה מלבנון, יחד עם הגירה איטית אך בלתי פוסקת של תושבי הסביבה הערבים, הפכו אותה לעיר מעורבת שאוכלוסייתה הערבית הולכת וגדלה. גם האוכלוסייה היהודית אינה הומוגנית. מראשית שנות ה-2000 החלו חרדים להגר לעיר, וכיום הם מהווים כ-10 אחוזים מהאוכלוסייה.

על אף זאת מתנהלים בעיר חיים משותפים תקינים, ואף בעיתות קונפליקט בין יהודים לערבים נשמר בה השקט באופן יחסי. זאת הודות לכך שהעיר פתחה את גבולותיה בפני האוכלוסייה הערבית ללא הגבלה כמעט. ערבים מתגוררים בכל חלקי העיר בשכונות עם יהודים, ובמרכזי התעסוקה, הבילוי והפנאי הם נראים אלו לצד אלו בחיים משותפים (נרדי, 2017א). מצוקת הדיור ביישובים הערביים הסמוכים, יחד עם דור הולך וגדל של צעירים משכילים שמחפשים מגורים איכותיים בעיר, משפיעים על גידול האוכלוסייה הערבית, וזו מקבלת מקום ומרחב בכרמיאל (עוראבי, 2020).

ואולם אין עדיין בכרמיאל מערכת חינוך ערבית ומוסדות דת שישרתו אוכלוסייה זו (רוזן הברמן, 2016). הדבר גורם לכך שהתנועה בין העיר לבין היישובים שסביבה היא כפולה: נדידה אל העיר למגורים, לתעסוקה או לבילוי, אך בה בעת נדידה מהעיר למוסדות חינוך ודת בכפרים (בלטמן-תומאס, 2018). כמו כן לא ניתן להתעלם ממגזרים מסוימים באוכלוסיית בעיר המנסים להתנגד לכניסת הערבים, אך לעת עתה אלו קבוצות שוליות, והצורך בחיים משותפים תקינים חזק מקבוצות אלו (נרדי, 2017א).

ככל שימשיך לגדול מספר הערבים המתגוררים בעיר ופרנסיה ימשיכו להתעקש על מדיניות הטמעה מבלי להנכיח את התרבות ואת אורח החיים הערבי בתחומים שונים בעיר, הדבר עלול לגרום לקונפליקט שיפר את החיים המשותפים המתקיימים בה כיום.

סיכום והמלצות להיערכות מוניציפלית לקליטה של קבוצות מיעוט

בראשית הדברים נבהיר כי מודל זה אינו מתיימר ליישב את הקונפליקטים באופן אידיאלי, אך אנו סבורים כי בכוחו של מודל זה לצמצם במידה משמעותית את נפיצות המצב הקיים בין הקבוצות השונות בישראל. שכן מודל זה יכול לשמש מנגנון שלפיו השוליים הקיצוניים, ששואפים ליצירת קונפליקט, ימצאו עצמם מוקעים על ידי כלל הקבוצות. חשוב להדגיש כי אין מדובר במודל מושלם שיכול להוות פתרון בכל המקרים שבהם חיות זו

מבחינה היסטורית היו מעלות ותרשיחא שני יישובים ששכנו זה לצד זה, עד שהוחלט ב-1963 לאחדם לרשות עירונית אחת. בתרשיחא התגוררו מאז שנות ה-50 משפחות יהודיות וערביות זו לצד זו, בעוד מעלות הייתה יישוב יהודי. איחודם של שני היישובים הותיר מרכז ערבי בתרשיחא ומרכז יהודי במעלות, אך הוא מביא לכניסת אוכלוסיות שונות לכל חלקי העיר. הרשות במעלות-תרשיחא לא רק שאינה מנסה לדחוק אוכלוסייה זו או אחרת מהעיר, כפי שמתרחש בערים אחרות, אלא גם נותנת מענה עירוני המאזן בין אורחות חייהן של האוכלוסיות השונות לבין שמירה על איתנות כלכלית וחברתית של העיר. העירייה אף מעודדת כנסים משותפים שינכיחו ויעצימו את החיים של אוכלוסיות שונות יחד. משנת 1994, אז הוכרזה מעלות-תרשיחא לעיר, היא מונהגת על ידי ניהול שוויוני ומשותף, כזה היודע לשמור על הנפרד והייחודי לכל אחת מהקהילות (יוזמות אברהם, 2020). בין מרכז העיר, המאכלס ברובו יהודים, לבין תרשיחא המאכלסת ברובה ערבים, נמצא ציר בין-עירוני מפריד. בעיר מתקיימת מערכת חינוך נפרדת, מתנ"ס נפרד ואפילו תקציב החלקים השונים של העיר מוצג בפרקים נפרדים (גלילי וניר, 2001).

עם זאת תושבי העיר משתתפים יחד באירועים משותפים, חולקים חיי מסחר ומוקדי בילוי משותפים (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2021), גאים במרקם המשותף, חשים זהות חזקה ביחס לעיר ואף ממליצים עליה כעל מודל ייחודי לחיים משותפים שמוכיח את עצמו (פלאח-סעד ואבו-לבן, 2021). גם גל העלייה הגדול שקלטה העיר בשנות ה-90 מחבר העמים, ואשר שינה בצורה ניכרת את הדמוגרפיה בעיר לטובת היהודים, לא הפר את ההרמוניה ואת רצון התושבים להתקדם ולהתפתח זה לצד זה (ארשיד שחאדה, 2022). בשנים האחרונות התפתחו בשולי העיר שכונות חדשות שבהן גרים יהודים וערבים יחד בשכונות קרובה, ואווירת העיר משפיעה על חיים שקטים ורגועים גם שם. כך למשל, בשכונת הזיתים שבצפון העיר מתגוררת קהילה גדולה של חרדים חוזרים בתשובה יחד עם יותר מ-30 אחוזים מתושבי השכונה שהם ערבים (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2021; רט, 2022).

מודל כרמיאל והאזור - כשהרוב הופך למיעוט

אומנם רק כ-20 אחוזים מתושבי כרמיאל הם ערבים, אך במרחב הגיאוגרפי שסביבה המגזר היהודי מהווה מיעוט. העיר מהווה מרכז יוממות לעובדים ערבים רבים מהכפרים שמסביב, ותשתיות המוניציפליות השונות נותנות שירות לדוברי ערבית יותר מאשר לדוברי עברית.

עולמן צריכים להיות נוכחים במרחב הציבורי המרכזי מלכתחילה ולא בדיעבד, גם כאשר תפיסות אלו אינן נוחות לנרטיב הישראלי היהודי-ציוני-מערבי השליט. המנהיגות העירונית צריכה לסגל לעצמה הובלה רוחבית של העיר ולא היררכית, כך שכלל הקבוצות המרכיבות את העיר, כולל אנשי ופעילי השטח, יוכלו לבוא לידי ביטוי בהנהגת העיר ובהובלת עתידה.

העצמת מנהיגות של קבוצות משתלבות

בעיר – אנו נוטים לראות קבוצות כמקשה אחת, בהתאם לסטראוטיפים הנפוצים לגביהן, אך בכל קבוצה יש חלקים הלוקחים אחריות ומבקשים להיות פעילים בשגשוגה ובפיתוחה של העיר, ויש כאלו שהשתתפותם פחותה. בכל קבוצה יש כאלו המהווים שכבה כלכלית איתנה ומבוססת התורמת לעיר, ויש כאלו שתורמים פחות. נראה כי על הרשויות למפות את הקבוצות השונות כדי לדעת מי הם חלקי האוכלוסייה שעומדים לרשותם לצורך קידום העיר. על העירייה לדעת לעבוד עם אותן קבוצות על קבלת אחריות ומנהיגות, ולתת בידיהן כלים להוביל את העיר לצמיחה ולשגשוג. העצמת קבוצות אלו ומתן כלים מנהיגותיים בידיהן, כדי לאפשר לאקטיביסטים שבהן להוביל תהליך של שילוב והעמקת זהות משותפת, עשויה להפוך את השינוי הדמוגרפי העובר על העיר לבונה ומעצים.

תעסוקה מותאמת לאוכלוסייה – ככל שמתרבים

הגוונים באוכלוסייה, כך צריכה התעסוקה להיות מותאמת לקהל היעד. כך למשל בחברה החרדית ישנן קבוצות המעוניינות לעסוק במקצועות אקדמאיים של "צווארון לבן", וישנן כאלו המעוניינות דווקא בהכשרות מקצועיות פשוטות המשתייכות למקצועות "צווארון כחול" (תעסוקה – מדדי מרכזיים, ל"ת). יש קהילות שבהן נשים יוצאות לעבודה ואף מפתחות קריירה כמנהלות ובכירות, ויש קהילות שבהן מקובל כי דווקא הגברים הם אלו היוצאים לעבודה ומפרנסים את המשפחה (אשכנזי, 2022). יש קבוצות המעדיפות לעבוד בעבודות פנים-קהילתיות, בעוד אחרות יוצאות לעבודה גם במקומות הטרוגניים. יש קבוצות המעדיפות תעסוקה בסביבות חדשניות עתירות טכנולוגיה, ואילו אחרות מסתייגות מהטכנולוגיה ומעדיפות עבודות טכניות פשוטות (פלג-גבאי, 2022). גם בחברה הערבית יש מעמדות שונים וענפי תעסוקה ייחודיים המועדפים על האוכלוסייה. דווקא בעידן שבו שיעור האקדמאים הערבים עולה ורבים אף עוברים הכשרות במקצועות ההיי-טק, בולטת העובדה שרבים מהם אינם מצליחים למצוא עבודה מותאמת במקום מגוריהם (ג'בארין, 2010). הצורך להתאים את ההכשרות ואת התעסוקה לקהל היעד של העיר חייב להעסיק את הממשלה ואת הרשות כבר

לצד זו אוכלוסיות רוב ומיעוט, אלא רק בהצעה לצמצום הקונפליקט במקומות שבהם הוא יכול להתקיים. לכן לא נדון במאמר זה נושא ירושלים כעיר מעורבת, מכיוון שהיא מהווה אתגר לאומי, תרבותי, חברתי וכלכלי המחייב התמודדות לא רק עם קונפליקטים מגזריים אלא גם עם קונפליקטים רב-לאומיים ואחרים.

השאלה הנשאלת היא כיצד ניתן להעתיק את מודל מעלות-תרשיחא ליישובים נוספים, שבהם גואה המתח בין קבוצות אוכלוסיות שונות.

- האם בכוחה של היערכות מוקדמת של הממשלה או הרשויות המקומיות לקדם חיים משותפים במידה רבה יותר?
 - כיצד נוכל להבטיח שהשינויים העוברים על הערים הללו יביאו לצמיחה והתחדשות ולא לפלגנות חברתית ודעיכה, כפי שקרה בבית שמש ובלוד?
 - כיצד נערכים מבחינה כלכלית וחברתית לשינויים מרחיקי לכת בדמוגרפיה עירונית?
- נראה כי ללא היערכות נכונה המביאה בחשבון את כלל האוכלוסיות ומשלבת אותן בעיר במודל רב-תרבותי, צפויים הקונפליקטים החברתיים להתעצם עד כדי אלימות נרחבת.

להלן מספר נקודות חשובות הקשורות להיערכות הרשויות המקומיות לקליטת קבוצות מיעוט, הן בעקבות שינויים דמוגרפיים והן בעקבות הגירה, ולמצב שבו אוכלוסיית העיר הטרוגנית וכוללת אוכלוסיות הנתונות בקונפליקט זו עם זו:

מדיניות של רב-תרבותיות – מדיניות זו רואה בתושבים

המהגרים לעיר חלק מגיוון מבורך העשוי לתרום לשגשוגה ויתרונותיה. זוהי מדיניות קליטה ליברלית המרחיבה את האתוס ואת החזון העירוני, וכוללת בו את כל הקבוצות הקיימות בעיר. כך נוצרת תחושת שייכות חזקה של כל הקבוצות בעיר, הזהות העירונית מתחזקת ובני הקבוצות נרתמים לתרום מאונם וממרחם להתפתחותה של העיר. מהסקירה שהובאה לעיל נראה כי מדיניות הרב-תרבותיות היא המיטבית לצורך קליטת מהגרים וקבוצות מיעוט בישראל. השסעים הקיימים כיום, בין שמדובר בשסע דתי ביחס לאוכלוסייה החרדית ובין שמדובר בשסע לאומי ביחס לאוכלוסייה הערבית, וכן הזהות הישראלית הרופפת בקרב קבוצות מיעוט שונות השואפות להתבדל, מחייבים מדיניות רב-תרבותית שתיתן מקום לכלל הקבוצות ותאפשר להן להביא לידי ביטוי את זהותן הייחודית כחלק מהחברה הישראלית. לשם כך יש לקלוט את קבוצות המיעוט כך שיהיו חלק מהאתוס ומהחזון העירוני, והתכנון העירוני צריך להביא בחשבון את נוכחותן. כמו כן, קליטתן צריכה להיעשות אל לב ההווה העירונית ולא לשוליה. אורח חייהן וכן תפיסת

תכונותיה השליליות וסגירת חלקים מהעיר בפני חברה. במצב כזה האוכלוסייה שגדלה מפתחת ריאקציה כלפי המנהיגות העירונית, והדבר מגביר את השסע ועוצר את התפתחות העיר (פרץ־וייסדובסקי, 2013). רשות שתשדר פתיחות וחיוביות כלפי קבוצות בעיר המעוניינות בחיים משותפים יחדיו (ולא לעשות כן כלפי קבוצות קיצוניות ומתבדלות שאינן מכירות במוסדות המדינה ובסמליה, שכן אז זה יבוא על חשבון האחרים), ותדע להדגיש את נקודות החוזק של כל אחת מן הקבוצות תוך עמידה על קריטריונים ברורים שיסייעו להתפתחותה של העיר, תזכה ליהנות מהגיוון של האוכלוסייה ולהמשיך לשגשג על אף השינויים הדמוגרפיים.

כדי שהלקחים המוצגים במאמר יאומצו על ידי הממשלה והרשויות המקומיות המעורבות, יש להכיר תחילה בחשיבות הנושא ולהבין את הסכנות הטמונות בהיעדר מדיניות מכילה, המתמודדת בצורה מוצלחת עם האתגרים הקיימים בערים מעורבות.

כדי שהלקחים המוצגים במאמר יאומצו על ידי הממשלה והרשויות המקומיות המעורבות, יש להכיר תחילה בחשיבות הנושא ולהבין את הסכנות הטמונות בהיעדר מדיניות מכילה, המתמודדת בצורה מוצלחת עם האתגרים הקיימים בערים מעורבות. על רקע זה יש צורך בתכנון מוקדם של הצרכים ובהיערכות לשינויים הדמוגרפיים המתרחשים בערים אלה, כבסיס לבנייה של חיים משותפים גם בנסיבות של הטרוגניות מקומית, ובכך להביא ברכה לערים המעורבות. היערכות מוקדמת תסייע להפוך אותן ממוקדי קונפליקט וכאוס למרחבים של שיתוף, העצמה ושגשוג. תהיה לכך השפעה חיובית לא רק בערים המעורבות אלא גם בכל המרחב המדינתי, ההופך בהדרגה למרחב מעורב. לחלופין, אי־היערכות מסודרת תביא להידרדרות בערים המעורבות עד כדי אלימות רב־ממדית ולנסיגה סוציו־אקונומית, לרבות במרחב המדינתי המעורב.

ד"ר יצחק טרכטינגוט הוא מרצה ופוסט־דוקטורנט בחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית, ראש החוג לחינוך יהודי וראש תוכנית קדמא במכללת הרצוג, מרצה לפסיכולוגיה וחינוך במכללת הרצוג ובמכללת ירושלים. בעל תואר שלישי בפסיכולוגיה מהאוניברסיטה העברית. תחומי המחקר שלו כוללים סוגיות של אקולטורציה, רב־תרבותיות ומנגנונים פסיכולוגיים המשפיעים על התנהגויות של קבוצות מיעוט, בדגש על החברה החרדית בישראל.

Itschak.Trachtingot@mail.huji.ac.il

בתחילת התהוותו של שינוי דמוגרפי משמעותי. יש למפות ענפי תעסוקה נדרשים בקרב האוכלוסיות ולהביא לעיר מעסיקים והכשרות המתאימים לענפים אלו (רגב, 2017). יש לבדוק מהן נקודות החוזק התעסוקתיות של כל אחת מהקבוצות ולכוון את משאבי התעסוקה בעיר לנקודות החוזק הללו, אשר יכולות להיות שונות מאלו הקיימות בעיר (ג'בארין, 2010). יש לבצע עבודת עומק בקרב המעסיקים כדי שירצו להעסיק אוכלוסיות אלו ויבינו את היתרון הגלום בקליטתן ובגיוון שהדבר מביא לעסקים שלהם (שטיין ועמיתיה, 2022). מובן שכל התהליך צריך להיעשות בשיתוף הציבור והמנהיגות הקהילתית, כך שיחושו שהם שייכים ומובילים את התהליך, ולא יאולצו לקבל אותו בדיעבד.

מיפוי מוקדם וחלוקה של מבני ציבור, חינוך, תרבות ופנאי – שינוי דמוגרפי של האוכלוסייה מביא לעיר צרכים חדשים בתחומי החינוך, התרבות והפנאי ועלול לגרום למצב שבו שימושם של מבני ציבור מסוימים מצטמצם, ואילו במקביל לכך הולך וגובר המחסור במבנים המשרתים ציבורים וצרכים אחרים (מבקר המדינה, 2022). רשויות מקומיות שונות מטאטאות את הצורך להתמודד עם קושי זה אל תחתית סדר יומן ומעדיפות למצוא פתרונות קלים כמו הנחתת קרוונים – דבר הגורם לשסע חברתי ולתחושות קיפוח מתמשכות בקרב חלקים באוכלוסייה (בן זכרי, 2016). מיפוי מוקדם של צפי הצרכים והגעה להסכמות עם קבוצות וקהילות על החלפות מבנים ומתן תמורות, שיעשו בתהליך מוקדם של הסדרה והסכמה הדדית, הוא חיוני להמשך ההרמוניה החברתית בעיר. כך למשל קבוצות שמבני החינוך שלהן הולכים ומתרוקנים ישמחו להעביר את המבנים לאוכלוסיות צעירות יותר, אם וכאשר יקבלו בתמורה נגישות למבני פנאי ותרבות התואמות את גיל חבריהן. קבוצות שצורכי הפנאי שלהן מתמקדים בשעות או בתקופות שונות יוכלו לחלוק מבנים עם קבוצות אחרות, שלהן צרכים בזמנים שונים. במקרים כאלו הרשות תשדר תחושה כי אף אחד אינו מקבל על חשבון האחר, אלא כל אחת מהאוכלוסיות מקבלת ונותנת בתמורה, כאשר החלוקה היא בהתאם לצרכים ולטוב המשותף של כלל האוכלוסייה (שקד, 2021). בכוחה של תחושה זו להפחית חרדה אפשרית מגדילתה של קבוצה אחרת ולסייע לקבוצות השונות לראות בהנהגת הרשות גורם אובייקטיבי הרואה את הטוב המשותף של העיר ומתנהל בהתאם.

יחס שוויוני כלפי כל אחת מהאוכלוסיות – מנהיגויות ערים שאוכלוסייתן משתנה נוטות לפתח חרדה מהאוכלוסיות הגדלות, והן מנסות לצמצם את הגעתן לעיר תוך שלילת הלגיטימיות של הקבוצה, הדגשת

גזית, א' (2022, 13 באפריל). עתירה: "לוד מקימה חיץ בין יהודים לערבים". <https://tinyurl.com/yju7pd3w>. **כלכליסט**.

גל, ש' (2022, 16 בדצמבר). "החילוניים מטומטמים, בסוף הם ילכו": הקרב על השכונה ועל פני המדינה. N12. <https://tinyurl.com/ycx7e7hj>

גלילי, ל' ונור, א' (2001, 3 באפריל). בלי רומנטיקה, בלי עוינות. **הארץ**. <https://tinyurl.com/dd3b2vxj>

הופנונג, מ' (2010). **מחיר המידע: קליטה ושיקום של סיעיני מערכת הביטחון בערי ישראל**. האוניברסיטה העברית בירושלים.

חאג' יחיא, ד' (2023, 9 בינואר). עריית לוד מציעה מלגה לסטודנטים, אך מקשה על התושבים הערבים לקבל אותה. **הארץ**. <https://tinyurl.com/3att8jva>

חיימוביץ, מ' (2011, 27 בדצמבר). **אדוני הנשיא, רוץ לבית שמש**. <https://tinyurl.com/rnu4eujb>. nrg

טרכטינגוט, י' (2021). **תודעת מיעוט בהקשר של קונפליקט בין זהויות: המקרה של חרדים בישראל** [עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].

יוזמות אברהם (2020). **מערים מעורבות לערים משותפות - כנס ערים מעורבות השני** [סרטון]. <https://tinyurl.com/zpesa2bu>

יוזמות אברהם ומוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית (2021). **סקר הביטחון האישי בערים המעורבות לשנת 2020**. <https://tinyurl.com/mmktbmdx>

יעקבי, ח' (2003). חיי השגרה בלוד: על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד. **ג'מעה**, 10, 69-110.

כהן, ג' (2020, 28 באפריל). **ילדים יידו אבנים וקראו "נאצים": עימותים בשכונה בסגר בבית שמש**. Ynet. <https://tinyurl.com/4zjknytm>

כהן, ג' ורובינשטיין, ר' ונחשוני, ק' (2021, 12 בינואר). **עימותים וירי באוויר ליד תלמוד תורה בבית שמש: "חציית קו אדום"**. Ynet. <https://tinyurl.com/2nk854nb>

כהנר, ל' ומלאך, ג' (2021). **שנתון החברה החרדית בישראל 2021**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

למ"ס - הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2023). נתוני אוכלוסייה. <https://tinyurl.com/bvy2uy3j>

מבקר המדינה (2012). **דוחות על הביקורת בשלטון המקומי לשנים 2011-2012**. <https://tinyurl.com/mpja2cwb>

מבקר המדינה (2019). משרד הבינוי והשיכון: פעולות הממשלה בנושא מצוקת הדיור ביישובי המיעוטים. בתוך **דוח שנתי 2019** (עמ' 547-598). <https://tinyurl.com/ymkrv6zn>

מבקר המדינה (2022). שירותים מוניציפליים בערים מעורבות. בתוך **דוח ביקורת מיוחד - ערים מעורבות** (עמ' 173-274). <https://tinyurl.com/5ypmannt>

מעוז (2014). **חקר מקרה לוד**. <https://tinyurl.com/3zzcvb3u>

מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2021, 27 במאי). **ערבים בערים המעורבות: מבט על**. <https://tinyurl.com/5yh8x7a5>

מרכז המחקר והמידע של הכנסת (2022, 13 ביוני). **תעסוקת חרדים - מבט על**. <https://tinyurl.com/ch8mvup5>

נרדי, ג' (2017, 2 במאי). עיר בהכחשה: כרמיאל הופכת להיות עיר מעורבת. **גלובס**. <https://tinyurl.com/yc8d7vx6>

נרדי, ג' (2017, 26 בספטמבר). בית שמש הסמויה: השכונה ה"לא חרדית" הסודית של העיר. **גלובס**. <https://tinyurl.com/3pkysdkk>

סבר, מ' (2022, 19 בדצמבר). "ההרגשה היא שפה המערב הפרוע": אלימות חסרת תקדים בבית שמש - אך הצעירים לא מוותרים. **ישראל היום**. <https://tinyurl.com/3fyxu8dc>

סבר, ר' (2000). וקיבצתי אתכם מן העמים: תהליכי עלייה וקליטה. בתוך י' קופ (עורך), **פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל"מעורב ירושלמי"** (עמ' 165-184). מכון טאוב. <https://tinyurl.com/muny5x9r>

ד"ר שלמה בלאק הוא פסיכולוג וחוקר (מלגאי ניובאואר) במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). סיים בהצטיינות תואר ראשון בפסיכולוגיה (BA) באוניברסיטה הפתוחה, את התואר השני והשלישי למד באוניברסיטה העברית במגמה לפסיכולוגיה חינוכית וקלינית של הילד. עבודת הדוקטור שלו עסקה בפערים בציפיות השילוב האקולטורטיבי בין הפרט לקבוצותיו: המקרה של החרדים בישראל. כיום, במקביל לעבודתו בקליניקה הפרטית, הוא משלים את הפוסט-דוקטורט שלו בפקולטה לפסיכולוגיה באוניברסיטת אוסלו (csblab.com). szblack11@gmail.com

פרופ' אסטבן קלור הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. הוא גם פרופסור לכלכלה ובעל הקתדרה על שם רוזיטה הרצג באוניברסיטה העברית בירושלים. פרופ' קלור מתמחה במחקרים שיטתיים בכלכלה פוליטית ובכלכלה וחברה בישראל. מחקריו פורסמו בכתבי העת המובילים בעולם הן בתחום הכלכלה והן במדע המדינה, והם מדווחים באופן קבוע בכלי תקשורת ישראליים ובינלאומיים. estebank@inss.org.il

מקורות

אבן, ש' (2021). הדמוגרפיה של ישראל בפתח עשור חדש: משמעויות לאומיות. **עדכן אסטרטגי**, 24, 28-41. <https://tinyurl.com/2rrpkayy>

אהרונוביץ, י' (2007). **גישות לתכנון עירוני בחברות מהגרים: רב תרבותיות מול הטמעה** [עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].

אילני, א' (2006). זהותם של העולים מברית המועצות לשעבר. בתוך א' אילני (עורכת), **דת ומדינה בישראל** (עמ' 60-62). משרד החינוך.

ארשיד שחאדה, מ' (2022, 7 ביולי). ערבים בעיר מעורבת? זה תלוי בדגם ובגישה. **גלובס**. <https://tinyurl.com/yrf5zsr9>

אשכנזי, ב' (2022, 14 ביוני). **עובדים פחות ומרוויחים פחות: נחשף דוח תעסוקת חרדים בישראל**. וואלה! <https://tinyurl.com/yewzpz9w>

בוסן, נ' (2017, 8 בינואר). המטרופולין החרדי. **TheMarker**. <https://tinyurl.com/2fc8tk5u>

בלאק, ש' (2021). **פערים בציפיות השילוב התרבותי בין הפרט לקבוצותיו: המקרה של החרדים בישראל** [עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים].

בלומנטל, א' וגרינברג, ה' (2021, 2 בדצמבר). **שני תושבי לוד נאשמים בביצוע פיגוע ירי בזמן שומר החומות**. כאן. <https://tinyurl.com/mt5npyuw>

בלטמן-תומאס, נ' (2018). מקומיים, לא תושבים: על הוויה מעורבת של עיר יהודית בגליל. **סוציולוגיה ישראלית**, 2, 52-73. <https://www.jstor.org/stable/26725429>

בן זכרי, א' (2016, 31 באוגוסט). ביהמ"ש עיכב בניית כיתות ארעיות לחרדים בבית ספר חילוני בקרית גת. **הארץ**. <https://tinyurl.com/46y3x4ze>

בן סימון, ד' (2004, 18 ביולי). הרבנים סימנו את בית שמש. **הארץ**. <https://tinyurl.com/4u3z6pw6>

בראון, ב' (2017). **מדריך לחברה החרדית - אמונות וזרמים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.

ג'בארין, י' (2010). **תעסוקת ערבים בישראל: האתגר של הכלכלה הישראלית**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שקד, ל' (2021, 27 באפריל). **המבנה הציבורי הראשון בשכונת מעו"ף ישמש כבית כנסת ומתחם רב תכליתי**. חריש 24. <https://tinyurl.com/mwz4vyn5>
העסוקה - מדדים מרכזיים (ל"ת). המכון החרדי למחקרי מדיניות. <https://tinyurl.com/4b7y39na>

- Bastug, M. F., & Akca, D. (2019). The effects of perceived Islamophobia on group identification and acculturation attitudes. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 56(2), 251–273. <https://doi.org/10.1111/cars.12245>
- Berry, J. W. (1990). Acculturation and adaptation: A general framework. In W. H. Holtzman & T. H. Bornemann (Eds.), *Mental health of immigrants and refugees* (pp. 90–102). Hogg Foundation for Mental Health.
- Berry, J. W., & Kalin, R. (1995). Multicultural and ethnic attitudes in Canada: An overview of the 1991 national survey. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, 27(3), 301–320. <https://doi.org/10.1037/0008-400X.27.3.301>
- Berry, J. W., & Hou, F. (2021). Immigrant acculturation and wellbeing across generations and settlement contexts in Canada. *International Review of Psychiatry (Abingdon, England)*, 33(1–2), 140–153. <https://doi.org/10.1080/09540261.2020.1750801>
- Beyer, P., & Ramji, R. (2013). *Growing up Canadian: Muslims, Hindus, Buddhists* (Vol. 2). McGill-Queen's Press-MQUP.
- Brousseau, L., & Dewing, M. (2018). *Canadian multiculturalism* [Publication no. 2009-20-E]. Library of Parliament.
- Bragg, B., & Wong, L. L. (2016). "Cancelled dreams": Family reunification and shifting Canadian immigration policy. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 14(1), 46–65. <https://doi.org/10.1080/15562948.2015.1011364>
- Brown, R., & Zagefka, H. (2011). The dynamics of acculturation: An intergroup perspective. In J. M. Olson & M. P. Zanna (Eds.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 44, pp. 129–184). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385522-0.00003-2>
- Filiu, J. P. (2020, December 2). The long and troubled history of the French republic and Islam. *Newlines Magazine*. <https://tinyurl.com/2zd2az85>
- Giles, H., Bonilla, D., & Speer, R. B. (2012). Acculturating intergroup vitalities, accommodation and contact. In J. Jackson (Ed.), *The Routledge handbook of language and intercultural communication* (pp. 244–260). Routledge.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life: The role of race, religion, and national origins*. Oxford University Press.
- Guimond, S., Crisp, R. J., De Oliveira, P., Kamiejski, R., Kteily, N., Kuepper, B., Lalonde, R. N., Levin, S., Pratto, F., Tougas, F., Sidanius, J., & Zick, A. (2013). Diversity policy, social dominance, and intergroup relations: Predicting prejudice in changing social and political contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(6), 941–958. <https://doi.org/10.1037/a0032069>
- Guo, S., & Wong, L. (Eds.). (2015). *Revisiting multiculturalism in Canada: Theories, policies and debates*. Springer.

- סמוחה, ס' (2007). רב-תרבותיות בחברה הישראלית. בתוך: י' קופ (עורך). **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני - מבט אנציקלופדי** (כרך רביעי) (עמ' 221–227). כתר.
- סניור, א' (2021, 12 במאי). **נערכים למהומות בלוד: הוכרז עוצר מ-20:00, יותר מ-20 נעצרו**. Ynet. <https://tinyurl.com/4ka45zev>
- עומר, פ' (2019). **בין זהות ומגדר במגזר הערבי**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/8sec8enx>
- עוראבי, א' (2020, 23 בדצמבר). **דחקו אותנו לערים יהודיות, אין לנו ברירה אחרת**. Ynet. <https://tinyurl.com/3rndksbs>
- פלאח-סעב, ש' ואבולב, נ' (2021, 17 ביוני). ביישובים המעורבים בהם לא פרצה אלימות מנסים להסביר את ההצלחה. **הארץ**. <https://tinyurl.com/2surr8xp>
- פרופ' סרג'ו דלה פרגולה: מדינת ישראל, מזניחה השמירה על הרוב היהודי במדינה**. (2010, 19 בספטמבר). כאן ישראל. <https://kanisrael.co.il/16412>
- פרידמן, ש' (2021). **ישראל והקהילה החרדית: חומות מתגבהות ועתיד מאתגר**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פרץ-וייסדובסקי, נ' (2013). **המאבק בהתחדדות בירושלים מחזק את שליטת ההנהגה החרדית**. עבודה שחורה. <https://tinyurl.com/3axc4xcp>
- צור, ש' (2019, 28 ביולי). ראש עיריית בית שמש: "אם המדינה לא תתעורר, בית שמש לא תשרוד כלכלית". **גלובס**. <https://tinyurl.com/2tfy7e53>
- קימרינג, ב' (2001). **קץ שלטון האחוסלים**. כתר.
- רגב, א' (2017). **דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית**. מכון טאוב. <https://tinyurl.com/4bukj28w>
- רגב, א' וגורדון, ג' (2020). **שוק הדיור החרדי ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל** [מחקר מדיניות 150]. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רגב, א', קרומבי, א' וזוסמן-אפרתי, ש' (2021). **העתיד של בית שמש: מיפוי ההון האנושי והתעסוקתי בעיר**. המכון החרדי למחקרי מדיניות. <https://tinyurl.com/2ddcndwk>
- רוזן הברמן, ע' (2016, 10 בנובמבר). **האם כרמיאל עיר מעורבת?** <https://tinyurl.com/5yfbu8kt>
- רון, ע', פרג'ון, ב' וחדאד חאג'י-חיא, נ' (2022). **התושבים הערבים בערים המעורבות - תמונת מצב** [מחקר מדיניות 178]. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רט, ר' (2022, 18 בספטמבר). **חוזרים בתשובה צריכים קהילה נפרדת? ריאיון עם עמית קדם**. המקום. <https://tinyurl.com/mwu7nts>
- שטופלר, ג' (2012). המיעוט הערבי, המיעוט החרדי והתאוריה הרב-תרבותית במדינה יהודית ודמוקרטית. בתוך ר' זריק וא' סבן (עורכים), **משפט, מיעוט וסכסוך לאומי** (עמ' 11–52). אוניברסיטת תל אביב.
- שטיין, ר', הבר, ר', חסון, י' ואדג'אזנה, מ' (2022). **הבסיס הפסיכוכי חברתי של מעסיקים ביחס לשילוב חרדיות וחרדים במקומות עבודה**. מכון אקורד, אוניברסיטה העברית בירושלים.
- שטרן, י' (2018, 8 בנובמבר). **בית שמש ליברלית מתל אביב?** המכון למדיניות העם היהודי. <https://tinyurl.com/4mkrkk8r>
- שלח, ע' (2022, 26 באוגוסט). **הסמל הבורע של לוד**. Ynet. <https://tinyurl.com/yup9bexu>
- שמעוני, ר' (2022, 14 בספטמבר). מאות תלמידים ערבים בלוד למדו שבועיים בלי מזגנים כי העירייה לא מצאה תקציב. **הארץ**. <https://tinyurl.com/3k9asj6b>
- שפרמן, ק' (2008, 24 באפריל). החברה הישראלית - חברת מהגרים. **פרלמנט**, 58. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/99tvzdm>

- Horenczyk, G. (1996). Migrant identities in conflict: Acculturation attitudes and perceived acculturation ideologies. In G. M. Breakwell & E. Lyons (Eds.), *Changing European identities: Social psychological analyses of social change* (pp. 241–250). Butterworth-Heinemann.
- Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. (2000). Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 143–156. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0402_03
- Keysar, A., & DellaPergola, S. (2019). Demographic and religious dimensions of Jewish identification in the US and Israel: Millennials in generational perspective. *Journal of Religion and Demography*, 6(1), 149–188. <https://doi.org/10.1163/2589742X-00601004>
- Khaizran, Y. (2020). Arab society in Israel and the "Arabspring". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 40(2), 284–301. <https://doi.org/10.1080/13602004.2020.1777664>
- Kimmerling, B., & Migdal, J. (2003). *The Palestinian people: A history*. Harvard University Press.
- Knowles, V. (2016). *Strangers at our gates: Canadian immigration and immigration policy, 1540–2015*. Dundurn.
- Lefringhausen, K., Marshall, T. C., Ferenczi, N., Zagefka, H., & Kunst, J. R. (2022). Majority members' acculturation: How proximal-acculturation relates to expectations of immigrants and intergroup ideologies over time. *Group Processes & Intergroup Relations*. <https://doi.org/10.1177/13684302221096324>
- Okun, B. S., & Friedlander, D. (2007). Educational stratification among Arabs and Jews in Israel: Historical disadvantage, discrimination, and opportunity. *Population Studies*, 59(2), 163–180. <https://doi.org/10.1080/00324720500099405>
- Roibin, E. S. R., & Nurhayati, I. (2021). A Model for acculturation dialogue between religion, local wisdom, and power: A strategy to minimize violent behavior in the name of religion in Indonesia. *Journal of Southwest Jiaotong University*, 56(1). <https://doi.org/10.35741/issn.0258-2724.56.1.1>
- Rosenthal, L., & Levy, S. R. (2010). The colorblind, multicultural, and polycultural ideological approaches to improving intergroup attitudes and relations. *Social Issues and Policy Review*, 4(1), 215–246. <https://doi.org/10.1111/j.1751-2409.2010.01022.x>
- Rumbaut, R. G. (2008). Reaping what you sow: Immigration, youth, and reactive ethnicity. *Applied development science*, 12(2), 108–111. <https://doi.org/10.1080/10888690801997341>
- Rudmin, F. (2004). Historical notes on the dark side of cross-cultural psychology: Genocide in Tasmania. *Peace Research*, 36(1), 57–64. <http://www.jstor.org/stable/23607726>
- Rudmin, F., Wang, B., & de Castro, J. (2017). *Acculturation research critiques and alternative research designs*. In S. J. Schwartz & J. Unger (Eds.), *The Oxford handbook of acculturation and health* (pp. 75–96). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190215217.013.4>
- Sam, D. L., Jasinskaja-Lahti, I., Horenczyk, G., & Vedder, P. (2013). Migration and integration. *Zeitschrift für Psychologie*, 221(4), 203–204. <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000149>
- Segal, U. A. (2019). Globalization, migration, and ethnicity. *Public health*, 172, 135–142. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2019.04.011>
- Whitley Jr, B. E., & Webster, G. D. (2019). The relationships of intergroup ideologies to ethnic prejudice: A meta-analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 23(3), 207–237. <https://doi.org/10.1177/1088868318761423>
- Vorauer, J. D., Gagnon, A., & Sasaki, S. J. (2009). Salient intergroup ideology and intergroup interaction. *Psychological Science*, 20(7), 838–845. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02369.x>
- Ward, C., & Geeraert, N. (2016). Advancing acculturation theory and research: The acculturation process in its ecological context. *Current Opinion in Psychology*, 8, 98–104. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.09.021>
- Wattad, M. S. (2021). The nation state law and the Arabic language in Israel: Downgrading, replicating or upgrading? *Israel Law Review*, 54(2), 263–285. <https://doi.org/10.1017/S0021223721000078>
- Wolsko, C., Park, B., Judd, C. M., & Wittenbrink, B. (2000). Framing interethnic ideology: Effects of multicultural and color-blind perspectives on judgments of groups and individuals. *Journal of personality and social psychology*, 78(4), 635. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.4.635>
- Wolsko, C., Lardon, C., Mohatt, G. V., & Orr, E. (2007). Stress, coping, and well-being among the Yupik of the Yukon-Kuskokwim Delta: The role of enculturation and acculturation. *International Journal of Circumpolar Health*, 66(1), 51–61. <https://doi.org/10.3402/ijch.v66i1.18226>
- Zagefka, H., Tip, L. K., González, R., Brown, R., & Cinnirella, M. (2012). Predictors of majority members' acculturation preferences: Experimental evidence. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(3), 654–659. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2011.12.006>
- Zussman, A. (2013). Ethnic discrimination: Lessons from the Israeli online market for used cars. *The Economic Journal*, 123(572), 433–468. <https://doi.org/10.1111/eoj.12059>

הערה

- 1 תרבות בסוציולוגיה הוא תהליך חברתי שבו קבוצות אנושיות רוכשות ומסגלות לעצמן את התרבות ואת הערכים של זולתן בעקבות מגע ביניהן, כמעט תמיד הקבוצות החלשות יותר מאמצות את התרבות ואת הערכים של הקבוצה הדומיננטית.

מגמות חברתיות, פוליטיות וכלכליות במזרח ירושלים בשנים 2010–2022 וגישת ישראל לביטחון – לקחים ותובנות

דרק ליף

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

פלסטינים תושבי מזרח ירושלים טוענים כי למדיניות הישראלית בעיר במהלך 20–30 השנים האחרונות יש מטרה כפולה: ניתוק הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים מהגדה המערבית ומחיקת כל תחושת זהות לאומית שלהם. לטענתם, מדיניות זו לא רק הצליחה במידה רבה להשיג מטרות אלו, אלא גם הובילה לתת־פיתוח כלכלי, לאדישות פוליטית ולפסימיות לגבי העתיד. הם טוענים גם כי בתגובה לכך וכחלק מהניסיון למלא את החלל שתחושות אלו יוצרות, רבים מהפלסטינים במזרח ירושלים הקצינו מבחינה דתית ובמקרים מסוימים נעשו אלימים יותר. המאמר נועד לבחון את הטענות הללו על פי גישה אמפירית. תחילה מתוארת המדיניות הישראלית שייתכן כי תרמה למצב, ולאחר מכן מופיע ניתוח נתוני דעת הקהל. המחקר אומנם תומך ברבות מהטענות שהעלו הפלסטינים ממזרח ירושלים, אולם הוא חושף גם כמה מגמות חיוביות במזרח ירושלים. בסיום מוצעות המלצות לשיפור התנאים הסוציו־אקונומיים במזרח ירושלים, לצמצום ההקצנה הדתית ועקב כך – להפחתת פיגועי טרור נגד ישראלים.

מילות מפתח: פלסטינים, מזרח ירושלים, דתיות, טרור, תוכנית 3790, אזרחות

מבוא

פלסטינים תושבי מזרח ירושלים שהתראינו למחקר זה טוענים כי למדיניות הישראלית שהונהגה בעיר במהלך 20–30 השנים האחרונות היו שתי מטרות עיקריות: הראשונה – לנתק את הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים מהפלסטינים תושבי הגדה המערבית; השנייה – למחוק כל תחושה של זהות לאומית פלסטינית בקרב תושבי מזרח ירושלים.¹ מכיוון שהם מתייחסים ל"מדיניות ישראלית" במונחים כלליים ביותר, כתבים שהפיק המגזר השלישי הפלסטיני במזרח ירושלים, לצד עבודות של ארגונים ישראלים הממוקמים בשמאל הפוליטי, בין היתר 'עיר עמים' ו'שלום עכשיו', מלמדים כי ארבעה קווי מדיניות ספציפיים הם הבסיס לתחושותיהם של המרואיינים:²

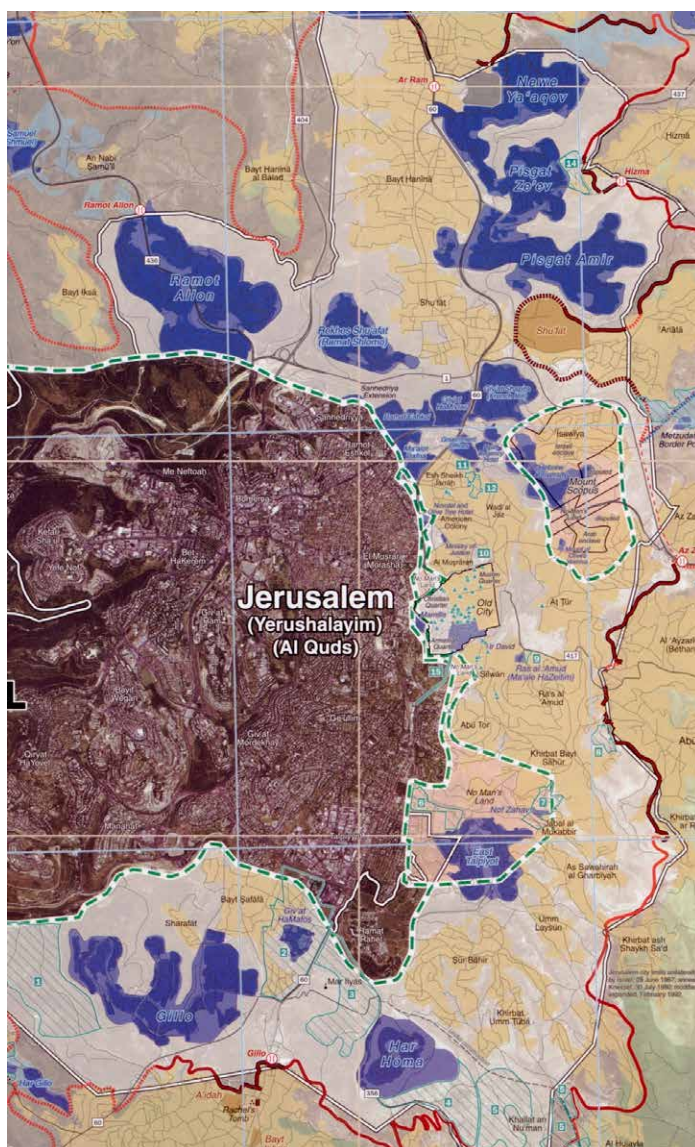
1. בניית שכונות במזרח ירושלים אחרי 1967.
2. הקמת גדר ההפרדה.
3. נתח התקציב העירוני המוקצה לשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים.

4. מדיניות ישראל בכל הנוגע לחינוך ולהשכלה במזרח ירושלים.

תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים מוסיפים וטוענים כי קווי המדיניות הללו הוכיחו יעילות רבה בהשגת שתי המטרות העיקריות שצוינו לעיל, אולם הם טוענים גם שמדיניות זו הובילה לתת־פיתוח כלכלי, לאדישות פוליטית ולפסימיות לגבי העתיד במזרח ירושלים, בייחוד בקרב בני הנוער בעיר.

לטענתם, התוצאה היא מספר הולך וגדל של צעירים במזרח ירושלים שגדלים ללא כיוון ברור בחייהם ומחפשים להיאחז במשמעות כלשהי. לדבריהם, רבים מהצעירים הללו מוצאים את המשמעות שחיפשו בדת ובפרט במסגד אל־אקצא, שלטענתם הפך סמל לתנועה הלאומית הפלסטינית. הם טוענים כי אל־אקצא כה משמעותי עבור אותם פלסטינים ממזרח ירושלים, משום שהוא לא רק מייצג את התנועה הלאומית אלא הוא גם אתר דתי וסמל ששום מדיניות ישראלית לא הצליחה לקחת מהם. לכן כאשר ישראל, בעקבות הנסיבות

תמונה 1: מערב ירושלים ומזרח ירושלים ושכונות הטבעת

מקור: Library of Congress, 2006

3. האם תושבי מזרח ירושלים אדישים מבחינה פוליטית?

4. האם חלה עלייה במידת הדתיות האישית וברמת החשיבות של מסגד אל-אקצא בקרב תושבי מזרח ירושלים, במהלך 20–30 השנים האחרונות?

5. האם חלה עלייה בפיגועי טרור שיצאו במובהק ממזרח ירושלים?

המטרה העיקרית של מאמר זה היא לענות על שאלות אלו. תחילה מתוארים ארבעת קווי המדיניות שהוזכרו לעיל וייתכן כי תרמו לתוצאות החברתיות-כלכליות במזרח ירושלים, הכרוכות בחמש השאלות הללו. בהמשך מובאים נתונים מסקרי דעת קהל הקשורים לארבע השאלות הראשונות מתוך החמש שהוצגו, וכן נתונים ממחקרי אורך על פיגועי הטרור בירושלים בין השנים 2000 ל-2023, בדגש על השנים 2010–2023.

הממצאים מלמדים שהתשובה לחמש השאלות לעיל היא במידה רבה "כן". בקצרה, נראה שרוב מרכיבי הסיפור שמספרים הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים, אם לא כולם, אכן תקפים. לאור זאת, מטרה שנייה של המאמר היא הצעת שתי המלצות מדיניות ספציפיות שממשלת ישראל תוכל לאמץ על מנת להיאבק בתת-הפיתוח הכלכלי, באדישות החברתית והפוליטית ובהתחזקות הדתיות במזרח ירושלים, וזאת על מנת להפחית פיגועי טרור נגד ישראלים ולשפר את מצב הביטחון במדינה.

קווי מדיניות ותוצאות

חלק זה מתמקד בארבעה קווי מדיניות באשר למזרח ירושלים, ולאחר מכן מובא תיאור המצב בשכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים.

הקמת שכונות יהודיות חדשות והרחבת הקיימות

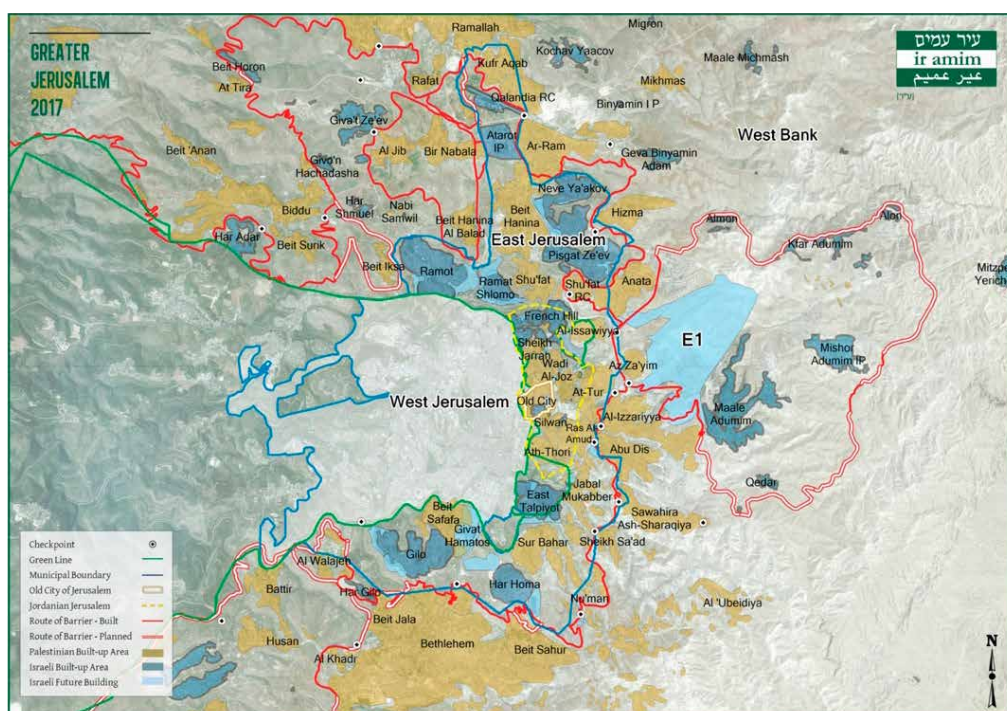
מאז 1968 בנתה ישראל 13 שכונות חדשות במזרח ירושלים, האחרונה שבהן – הר חומה – הושלמה בשנת 2002.³ אם כך, מדוע לשכונות אלו יש השפעה רבה יותר על הפלסטינים במזרח ירושלים כיום, ובמה שונה המצב מזה שהיה בזמן שנבנו? לשאלה זו שתי תשובות. ראשית, כפי שמרמז הכינוי של השכונות הללו – "שכונות הטבעת" – מדובר בשכונות היוצרות טבעת סביב ירושלים המערבית ומבודדות את השכונות הפלסטיניות של מזרח ירושלים. כך למשל, השכונות הפלסטיניות שועפאט בצפון העיר ובית צפאפא בקצה הדרומי של העיר נותקו למעשה מהגדה המערבית על ידי השכונות היהודיות גילה וגבעת המטוס. במפה (תמונה 1), שנערכה על ידי ה-CIA האמריקאי, מופיעות שכונות הטבעת הללו. האזור המסומן בצבע חום כהה מראה את

הביטחוניות, אכן נוקטת פעולות באל-אקצא – כמול הטלת הגבלות על תפילה או הפרעה למתפללים שם – מבחינתם של פלסטינים במזרח ירושלים זוהי התגרות, והם חוששים שישראל תמחק את השרידים האחרונים שנותרו מזוהתם הלאומית.

הסיפור שמספרים פלסטינים תושבי מזרח ירושלים הוא הגיוני, אולם הוא מתבסס כמעט לחלוטין על התחושות שלהם לגבי המצב במזרח ירושלים ואינו מאומת בצורה אמפירית. אימות כזה פירושו השגת תשובה לחמש השאלות הבאות לפחות:

1. האם תושבי מזרח ירושלים סובלים מתת-פיתוח כלכלי?
2. האם תושבי מזרח ירושלים מפגינים חוסר אמון כלפי דמויות שלטון וסמכות?

תמונה 2: גדר ההפרדה באזור ירושלים רבתי

מקור: Ir Amim, 2017

הקמתה תרמה לירידה במספר ובתדירות של פיגועי הטרור נגד ישראלים (Dumper, 2014). עם זאת הגדר נבנתה ללא התאמה בין הגבול המוניציפלי של העיר לבין תוואי הגדר (תמונה 2).

בשל כך נוצרו שני סוגים של מובלעות: שטחים שנמצאים מחוץ לגדר הביטחון אך נכללים בתחום המוניציפלי של העיר; שטחים שנמצאים בתחומי גדר הביטחון, אך מחוץ לתחום השיפוט של העיר.

המובלעות שלהלן – שמתגוררים בהן 120–140 אלף תושבים – הן המובלעות המרכזיות שנמצאות מחוץ לגדר הביטחון אך בתוך תחום השיפוט המוניציפלי של העיר (Koren, 2019):

1. שטח של 500 דונם של סביבת אל-ולג'ה בדרום ירושלים – כולל מגורים.
2. שטח של 900 דונם בצפון ירושלים הכולל את כל מחנה הפליטים שועפאט והשכונות ראס ח'מס, ראס שחאדה והשלום. הבנייה באזור זה צפופה מאוד, עם מבנים רבים.
3. שטח של 1,300 דונם בצפון ירושלים, הכולל את כל שטחי כפר עקב, אלמטר, זע'יר וקלנדיה.

השטחים שבתוך תוואי הגדר אך מחוץ לתחום המוניציפלי מאכלסים כ-7,000 תושבים ומתפרסים על פני 9,690 דונם. הם כוללים את הר גילה, ואדי חומוס והאזור שממזרח לשכונת נווה יעקב (Koren, 2019).

מערב ירושלים, השכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים מסומנות בצבע בז' והצבע הכחול מייצג את שכונות הטבעת. אזורים קטנים נוספים מסומנים בכחול במפה זו (למשל משרדי ממשלה), אבל הנקודה המרכזית היא ששכונות אלו יוצרות טבעת סביב מערב ירושלים. שנית וחשוב יותר, בזמן שהבנייה הישראלית בשכונות אלו נמשכה לאורך השנים, ההתרחבות הפלסטינית לא הדביקה את הקצב. בפרט, מתוך 57,737 יחידות הדיור שאושרו בהיתרי בנייה בירושלים בשנים 1991–2018, רק 16.5 אחוזים (9,536) אושרו לבנייה בשכונות פלסטיניות, ואילו 37.8 אחוזים (21,834) אושרו לבנייה בשכונות יהודיות מעבר לקו הירוק. 45.7 אחוזים (26,367) אושרו לבנייה במערב ירושלים (Peace Now, 2019). מגמות אלו נמשכו גם לאחרונה, עם 23,097 תוכניות ומכרזים שאושרו לשכונות יהודיות מעבר לקו הירוק בשנת 2022.⁴ נתונים אלו מציגים גידול של 58.19 אחוזים לעומת השנה הקודמת, ועלייה של 300 אחוזים בקירוב מאז 2017. עם זאת, רבות מהתוכניות שקודמו בשנת 2022 נועדו להתחדשות עירונית,⁵ ולכן ייתכן שלא ירחיבו בפועל את שטחי השכונות (European Union, 2023).

גדר ההפרדה

בשיא האינתיפאדה השנייה ומתוך מטרה מוצהרת לבלום את גל הטרור המגיע מהגדה המערבית, החלה ישראל בבניית גדר ההפרדה (נקראת גם גדר הביטחון).

הקצאת התקציבים לשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים

הישראלים וגם הפלסטינים מכירים בכך שביחס לשכונות בגודל דומה בישראל, השכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים קיבלו באופן קבוע תקציבים מינימליים (Asmar, 2018). לדוגמה, בשנת 2013 העריכה עמותת 'עיר עמים' כי בין 10.1 ל-13.6 אחוזים מהתקציב העירוני הושקעו במזרח ירושלים, למרות שבאזור זה מתגוררים כ-36.9 אחוזים מאוכלוסיית העיר (Ir Amim, 2014). בשנת 2018, במידה רבה על בסיס ההבנה כי שמירה על הריבונות במזרח ירושלים פירושה קבלת אחריות על איכות החיים של התושבים המקומיים, ביקשו קובעי מדיניות ישראלים לטפל בפערים הללו בתקציב העירוני. הם אימצו את החלטת ממשלה 3790, הקובעת הקצאה של 2.2 מיליארד ₪ על פני חמש שנים לעשרה מגזרים שונים, ובראשם חינוך והשכלה גבוהה; כלכלה ותעסוקה; תחבורה; שירותים לאזרחים ואיכות חיים; בריאות; רישום המקרקעין במזרח ירושלים (Dagoni, 2022). מאז קבלת החלטה 3790 היא הביאה לשיפורים ממשיים במזרח ירושלים, כגון סלילת 'הכביש האמריקאי' החדש (כביש הטבעת המזרחי), המחבר את השכונות בדרום-מזרח העיר עם תשתית תחבורה ענפה, שעד כה הייתה זמינה רק במערב ירושלים; בניית בית הספר 'אלפא' המצויד היטב בבית חנינא; ובניית גן ציבורי חדש מאחורי שער הורדוס (Hasson, 2021). התוכנית הנובעת מהחלטה 3790 מסתיימת בסוף שנת 2023, וב-22 במאי 2023 הורדה מסדר היום של הקבינט תוכנית חדשה ורחבה יותר עם יעדים דומים ותקציב של ארבעה מיליארד ₪, בעיקר בגלל התנגדות שר האוצר בצלאל סמוטריץ'. למרות זאת, אנשי מקצוע המכירים את התוכנית צופים שבסופו של דבר תאומץ תוכנית חדשה וטובה יותר, וכי "הביטול הנוכחי יתברר כלא יותר מעיכוב קטן בדרך" (Hasson & Freidson, 2023).

מתוך הכרה בפערים העצומים הללו הפגינה ישראל במהלך 15 השנים האחרונות מחויבות רבה להגדלת המימון לבתי הספר במזרח ירושלים, שהגיעה לשיאה בשנת 2018 עם תוכנית 3790, שהקצתה 445 מיליון ₪ במהלך חמש שנים למערכת החינוך בעיר.

החינוך במזרח ירושלים

במזרח ירושלים חמישה סוגים של בתי ספר, שניים מהם – בתי ספר של מנהלת חינוך ירושלים (מנח"י) ובתי ספר שמסווגים כ'חינוך מוכר שאינו רשמי' (מוכש"ר) – מקבלים תמיכה כספית ממשד החינוך הישראלי. בתי

הספר של מנח"י ממומנים ומנוהלים במלואם על ידי עיריית ירושלים ומשרד החינוך, ואילו בתי ספר מוכש"ר מקבלים מימון של עד 75 אחוזים מהעלויות. בתי ספר של הוואקף, בתי ספר פרטיים ובתי ספר של אונר"א אינם מקבלים כל תמיכה מממשלת ישראל (Alayan, 2019; Alian, 2016; Nuseibeh, 2015). נכון לשנת 2022, מתוך 143,221 ילדים בגיל בית ספר (3–18) במזרח ירושלים (מינהל החינוך, 2022), רשומים 102,921 כתלמידים בבתי ספר של מנח"י או בבתי ספר מוכש"ר (Ir Amim, 2022).

נכון לשנת 2013, בבתי הספר בירושלים הממומנים על ידי משרד החינוך זוכים תלמידים בבתי ספר ממלכתיים-דתיים לתקציב השנתי הגבוה ביותר (25,500 ₪ לתלמיד). אחריהם בדירוג תלמידים יהודים בבתי ספר ממלכתיים (24,500 ₪), אחריהם תלמידים יהודים חרדים (19,600 ₪) ולבסוף התלמידים הפלסטינים במזרח ירושלים (12,000 ₪) (Alayan, 2019). מתוך הכרה בפערים העצומים הללו הפגינה ישראל במהלך 15 השנים האחרונות מחויבות רבה להגדלת המימון לבתי הספר במזרח ירושלים, שהגיעה לשיאה בשנת 2018 עם תוכנית 3790, שהקצתה 445 מיליון ₪ במהלך חמש שנים למערכת החינוך בעיר. מימון זה ניתן לפי החלוקה הבאה: 18.3 מיליון ₪ להכוונה פדגוגית, פיקוח ואכיפה; 68.7 מיליון ₪ לתוכניות מיוחדות במוסדות המלמדים את תוכנית הלימודים הישראלית; 57.4 מיליון ₪ לפיתוח מבנים במוסדות המלמדים את תוכנית הלימודים הישראלית; 206 מיליון ₪ לחינוך הטכנולוגי; ו-67 מיליון ₪ לשכירת מבנים עבור מוסדות חינוך המלמדים את תוכנית הלימודים הישראלית (Abu Alhlaweh, 2018). נוסף על 445 מיליון ₪ שהוקצו למערכת החינוך במזרח ירושלים, תוכנית 3790 הקצתה 275 מיליון ₪ להשכלה גבוהה עבור פלסטינים במזרח ירושלים (Dagoni, 2022).

המצב בשכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים

מה השיג יישומם של ארבעת קווי המדיניות שהוזכרו לעיל במזרח ירושלים? מהמחקר הנוכחי על התנאים הסוציו-אקונומיים בשכונות אלו עולים ארבעה נושאים מרכזיים: מחסור בשטח פנוי לבנייה ולהרחבה; מחסור בתשתית אפקטיבית; מחסור בשירותים לציבור; ואי-ודאות לגבי עתיד ההשקעה החיובית בחינוך שנעשתה לאחרונה עבור האוכלוסייה הפלסטינית במזרח ירושלים. ראשית, בשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים חסרות קרקעות לבנייה ואין אפשרות להרחבתן. הדבר נובע משניים מקווי המדיניות שפורטו לעיל: הרחבת שכונות יהודיות במזרח ירושלים והקמת גדר ההפרדה. כאמור, הרחבת השכונות היהודיות במזרח ירושלים מתקדמת

לעומת זאת, אף כי לא מדובר במצב פיזי של העיר, לאחרונה נראו תוצאות חיוביות בנוגע לחינוך במזרח ירושלים בשנים האחרונות. לפני שנת 2018 ויישום תוכנית 3790, שתי סוגיות עיקריות איימו לעכב את שילובם המוצלח של תלמידים פלסטינים ממזרח ירושלים באוניברסיטאות הישראליות, ומתוך כך גם בכלכלה הישראלית. ראשית, פלסטינים וישראלים כאחד הכירו בכך שהוראת העברית במזרח ירושלים "לוקה בחסר במידה רבה". תלמידים רבים מתקשים בקריאה ובכתיבה בעברית למרות שנות לימוד רבות (Khader, 2021). שנית, אי-ההכרה של האוניברסיטאות בישראל במבחן התאוג'יהי (tawjihi) – שהוא מבחן הבגרות של הרשות הפלסטינית. הדבר הביא לכך שסטודנטים פלסטינים במזרח ירושלים בחרו ללמוד באוניברסיטאות בגדה המערבית כמו אוניברסיטת ביר זית, או אם הם בעלי אמצעים – באוניברסיטאות במדינות ערביות אחרות. בכל מקרה, התוצאה היא העמקת הפער בין מזרח ירושלים לחברה הישראלית, עקב ירידה באינטראקציה במוסדות ההשכלה הגבוהה, ולאחר מכן גם בשוק העבודה.

מצב זה השתנה במידה רבה עם יישום תוכנית 3790 בשנת 2018. ראשית, בכל הנוגע לעברית, תוכנית 3790 הדגישה מאוד את תגבור לימודי העברית בבתי ספר במזרח ירושלים, הן מבחינת ההוראה והן מבחינת התוצאות. חלק מההורים הפלסטינים הביעו התנגדות למהלך, בטענה שהוא נועד לעודד את ה"ישראליות" של מזרח העיר. גם אם נסיט הצידה רגשות לאומיים, המציאות הכלכלית הנוכחית היא שירושלים היא עיר דו-לאומית, עם אזור ישראלי משגשג יותר במערבה. לכן, אם תלמידים פלסטינים רוצים להיות תחרותיים בשוק העבודה הנוכחי הם חייבים להיות מסוגלים לתקשר בשפה השלטת – עברית. שנית, יישום תוכנית 3790 עלה בקנה אחד עם שני שינויי מדיניות גדולים, שהקלו את המימון והקבלה לאוניברסיטאות ישראליות בירושלים, ובעיקר לאוניברסיטה העברית בירושלים. השינוי הראשון הוא קבלת מימון מהמועצה להשכלה גבוהה, שאפשר לאוניברסיטאות בישראל להציע מלגות כמעט לכל פלסטיני שעמד בדרישות הכניסה למוסדות הללו, ובכך פתח את הדלת לרבים נוספים ללמוד שם. פואד אבו חאמד הדגיש את חשיבותן של מלגות אלו והסביר כי "אין ספק שהמימון ותשומת הלב מצד המוסדות הישראליים היו גורמים מרכזיים, וכי [מאז] כל ילד וילדה, גם אם הם עניים, יכולים להתקבל כל עוד הציונים שלהם טובים" (Hasson, 2019). השינוי השני הוא שהאוניברסיטה העברית החלה להכיר בתאוג'יהי, וביטלה את הצורך

במידה רבה לעומת זו של השכונות הפלסטיניות, ולכן לא מותירה לפלסטינים די שטח פנוי לבנייה ולהרחבה. זאת ועוד, רבים מהתושבים המתגוררים בשכונות שמעבר לגדר ההפרדה אך בתחום המוניציפלי של העיר עובדים בתוך העיר, מה שהביא רבים מהם לעבור להתגורר בשכונות בצד הישראלי של גדר ההפרדה.⁶ יתר על כן, השילוב של מחסור בשטחים לבנייה וצפיפות אוכלוסייה מוגברת בשכונות אלו גרם להפחתת היצע הדיור הזמין ולהגברת הביקוש, ובשל כך לעלייה חדה במחירי הדיור – בשיעור של עד 45 אחוזים בשכונות מסוימות (Dumper, 2014).

תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים מודעים היטב למגמות הללו, כפי שאמר פואד אבו חאמד, פעיל חברתי, מרצה בבית הספר למנהל עסקים באוניברסיטה העברית ומנהל סניף של קופת חולים במזרח ירושלים: "יש מצוקת דיור אדירה, ואנשים מדברים כל הזמן על כך שהם צריכים לעבור למקום אחר" (Hasson, 2021). המחסור בשטחים לבנייה בשכונות מזרח ירושלים אומנם מורגש בצורה החריפה ביותר בתחום הדיור, אך הוא מצמצם גם את זמינותם של שטחים ציבוריים כמו פארקים, מגרשי משחקים, מתקני ספורט ובעיקר בתי ספר (Jerusalem Institute, 2019b). כך למשל, לפי הערכת העירייה בשנת הלימודים 2021–2022 חסרו במזרח ירושלים 2,000 כיתות, ואילו עמותת עיר עמים טוענת כי חסרו 3,517 כיתות (Ir Amim, 2022).

נוסף על כך, בשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים חסרים תשתית אפקטיבית ושירותים לציבור. שני הליקויים הללו נובעים מהשקעה בלתי מספקת של כספים מתקציב העירייה במזרח ירושלים. מבחינת תשתיות, תושבי השכונות הללו מתלוננים על מחסור בשולי דרך ובמדרכות ועל כך שבתים רבים אינם מחוברים למערכת הביוב או לאספקת המים. מבחינת שירותים לציבור הם מציינים בייחוד מרכזים לטיפול במשפחה, סניפי דואר ובנקים (Jerusalem Institute, 2019b). בעיות כאלה ניתן לשפר במידה משמעותית על ידי השקעת כספים נוספים במזרח ירושלים, למשל כדי שהעירייה תעסיק עובדי תברואה נוספים שיטפלו בביוב. תוכנית 3790 שכללה השקעת 2.2 מיליארד ש"ח במזרח ירושלים המחישה זאת היטב, כפי שמוכיחים דבריו של אחד מתושבי מזרח ירושלים: "מי שעיינו בראשו יכול לראות שיש שינוי מבחינת תשתיות – מצב שלא היה קודם" (Hasson, 2021). אלא שהתקדמותה של תוכנית 3790 מאוימת בשל החלטת השר סמוטריץ' להוריד מסדר היום של הקבינט את הדיון בשלב הגדול יותר שלה, שאמור להתחיל ב-2024.

נתוני הברומטר הערבי מגיעים ממקורות פלסטיניים וערביים והם כוללים נתונים נוספים שאינם כלולים בשנתונים הסטטיסטיים לירושלים, כגון מידע על רמת הדתיות של הפרט. השותף המקומי האחראי לאיסוף הנתונים במזרח ירושלים ובגדה המערבית עבור הברומטר הערבי הוא המרכז הפלסטיני לחקר מדיניות וסקרים (PCPSR) בראשותו של ד"ר ח'ליל שקאקי.

המקור השלישי הוא תוצאות "סקר מיוחד במזרח ירושלים" שנערך בנובמבר 2022 על ידי ד"ר ח'ליל שקאקי. למרות שגם הנתונים של הברומטר הערבי נאספו על ידי מרכז PCPSR, סקר זה אינו נמצא בנתוני הברומטר הערבי. הוא מתמקד בפרט במזרח ירושלים ומבוסס על מדגם אקראי של 1,000 משיבים – מספר גבוה בהרבה מ-158.4, שהוא הממוצע עבור משיבים ממזרח ירושלים בסקר הברומטר הערבי עבור השנים 2010–2021.

המקור הרביעי הוא תוצאות של סקר מיוני 2022, שהוזמן על ידי ד"ר דיוויד פולוק ממכון וושינגטון ובוצע על ידי המרכז הפלסטיני לדעת הקהל. סקר זה נערך בין התאריכים 6 ל-21 ביוני 2022 וכלל מדגם של 300 פלסטינים בוגרים, שהם תושבים חוקיים של מזרח ירושלים בגבולותיה המוניציפליים הרשמיים (Pollock, 2022). על מנת לאחד את הנתונים מארבעת המקורות הללו ולהציג את התוצאות הרלוונטיות ביותר לשאלות המחקר המוצגות במאמר זה, אורגנו הנתונים בהמשך סביב שלוש תמות מרכזיות: מגמות כלכליות; מגמות פוליטיות וחברתיות; ודתיות.

מגמות כלכליות

כאמור לעיל, המצב הכלכלי הירוד במזרח ירושלים קשור לשני גורמים עיקריים: הראשון – משבר הדיור הנובע מהרחבת השכונות היהודיות באזור ומגדר ההפרדה; השני – חוסר היכולת של פלסטינים ממזרח ירושלים להפוך הישגים בתחום החינוך וההשכלה לתוצאות טובות יותר בשוק העבודה, בשילוב עם האיום בהפחתת המימון עבורם בתחום החינוך וההשכלה. הסקר של מרכז PCPSR במזרח ירושלים מספק תמיכה נוספת למסקנה זו. הוא מראה כי שיעור המשיבים הטוענים כי הדבר שהם הכי פחות אוהבים בחיים במזרח ירושלים הוא "המצב הכלכלי ויוקר המחיה", שעלה מ-3.9 ל-6.1 אחוזים בשנים 2010–2023, או עלייה של 56.41 אחוזים. הסקר מספק גם תמיכה מסוימת למסקנה השנייה, כאשר שיעור המשיבים הטוענים כי הם "מודאגים מאוד" מ"אובדן הגישה לחינוך הולם [עבור] ילדי" עלה מ-31.6 אחוזים ב-2010 ל-34.0 אחוזים ב-2022 (Palestinian Center for Policy and Survey Research [PCPSR], 2022).

של סטודנטים פלסטינים מצטיינים להשלים לימודי מכינה של שנה כתנאי קבלה.

מדיניות זו הניבה יתרונות מיידיים, בפרט באוניברסיטה העברית, שבה 278 פלסטינים ממזרח ירושלים סיימו את הלימודים במכינה ב-2019 – והדבר מקביל לצמיחה של כ-54.4 אחוזים בהשוואה לשנה הקודמת. גם הסטטיסטיקות על הלומדים באוניברסיטה העברית באותה תקופה מרשימות – 161 סטודנטים, שהם גידול של 54.8 אחוזים בהשוואה לשנה הקודמת. המספרים הללו המשיכו לעלות מאז, ו-710 סטודנטים פלסטינים למדו באוניברסיטה העברית בשנת 2022 (Cidor, 2022). ההתפתחויות החיוביות הללו בחינוך עבור פלסטינים במזרח ירושלים עומדות בפני איום ממשי ומהותי מצד שר האוצר בצלאל סמוטריץ', שהתנגדותו לתוכנית 3790 נובעת בעיקר מן הסעיפים המעודדים השכלה גבוהה לפלסטינים במזרח ירושלים (Hasson & Freidson, 2023).

לסיכום, התמונה הכללית העולה מהמדיניות הישראלית במזרח ירושלים היא בעיקר עגומה. נראה כי המדיניות תרמה לארבע תוצאות סוציו-אקונומיות במזרח ירושלים לפחות: מחסור בשטח לבנייה, מחסור בתשתית אפקטיבית; מחסור בשירותים לציבור ואיזודאות לגבי התוצאות בשוק העבודה ושיפור ההזדמנויות להשכלה לפלסטינים במזרח ירושלים. ברמת הפרט יש לשער שמצב כזה יוצר לחץ כלכלי בקרב רבים מתושבי מזרח ירושלים הפלסטינים, הקשור למשבר הדיור, לאיכות חיים ירודה הנובעת ממחסור בשטחים ציבוריים ובשירותים לציבור, ולחסמים המסתמנים לשיפור הזדמנויות חינוכיות, ובעתיד גם כלכליות.

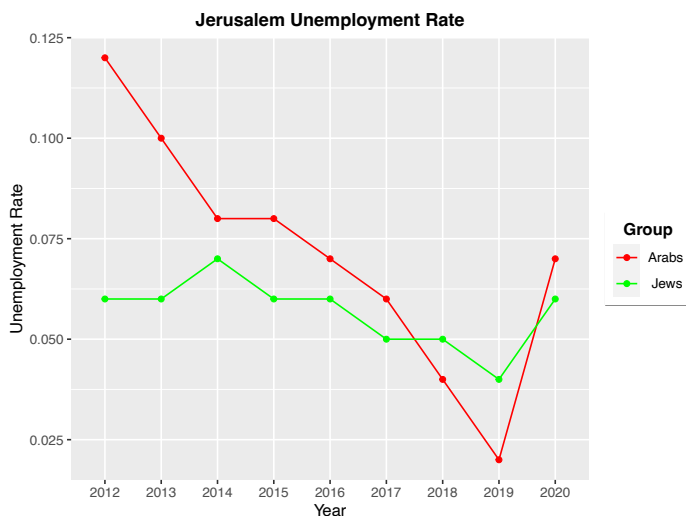
דעת הקהל במזרח ירושלים

החלק הקודם עסק בתיאור המצוקה הכלכלית ותנאי החיים המתגברים במזרח ירושלים, ופירט את ארבעת קווי המדיניות הישראלית שייתכן כי תרמו לכך. בחלק זה תובא דעת הקהל במזרח ירושלים, על סמך ארבעה מקורות.

המקור הראשון הוא השנתון הסטטיסטי לירושלים, היוצא לאור מדי שנה על ידי מכון ירושלים למחקרי מדיניות מאז 1982. זהו מאגר מידע זה נחשב המכיל נתונים סטטיסטיים על ירושלים. הוא מסתמך בעיקר על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הישראלית (למ"ס) ועיריית ירושלים.⁷

המקור השני הוא 'הברומטר הערבי' (Arab Barometer), שמגדיר עצמו "רשת מחקר לא-מפלגתית המציעה תובנות על העמדות החברתיות, הפוליטיות והכלכליות של האזרח הפשוט ברחבי העולם הערבי".

תרשים 1: שיעור האבטלה בירושלים

מקור: Jerusalem Institute, 2014–2023

ל-70.3 אחוזים בשנת 2020, בקרב המבוגרים הוא ירד מ-81 ל-61.4 אחוזים ובקרב משפחות מ-75 ל-57.3 אחוזים (Jerusalem Institute, 2014–2023). ואולם גם אחרי השיפור, פלסטינים במזרח ירושלים ימוקמו בין האוכלוסיות העניות בעולם.

המצב הכלכלי הירוד של הפלסטינים בירושלים, כפי שעולה מנתוני השנתונים הסטטיסטיים והלמ"ס, מאומת גם באמצעות הנתונים של הברומטר הערבי ומשקף את התוצאות שהוצגו בסקר של מרכז PCPSR, שממנו עולה כי המשיבים מודאגים מאוד מהמצב הכלכלי. במהלך התקופה 2010–2021, כשנשאלו "מהו האתגר החשוב ביותר שעומד בפני פלסטין כיום", בארבעה מתוך חמשת סבבי הסקר השיבו רוב הפלסטינים במזרח ירושלים שהאתגר הוא המצב הכלכלי (בשנת 2022 הם השיבו שהאתגר הוא הביטחון והיציבות). שיעור ממוצע של 34.33 אחוזים מציינים אתגר זה לאורך כל התקופה (Arab Barometer, 2009–2022).

בהקשר של החששות הכלכליים של פלסטינים במזרח ירושלים – ככל הנראה גם בשל כך ששעות העבודה שלהם לא מספיקות – נראה שאופי העסקתם אינו משתלם דיו, למרות שיעור גבוה יחסית של השכלה גבוהה בקרב אוכלוסייה זו. בפרט, על פי נתוני השנתונים הסטטיסטיים והלמ"ס, במהלך התקופה 2012–2021 שיעורם הממוצע של בעלי תואר ראשון בכוח העבודה בקרב פלסטינים תושבי מזרח ירושלים עמד על 63.3 אחוזים, והשיעור הממוצע של בעלי תואר שני עמד על 72.9 אחוזים. השיעורים המקבילים בקרב האוכלוסייה היהודית בירושלים היו 88.9 ו-90.9 אחוזים, בהתאמה. על פי הנתונים הללו אפשר לצפות שהאוכלוסייה היהודית

השנתונים הסטטיסטיים לירושלים, שמפרסם מכון ירושלים למחקרי מדיניות, מספקים נתונים על התעסוקה והעוני במזרח ירושלים ותורמים להערכת המצב הכלכלי שם. במבט ראשון מצביעים נתוני השנתונים הסטטיסטיים על שיפור בתחום התעסוקה במזרח ירושלים. מהנתונים עולה כי בתחילת העשור הקודם, שיעור האבטלה בקרב הפלסטינים בירושלים נע בין 10 ל-12 אחוזים (Jerusalem Institute, 2014, 2015). שיעור זה יורד מאז בהתמדה, הן בקרב יהודים והן בקרב פלסטינים. זאת בנפרד מהעלייה שהתרחשה בשנים 2019–2020, הן בקרב יהודים והן בקרב פלסטינים, ככל הנראה כתוצאה ממגפת הקורונה. המגמות החיוביות הכלליות שתוארו לעיל בנוגע לשיעור האבטלה בירושלים, ובייחוד בקרב הפלסטינים במזרח ירושלים, מומחשות בתרשים 1.

ואולם שיעור האבטלה המשתפר מסווה מגמות בעייתיות אחרות המסתתרות בנתונים. ראוי לבחון את ההגדרה של 'מועסקים', המשמשת בנתוני הבסיס שנלקחו מסקרי כוח אדם של הלמ"ס (Jerusalem Institute, 2022):

מועסקים: אנשים שעבדו בשבוע הקובע בעבודה כלשהי, לפחות שעה אחת, תמורת שכר, רווח או תמורה אחרת; בני משפחה שעבדו ללא תשלום בפעילות עסקית של המשפחה; אנשים השוהים במוסדות שעבדו 15 שעות ויותר בשבוע; ואנשים שנעדרו זמנית מעבודתם הרגילה.

המשמעות היא שאדם שעבד שעה אחת בשבוע ואינו מחפש עבודה ייחשב מועסק ולא מובטל. הגדרה כזו עשויה להסביר, ולו חלקית, כי למרות השיפור המשמעותי בשיעור האבטלה בקרב פלסטינים במזרח ירושלים בשנים 2012 עד 2020, שיעורי העוני שם עדיין גבוהים מאוד.

בין המדינות שבהן שיעורי העוני הגבוהים ביותר בעולם נכון לשנת 2023 נמצאות דרום סודאן במקום הראשון עם 82.30 אחוזים, וגואטמלה במקום העשירי עם 59.30 אחוזים (World Bank, 2023a). בארצות הברית כ-11.6 אחוזים מהאוכלוסייה חיים בעוני (Lee, 2023). לשם השוואה, בתקופה שבין 2011 ל-2020, כ-79.9 אחוזים מהילדים הפלסטינים בירושלים חיו בעוני. בקרב המבוגרים, המובחנים מן הילדים ומן הקשישים בנתונים אלו, עמד השיעור על 72.8 אחוזים, ואילו בקרב המשפחות הוא היה 70.0 אחוזים. יצוין כי בכל אחת מהקטגוריות הללו חלה ירידה של ממש במהלך התקופה. שיעור העוני בקרב ילדים ירד מ-86 אחוזים בשנת 2011

בקרב פלסטינים במזרח ירושלים, על רקע התנגדותו של שר האוצר סמוטריץ' לסכומים, להמשך ולהרחבה של תוכנית 3790. יתרה מכך, קיצוץ אפשרי של מימון זה מדאיג לאור ההישגים המבטיחים, בייחוד בתחום ההשכלה הגבוהה בקרב פלסטינים מזרח ירושלים בשנים 2018–2023, הקשורים למימון מתוכנית 3790.

מגמות פוליטיות וחברתיות

לאור המדיניות הישראלית והתנאים בשכונות מזרח ירושלים, ולנוכח המגמות הכלכליות שתוארו לעיל, אפשר לצפות לגילויי אדישות פוליטית, לחוסר אמון ותסכול חברתי או להתגייסות פוליטית המונית, ואכן בהיבט הפוליטי הנתונים נוטים להצביע על אדישות פוליטית רבה יותר. החל מהשנתון הסטטיסטי לשנת 2022, מכון ירושלים למחקרי מדיניות מספק נתוני סקר על עמדות הציבור בנוגע לתפקוד מוסדות ציבור, לרבות הממשלה, מערכת הבריאות, מערכת החינוך והמשטרה. בלוח 1 להלן מוצגת הפונקציה הציבורית לצד שיעור המשיבים שענו "לא כל כך" או "בכלל לא". במילים אחרות, כאן שיעור גבוה הוא שלילי.

לוח 1: ערבים בירושלים ו"יהודים ואחרים": האמון ברשויות ציבוריות פרטניות – "לא כל כך" או "בכלל לא"

פונקציה ציבורית	ערבים	יהודים ואחרים
אמון בממשלה	80.0%	55.0%
אמון במערכת המשפט	54.0%	57.0%
אמון במערכת הבריאות	9.0%	24.0%
תפקוד מערכת הבריאות	10.0%	37.0%
תפקוד מערכת החינוך	37.0%	53.0%
תפקוד הכנסת	88.0%	82.0%
תפקוד העירייה	76.0%	45.0%
תפקוד המשטרה	64.0%	54.0%

מקור: Jerusalem Institute, 2022

לוח 1 מדגיש כי בשנים 2018–2022 פלסטינים במזרח ירושלים הביעו אמון מועט בלבד בשלושת מוסדות המדינה הישראליים העיקריים שנועדו לשרת אותם: הממשלה, הכנסת והעירייה. חוסר שביעות הרצון של פלסטינים במזרח ירושלים ממוסדות מדינה אלו היה גבוה במיוחד בהשוואה לקטגוריית "יהודים ואחרים", חוץ מהאמון בכנסת.

אישוש לחוסר האמון במוסדות המדינה הישראליים בקרב פלסטינים ממזרח ירושלים מתקבל מתוצאות סקר מרכז PCPSR במזרח ירושלים. ממצאי סקר

תהיה זו טעות לומר שהנתונים מציגים תמונה מדכאת לחלוטין של המצב הכלכלי במזרח ירושלים. הנתונים מצביעים בבירור על ירידה בשיעור האבטלה ועל הפחתה בשיעור העוני הגבוה באזור זה של העיר.

בירושלים תעבוד במשרות יוקרתיות יותר ומשתלמות יותר – וזה אכן כך. עם זאת, בהתחשב בשיעור הגבוה יחסית של בעלי השכלה גבוהה (Jerusalem Institute, 2014–2023) בקרב הפלסטינים במזרח ירושלים, הפער בין תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים לבין יהודים ישראלים באשר למשרות יוקרתיות ומשתלמות אינו אמור להיות נרחב כפי שהוא. לדוגמה, בשנים 2017–2021, שיעורם הממוצע של תושבי ירושלים היהודים שעבדו בהייטק עמד על 8.0 אחוזים, בעוד שהשיעור בקרב הערבים היה 0.9 אחוזים בלבד. זאת ועוד, בקרב האוכלוסייה היהודית נרשם בתקופה זו גידול של כ-12 אחוזים בהשוואה לשנה הקודמת בתעסוקה במגזר ההייטק, ואילו בקרב הפלסטינים במזרח ירושלים נרשמה ירידה. באופן דומה, השיעור הממוצע של יהודים שהועסקו באקדמיה בשנים 2012–2021 עמד על 37.2 אחוזים, ואילו פלסטינים תושבי מזרח ירושלים הועסקו באקדמיה בשיעור של 15.8 אחוזים. לעומת זאת, באותה תקופה שיעור הפלסטינים ממזרח ירושלים שהועסקו בעבודה שאינה דורשת מיומנות עמד בממוצע על 18.0 אחוזים, בעוד שבקרב היהודים עמד הממוצע על 7.1 אחוזים (Jerusalem Institute, 2014–2023). לסיכום, הנתונים מלמדים שבקרב הפלסטינים ממזרח ירושלים המשתתפים בכוח העבודה, רבים מסתפקים בעבודות יוקרתיות פחות ובשכר נמוך, חרף השיעור הגבוה של בעלי השכלה גבוהה בקרב האוכלוסייה.

תהיה זו טעות לומר שהנתונים מציגים תמונה מדכאת לחלוטין של המצב הכלכלי במזרח ירושלים. הנתונים מצביעים בבירור על ירידה בשיעור האבטלה ועל הפחתה בשיעור העוני הגבוה באזור זה של העיר. ואולם למרות השיפור, אנשים עדיין מודאגים מאוד ממצבם הכלכלי ושיעורי העוני נותרו גבוהים, וזאת בעיקר בשל שני גורמים. ראשית, משבר הדיור בשכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים נובע מהרחבת השכונות היהודיות שם, וגדר ההפרדה ממשיכה לגבות מחיר במובן של עליית מחירים ושטח מוגבל. שנית, למרות התקדמות מסוימת בתחום החינוך וההשכלה במזרח ירושלים, יש עדויות לכך שהאוכלוסייה לא תרגמה בהצלחה את התקדמותה בתחום זה לרווחים כלכליים בשוק העבודה. כמו כן מרחף באוויר איום רציני לצמצום המימון לקידום ההשכלה

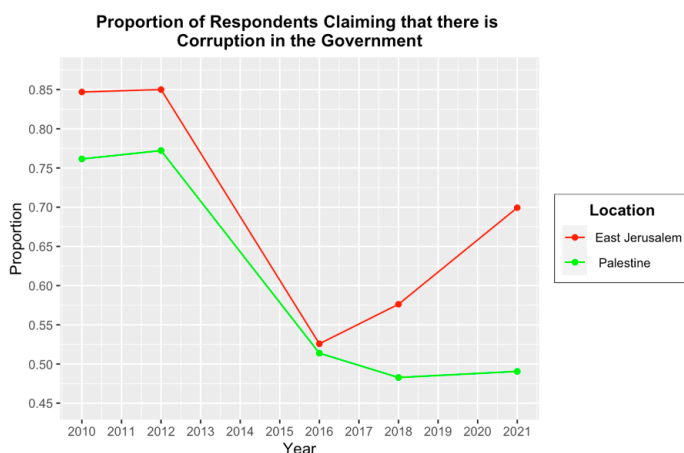
ועוד, מה שייחודי בנתוני הברומטר הערבי הוא היכולת להשוות את התגובות של תושבי מזרח ירושלים לאלו של פלסטינים תושבי הגדה המערבית – אוכלוסייה הדומה מבחינה דמוגרפית, אך חיה בתנאים שונים (תרשים 4). המגמה הבולטת ביותר בתרשים 4 היא שלמרות הדמיון הדמוגרפי בין הפלסטינים במזרח ירושלים לאלו בגדה המערבית, מאז 2016 עלה שיעור תושבי מזרח ירושלים הטוענים כי יש שחיתות ברשות הפלסטינית, ואילו שיעורם בגדה המערבית נשאר קבוע. יתרה מכך, תוצאות אלו תומכות בנתוני סקר PCPSR ובטענות שהועלו שם, הגורסות כי עמדת תושבי מזרח ירושלים המאמינים כי השחיתות ברשות הגיעה לשיא בשנת 2021, בעקבות החלטת הרשות לבטל את הבחירות. הנקודה המרכזית היא שלא משנה אם מדובר בממשלת ישראל או ברשות הפלסטינית, נראה כי הפלסטינים ממזרח ירושלים אינם בוטחים בממשלה או במוסדותיה. וכפי שאולי ניתן לצפות, חוסר האמון הזה מלווה באדישות פוליטית כללית, בחוסר תקווה ובניכור בקרב פלסטינים במזרח ירושלים. לדוגמה, שיעור הפלסטינים ממזרח ירושלים שלא השתתפו בבחירות האחרונות לפרלמנט הפלסטיני או לנשיאות (שבהן הייתה להם אפשרות להצביע) עלה בצורה קיצונית, מ-78.3 אחוזים בשנת 2010 ל-93.2 אחוזים בשנת 2022. מבין אלו שהשתתפו בסקר של שנת 2022 והשיבו כי לא השתתפו בבחירות, 41.3 אחוזים טענו כי הסיבה היא שהם "לא השתכנעו מהמועמדים", 24.2 אחוזים טענו כי "ההשתתפות שלי חסרת טעם" ו-13.7 אחוזים טענו כי "לא משנה מי ייבחר, אף אחד לא יוכל לעזור למזרח ירושלים" (PCPSR, 2022). האדישות הפוליטית, חוסר התקווה והניכור מתבטאים גם בנתוני הברומטר הערבי, ששאל במפורש: "באופן כללי, עד כמה אתם מתעניינים

זה מתמקדים בעיריית ירושלים ומעידים על "חוסר אמון מוחלט בכוונותיה". ליתר דיוק, כאשר נשאלו על "היעדים" של "עיריית ירושלים [...] לשנים הקרובות",¹⁰ בשנים 2010–2022, שיעור המשיבים שטענו כי המטרות היו "בניית שכונות מגורים חדשות לערבים ושיפור רמת השירות העירוני שהם מקבלים" עלה ב-0.1 נקודות אחוז, מ-1.3 ל-1.4 אחוזים. היבט חיובי נוסף הוא שבאותה תקופה, שיעור המשיבים שטענו כי המטרות היו "להכניס שיפורים מסוימים ברמת השירות העירוני לערבים" עלה ב-1.1 נקודות אחוז, מ-2.5 ל-3.6 אחוזים (PCPSR, 2022).

אולם על התפתחויות חיוביות אלה האפילו במידה רבה התשובות השליליות בסקר, עם עלייה של 3.3 נקודות אחוז, מ-6.2 ל-9.5 אחוזים, בשיעור המשיבים שטענו כי מטרת העירייה הייתה "להוריד את רמת השירותים העירוניים או את מספר התושבים הערבים". הכי בולט ומדהים היה שיעור של 64.3 אחוזים מהמשיבים בשנת 2022, שהאמינו כי מטרת העירייה הייתה "להרוס בתים ושכונות של ערבים, לגרש תושבים ערבים ולהוריד את רמת השירותים העירוניים" (PCPSR, 2022). שיעור המשיבים שבחרו בתשובה זו אומנם ירד ב-1.6 נקודות אחוז, מ-65.9 אחוזים ב-2010, אולם לירידה זו יש משקל נמוך בהרבה, בהתחשב בכך שהרוב המכריע של המשיבים בחרו בתשובה זו גם ב-2010 וגם ב-2022. נוסף על חוסר האמון במוסדות המדינה הישראלים, הן סקר PCPSR והן הברומטר הערבי מצביעים גם על "חוסר אמון ברשות הפלסטינית ובמוסדותיה". חוסר אמון ברשות בקרב הפלסטינים הוא בהחלט לא תופעה חדשה, אולם פלסטינים טוענים שחוסר האמון בקרב תושבי מזרח ירושלים הגיע לשיא בשנת 2021, כאשר ישראל החליטה למנוע מהם להשתתף בבחירות הכלליות הפלסטיניות באותה שנה, והרשות הפלסטינית נכנעה לדרישה בכך שביטלה את הבחירות. ניתן לזהות שתי תשובות בסקר PCPSR התומכות בטענה זו: הראשונה היא השיעור הגבוה (53.9 אחוזים) של פלסטינים ממזרח ירושלים הטוענים כי רמת השחיתות בקרב פקידי הרשות היא "בעיה גדולה מאוד"; השנייה היא הירידה בשיעור הפלסטינים ממזרח ירושלים, שבמקרה של הסדר מוסכם יעדיפו ריבונות פלסטינית במזרח ירושלים (מ-51.8 אחוזים בשנת 2010 ל-38.0 אחוזים בשנת 2022), במקביל לעלייה בשיעור המשיבים שיעדיפו ריבונות ישראלית (מ-6.1 אחוזים בשנת 2010 ל-19.2 אחוזים בשנת 2022) (PCPSR, 2022).

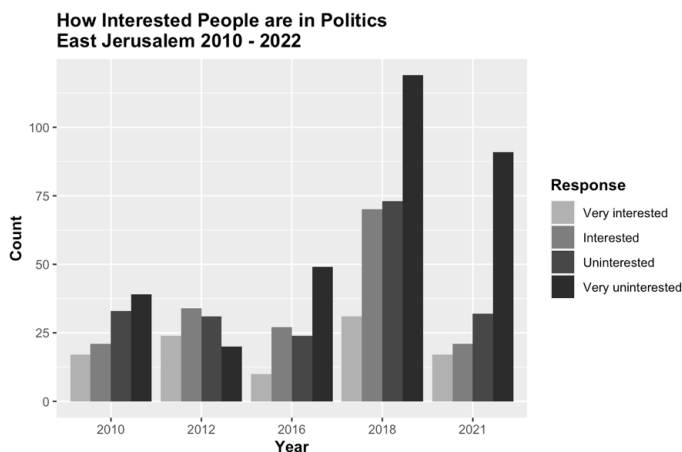
הברומטר הערבי לא שאל את תושבי מזרח ירושלים לגבי ההעדפות שלהם במקרה של הסדר מוסכם, אולם הוא כן שאל לגבי שחיתות ברשות הפלסטינית. זאת

תרשים 4: מאמינים בשחיתות בממשלת הרשות

מקור: Arab Barometer, 2009–2022

תרשים 5: התעניינות בפוליטיקה, מזרח ירושלים

מקור: Arab Barometer, 2009–2022

בפוליטיקה? (תרשים 5). יודגש כי בשאלה זו לא צוין גוף פוליטי מסוים, אלא "פוליטיקה" באופן כללי. תרשים 5 מראה כיצד הפלסטינים במזרח ירושלים נעשו יותר ויותר "לא מתעניינים" ו"מאוד לא מתעניינים" בפוליטיקה, בייחוד בשנים 2018 ו-2021, בהתאמה למגמות ארוכות הטווח המופיעות בנתונים שהוצגו עד כה.

נתונים אלה מעידים על עלייה בתסכול הפוליטי ובאדישות הפוליטית בקרב פלסטינים ממזרח ירושלים, אולם הנתונים על המגמות החברתיות מלמדים כי הסיפור מורכב יותר. ראשית, בין השנים 2010 ל-2022 חלה עלייה של 11 נקודות אחוז בשיעור הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים הטוענים כי הם חשים איום ופחד ממשטרת ישראל וממשמר הגבול. כמו כן, עלייה דומה של 10 נקודות אחוז חלה בקרב פלסטינים תושבי מזרח ירושלים הטוענים כי הם חשים איום מצד מתנחלים יהודים (PCPSR, 2022). עקב המדיניות הישראלית של הרחבת שכונות יהודיות במזרח ירושלים, שיעורי העלייה האלה אינם מפתיעים.

מסקר PCPSR עולה בבירור כי פלסטינים במזרח ירושלים היו מרוצים מרבים מהשירותים העירוניים בשנת 2022, וביניהם: מים (82 אחוזים), חשמל (75 אחוזים), מערכת הביוב (73 אחוזים), המהירות שבה מגיעים שירותי ההצלה וכיבוי אש (70 אחוזים) והמהירות שבה מגיעים שירותי האמבולנס (69 אחוזים).

בה בעת חל שיפור ניכר בשיעור הפלסטינים ממזרח ירושלים הטוענים כי הם מרוצים מהשירותים הניתנים להם בשכונותיהם. מגמות אלו ניכרות בבירור בנתוני

השנתון הסטטיסטי של ירושלים לשנת 2022 שהובאו לעיל, ובפרט בנוגע לתחום הבריאות: רק 9.0 אחוזים הביעו חוסר אמון במערכת הבריאות, ורק 10 אחוזים אמרו שאינם מרוצים מתפקודה (נתונים חיוניים הרבה יותר מאשר בקרב האוכלוסייה היהודית – 24.0 ו-37.0 אחוזים, בהתאמה) (Jerusalem Institute, 2022). אישור לנתונים אלה עולה מנתוני סקר PCPSR, שלפיו 83 אחוזים מהפלסטינים תושבי מזרח ירושלים טענו שהם מרוצים או מרוצים מאוד משירותי הבריאות בשכונתם. נוסף על כך, מסקר PCPSR עולה בבירור כי פלסטינים במזרח ירושלים היו מרוצים מרבים מהשירותים העירוניים בשנת 2022, וביניהם: מים (82 אחוזים), חשמל (75 אחוזים), מערכת הביוב (73 אחוזים), המהירות שבה מגיעים שירותי ההצלה וכיבוי אש (70 אחוזים) והמהירות שבה מגיעים שירותי האמבולנס (69 אחוזים). ביחס לשנת 2010 הפגינו פלסטינים במזרח ירושלים שביעות רצון רבה יותר מ-21 שירותים עירוניים, בהשוואה לירידה בשביעות הרצון מחמישה שירותים עירוניים בלבד. הירידה המשמעותית ביותר הייתה בתחום אספקת החשמל, שלמעשה אינה באחריות עיריית ירושלים (PCPSR, 2022). חשוב לציין שאומנם 21 תחומי השיפור הם נתון מעודד, אך מדובר בשיפור ביחס לעמדות שהובעו בשנת 2010, ולמרות השיפור, ברבים מהתחומים שביעות הרצון של רוב הפלסטינים במזרח ירושלים עודנה רחוקה.¹¹

נקודה שלישית והמפתיעה ביותר היא שהן נתוני PCPSR והן הסקר מחודש יוני 2022 שהוזמן על ידי מכון וושינגטון מלמדים שמספר רב יותר של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים פתוחים לרעיון של אזרחות ישראלית. סקר PCPSR מראה תחילה כי 19 אחוזים מהמשיבים העדיפו ריבונות ישראלית במזרח ירושלים, לעומת 38 אחוזים שהעדיפו ריבונות פלסטינית. מדובר בעלייה של 13 נקודות אחוז בתמיכה בריבונות ישראלית, ובירידה של 14 נקודות אחוז בתמיכה בריבונות הפלסטינית. לאחר מכן, כשנשאלו אם הם מעדיפים אזרחות פלסטינית או ישראלית בהסדר קבע, השיבו 58 אחוזים שירצו אזרחות פלסטינית (לעומת 63 אחוזים בשנת 2010), ואילו 37 אחוזים שאמרו שירצו אזרחות ישראלית (לעומת 24 אחוזים בשנת 2010) (PCPSR, 2022). התוצאות העולות מהנתונים של ד"ר דייוויד פולוק ממכון וושינגטון אפילו מובהקות יותר: 48 אחוזים מהמשיבים אמרו כי יעדיפו להפוך לאזרחים ישראלים, בהשוואה ל-43 אחוזים שבחרו באזרחות פלסטינית. לדברי ד"ר פולוק מדובר בהתפתחות חדשה, שכן שיעורם של אלה שבחרו באזרחות ישראלית בשנים 2017–2020 "נע סביב 20 אחוזים בלבד" (Pollock, 2022).

שיעור הפלסטינים בגדה המערבית שהגדירו את עצמם "דתיים במידה מסוימת" נשאר קבוע יחסית, ואף עלה מעט באותה תקופה. עם זאת יש לנתח נתונים אלה יחד עם נתונים מהברומטר הערבי על פלסטינים במזרח ירושלים ובגדה המערבית, המגדירים עצמם "דתיים". הנתונים מראים ששיעור המשיבים במזרח ירושלים שהגדירו את עצמם "דתיים" בשנים 2010–2021 עלה בצורה חדה, בעוד ששיעורם בגדה המערבית נותר קבוע יחסית, ואף ירד במידת מה (תרשים 7).

מכל הנתונים יחד עולות בבירור שלוש מגמות. ראשית, רמת הדתיות בקבוצת ההשוואה (הגדה המערבית) בשנים 2010–2021 נותרה קבועה יחסית. שנית, שיעור המשיבים במזרח ירושלים שהגדירו את

סעיף זה מבהיר שלוש מגמות פוליטיות וחברתיות העולות מנתוני הסקרים במזרח ירושלים. ראשית, הפלסטינים במזרח ירושלים מתוסכלים מבחינה פוליטית ואדישים לפוליטיקה. שנית, למרות שחלו שיפורים משמעותיים באיכות החיים ובשירותים לציבור בתקופה האחרונה, נדרשת עדיין עבודה רבה. שלישית, מספר הולך וגדל של פלסטינים במזרח ירושלים פתוחים לרעיון של קבלת אזרחות ישראלית.

דתיות ומסגד אל-אקצא

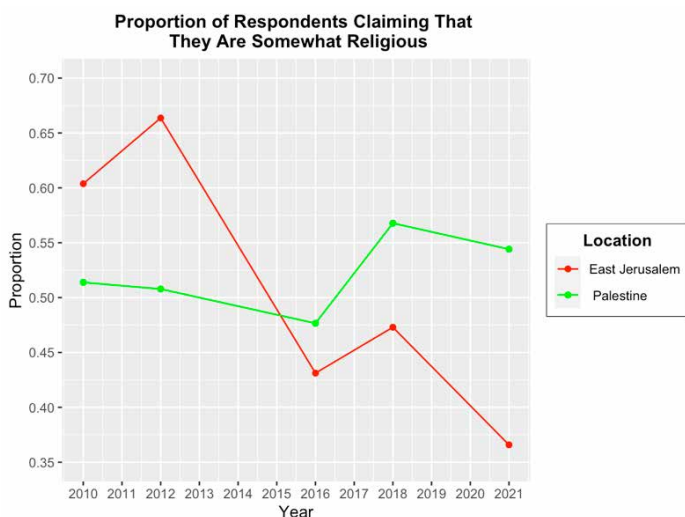
גם סקר PCPSR וגם הסקר שהזמין מכון וושינגטון לא כללו שאלות על דתיות. הנתונים מהשנתונים הסטטיסטיים של מכון ירושלים למחקרי מדיניות אכן מציינים את מספר האנשים המשתייכים לדת מסוימת בירושלים, אך אינם מציעים דרכים לזהות מדד כלשהו המלמד על הדתיות של הפרט. עם זאת, הברומטר הערבי כולל שאלה המנוסחת כך: "באופן כללי, האם היית מתאר את עצמך כדתי, דתי במידה מסוימת, או לא דתי?" (Arab Barometer, 2009–2022). התשובות לשאלה זו מלמדות על עלייה חדה ברמת הדתיות בקרב פלסטינים ממזרח ירושלים בשנים 2010–2021.

כמו בסוגיית השחיתות השלטונית, נתוני הדתיות במזרח ירושלים מוצגים מול נתוני הדתיות בגדה המערבית. הדבר נעשה מתוך הנחה שמדובר באוכלוסיות עם דמיון דמוגרפי, למעט תנאי החיים השונים. במקרה של דתיות הפרט, ההשוואה לאוכלוסייה בגדה המערבית היא אינפורמטיבית במיוחד, משום שהנתונים מלמדים כי אומנם חלה עלייה חדה ברמת הדתיות של הפרט בקרב פלסטינים תושבי מזרח ירושלים בשנים 2010–2021, אולם רמת הדתיות של הפרט בקרב המתגוררים בגדה המערבית נותרה קבועה יחסית. ממצאים אלה מלמדים שיתכן כי במזרח ירושלים מתרחש משהו שאינו מתרחש בגדה המערבית, אשר עשוי להשפיע על רמת הדתיות בדרכים שונות.

העלייה ברמת הדתיות של הפרט בקרב פלסטינים במזרח ירושלים זוכה לתיקוף אמפירי מנתוני הברומטר הערבי שהתקבלו מהתשובות לשתי השאלות שצינו לעיל. ראשית ובאופן מנוגד מעט להיגיון, לאור טענות הפלסטינים במזרח ירושלים, נתוני הברומטר הערבי מראים כי מספר המשיבים שהגדירו את עצמם "דתיים" במידה מסוימת" בשנים 2010–2021 ירד בצורה חדה, כפי שניתן לראות בבירור בתרשים 6.

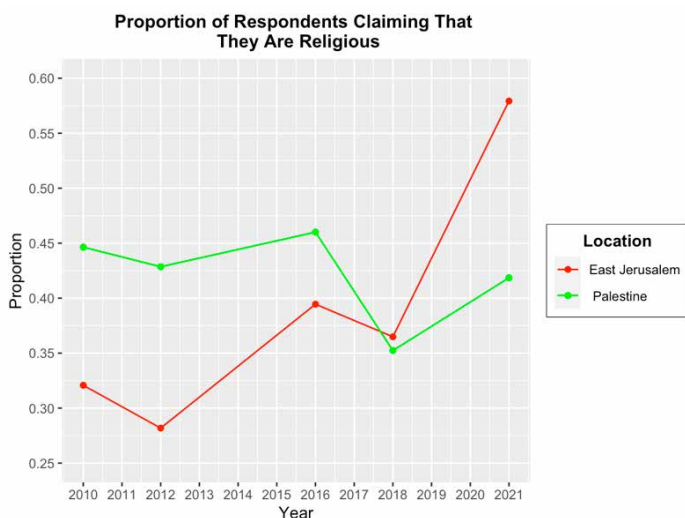
תרשים 6 מלמד שהטענות של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים כי רמת הדתיות בעיר עולה הן שגויות. במילים פשוטות, לפי הגרף נראה שמספר האנשים הדתיים במזרח ירושלים לכאורה הולך ופוחת. במקביל,

תרשים 6: הגדרה עצמית של דתיות: "דתי במידה מסוימת"

מקור: Arab Barometer, 2009–2022

תרשים 7: הגדרה עצמית של דתיות: "דתי"

מקור: Arab Barometer, 2009–2022

השנים, הדבר החשוב ביותר למשיבים במזרח ירושלים היה מסגד אל-אקצא. ואולם ב־2010 רק 44.8 אחוזים מהמשיבים אמרו שהמסגד הוא החשוב ביותר מבחינתם, ואילו ב־2022 עלה שיעורם ל־55.3 אחוזים. מדובר בעלייה בשיעור של 23.4 אחוזים. במהלך אותה תקופה, החשיבות של מקומות קדושים אחרים למשיבים ירדה בשיעור של 68.51 אחוזים בקירוב (PCPSR, 2022). בשקלול כולל, מגמות אלה מצביעות על כך שלצד התחזקות הדתיות של הפרט במזרח ירושלים בשנים 2010–2022, מסגד אל-אקצא הפך חשוב יותר לתושבי האזור.

פיגועי טרור בירושלים

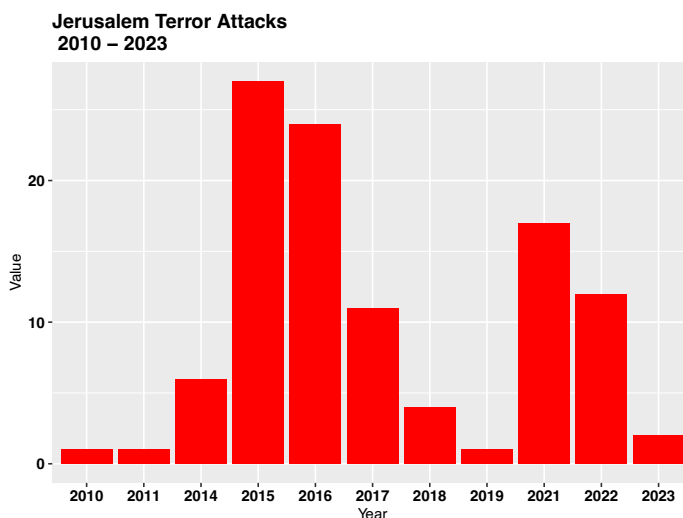
השאלה האחרונה שיש להתייחס אליה היא: האם חלה עלייה בפיגועי טרור שיצאו ממזרח ירושלים? מקור הנתונים הוא משרד החוץ הישראלי, שמנהל מעקב על נפגעי טרור מאז 27 בספטמבר 2000, תוך התמקדות מיוחדת בשנים 2010–2023, מכיוון שרוב נתוני דעת הקהל שנדונו לעיל הם מאותה תקופה.

כאשר מתרחש פיגוע בעיר, המחבל המבצע את הפיגוע הוא ככל הנראה מירושלים וסביבותיה. הנחה זו מבוססת על טענת משרד החוץ כי רוב הפיגועים שבוצעו בירושלים רבתי בוצעו על ידי "מחבלים צעירים יחידים, רובם ממזרח ירושלים, ואחדים מיהודה ושומרון" (טענה זו מתמקדת בפרט בגל הטרור בשנים 2015–2023) (Ministry of Foreign Affairs, 2023a). לאור שאלת המחקר ובהתחשב בהנחה זו, התמקדתי בפיגועים שבוצעו בירושלים. בתרשים 8 מוצג מספר הפיגועים שבוצעו בירושלים לפי שנה, ובתרשים 9 מוצג מספר הפצועים וההרוגים בפיגועים בירושלים לפי שנה. שנים שלא התרחשו בהן פיגועים לא נכללו בתרשימים.

הסטטיסטיקה לעיל מעידה שמאז 2010 חלה עלייה במספר הפיגועים בירושלים, אולם אמירה כזו מסתירה שלוש מגמות העולות מהנתונים. ראשית, בשנים 2015–2017 חלה עלייה חדה במספר הפיגועים בירושלים ("אינתיפאדת הסכינים"). שנית, בשנים 2018–2020 חלה ירידה בפעילות הטרור בירושלים. ולבסוף, נכון לזמן כתיבת שורות אלה הנתונים מ־2023 אומנם אינם שלמים, אולם מסתמנת עלייה חדה בפיגועים בירושלים משנת 2021 עד היום.

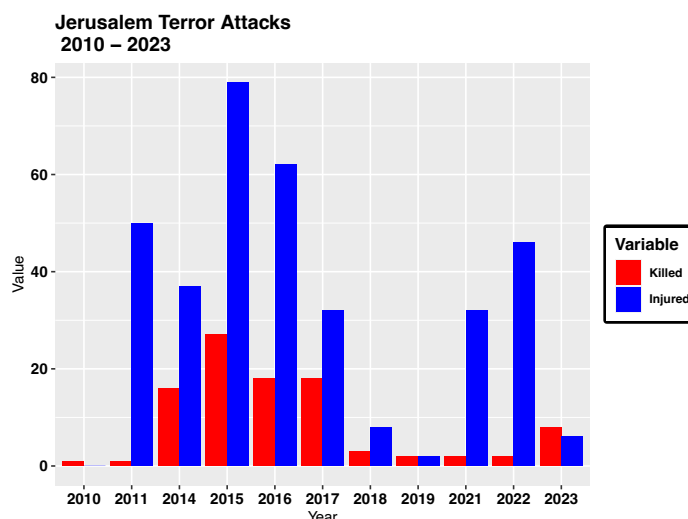
ניתן לזהות מגמה בולטת נוספת בפיגועי הטרור שבוצעו בירושלים מאז שנת 2000, שנכללת בנתונים אך אינה מוצגת בתרשימים 8 או 9: מבין הפיגועים שהתרחשו בירושלים בין 2 באוקטובר 2000 ל־24 בינואר 2008, על 60.71 אחוזים מתוכם קיבלו אחריות ארגוני הטרור פתח, גדודי אל-אקצא של פתח, חמאס, הג'האד

תרשים 8: מספר פיגועי הטרור בירושלים

מקור: Johnston, 2023; Ministry of Foreign Affairs, 2023b

תרשים 9: מספר ההרוגים והפצועים בפיגועי טרור בירושלים

מקור: Johnston, 2023; Ministry of Foreign Affairs, 2023b

עצמם "דתיים במידה מסוימת" ירד באופן בולט במהלך התקופה. ולבסוף, שיעור המשיבים במזרח ירושלים שהגדירו את עצמם "דתיים" עלה באופן ניכר במהלך התקופה. זאת ועוד, הנתונים מלמדים כי אומנם לא חלו שינויים מהותיים ברמת הדתיות בגדה המערבית באותה תקופה, אולם במזרח ירושלים ייתכן כי אלה שהגדירו את עצמם "דתיים במידה מסוימת" מגדירים את עצמם כיום "דתיים מאוד".

הנתונים מסקר PCPSR מבליטים עוד יותר את התוצאות העולות מהברומטר הערבי. בפרט, גם בשנת 2010 וגם בשנת 2022 נשאלו המשיבים לסקר PCPSR: "מה אתם הכי אוהבים בחיים במזרח ירושלים?" בשתי

הגדול בניגוד לאינטרסים הפלסטיניים במקום. התנאים הסוציאלי-אקונומיים גרועים, אי-האמון של התושבים בממשלה גבר, גברה האדישות הפוליטית והקצינה הדתיות. כמו כן חלה עלייה בפיגועי טרור נגד ישראלים בעיר. הקשרים שהדגמתי במאמר זה אומנם אינם סיבתיים, אולם הם ממחישים מגמות רחבות יותר שנראה כי הן תומכות בטענות הפלסטינים שהובאו בתחילת מאמר זה.

המדיניות הישראלית במזרח ירושלים ב־20–30 השנים האחרונות פעלה בחלקה הגדול בניגוד לאינטרסים הפלסטיניים במקום.

עם זאת המצב במזרח ירושלים אינו גרוע לחלוטין. בשל כך, הנתונים המוצגים במאמר זה מזמינים שני קווי מדיניות ספציפיים שישראל יכולה ליישם במזרח ירושלים כדי להשיג את המטרה הכפולה של שיפור התנאים הסוציאלי-אקונומיים עבור הפלסטינים שם, ובעקבות זאת אולי גם הפחתת פיגועי טרור נגד ישראלים בעיר.

המלצת המדיניות הראשונה היא שישראל תרחיב ותאריך את תוכנית 3790. אי-הרחבת התוכנית תהיה טעות מדיניות חמורה מבחינת ישראל, וזאת מארבע סיבות עיקריות: ראשית, אם ישראל אכן רואה את ירושלים המאוחדת כבירת המדינה ומעוניינת לשמור על ריבונותה בעיר, עליה לקחת אחריות על כל אוכלוסיית העיר. אפילו אנשים מהאגף הימני בממשלת ישראל החלו להכיר בהגיון שיש בכך, ובכיר בממשלת נתניהו אמר כי "אם ישראל רצינית לגבי ירושלים, עליה לתת לאנשים זכויות מלאות ושוות, וזה אומר להקצות משאבים בכל הרמות, ולא רק לעשות מאמצים קוסמטיים כדי לייפות את העיר, אלא [להכיר] בכך שנדרשת שם פעולה מעמיקה יותר" (Hasson, 2021). שנית, ובהמשך לנאמר, תוכנית 3790 שיפרה הן את התנאים הסוציאלי-אקונומיים במזרח ירושלים והן את עמדות התושבים לגבי השירותים העירוניים שהם מקבלים. הדבר ניכר בבירור, הן מהשיפורים המוחשיים והן מנתוני דעת הקהל של סקר PCPSR, שהראו כי ביחס לשנת 2010 הפלסטינים במזרח ירושלים הפגינו שביעות רצון רבה יותר מ־21 שירותים עירוניים, בהשוואה לירידה בשביעות הרצון מחמישה בלבד.

שלישית, בתחום החינוך וההשכלה, תוכנית 3790 סימנה שינוי מהפכני עבור תושבי מזרח ירושלים. הדבר שהוא אולי החשוב ביותר – היא הרחיבה את המימון כך שיתאפשר לסטודנטים מצטיינים ממזרח ירושלים ללמוד באוניברסיטאות בישראל, כי אחרת רבים מהם לא יוכלו לעשות זאת. כמו כן, התוכנית הקדישה משאבים לשיפור

האסלאמי או התנזים. לעומת זאת, מ־24 בינואר 2008 ואילך, נתוני משרד החוץ אינם מציינים אף ארגון טרור שקיבל אחריות על פיגוע בירושלים (Johnston, 2023; Ministry of Foreign Affairs, 2023b). נתון זה מלמד כי נכון לעכשיו אין ספק שצורת הטרור השכיחה ביותר בירושלים היא פיגועי יחידים ("זאב בודד"), והניתוח של משרד החוץ מאשש זאת.

בתשובה לשאלה שהוצגה לעיל, הנתונים בתרשימים 8 ו־9 מראים כי חלה עלייה בפיגועי טרור בירושלים במהלך 13 השנים האחרונות – אם כי ניתן לזהות תנודות במהלך התקופה. באופן משמעותי, בהשוואה לפיגועי הטרור בירושלים בתחילת־אמצע שנות ה־2000 נראה כי רובם המכריע של הפיגועים שיוצאים לפועל בעיר כיום נעשים על ידי יחידים, ללא קשר פורמלי לארגון כמו חמאס או הג'האד האסלאמי.

סיכום והמלצות

מאמר זה צמח מסדרה של דיונים מעמיקים עם פלסטינים במזרח ירושלים שערך המחבר בסתיו 2022. במהלך אותם דיונים עלתה טענה משותפת על כך שהמדיניות הישראלית במזרח ירושלים גרמה לתת־פיתוח כלכלי ולבידוד פוליטי וחברתי. בעקבות זאת ובחיפוש אחר מטרה כלשהי וייצוג אפקטיבי של הזהות הלאומית פנו פלסטינים במזרח ירושלים לדת, ולאל־אקצא בפרט. הם טענו כי הדתיות המוגברת הזו וכן חוסר כיוון אישי הביאו לכך שיותר פלסטינים במזרח ירושלים מוכנים להפוך למה שנקרא שהידים, ולהקריב את עצמם בפיגועי טרור נגד ישראל. הם טענו גם כי הגורם המקשר העיקרי בין קיצוניות דתית לטרור הוא פעילותה של ישראל באל־אקצא. הם טענו שאל־אקצא מייצג את השריד האחרון של כל צורה של זהות לאומית – כזו שישראל טרם לקחה מהם. בשל כך ובמאמץ להגן על זהות זו, חלק מאותם פלסטינים במזרח ירושלים מוכנים לפנות לאלימות ולטרור.

המטרה שלי במאמר זה הייתה לחקור את הטענות הללו באופן מדויק יותר, באמצעות זיהוי קווי המדיניות הספציפיים שאליהם כנראה התכוונו אותם פלסטינים ממזרח ירושלים, לחקור את התנאים הסוציאלי-אקונומיים בשכונות הפלסטיניות במזרח ירושלים, לבחון את נתוני דעת הקהל כדי להבין כיצד המדיניות והתנאים השפיעו בפועל על תושבי מזרח ירושלים, ולבדוק אם אכן חלה עלייה בטרור הפלסטיני בירושלים. במידה רבה, אף שהנתונים המוצגים במאמר זה אינם מבססים קשר סיבתי, הם מספקים תמיכה לטענותיהם של הפלסטינים במזרח ירושלים. בפרט, המדיניות הישראלית במזרח ירושלים ב־20–30 השנים האחרונות פעלה בחלקה

הוראת העברית במזרח ירושלים. משאבים אלו שימשו לשיפור איכות המורים והשיטות הפדגוגיות, והתוצאה הייתה עלייה בהישגי התלמידים. מבחינת הפיתוח החינוכי התוכנית תרמה גם לשיפור סביבות הלמידה הפיזית, כמו בית הספר 'אלפא' המצויד היטב בבית חניא. הפניית המשאבים לחינוך במזרח ירושלים הביאה להישגים ממשיים. התוצאה שהיא אולי המרשימה ביותר היא שבשנת 2018 היו רשומים באוניברסיטה העברית רק 36 סטודנטים פלסטינים ממזרח ירושלים, אך נכון לשנת 2022 עמד המספר על 710. העלייה במספר הסטודנטים ממזרח ירושלים שלומדים באוניברסיטה העברית לא רק מגבירה את המעורבות שלהם עם ישראלים בסביבה של רכישת השכלה אלא גם את השתלבותם בהמשך, מכיוון שהם נוטים יותר לאחר מכן למצוא בעבודה בשכר גבוה במערב ירושלים או באזורים אחרים בארץ. השילוב של אינטראקציה פורמלית ובלתי פורמלית רבה יותר עם ישראלים עם הסבירות לתשואה כלכלית גבוהה יותר בזכות השכלה טובה יותר עשויים למתן את הרצון לפעול באלימות נגד ישראלים או נגד המערכת שמעניקה את ההזדמנות לקידום כלכלי. אכן (וזו הנקודה הרביעית), הנתונים מספקים לפחות כמה ראיות לכך שזה עשוי להיות המקרה. בפרט, היישום של תוכנית 3790 מקביל לשלוש שנים של ירידה בפיגועי טרור בירושלים (2018–2020). בסיכומי של דבר, ההחלטה לא להרחיב או לא להאריך את תוקפה של תוכנית 3790 לא רק נוגדת את המדיניות המפורשת שמתווה חוק היסוד, הקובע כי "ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל", וכי "הממשלה תשקוד על פיתוחה ושגשוגה של ירושלים ועל רווחת תושביה" (חוק יסוד, 1980). החלטה זו עלולה גם להביא ליותר פיגועי טרור בעיר, בגלל תנאים סוציו-אקונומיים גרועים ופחות הזדמנויות לפרט בתחומי ההשכלה והכלכלה.

המלצת המדיניות השנייה היא שישראל תרחיב

באופן חד-צדדי את מתן האזרחות לכל הפלסטינים במזרח ירושלים. ראשית, גם סקר מזרח ירושלים של PCPSR וגם הסקר של יוני 2022 שהזמין ד"ר פולוק מבהירים שמספר הולך וגדל של פלסטינים תושבי מזרח ירושלים מעוניינים באזרחות ישראלית. שנית, הן סקר PCPSR והן תוצאות מחקר איכותני על ההשפעות הפסיכולוגיות של קבלת (או אי-קבלת) דרכון ישראלי, שנערך לאחרונה ודגם 10 גברים פלסטינים וחמש נשים פלסטיניות תושבי מזרח ירושלים, מראים שלוש סיבות מרכזיות לבקשת הדרכון: ההטבות הכלכליות (תעסוקה); חופש תנועה (בישראל, בגדה ובחו"ל); היכולת לשמור את ירושלים כמרכז החיים שלהם (נגר-עבוד וערן, 2023). אך מתבקש לתת לשלוש הסיבות הללו את הכותרת

"השייכות ויתרונותיה". נקודה שלישית, אזרחות ישראלית תעניק לפלסטינים במזרח ירושלים אפשרות להצביע בבחירות הארציות, ולפחות מידה מסוימת של החלטה בבחירת הקואליציה שמקבלת החלטות לגבי השירותים המוניציפליים שיוקצו להם. כפי שהובהר על ידי סקר PCPSR, הרוב המכריע של הפלסטינים במזרח ירושלים לא יצביעו אבל שוב, החלטה כזו לפחות תעניק להם את הזכות לעשות זאת, ואת היכולת להתנגד לממשלות כמו הנוכחית, שעובדת באופן פעיל נגד האינטרסים שלהם. לבסוף, בשנת 2019 מספר שיא של 1,200 פלסטינים קיבלו אזרחות ישראלית (Times of Israel, 2020). יתרה מכך, השנים 2019 ו-2020 היו שנות שפל במספר פיגועי הטרור בירושלים בתקופה שבין 2010 ל-2023. למען הסר ספק, איני מבקש לטעון כאן לסיבתיות, שכן גורמים אחרים כמו יישום תוכנית 3790 כנראה תרמו לכך, אולם סביר להניח שיש מתאם ביניהם.

אני מודע לכך שהמלצת מדיניות זו שנויה עד מאוד במחלוקת (Baskin, 2021). יהודים בירושלים מהקצה הימני של הקשת הפוליטית יתנגדו נחרצות להמלצה כזו, משלוש סיבות עיקריות. ראשית, החשש שלהם שזרם של 361,700 פלסטינים שיצאו ממזרח ירושלים יחלישו את האופי היהודי של המדינה; שנית, הם חוששים משיעור הילודה הגבוה בקרב הפלסטינים; ולבסוף הם חוששים שיותר פלסטינים בישראל יביאו ליותר פיגועי טרור. שני החששות הראשונים אינם מבוססים, וזאת משלושה טעמים: ראשית, גם אם כל 361,700 הפלסטינים במזרח ירושלים יקבלו אזרחות ישראלית, שיעור הערבים אזרחי ישראל יגדל בערך מ-17.20 ל-20.27 אחוזים (Haj-Yahya et al., 2022; Yaniv et al., 2022) – כלומר עלייה של 3.07 נקודות אחוז בקירוב. אומנם מדובר בגידול לא-מבוטל, אבל לא כזה שיסנה את אופייה היהודי של המדינה. שנית, עלייה בשיעור כזה מתבססת על ההנחה שכל אחד ואחת מהפלסטינים תושבי מזרח ירושלים יקבלו אזרחות ישראלית אם היא תוצע להם, וזה אינו המצב, בעיקר מכיוון שבתרבות הפלסטינית שורר טאבו חברתי לגבי קבלת אזרחות ישראלית (למרות שהטאבו הזה נשחק בשנים האחרונות). אף שאין נתונים מהימנים באשר לשאלה כמה פלסטינים ממזרח ירושלים יסכימו לאזרחות ישראלית אם תוצע להם, אפשר להסיק שלא יהיה מדובר בכולם, על סמך הנתון שבשנים 2018–2022 הוגשו בממוצע רק 1,400 בקשות לאזרחות ישראלית מצד פלסטינים ממזרח ירושלים (Hasson, 2022). הסיבה השלישית היא שאומנם נכון ששיעור הילודה הערבי בדרך כלל גבוה משיעור הילודה היהודי בישראל (Haj-Yahya et al., 2022), אולם שיעורי הילודה הללו מתכנסים בשנים האחרונות, ושיעור הפרייה בקרב

הקיצוניים יותר בחברה הישראלית. אבל אם הממשלה לא תעשה כן, התוצאה צפויה להיות ירושלים מחולקת ומאוימת יותר.

דרכ לייף הוא חוקר ומלגאי ניובאואר במכון למחקרי ביטחון לאומי ודוקטורנט במדע המדינה ובמנהל עסקים באוניברסיטת משיגן. הוא מתמקד במזרח ירושלים ובהשפעת הדת והאתניות על קבוצות. derek@inss.org.il

מקורות

חוקי יסוד: ירושלים בירת ישראל (1980). אתר הכנסת. <https://tinyurl.com/s82uh35s>

מינהל החינוך (2022, 26 ביולי). בקשה עפ"י חוק חופש המידע – נתוני חינוך בירושלים המזרחית. פנייה מספר 8529. <https://tinyurl.com/ycyxdzsh>

נגאר-עבוד, מ' וערן, א' (2023). בין זהויות במזרח ירושלים: תפיסות פלסטיניות לגבי תושבות קבע וקבלת אזרחות ישראלית. פוליטיקה, 33. <https://tinyurl.com/ykuj99tj>

Abu Alhlaweh, Z. (2018, August). *The state of education in East Jerusalem: Budgetary discrimination and national identity*. Ir Amim. <https://tinyurl.com/tzbp65rf>

Abu-Lughod, J. L. (1973). *The demographic transformation of Palestine*. Association of Arab-American University Graduates, May 1973.

Aderet, O. (2019, December 31). For the first time in Israel's history, Jewish fertility rate surpasses that of Arabs. *Haaretz*. <https://tinyurl.com/5m8rvkjp>

Alayan, S. (2019). *Education in East Jerusalem: Occupation, political power, and struggle*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351139564>

Al-Haj, M. (2002). Multiculturalism in deeply divided societies: The Israeli case. *International Journal of Intercultural Relations*, 26(2), 169-183. <https://tinyurl.com/5en5zxwa>

Alian, N. (2016). *Education in Jerusalem 2016*. Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs (PASSIA). <https://tinyurl.com/yyeju6v8>

Arab Barometer. (n.d.). <https://www.arabbarometer.org/about/>

Arab Barometer. (2009-2022). *Arab Barometer surveys from Wave II-Wave VII*. <https://tinyurl.com/23b6k9s8>

Asmar, A. (2018). *The Arab neighborhoods in East Jerusalem: Kufr Aqab*. Jerusalem Institute for Policy Research. <https://tinyurl.com/3abfn56w>

Baskin, G. (2021, March 17). Israel should give east Jerusalem Palestinians Israeli passports—opinion. *Jerusalem Post*. <https://tinyurl.com/vajcshvz>

Benvenisti, M. (1976). *Jerusalem: The torn city*. University of Minnesota Press.

Cidor, P. (2022, March 24). Meet East Jerusalem's Arabs going west for education. *Jerusalem Post*. <https://tinyurl.com/2dbruex2>

Cohen, H. (2011). *The rise and fall of Arab Jerusalem: Palestinian politics and the city since 1967* (1st ed.). Routledge.

היהודים אף עלה על הפריון בקרב הערבים בשנת 2018 (Aderet, 2019). בכל מקרה, עלייה של פחות משלוש נקודות אחוז באוכלוסיית הערבים בישראל לא תשפיע בצורה משמעותית על מגמות אלו.

לגבי החשש האחרון שיותר פלסטינים בישראל יגרמו ליותר פיגועי טרור – חשש זה אינו מבוסס בצורה אמפירית ועומד בסתירה למטרה העיקרית של המלצה זו. שתי טענות יסוד במאמר הן שהפלסטינים במזרח ירושלים חשים ייאוש כלכלי והיעדר זהות מוצקה. לדברי הפלסטינים במזרח ירושלים שעימם שוחחתי, הייאוש הכלכלי והיעדר הזהות תורמים להתחזקות הדתיות במזרח ירושלים, ובעקבות זאת לעוד פיגועי טרור. שוב, ההיגיון שלהם לגבי הקשר בין העצמת הדתיות ומחויבות רבה יותר לאל-אקצא לבין הטרור נבע מטענתם שדתיות זו ואל-אקצא מייצגים את הקצוות האחרונים שנותרו בזהותם של פלסטינים רבים ממזרח ירושלים. שלילתם של כל כך הרבה מרכיבים אחרים של זהות אישית ולאומית, בין שהם כלכליים, אקדמיים או מקצועיים, כאשר מוטל איום על עמוד התווך שנותן – של הזהות – דוחפת חלק מהפלסטינים במזרח ירושלים להגיב באלימות. יתרה מכך, פלסטינים במזרח ירושלים טענו במפורש שכאשר הם מבקשים אזרחות ישראלית, הם עושים זאת מסיבות כלכליות וכדי להבטיח שיוכלו להישאר בירושלים – ואלה למעשה שני מרכיבים בזהותם המשוקמת, כלומר זהות מקצועית המאפשרת להם עצמאות כלכלית, וזהות תלוית מקום (locational identity) שמעניקה להם הזדמנות להגדיר בבירור מהו בית. לאור כל זאת, בעצם הצעת האזרחות לפלסטינים במזרח ירושלים ובהתמודדות התאורטית עם שתי סוגיות הליבה בשרשרת זו (ייאוש כלכלי והיעדר זהות), התקווה היא שניתן יהיה לנתק את הקשרים שנוצרים בשל כך לפיגועי טרור.

יישום שתי המלצות המדיניות עודנו ניצב בפני אתגרים, בפרט כאשר הממשלה הנוכחית בשלטון. עם זאת, הנתונים האיכותניים והכמותיים המוצגים במאמר זה מספרים על השלכות אפשריות של אי-יישום: יותר קיצוניות דתית ויותר טרור פלסטיני בירושלים. בנוגע להמלצה הראשונה יש לנו כבר הוכחות מוחשיות לכך שהיא לא רק תשפר את איכות החיים של פלסטינים ממזרח ירושלים. יש גם ראיות המרמזות על כך שיפחתו פיגועי הטרור בעיר. בסופו של דבר, שתי המלצות המדיניות הללו יתרמו למטרתה של ישראל לשמר את ירושלים כבירתה המאוחדת ולצמצם את הטרור בעיר. השאלה המרכזית היא אם יש לישראל יש מנהיגות אמיצה דיה שתמשיך באסטרטגיה קוהרנטית זו, מול מה שללא ספק תהיה תגובה פוליטית חריפה מצד הגורמים

- Dagoni, N. (2022). *Three years since the implementation of Government Decision 3790 for socio-economic investment in East Jerusalem*. Ir Amim. <https://tinyurl.com/3u64kez9>
- Dumper, M. (1997). *The politics of Jerusalem since 1967*. Columbia University Press.
- Dumper, M. (2014). *Jerusalem unbound: Geography, history, and the future of the Holy City* (Illustrated edition). Columbia University Press.
- European Union. (2023, May 15). *2022 report on Israeli settlements in the occupied West Bank, including East Jerusalem*. <https://tinyurl.com/ynux9zbz>
- Habib, I. (2005). *A wall in its midst: The separation barrier and its impact on the right to health and on Palestinian hospitals in East Jerusalem*. Physicians for Human Rights—Israel.
- Haj-Yahya, N. H., Khalaily, M., Rudnitzky, A., & Fargeon, B. (2022, March 17). *Statistical report on Arab society in Israel: 2021*. Israel Democracy Institute. <https://en.idi.org.il/articles/38540>
- Hasson, N. (2019, November 1). Palestinians are attending Hebrew U in record numbers, changing the face of Jerusalem. *Haaretz*. <https://tinyurl.com/2wcde9h2>
- Hasson, N. (2021, September 9). The unexpected reason Israel is improving conditions for Jerusalem Palestinians. *Haaretz*. <https://tinyurl.com/44c5xpz>
- Hasson, N. (2022, May 29). Just 5 percent of E. Jerusalem Palestinians have received Israeli citizenship since 1967. *Haaretz*. <https://tinyurl.com/hmsxr5m9>
- Hasson, N., & Freidson, Y. (2023, May 22). Smotrich halts development plan for Jerusalem's Palestinian neighborhoods while hiking budgets for settler groups. *Haaretz*. <https://tinyurl.com/3fwf8d6j>
- Ir Amim. (2014). *Jerusalem Municipality budget analysis for 2013: Share of investment in East Jerusalem*. <https://tinyurl.com/295pjucz>
- Ir Amim. (2017). *Greater Jerusalem 2017*. <https://tinyurl.com/3nz45d2h>
- Ir Amim. (2022). *State of education in East Jerusalem 2021–2022*. <https://tinyurl.com/3w4bzpj5>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (1982–present). *Jerusalem Database*. <https://tinyurl.com/my34pac8>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2014). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/mr2mmy8p>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2015). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/nhk4k7vx>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2016). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/fp3sry7w>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2017). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/28jdt4s8>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2018). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/2rfbue6z>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2019a). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/4kfntdy6>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2019b). *Mapping East Jerusalem neighborhoods*. <https://tinyurl.com/4889cntx>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2020). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/29txhd3f>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2021). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/2zvxm99u>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2022). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/2vz8zdpv>
- Jerusalem Institute for Policy Research. (2023). *Jerusalem statistical yearbook*. <https://tinyurl.com/y6fb4xjp>
- Jerusalem Story. (2022, October 22). *Three Israeli settlement rings in and around East Jerusalem: Supplanting Palestinian Jerusalem*. <https://tinyurl.com/2p9r7eh6>
- Johnston, W. R. (2023, January 29). *Summary of terrorist attacks in Israel*. <https://tinyurl.com/23uaw7tm>
- Jubran, J., & Barghouthi, M. (2005). *Health & segregation 2: The impact of the Israeli separation wall on access to health care services*. Health, Development, Information and Policy Institute.
- Kark, R., & Oren-Nordheim, M. (2001). *Jerusalem and its environs: Quarters, neighborhoods, villages, 1800–1948*. Wayne State University Press.
- Khader, S. (2021, October 26). Some in East Jerusalem regret neglecting Hebrew, “language of the occupier”. *Haaretz*. <https://tinyurl.com/mtrzb2w2>
- Klein, M. (2001). *Jerusalem: The contested city*. NYU Press.
- Koren, D. (2019, January 17). *Arab neighborhoods beyond the security fence in Jerusalem*. Jerusalem Institute for Strategy and Security. <https://tinyurl.com/38hjky3n>
- Lee, J. (2023, March 7). *37.9 million Americans are living in poverty, according to the U.S. Census. But the problem could be far worse*. CNBC. <https://tinyurl.com/57v9xjud>
- Leichman, A. (2012, September 11, updated). *Jerusalem invests millions in Arab schools*. Israel21c. <https://tinyurl.com/4skswbzz>
- Library of Congress. (2006). *Greater Jerusalem, May 2006*. <http://hdl.loc.gov/loc.gmd/g7504j.ct001915>
- Lustick, I. (1993). *Unsettled states, disputed lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza*. Cornell University Press.
- Ministry of Foreign Affairs. (2023a, May 18). *Wave of terror 2015–2023*. <https://tinyurl.com/2jran9kh>
- Ministry of Foreign Affairs. (2023b, May 30). *Victims of Palestinian violence and terrorism since September 2000*. <https://tinyurl.com/yt9z9wwc>
- Nuseibeh, R. A. (2015). *Political conflict and exclusion in Jerusalem: The provision of education and social services* (1st ed.). Routledge.
- Palestinian Center for Policy and Survey Research (PCPSR). (2022, November). *Special East Jerusalem Poll*. <https://tinyurl.com/yevb96sw>
- Peace Now. (n.d.). *Jerusalem*. <https://tinyurl.com/5dbbtavp>
- Peace Now. (2019). *Jerusalem municipal data reveals stark Israeli-Palestinian discrepancy in construction permits in Jerusalem*. <https://tinyurl.com/mr3z5hca>
- Pollock, D. (2022, July 8). *New poll reveals moderate trend among East Jerusalem Palestinians*. Fikra Forum. <https://tinyurl.com/mp85k6f9>
- Romann, M., & Weingrod, A. (2014). *Living together separately: Arabs and Jews in contemporary Jerusalem*. Princeton University Press.
- Said, E. W. (2001). *The end of the peace process: Oslo and after*. Vintage.

- 3 זיהיתי 13 שכונות כאלה; עם זאת, אני מכיר בכך שיש מחלוקת מסוימת לגבי המספר המדויק. כך למשל, ארגון שלום עכשיו מזהה 14 שכונות יהודיות במזרח ירושלים (Peace Now, n.d.), אך אחרים תיעדו בין 8 ל-15 (Jerusalem Story, 2022).
- 4 ההתרחבויות בירושלים רבות של אזור E1 והר גילה מערב לא נכללו בנתונים אלה.
- 5 התחדשות עירונית פירושה הריסת המבנים הקיימים ובניית מבנים חדשים במקומם, עם יחידות דיור רבות ותר.
- 6 כ-47,200 במהלך התקופה שבין 2003 ל-2009 (Jerusalem Institute, 2011).
- 7 "השנתון הוא ריכוז נתונים על ירושלים ממגוון מקורות, בראש ובראשונה מהלמ"ס ומעיריית ירושלים" (The Jerusalem Institute, 1982).
- 8 להגדרות הספציפיות ראו "מבוא" בסעיף "תעסוקה" בתוך Jerusalem Institute, 2022.
- 9 נתונים על תעסוקה בהיי-טק החלו להתפרסם רק ב-2017.
- 10 ניסוח השאלה ב"נספח 3: לוח ממצאים", המשווה את הממצאים מסקרי 2010 ו-2022 הוא כדלקמן: "ומה עם ראש עיריית ירושלים ניר ברקת? מהם לדעתך היעדים שלו עבור מזרח ירושלים לשנים הקרובות?" (PCPSR, 2022). יש להניח ש-PCPSR פשוט טעה בכך שלא שינה את ניסוח השאלה בנספח ולא בסקרים עצמם, מכיוון שנכון לדצמבר 2018 ניר ברקת כבר לא היה ראש עיריית ירושלים, ובגוף הדוח על הסקר PCPSR מתייחס ל"יעדי העירייה" ולא לראש העיר ברקת עצמו.
- 11 כגון: איכות המורים בבית הספר של ילדיכם (41.8 אחוזים); האינטראקציות האישיות שלכם עם גורמים בעיריית ירושלים (35.6 אחוזים). לרשימה מלאה, ראו PCPSR, 2022 – נספח 3: 8:35 – 8:1
- Times of Israel. (2020, January 13). Unprecedented 1,200 East Jerusalem Palestinians got Israeli citizenship in 2019. <https://tinyurl.com/3hsedu74>
- Wasserstein, B. (2008). *Divided Jerusalem: The struggle for the Holy City* (3rd ed.). Yale University Press.
- World Bank (2023a). *Poverty rate by country 2023*. <https://tinyurl.com/2ef3tpts>
- World Bank (2023b). *Urban population growth (annual %)*. <https://tinyurl.com/mu5c66ry>
- Yaniv, O., Haddad, N., & Assaf-Shapira, Y. (2022). *Jerusalem: Facts and trends 2022*. Jerusalem Institute for Policy Research. <https://tinyurl.com/ye27j58e>

הערות

- 1 טענה זו עלתה ממחקר שערך כותב מאמר זה בסתיו 2022. המחקר ערך חמישה ראיונות עומק ו-25 סקרים, והשתתף בכנס של יומיים במלון לגסי במזרח ירושלים בין ה-1 ל-2 בנובמבר 2022, שכתרתו הייתה "נכסי הוואקף בירושלים – הגנה, שימור והשקעה". שניים מהמראיינים היו גם חלק מ-25 האנשים שהשתתפו בסקר. הראיונות והסקרים נערכו בעיקר עם בעלי עסקים קטנים במזרח ירושלים, אך כללו גם אישים מהמגזר השלישי במזרח ירושלים, וביניהם מנכ"ל האגודה האקדמית הפלסטינית לחקר עניינים בינלאומיים (PASSIA).
- 2 הקשר בין ארבעה קווי מדיניות אלו לתחושות בקרב הפלסטינים ממזרח ירושלים הוא המסקנה שלי ממקורות אלה. קשר זה אינו בא לידי ביטוי מפורש במקורות אלה.

תמרון כלכלי: איך מדינות עוקפות סנקציות כלכליות

תומר פדלון

המכון למחקרי ביטחון לאומי
ואוניברסיטת תל אביב

יוליה ארפורט

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב,
והאוניברסיטה העברית ירושלים

בשנים האחרונות חלה עלייה ניכרת במספר הסנקציות הכלכליות המוטלות על מדינות, על חברות מסחריות, על גופים פיננסיים ועל אישים (Yotov et al., 2021). מגמה זו אינה עולה בקנה אחד עם אחוזי ההצלחה של אותן סנקציות, כאשר לפי המחקרים סיכויי ההצלחה אינם גבוהים (Yotov et al., 2020). הסיבות לאחוזי ההצלחה הנמוכים של הסנקציות רבות ומגוונות, והן תלויות במקרים הספציפיים ובחשיבות האינטרסים של השחקנים המעורבים. ואולם ניכר כי דפוסי פעולה מסוימים חוזרים על עצמם בכל אחת מהמדינות שהוטלו עליהן סנקציות. אלה כוללים התמודדות באמצעות התאמת הכלכלה המקומית לסנקציות, התנגדות במערכת הבינלאומית וצעדים מעשיים לעקיפת הסנקציות. מאמר זה סוקר את דפוסי הפעולה המשמשים בהתמודדות עם סנקציות, אך מתמקד בעיקר בעקיפתן. המאמר מציג את הכלים השונים המסייעים למדינות לעקוף סנקציות מקיפות, וממחיש זאת באמצעות מקרי המבחן של קוריאה הצפונית, רוסיה ואיראן. הבנת תופעה זו חיונית לאופן שבו השחקנים השונים תופסים סנקציות ולאופן שבו המדינות שמטילות סנקציות מיישמות ואוכפות אותן.

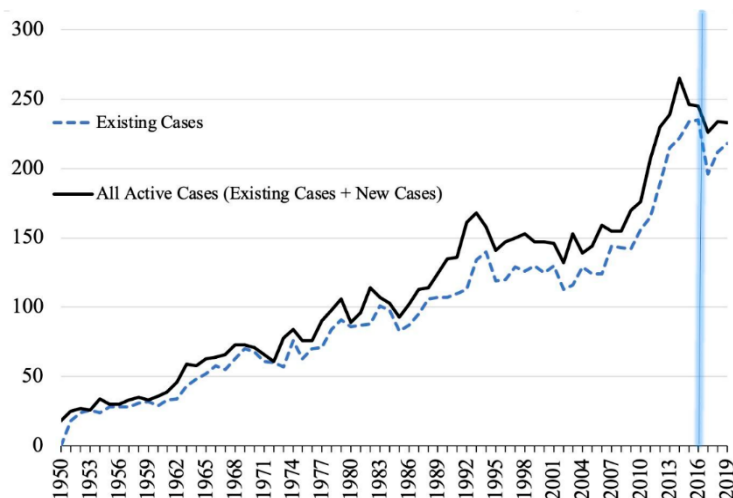
מילות מפתח: סנקציות כלכליות, עקיפת סנקציות, מלחמת רוסיה-אוקראינה, סנקציות פיננסיות, סנקציות מסחריות, קוריאה הצפונית, רוסיה, איראן, סין.

מבוא

חוסר רצון להשתמש בכלים צבאיים להשגת מטרות מדיניות ולשלם מחירים כבדים על כך (Jones, 2015). למרות זאת יש לסנקציות חסרונות לא־מעטים. הטלת סנקציות יכולה להוות עול כלכלי גם עבור המדינה שמטילה אותן, ולא רק עבור המדינה שעליה מוטלות הסנקציות (מדינת המטרה) (Elliott, 1997). סנקציות רחבות היקף (comprehensive) יכולות לפגוע באוכלוסיות חלשות וחסרות השפעה במדינת המטרה ואף לגרום למשבר הומניטרי במדינה זו, כפי שבא לידי ביטוי בעיראק תחת הנהגתו של סדאם חוסיין, בעקבות שנים רבות של משטר סנקציות (Halliday, 1999). ואולם אחד החסרונות הבולטים ביותר של סנקציות הוא רמת היעילות שלהן, כאשר על פי הנתון המקובל סנקציות משיגות את מטרותן רק בכשליש מהמקרים (Hufbauer et al., 2009). כלומר ברוב המקרים סנקציות נכשלות בהשגת היעדים שלשמן הן הוטלו, כאשר מדינות המטרה

סנקציות כלכליות אינן כלי חדש בארגז הכלים של מדינות. למעשה אזכורן מופיע כבר במאה הרביעית לפני הספירה, בסנקציות שהטילה אתונה על העיר־מדינה מגארה, בעלת הברית של ספרטה במלחמה הפלופונסית. בסיום מלחמת העולם הראשונה הדגיש חבר הלאומים את חשיבות הסנקציות כאמצעי בלתי אלים לפתרון עימותים בין מדינות (Hufbauer et al., 1985). עם זאת, השימוש בכלי זה לא היה שכיח והוא התרחב מאוד רק בעשורים אחרונים. מאז שנות ה־90 מדינות רבות, בין באופן עצמאי או במסגרת ארגונים בינלאומיים, נטו לעשות שימוש נרחב בכלי זה. הסיבות לפופולריות הגוברת של סנקציות כוללות שינויים גיאופוליטיים בעקבות סיום המלחמה הקרה, עליית חשיבותם של נושאים כמו זכויות אדם ותהליכי דמוקרטיזציה בעיני הקהילה הבינלאומית, יחד עם

מגמת עלייה בהטלת סנקציות בשנים 1950-2019

מקור: Yotov, et al., 2021

התמודדות של מדינות עימן, שלא כולן כלכליות, הן במערכת הבינלאומית והן במערכת הפנימית. בחלק השני מובא ניתוח מקרי מבחן של שלוש מדינות ומפורטות השיטות של כל אחת מהן לעקיפת הסנקציות: קוריאה הצפונית, הנאבקה מזה שנים רבות נגד קמפיין סנקציות בעקבות פיתוח נשק גרעיני; רוסיה שמנסה לעקוף את הסנקציות בדרכים שונות בעקבות הפלישה לאוקראינה בפברואר 2022, וכיצד היא התכוננה לקמפיין הסנקציות הזה מאז סיפוח חצי האי קרים ב-2014, ובמהלך שמונה שנים ניסתה לפתח מנגנונים שיעזרו לעקוף את הסנקציות; איראן – מדינה שבמשך יותר מארבעה עשורים לומדת להסתגל למשטרי סנקציות שונים ומפתחת שיטות לעקוף אותן. החלק השלישי הוא סיכום ומשמעויות.

יכולתן של מדינות המטרה להתמודד עם הסנקציות המוטלות עליהן ולצמצם את הפגיעה הכלכלית היא אחת הסיבות הבולטות המובילות לכישלון של סנקציות.

שימוש בסנקציות

סנקציה היא אופציית ביניים ברצף שבין דיפלומטיה המשתמשת בשכנוע לבין פעולה צבאית שקובעת עובדות תוך שימוש בכוח פיזי, ובבסיסה עומד שימוש בכפייה כלכלית למען מטרות פוליטיות. ישנן מספר מטרות להטלת סנקציות. המטרה הראשונה היא כמובן הרצון להשפיע על המדיניות של המדינה שעליה מוטלות הסנקציות, לאותת לה שהתנהגותה אינה מקובלת על מטיל הסנקציה ולהגביל את אפשרותה להמשיך

מצליחות להתקיים תחת ההגבלות שסנקציות אלה יצרו. עם זאת חשוב לציין שיש חילוקי דעות בנוגע להגדרת יעילותן של סנקציות ולדרך למדידת יעילותן זו. בעוד שרוב החוקרים מגדירים יעילות של סנקציה כיכולתה להביא לשינוי חלקי או מלא במדיניות של מדינת המטרה, יש כאלה הרואים את הצלחתה בעצם יכולתה לגרום נזק כלכלי מהותי למדינת המטרה (Baldwin & Pape, 1998; Jones et al., 2020).

יכולתן של מדינות המטרה להתמודד עם הסנקציות המוטלות עליהן ולצמצם את הפגיעה הכלכלית היא אחת הסיבות הבולטות המובילות לכישלון של סנקציות. התמודדות נכונה מצליחה להפחית את הלחץ להיכנע לדרישות של המדינות המטילות אותן. יש דרכים שונות להתגבר על העול של הסנקציות, והשיטות להתמודדות איתן תלויות גם בסוגי הסנקציות המוטלות, כאשר המדינה אינה הגורם היחידי בהתמודדות זו. סנקציות פרסונליות, המוטלות על האליטה הפוליטית או הכלכלית של מדינת המטרה, מביאות את אותן אליטות לנזק צעדים שונים על מנת לשמור על הון. כמו כן ישנם שחקנים פרטיים במדינת המטרה שמנסים לצמצם נזקים של הסנקציות ואף להרוויח מהן, בין היתר תוך שימוש בשיטות מסחר אפורות. ואולם למדינה יש עדיין תפקיד מרכזי בהתמודדות עם סנקציות כלכליות. לכן מאמר זה מתמקד בהתמודדות עם סנקציות ברמה המדינית ומטיל זרקור על עקיפת סנקציות, שהיא אחת הדרכים החשובות בהתמודדות זו, תוך מיפוי השיטות שבהן מדינות משתמשות על מנת לעקוף סנקציות כלכליות. במאמר שלושה חלקים: החלק הראשון עוסק בשימוש בסנקציות על ידי מדינות וגורמים בינלאומיים ובדרכי

מדינה אחרת יכולה לנקוט צעדי נגד. באשר למדינות שלא נפגעו בצורה ישירה, הביסוס המשפטי להטלת סנקציות ברור פחות (Asada, 2020). מאז מלחמת העולם השנייה ארצות הברית היא המדינה שהטילה הכי הרבה סנקציות חד-צדדיות (Barnes, 2016).

סנקציות רב-צדדיות מוטלות על ידי ארגונים שונים, אולם המקרה המובהק הוא הסנקציות המוטלות על ידי האו"ם. בארגון זה מועצת הביטחון אמונה על הטלת סנקציות, בעוד שהעצרת הכללית יכולה להמליץ למועצת הביטחון להטיל אותן. סנקציות מוטלות על בסיס פרק 7 באמנת האו"ם, המתייחס לפעולות בנוגע לאיומים על השלום, להפרות של השלום ולמעשי תוקפנות. על פי פרק זה סנקציות מהוות צעד פוליטי כנגד הפרת השלום העולמי, ומטרתן לחזק את החלטות מועצת הביטחון שנועדו להשיב את השלום תוך שינוי התנהגותה של מדינת המטרה, אשר בצעדיה מאיימת על שלום זה. סעיף 41 של אמנת האו"ם מאפשר להטיל סנקציות כלכליות מסוגים שונים. מועצת הביטחון יכולה גם להטיל סנקציות על בסיס פרק 14, סעיף 94 פסקה 2, שלפיו בית הדין הבינלאומי (ICJ) יכול לאפשר למועצת הביטחון לנקוט צעדים המאפשרים את אכיפת החלטותיו. אופן קבלת ההחלטות במועצת הביטחון, אשר מקנה זכות וטו לחמש החברות הקבועות בה, מונע הלכה למעשה הטלת סנקציות עליהן ועל בעלות בריתן הקרובות (Achilleas, 2020). נוסף על סנקציות רב-צדדיות של האו"ם, מאז סוף שנות ה-90 הרחיב האיחוד האירופי בצורה ניכרת את השימוש בסנקציות, והטיל עשרות סנקציות מסוג זה על מדינות שונות (Giumelli et al., 2021).

היקף הסנקציות נקבע על ידי הסיווגים השונים: סנקציות ראשוניות (primary) מגבילות אינטראקציה כלכלית בין אזרחים וחברות של המדינה שמטילה את הסנקציה לבין מדינת מטרה; סנקציות משניות (secondary) מוטלות על פעילות אזרחים וחברות במדינות צד ג', אשר מבצעים פעילות עסקית עם מדינת המטרה (Sossai, 2020); סנקציות חכמות (smart/targeted), אשר בניגוד לסנקציות רחבות (comprehensive) מוטלות על אנשים ספציפיים – לרוב אלו מקבלי ההחלטות והאליטה הפוליטית או הכלכלית במדינת המטרה, באמצעות הקפאת נכסים והגבלות תנועה – ועל סחר במוצרים ספציפיים כגון אמברגו נשק. השלכות חמורות על האוכלוסייה האזרחית שנבעו מסנקציות שהוטלו בשנות ה-90, ובייחוד בעיות הומניטריות קשות שנגרמו עקב סנקציות שהוטלו על עיראק, הביאו לשינוי אופיין של הסנקציות המוטלות, ובשנים האחרונות יש העדפה לשימוש בסנקציות חכמות (Happold, 2016).

במדיניות הבלתי רצויה. היעדים של השחקן המטיל סנקציות יכולים להיות מגוונים למדי – מדחיפה של מדינת המטרה להיכנס למשא ומתן, דרך מיתון מסוים של המדיניות ועד להפסקתה המוחלטת. הסיבות שבגינן מוטלות על מדינות סנקציות מגוונות אף הן.

לעיתים מוטלות סנקציות על שחקנים בתגובה על פעולות אלימות ומלחמתיות, ולעיתים בשל סיבות פנימיות, כפי שבא לידי ביטוי במקרה הפרדיגמטי של דרום אפריקה. במקרה זה הסנקציות הוטלו כדי לשנות מדיניות פנים גזענית (משטר האפרטהייד), ולא מדיניות תוקפנית כלפי חוץ במערכת הבינלאומית. ואולם מעבר להשפעה על מדינת המטרה ישנן מטרות נוספות. אחת מהן היא הרגעת הקהל מבית, אשר דורש צעדים כנגד התנהגותה של מדינת המטרה. במקרה זה, סנקציות שיכולות להיות כלי קל לשימוש באופן יחסי נועדו להראות לציבור שהמדינה עשתה את הצעדים המצופים ממנה. מטרה נוספת היא להראות לקהל הבינלאומי שהמדינה נוקטת צעדים בתגובה למדיניות בלתי רצויה של מדינת המטרה, וכן כדי להרתיע מדינות נוספות מביצוע צעדים בלתי רצויים. המטרה השלישית רלוונטית יותר למדינות חזקות ודומיננטיות במערכת הבינלאומית. סנקציה יכולה להיות מוטלת על בסיס אחת מסיבות אלה או יותר, ובמובן זה הן אינן מבטלות זו את זו. חשוב גם להבין שבחלק מהמקרים סנקציות משמשות צעד סימבולי או ענישתי בלבד, כאשר קיימת הבנה שסנקציות לא יעצרו את המדינה או לא ישנו את התנהגותה, אולם כן חשוב לאותת למדינה שמעשיה אינם מקובלים (Barber, 1979; Daoudi & Dajani, 1983; Galtung, 1967; Jones, 2018; Jones et al., 2020).

הסנקציות נחלקות למספר סוגים, והן שונות זו מזו בזהות מטיל הסנקציה ובהיקפה. סנקציות יכולות להיות מוטלות על ידי מדינות באופן חד-צדדי (unilateral) או על ידי ארגונים באופן רב-צדדי (multilateral). סנקציות חד-צדדיות מוטלות על ידי מדינה אחת או מספר מדינות בנפרד זו מזו, בעוד שסנקציות רב-צדדיות מוטלות על ידי ארגון בינלאומי או אזורי. כך למשל, סנקציה המוטלת רק על ידי ארצות הברית והיא חד-צדדית בלבד, מחייבת רק את האזרחים והחברות של ארצות הברית, ואילו סנקציות המוטלות על ידי מועצת הביטחון של האו"ם הן רב-צדדיות, ומתוקף סעיפים 25 ו-103 של אמנת האו"ם מחייבות את כל המדינות במערכת הבינלאומית (Happold, 2016).

סנקציות חד-צדדיות מוטלות על ידי מדינות על בסיס הכללים של אמצעי נגד (countermeasures) במשפט הבינלאומי, המצוינים בסעיפים על אחריות המדינה (ASR),¹ שלפיהם מדינה הנפגעת מפעולה של

בזירה הבינלאומית; ד. צעדים לעקיפת הסנקציות, שעומדים במרכז מאמר זה.

צעדים להתאמת הכלכלה להשפעת הסנקציות

כחלק מהתאמת הכלכלה להשפעת הסנקציות מדינות מעודדות פיתוח תחליפי יבוא, תוך קידום ייצור מקומי של מוצרים תעשייתיים וחקלאיים שיחליפו את המוצרים שהיבוא שלהם מוגבל או אסור בשל הסנקציות. הרעיון המנחה הוא צמצום התלות במדינות מסוימות לצורכי יבוא והגדלה משמעותית של יכולת הייצור כדי ליצור יכולת הסתמכות עצמית. כחלק ממדיניות זו מדינה יכולה להציע תמריצים שונים כגון סיוע כספי ועידוד מחקר ופיתוח כדי להרחיב את התעשייה המקומית. נוסף על כך, ממשל יכול להפעיל מדיניות אגירה של מוצרים וחומרי גלם חיוניים ולהקצות אותם לתעשייה בפקוח מדינתי, על מנת לצמצם ככל האפשר מחסור במוצרים ובחומרי גלם אלה. כמו כן מדינה יכולה להפעיל בקרת יבוא ומערכת מכסות, לצד איסור או הגבלה על יבוא מוצרים לא־חיוניים (כגון מוצרי יוקרה) במקרה של הגבלות ביתרות מטבע חוץ (מט"ח). יחד עם התאמת מדיניותה המסחרית, מדינת המטרה יכולה לנקוט צעדי התאמה פיסקליים ומוניטריים כגון הגבלת תנועות הון ושינוי רמת הריבית ורמת המיסוי (Doxey, 1980).

צעדים פוליטיים שנועדו לשמר את המשטר הקיים למרות הסנקציות

המשטר במדינת המטרה יכול לנקוט גם צעדים לא־כלכליים על מנת לשמור על שלטונו. בין הצעדים הבולטים במסגרת זו המדינות מפתחות מנגנוני פיצוי עבור האוכלוסיות הנפגעות ביותר מן הסנקציות, או עבור קבוצות שיש להן דומיננטיות פוליטית ותמיכתן חיונית עבור השלטונות. במסגרת זו הממשל יכול לצמצם את העול הכלכלי של הסנקציות ולהעבירו מהאליטה ומקבוצות התומכות בממשל לאוכלוסיות החלשות בחברה, שאינן יכולות להשפיע על מדיניות הממשלה (Doxey, 1980). זאת ועוד, מדינות משתמשות בתעמולה ליצירת תמיכה ציבורית במדיניות הממשלה ונגד הסנקציות ומי שמטיל אותן, על מנת להבטיח "התכנסות סביב הדגל", כלומר הגברת התמיכה בממשל ובמדיניותו, אשר תגרום לעלייה בנכונות הציבור לסבול קשיים כלכליים ותאפשר למדינה לנקוט צעדים לא־פופולריים על מנת להתגבר על הסנקציות. מדינות מסוימות יכולות אף לדכא את כוחות האופוזיציה ואת המתנגדים למדיניות שהסנקציות מופעלות נגדה (Galtung, 1967).

למרות השימוש הנרחב בסנקציות, כלי זה לא בהכרח יעיל לשינוי התנהגותה של מדינת המטרה. סנקציות מצליחות רק בכשליש מהמקרים, בעוד שקיימות הערכות פסימיות יותר כי שיעור המקרים המוצלחים שבהם מדינת המטרה שינתה את התנהגותה בעקבות הטלת סנקציות עומד על אחוזים בודדים בלבד מסך המקרים (Hufbauer et al., 2009; Morgan et Pape, 1997; al., 2014). למרות שיעור ההצלחה הנמוך, מחקרים מראים כי ברוב המוחלט של המקרים מדינות שעליהן מוטלות סנקציות סובלות מהתכווצות כלכלית ומירידה באיכות החיים. כלומר הפגיעה הכלכלית היא תוצאה קבועה כמעט של הסנקציות, למרות שלא תמיד היא מביאה לתוצאה הפוליטית המיוחלת.

מחקרים רבים שנעשו בתחום הצביעו על גורמים המשפיעים על האפקטיביות של הסנקציות. גורמים אלה כוללים: סוג הסנקציה ומשך הזמן שהיא בתוקף; היחסים בין מדינת המטרה והמדינה המטילה את הסנקציה; חשיבות הנושא שעליו המדינה המטילה את הסנקציה מנסה להשפיע במדינת המטרה; סוג המשטר במדינת המטרה; היציבות הפוליטית והכלכלית במדינת המטרה; והרצון של מדינות צד ג' לסייע למדינת המטרה. כך הסיכוי להצלחת הסנקציות עולה כאשר הן מוטלות על מדינה הנמצאת ביחסים טובים עם המדינה המטילה את הסנקציה, ויש ביניהן קשרים כלכליים ופוליטיים מפותחים; כאשר הנושא השנוי במחלוקת אינו בעל חשיבות מיוחדת עבור מדינת המטרה; ובמדינה זו קיים משטר דמוקרטי או משטר לא־דמוקרטי יציב (Allen, 2005, 2008a, 2008b; Ang & Peksen, 2007; Bapat et al., 2013; Bonetti, 1998; Dashti-Gibson et al., 1997; Drezner, 1999; Drury, 1998; Lam, 1990; Lektzian & Souva, 2007; Van Bergeijk, 1989). עם זאת, מעבר לגורמים אלה יש משמעות לתגובתה של מדינת המטרה ולאופן שבו היא מתמודדת עם עול הסנקציות. יכולתה לצמצם את רמת ההשפעה של הסנקציות, או לכל הפחות להקל את הקשיים שהסנקציות מציבות לכלכלת המדינה, משפיעה באופן ישיר על רצונה ומוכנותה להיכנע לדרישות מטילי הסנקציה (Connolly, 2018).

דרכי התמודדות עם סנקציות

מדינות נוקטות צעדים מגוונים על מנת להתמודד עם סנקציות. ניתן לחלק צעדים אלה לארבע קטגוריות עיקריות: א. צעדים להתאמת הכלכלה להשפעת הסנקציות; ב. צעדים פוליטיים שנועדו לשמר את המשטר הקיים למרות הסנקציות; ג. צעדי התנגדות לסנקציות

סנקציות מייבאת מוצרים ממדינה שמטילה סנקציות, ולאחר מכן מעבירה אותם למדינת המטרה. בדרך זו מוצרים שלא ניתן לייבאם בגלל הסנקציות עדיין מגיעים לשוק של מדינת המטרה. דרך נוספת של המדינה לעקוף סנקציות היא לאפשר לשחקנים פרטיים הנמצאים בשטחה לבצע הברחות של מוצרים שונים. במקרים מסוימים מדינת המטרה יכולה אף ליצור קשרים עם ארגוני פשע על מנת להבטיח אספקה סדירה (Andreas, 2005). פרקטיקות נוספות המקובלות בסחר הבינלאומי כדי לעקוף סנקציות קשורות להובלה ימית וכוללות טשטוש ארץ המקור של המוצרים, הסוואה של זיהוי של כלי שיט, זיוף מטען ומסמכים של כלי שיט, השבתת מערכת הזיהוי האוטומטית של כלי שיט ושימוש של צי הסוחר בדגלים של מדינות אחרות (Feldman, 2022). בשנים האחרונות חלה עלייה בשימוש בסנקציות פיננסיות המגבילות את יכולתם של מוסדות, עסקים ואנשים במדינת המטרה לסחור במוצרים פיננסיים, לרבות מניעת גישה של מדינת המטרה למט"ח, לרזרבות מט"ח ולמערכות פיננסיות כמו המסלקה הבינלאומית SWIFT (Cipriani et al., 2023). לאור זאת מדינות נאלצו ללמוד כיצד ניתן לעקוף הגבלות בתחום זה.

אחד הצעדים שמדינה יכולה לנקוט הוא יצירת תחליף למערכות הפיננסיות הסגורות בפניה בגלל הסנקציות. אחת המערכות החשובות בעולם הפיננסים היא מערכת העברת המסרים SWIFT, אשר מאפשרת להעביר מידע וקובעת סטנדרטים בתחום. מדינות שמוסדותיהן הפיננסיות מנותקות ממערכת זו עקב סנקציות יכולות ליצור מערכת אלטרנטיבית שפעולתה זהה. למשל, ב־2015 סין השיקה מערכת העברת מסרים משלה (Cross-Border Interbank Payment System – CIPS), אשר מפוקחת על ידי הבנק המרכזי הסיני ומשתמשת בסטנדרטים של SWIFT. למרות שמערכת זו לא הוקמה כחלק מהמאבק בסנקציות וכרגע פועלת בהיקף מצומצם ביחס לשימוש ב־SWIFT, בעת הצורך מערכת זו יכולה לסייע בעקיפת סנקציות פיננסיות מכיוון שהיא מפחיתה את התלות במוסדות מערביים (Cipriani et al., 2023).

לאחרונה, עם הרחבת השימוש במטבעות קריפטו, מדינות מטרות זיהו בהם פוטנציאל לשימוש ככלי עקיפה. על מטבעות אלה לא חלה רגולציה קפדנית כמו על המטבעות הרגילים, והם מאפשרים אנונימיות חלקית או מלאה של משתמשים וטרנסאקציות. הדבר מקשה על מוסדות רגולטוריים לאתר טרנסאקציות בעייתיות ומאפשר למי שנתון לסנקציות לעקוף הגבלות במערכת הפיננסית הרגילה, כולל שימוש

צעדי התנגדות לסנקציות בזירה הבינלאומית

מדינה שהוטלו עליה סנקציות יכולה להגיב בצעדי נגד המורכבים מסנקציות נגדיות או להלאים נכסים השייכים לאזרחי המדינה או המדינות שהטילו את הסנקציות. הכוונה היא להכאיב לצד השני ולגבות מחיר בתגובה לניסיונות של מדינות לפגוע בכלכלתה של מדינת היעד (Peksen & Jeong, 2022). מדינה יכולה גם להשתמש בתעמולה המופנית לקהל הבינלאומי כדי לשכנע בכך שהיא נפלה קורבן לפעולות בלתי מוצדקות של המדינות שהטילו סנקציות, ולנסות לזכות באהדה ציבורית. זאת ועוד, מדינה יכולה להציג את עצמה כמוכנה למשא ומתן ולפשרות עם המדינות המטילות את הסנקציות, אולם בפועל לגרור רגליים ולא לאפשר למשא ומתן זה להתפתח (Doxey, 1980).

לשם עקיפת סנקציות מסחריות מדינת המטרה פועלת לגיוון שוקי היבוא והיצוא שלה. זאת באמצעות פיתוח קשרים כלכליים עם מדינות שלא רק אינן לוקחות חלק בהטלת סנקציות אלא אף מוכנות להגדיל את היקף המסחר שלהן עם מדינת המטרה.

צעדים לעקיפת הסנקציות

נוסף על התאמת הכלכלה של מדינת המטרה לסנקציות, מדינה זו נוקטת צעדים המאפשרים לה להמשיך במסחר ובאינטראקציה פיננסית עם השווקים הבינלאומיים. ישנן מספר דרכים שבהן מדינות מצליחות לעקוף את הסנקציות המוטלות עליהן. ניתן לחלק אותן לצעדים העוקפים סנקציות מסחריות, רחבות היקף (comprehensive) או מצומצמות (smart/targeted), ולצעדים שנועדו לעקוף סנקציות פיננסיות.

לשם עקיפת סנקציות מסחריות מדינת המטרה פועלת לגיוון שוקי היבוא והיצוא שלה. זאת באמצעות פיתוח קשרים כלכליים עם מדינות שלא רק אינן לוקחות חלק בהטלת סנקציות אלא אף מוכנות להגדיל את היקף המסחר שלהן עם מדינת המטרה. לפעמים מסחר זה מתבצע בתנאים פחות טובים עבור מדינת המטרה, שכן היא נאלצת להציע תנאים טובים יותר למדינות אלה על מנת להגביר את האטרקטיביות שלה כשותפת סחר, וגם במידה מסוימת לפצות על הסיכון בקידום המסחר עם מדינה הנתונה לסנקציות (Doxey, 1980).

נוסף על פיתוח קשרי מסחר עם מדינות שלא הטילו סנקציות, מדינת המטרה מצליחה להמשיך לייבא סחורות מהמדינות המטילות אותן באמצעות מעבר סחורות דרך מדינות שלישיות, אשר במקרים רבים נמצאות בסמיכות גיאוגרפית אליה. כך מדינה מצד שלישי שלא הטילה

ניתוח מקרי מבחן להמחשת עקיפת הסנקציות

דרכי הפעולה שהוצגו לעיל מתאימות למגוון רחב של מדינות מטרה, אשר עקפו סנקציות בעבר ומנסות לעקוף סנקציות כיום. ואולם כדי להמחיש את עקיפת הסנקציות נתמקד בשלושה מקרי מבחן מרכזיים: הראשון – קוריאה הצפונית המתמודדת עם סנקציות מזה 17 שנים; השני – רוסיה המנסה בשנה האחרונה לעקוף את הסנקציות המערביות בדרכים מגוונות למדי; והשלישי – איראן הנמצאת תחת משטרי סנקציות שונים ומתחלפים יותר מ-40 שנה. הבחירה בשלושה מקרי מבחן אלה מבוססת על השונות הרבה ביניהם. רוסיה היא המקרה האקטואלי ביותר, המציג מדינה עם כלכלה גדולה (מקום 11 בעולם במונחי תמ"ג), יצואנית אנרגיה חשובה המשולבת במידה רבה בכלכלה הבינלאומית. קוריאה הצפונית היא מדינה עם כלכלה קטנה המתמודדת עם סנקציות לאורך תקופה ארוכה, מדינה שתלויה מאוד ביבוא אנרגיה ומעולם לא השתלבה במידה רבה בכלכלה הבינלאומית. לעומתן איראן היא מקרה מיוחד של מדינה המתמודדת כל העת עם משטרי סנקציות חוזרים ונשנים. במהלך ארבעת העשורים האחרונים איראן ניצלה את ההפוגות גם כדי לפתח כלכלה שתתמודד כראוי עם הסנקציות, וניתן להבחין כיצד השיטות משתנות עם הזמן ובהתאם לניסיון וללמידה מהניסיון. בדומה לקוריאה הצפונית, הסנקציות על איראן בשנים האחרונות נובעות מתוכנית הגרעין שלה. בדומה לרוסיה, איראן היא יצואנית אנרגיה, אולם עם השנים היא ניסתה להפחית את התלות ביצוא אנרגיה, ובדומה לגיוון הכלכלה האיראנית, כך גם הדרכים לעקוף סנקציות הפכו מגוונות יותר. כמו כן, שלוש המדינות הללו מתמודדות עם המספר הרב ביותר של סנקציות ביחס לכל מדינות המטרה האחרות. מאז הפלישה לאוקראינה רוסיה ניצבת במקום הראשון במספר הסנקציות המוטלות עליה. אחריה נמצאת איראן, וקוריאה הצפונית נמצאת במקום הרביעי (Zandt, 2023).

המקרה של קוריאה הצפונית

משנת 2006, עת ערכה קוריאה הצפונית את הניסוי הגרעיני הראשון שלה, היא נמצאת תחת סנקציות של מדינות וארגונים בינלאומיים. הסנקציות כוללות איסורים והגבלות על מסחר, בייחוד בתחום הנשק ומוצרים צבאיים, הגבלות פיננסיות והגבלות על השקעות, הקפאת נכסים והגבלת תנועה (Center for Arms Control and Non-Proliferation, 2022). למרות סנקציות אלה המדינה ממשיכה ביצוא פחם, אחד ממרכיבי היצוא החשובים בכלכלתה, רובו לשוק הסיני; ביבוא נפט; ובמסחר במוצרים אחרים, כולל נשק ומוצרים

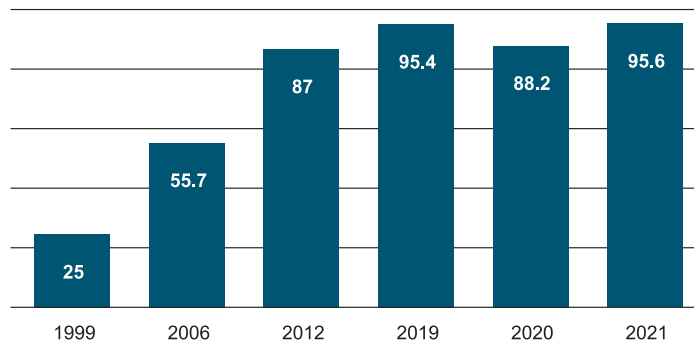
בדולר. סממן להתעניינות של מדינת מטרה בשימוש במטבעות קריפטו ניתן לראות במקרה של ונצואלה, שנשיאה ניקולס מדורו הכריז ב-2017 על תוכנית להשקת המטבע הדיגיטלי 'פטרו', אשר מגובה בעתודות האנרגיה של המדינה (Wronka, 2022).

מדינות עשויות לנצל קריפטו בדרכים שונות כדי לצמצם את ההשפעה של סנקציות פיננסיות ולעקוף הגבלות באמצעות יצירת הון מחוץ למערכת הפיננסית או צמצום השימוש במט"ח. אחת הדרכים היא גניבת מטבעות קריפטו באמצעות פריצות סייבר בגיבוי ממשלתי. דרך נוספת היא כריית מטבעות קריפטו. הדרך השלישית היא יצירת מטבע קריפטו לאומי הכפוף לרגולציה של הבנק המרכזי ומגובה בזהב או בסחורות אחרות, כמו במקרה של ונצואלה. דרך אפשרית נוספת היא ליצור מטבע קריפטו אחיד למספר מדינות, אשר מגובה במטבעות של אותן מדינות. רעיון זה הוצע בעבר על ידי קבוצת BRICS (Magas, 2019). לבסוף, מדינת מטרה יכולה לעודד את אזרחיה להשתמש בקריפטו (Konowicz, 2018).

השימוש בקריפטו יכול להתבצע בכמה דרכים. הפשוטה מביניהן היא העברה ישירה של נכסי קריפטו מארנק אלקטרוני אנונימי אחד לאחר, שיכולה להתאים לטרנסאקציות פשוטות. שיטה אחרת המתאימה יותר למוסדות גדולים היא שימוש במתווכים: בנקים במדינת המטרה מעבירים נכסים לבנקים במדינת צד שלישי, ואלה ממירים את הנכסים ממטבעות מקומיים של מדינת המטרה למטבעות בינלאומיים כגון דולר או אירו, ומעבירים אותם הלאה למתווכים במדינות צד ג' אחרות. שם ממירים אותם לנכסי קריפטו ומפזרים אותם בין ארנקים דיגיטליים שונים, על מנת להסוות את מקורם. לאחר מכן ניתן להשתמש בנכסים אלה תוך המרתם שוב למטבעות רגילים, או כמטבעות קריפטו עבור שימושים עסקיים שונים (Ahari et al., 2022; Macfarlane, 2021).

כרגע קשה להעריך עד כמה השימוש בקריפטו יכול להיות חלופה מספקת למטבעות רגילים, בפרט כאשר מדובר בעסקאות בהיקפים גדולים שקל יותר לעקוב אחריהן ולאתרן (Ahari et al., 2022). זוהי אחת הדרכים שמדינות יכולות לנצל, יחד עם צעדי נגד נוספים. צעד נוסף בעקיפת סנקציות הוא צמצום השימוש במט"ח (בעיקר בדולר). מדינת המטרה יכולה לקדם שימוש במטבע מקומי, בייחוד מול מדינות שאיתן יש לה יחסים כלכליים ופוליטיים הדוקים. היא יכולה גם להעביר חלק מהמסחר למטבע של שותפת הסחר שלה. במקרים מסוימים המסחר יכול להתבצע גם באמצעות סחר חליפין (ברטר) (McDowell, 2021).

שיעור הסחר בין קוריאה הצפונית לסין מכלל הסחר הבינלאומי של קוריאה הצפונית (באחוזים)

מקור: Jobst, 2023

על ידי האו"ם (Young, 2021). עם חלק ממדינות אלה יש לקוריאה הצפונית גם קשרים נרחבים וממושכים בתחום פיתוח טילים בליסטיים. מסחר זה עוזר לקוריאה הצפונית להשיג מט"ח ולצמצם את השפעת הסנקציות, שאחת ממטרותיהן היא למנוע מקוריאה הצפונית גישה למט"ח (Griffiths & Schroeder, 2020).

שיטה נוספת המשמשת את קוריאה הצפונית בשנים האחרונות היא **תקיפות סייבר נגד מוסדות פיננסיים**. ישנן עדויות לכך שקוריאה הצפונית ניסתה בשנים האחרונות לתקוף בנקים ובורסות של מטבעות קריפטו לצורך גניבת מט"ח ונכסים וירטואליים במדינות שונות. לפי הוול סטריט ג'ורנל, רק בחמש השנים האחרונות הצליח צבא ההאקרים של קוריאה הצפונית לגנוב כשלושה מיליארד דולר במטבעות קריפטו (McMillan & Volz, 2023). עם זאת, כדי לממש הון זה יש צורך בסיוע של מתווכים ממדינות אחרות, לכן הסכום הנקי שהמדינה מרוויחה מפעולות אלה יכול להיות נמוך בהרבה (Rosenberg & Bhatiya, 2020).

שיטה שלישית היא **טשטוש מקור הכספים**, העברתם באופן פיזי ושימוש בסחר חליפין. כדי לאפשר תשלום והעברת כספים משתמשת קוריאה הצפונית במספר שיטות. ראשית, חלק מהמסחר נעשה בסחר חליפין. שנית, בחלק מהמקרים כספים מועברים על ידי שליחים (שיכולים להיות גם דיפלומטים של המדינה). להעברת כספים דרך מערכות פיננסיות בינלאומיות משתמשים בשיטות הבאות: העברת כספים לחשבון בנק של שגרירויות או של דיפלומטים של המדינה (ובני משפחותיהם); העברה לחשבונות של "חברות חזית" (front companies) או לחשבונות בבנקים קטנים שאין ביכולתם לערוך בדיקה מקיפה של מקור הכספים; ביצוע מספר רב של העברות בין בנקים שונים במדינות שונות כדי להקשות על איתור מקור הכספים (Mallory, 2021).

צבאיים (Kim, 2021). אומנם קוריאה הצפונית נתפסת כמדינה המנותקת מהכלכלה הבינלאומית, אך בפועל היא מצליחה לנהל פעילות כלכלית ופיננסית למרות ההגבלות של הסנקציות, בזכות מספר שיטות לעקיפתן אשר פותחו עם השנים.

שיטות לעקיפת הסנקציות

השיטה הראשונה היא **שימוש במדינות צד ג'** כשוקי יצוא, יבוא ומדינות מעבר. שותפת הסחר העיקרית של קוריאה הצפונית היא סין. הנתונים מציגים תלות אסימטרית בין המדינות, שכן שני שלישים מהיצוא של קוריאה הצפונית מופנים לסין, ויותר מ-90 אחוזים מהיבוא שלה מגיעים מסין (CIA World Factbook, 2023). סין מסייעת לה לעקוף סנקציות בדרכים שונות, בין היתר בשל הקרבה הגיאוגרפית בין המדינות. הגבול המשותף מאפשר לסין גם לשמש מדינת צד ג', שדרכה עוברות סחורות ממדינות שהטילו סנקציות לקוריאה הצפונית באמצעות חברות קש ומתווכים, אשר מייבאים סחורות לסין לשימוש עצמי או מקומי, אך בפועל מעבירים אותן לקוריאה הצפונית. הגבול המשותף בין המדינות מאפשר גם הברחות של סחורה ומסחר אפור, תוך גיבוי של נציגי הרשויות משני צידי הגבול. קוריאה הצפונית גם מוכרת לסין זכויות דיג במים הטריטוריאליים שלה (Watts, 2020).

זאת ועוד, קוריאה הצפונית מבריחה נשק ומוצרים צבאיים מסוגים שונים ליותר מ-30 מדינות, טריטוריות וקבוצות חמושות, תוך הפרה של סנקציות שונות. בין המדינות שאליהן מגיע נשק מקוריאה הצפונית נמצאות איראן, סוריה, מצרים, תימן, מיאנמר ולוב. מדינות אפריקה מהוות את אחד משוקי היצוא החשובים ביותר שלה. חלק ממדינות אלה נמצאות תחת סנקציות בעצמן, ואין להן רצון ויכולת לאכוף סנקציות שהוטלו

ביקורות באוניות המפליגות תחת דגלה. ללא אישור זה לא ניתן לערוך ביקורות במים בינלאומיים (Griffiths & Schroeder, 2020).

שיטה שישית היא **הקמת חברות חזית או חברות קש (shell companies) ומיזמים משותפים**. כדי לקבל גישה למערכת הפיננסית הבינלאומית ועל מנת לאפשר מסחר והעברה של סחורות בדרכים ימיות ואוויריות תוך שימוש בחברות הובלה ולוגיסטיקה בינלאומיות, בפרט כאשר מדובר בסחר בנשק וחלקיו, קוריאיה הצפונית משתמשת בחברות חזית ובחברות קש הנמצאות במדינות אחרות (Mallory, 2021). חברות חזית הן חברות אמיתיות ובמקרים מסוימים חלק מעסקיהן חוקיים לחלוטין, אך הן גם משמשות כיסוי לפעילות לא-חוקית ולהלבנת הון, מכיוון שלא מוטלות עליהן סנקציות והן לא חשודות בפעולות לא-חוקיות. חברות קש אינן מקיימות פעילות אמיתית אלא קיימות רק על הנייר (Kharon, 2022). קוריאיה הצפונית עושה שימוש בשני סוגים אלה, לפעמים תוך הסוואת הפעילות באמצעות שימוש ב־זמני במספר חברות כאלה. כמו כן, חברות צפון-קוריאניות מקיימות מיזמים משותפים עם חברות ובנקים זרים. בדרכים אלה מצליחה המדינה להסוות את מעורבותה בשרשרת האספקה ולשלם עבור מוצרים. חברות אלה נמצאות בסין, במלזיה, בהונג קונג, בפנמה, ברוסיה, בסינגפור ובעוד מדינות רבות, והן מוקמות לרוב תוך סיוע של גורמים פרטיים זרים. סיוע זה של אזרחים זרים חשוב בייחוד במדינות שבהן יש חובה שאזרחים יהיו בעלי רוב המניות בחברה (Hastings, 2022).

לבסוף, קוריאיה הצפונית משתמשת ב**זיוף מסמכים, בהסתרה ובהצגת מידע שגוי**. כדי לקדם מסחר היא משתמשת במידה נרחבת במסמכים מזויפים כגון רישיונות יצוא מזויפים, מסמכי משלוח עם תיאור שגוי, חלקי או מעורפל של המטען (שיטה יעילה ביותר בשילוב עם הובלה ימית של מטען במכולות אטומות (Griffiths & Schroeder, 2020), וכן בזהויות מזויפות של אנשי עסקים המעורבים בחברות חזית ובחברות קש. זאת ועוד, קוריאיה הצפונית מבצעת הלבנה לספינות הנתונות לסנקציות תוך שינוי שם הספינה, מספרה לפי ה-IMO ובעליה, כדי לאפשר את המשך פעילותה למרות הסנקציות (O'Carroll et al., 2021). היא גם מנסה לטשטש את סימני ההיכר וסימונים נוספים על נשק שהיא מבריחה, תוך סימון ותיגוד חדש שגוי וצביעת חלקי הנשק כדי להקשות על הזיהוי (Griffiths & Schroeder, 2020).

המקרה הרוסי

רוסיה נמצאת מאז 2014 תחת סנקציות שהוטלו עליה בעקבות פלישה לחצי האי קרים וסיפוחו. פלישתה של

נוסף על שיטות אלו, קוריאיה הצפונית מנסה גם **לנצל את הניידות והחסינות של הדיפלומטים** המייצגים אותה כדי שישמשו מברחים. סחר בנשק ובמוצרים אחרים מתבצע תוך סיוע משמעותי של דיפלומטים צפון-קוריאנים במדינות שבהן הם מוצבים, והם משמשים מתווכים ואף מברחים בעצמם. הם מבצעים תפקיד חיוני בתהליך ההברחה, החל מפנייה ללקוחות פוטנציאליים ועד העברת הסחורה, תוך ניצול החסינות הדיפלומטית שמאפשרת להם חופש פעולה רב יותר. למשל, כדי להעביר סחורות אסורות לסוריה, שהיא עצמה נמצאת תחת סנקציות ולכן הפיקוח עליה מוגבר, מסמכים שנדרשו כדי לדרוש את הסחורות שהגיעו לנמל לטקיה שבסוריה נשלחו לשגרירות קוריאיה הצפונית בדמשק, ודיפלומטים שלה נסעו לאסוף את הסחורות. דיפלומטים אלה סייעו גם בהברחת חומרי ייצור לנשק וכספים מעסקאות נשק באמצעות טיסות אזרחיות (Griffiths & Schroeder, 2020).

שיטה חמישית שבה נעזרת קוריאיה הצפונית לעקיפת הסנקציות היא **הברחה ימית**. היא משתמשת בטקטיקות שונות של טשטוש מידע על הסחורות וזהות הצדדים המעורבים. שיטות אלה כוללות העברת סחורה מספינה אחת לאחרת בלב ים (בעיקר מול סין ורוסיה), כדי לטשטש את מקור המוצר. שיטה זו מופעלת במידה נרחבת ליבוא נפט, וכן נעשה שימוש בדגלי נוחות (flag of convenience), לרבות דגלי קמבודיה, סירה לאון ובליו (Ministry of Defense, Foreign and Commonwealth Office, and Gavin Williamson, 2019). טקטיקה נוספת היא **כיבוי או ביצוע מניפולציות שונות במערכת ההזדהות האוטומטית AIS** המשדרת זהות, מיקום, יעד ואינפורמציה נוספת על הספינה. כיבוי מערכת זו הוא עבירה על הכללים של ארגון הימאות הבינלאומי (IMO). טקטיקה זו הייתה נפוצה בהברחות נשק אולם בשנים האחרונות השימוש בה התרחב גם להברחות של מוצרים נוספים, לרבות פחם ונפט לקוריאיה הצפונית, וממנה למדינות אחרות. נוסף על כך, המנהל הימי של קוריאיה הצפונית (North Korea Maritime Administration) מסייע לגורמים הנמצאים תחת סנקציות לזייף מסמכים וזהות בשירות סולרי ימי (MMSI) (Trainer, 2019).

כאשר קוריאיה הצפונית משתמשת בצי האוניות שלה להברחות נשק וסחורות אסורות אחרות, היא מסווה סחורות אלה מתחת לכמויות גדולות של סחורות אחרות. טכניקה זו מסייעת להסתיר מטען אסור בעת ביקורת המתבצעת מחוץ לנמלים, כשאין אפשרות לבדוק את המטען כולו. כמו כן קוריאיה הצפונית מסייעת לצמצם ביקורות אלה בכך שאינה נותנת אישור לערוך

גם בלרוס, קזחסטן, ארמניה וקירגיסטן. כך מדינות אלה משמשות מדינות צד ג', שדרכן מוצרים תחת סנקציות ממשיכים להגיע לשוק הרוסי. לצורכי יצוא רוסייה משתמשת בין היתר במסדרון הצפוני דרומי (INSTC) העובר דרך איראן ואזרבייג'ן להודו (Okumura, 2023). מוצרים שלא ניתן לייבא כיחידה אחת מיובאים בחלקים כמרכיבים בודדים, שלאחר מכן עוברים תהליך הרכבה ברוסיה (Integrity Risk International, 2022).

כמו כן, טשטוש מקור המוצרים והקלות בחוקי

יבוא חיוניים מאוד לשימור היכולות הכלכליות של רוסיה, נוכח התלות האדירה שלה ביצוא אנרגיה. הנפט הוא מרכיב קריטי בכלכלה הרוסית, וערב המלחמה יותר משליש מכלל היצוא הרוסי היה בנפט ומוצריו (Oesterreichische Nationalbank, 2022). לאור החשיבות העצומה של יצוא הנפט עבור הכלכלה הרוסית, נבחנו דרכים שונות לייצא אותו למרות ההגבלות. ביצוא סחורות יש דרכים ספציפיות יותר לעקיפת סנקציות על מוצרים מסוימים, והנפט הוא בין המוצרים שניתן לטשטש את מקורם. אחת הדרכים למכור נפט רוסי היא לערבב אותו עם נפט ממקור אחר לתערובת הידועה בשם "ליטאית" או "טורקמנית", כאשר החלק של הנפט הרוסי אינו עולה על 50 אחוזים. כך מבחינה טכנית מקור הנפט אינו ברוסיה (Integrity Risk International, 2022). כדי לאפשר יבוא מקביל דרך מדינה שלישית, רוסיה הקלה את החוק האוסר יבוא מוצרים מסוימים ללא הסכמת בעל הסימן המסחרי (trademark owner) (Integrity Risk International, 2022). במקרים אחרים נעשה שימוש בתעודות מקור מזויפות כדי לייבא מוצרים הנכללים בסנקציות (Lukaszuk, 2021).

זאת ועוד, רוסיה פיתחה טקטיקות לעקיפת הסנקציות בתחום **ההובלה הימית**. מרכיב מרכזי בעקיפת סנקציות הוא למידה מניסיון העבר של מדינות שעליהן הוטלו סנקציות. קוריאה הצפונית, איראן וונצואלה מתמודדות במשך שנים עם סנקציות הפוגעות בסחר הבינלאומי שלהן, שעובר בדרכים ימיות. על כן לאורך השנים הן פיתחו טקטיקות של טשטוש מידע על הספינות ויעדיהן, שאומצו על ידי רוסיה (Russia and sanctions evasion, 2022). כך לאחר תחילת המלחמה חלה עלייה במספר הספינות הרוסיות אשר שטות ללא דיווח על יעדן ונעלמות ממערכת המעקב אחר ספינות. למשל חברת הספנות הרוסית בבעלות ממשלתית Sovcomflot, שמוטלות עליה סנקציות בינלאומיות, לא סיפקה מידע על היעד של כשליש מהמכליות בצי שלה. נוסף על כך קיימת גם פרקטיקה של העברת נפט מספינה אחת לאחרת בלב ים, כדי לטשטש את מקורו (Integrity Risk International, 2022).

רוסיה לאוקראינה בפברואר 2022 הביאה גל נוסף וחסר תקדים בהיקפו של סנקציות (Congressional Research Service, 2022), אשר הוטלו על רוסיה על ידי מדינות המערב, בעיקר בהנהגת ארצות הברית והאיחוד האירופי. ניתן לחלק סנקציות אלה למספר סוגים: הגבלות על סחר והשקעות, הגבלות פיננסיות, סנקציות אישיות וסנקציות על מוסדות רוסיים, והגבלות תנועה (Nikoladze & Donovan, 2023).

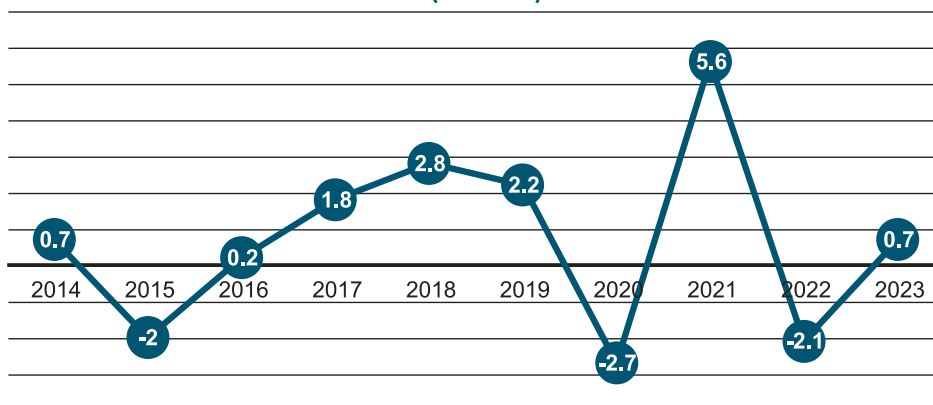
מאז שהוטלו הסנקציות ב־2014 וביתר שאת מאז פברואר 2022, רוסיה נקטה צעדים מגוונים על מנת להתמודד איתם, לרבות הכנות מקדימות לאפשרות הטלת סנקציות, למידה ממדינות מטרה אחרות שמתמודדות עם סנקציות לאורך זמן כגון איראן, ונצואלה וקוריאה הצפונית, ואף הטלת סנקציות נגדיות

מאז שהוטלו הסנקציות ב־2014 וביתר שאת מאז פברואר 2022, רוסיה נקטה צעדים מגוונים על מנת להתמודד איתם, לרבות הכנות מקדימות לאפשרות הטלת סנקציות, למידה ממדינות מטרה אחרות שמתמודדות עם סנקציות לאורך זמן כגון איראן, ונצואלה וקוריאה הצפונית, ואף הטלת סנקציות נגדיות (Reuters, 2022; Ridgwell, 2023). להלן נתמקד בדרכים שבהן משתמשת רוסיה על מנת לעקוף סנקציות המוטלות עליה, אשר חלקן קשורות לתחום הסחר ואחרות לתחום הפיננסי.

שיטות לעקיפת הסנקציות

בתחום הסחר ניתן לראות שלוש שיטות מרכזיות לעקיפת הסנקציות: יבוא מקביל, טשטוש מקור המוצרים והקלות על חוקי יבוא ויצוא לשווקים אלטרנטיביים. שתי השיטות הראשונות באו בתגובה מיידית לסנקציות חסרות התקדים שהוטלו על רוסיה עם הפלישה לאוקראינה בפברואר 2022, בשעה שהמרכיב השלישי התפתח בהדרגה בעקבות הסנקציות בגין סיפוח קרים ב־2014 ובא לידי ביטוי בגל הסנקציות הנוכחי. ראשית נסביר על **היבוא המקביל** ברוסיה. מתחילת המלחמה נגד אוקראינה רוסיה מאפשרת את מה שהיא מכנה "יבוא מקביל", שהוא יבוא מוצרים ללא אישור היצרנים (Russia and sanctions evasion, 2022). יבוא זה מתבצע לרוב דרך מדינה שיש לה גבול משותף עם מדינת המטרה, או דרך המדינות המהוות מרכז מסחרי גדול (hub) (Lukaszuk, 2021). אחת הדרכים המרכזיות של יבוא לרוסיה היא ממדינות האיחוד הכלכלי האירופאי (EAEU) – ארגון כלכלי אזורי שחברות בו נוסף על רוסיה

שיעור צמיחת התוצר השנתי ברוסיה (באחוזים)

מקור: Real GDP growth, 2023; הצמיחה בשנת 2023 היא לפי תחזיות כלכלני קרן המטבע

מתחילת המלחמה באוקראינה וצמצם את הפגיעה של הסנקציות המערביות. הדוגמה הטורקית היא הקיצונית ביותר, שכן תוך שנה אחת היבוא הטורקי מרוסיה הכפיל את עצמו – מהיקף של 29 מיליארד דולר בשנת 2021 לכ־60 מיליארד דולר בשנה הראשונה למלחמה (Kenez, 2023). עיקר היצוא הרוסי לטורקיה הוא כמובן דלקים, אך גם פלדה, ברזל ודגנים.

מטרתם העיקרית של שני הכלים האחרים שפותחו בשנים שלאחר הטלת הסנקציות בעבות סיפוח קרים היא להקל על רוסיה מבחינה פיננסית: צמצום השימוש בדולר, שכן זהו המטבע שארצות הברית עלולה להגביל את שימוש; וחלופות למערכת התשלומים SWIFT, הנמצאת בשליטה מערבית.

צמצום השימוש בדולר – לאחר סיפוח חצי האי קרים, ובפרט לאחר הפלישה לאוקראינה בפברואר 2022, ניסתה רוסיה לצמצם את השימוש בדולר בטרנסאקציות הבינלאומיות שלה ולהגדיל את היקף השימוש ברובל ובמטבעות הלאומיים של המדינות שאיתן סחרה: הודו, סין ואיראן. למשל, עבור עסקת מכירת פחם לחברה הודית השתמשו ביואן הסיני (Russia and sanctions evasion, 2022). למעשה שנה לאחר המלחמה הפך המטבע הסיני למטבע הזר הנמצא בשימוש הנרחב ביותר ברוסיה (Bloomberg, 2023). עם זאת, השימוש ברובל בעסקאות עם מדינות אחרות אינו חל רק על מדינות שלא הטילו סנקציות על רוסיה. גם חברות מערביות ממדינות כמו גרמניה ואיטליה, שקונות את הגז הרוסי, נאלצות להשתמש ברובל לביצוע עסקאות אלה (Okumura, 2023). במקרים מסוימים המסחר התבצע גם בסחר חליפין. כך למשל, מול סוריה רוסיה נהגה להשתמש בסחר חליפין והחליפה דגנים בשמן זית ובירקות (Russia and sanctions evasion, 2022).

דרך אחרת לטשטש עקבות היא להניף דגלי נוחות של מדינות כמו פנמה, איי מרשל וליבריה, שמאפשרות לרשום ספינה תחת דגלן במחיר נמוך יותר, ומה שחשוב יותר – יש להן סטנדרטים של ביקורת מעקב רופפת בהרבה ממדינות אחרות. בחלק מהמקרים ספינות שטות תחת דגליהן מבלי להירשם כלל (MI News Network, 2023).

בעיה נוספת שאיתה רוסיה מתמודדת היא אי יכולת לבטח ספינות המעבירות נפט רוסי שאינו עומד במסגרת המחיר שנקבע על פי הסנקציות, והדבר נועד לפגוע בעקיפתן. כדי להתמודד עם העניין רוסיה הקימה חברה משלה תוך גיבוי ממשלתי, והבנק המרכזי הרוסי נאלץ לתרום כארבעה מיליארד דולר לטובת עסקיה של החברה (Braw, 2023; Russia and sanctions evasion, 2022).

שלושה כלים מרכזיים לעקיפת הסנקציות שהוטלו על רוסיה התפתחו בעקבות הסנקציות שהוטלו בתגובה לסיפוח קרים ב־2014, והם נועדו להכין את רוסיה ליום שבו תיאלץ להתמודד עם גל סנקציות רחב. ההבנה ברוסיה כי הסנקציות משנת 2014 היו בעיקר ממדינות במערב, הובילה למסקנה שעל רוסיה להתכונן בעיקר לסנקציות מערביות שיוטלו על המדינה. על כן, במהלך שמונה שנים רוסיה ניסתה לבנות את "כלכלת המבצר" שלה, שתהיה עמידה לסנקציות מערביות. ראשית התקבלה ההבנה כי מבחינת סחר בינלאומי על רוסיה למצוא שווקים אלטרנטיביים למדינות המערב שעלולות להטיל עליה סנקציות. רוסיה הצליחה למצוא שווקים ליצוא מוצרים אסטרטגיים עבורה, בייחוד אנרגיה, והגדילה את היקף היצוא לשחקניות שהעריכה כי לא יטילו עליה סנקציות במקרה של לחימה, כמו סין והודו. היצוא הרוסי לסין, להודו ולטורקיה גדל במידה משמעותית

התוצר ירידה של עוד כשלושה אחוזים. כפי שניתן לראות בתרשים להלן, לפי הנתונים שפירסמה קרן המטבע הבינלאומית ברבעון השני של שנת 2023, ההתכווצות הכלכלית הייתה פחותה במידה משמעותית מהתחזיות המוקדמות, ובשנת 2023 הציפייה היא לצמיחת תוצר, אם כי קטנה, ולא להתכווצות נוספת. התברר כי עקיפת הסנקציות היא כלי משמעותי מאוד בארגז הכלים של רוסיה להתמודדות עם הגל חסר התקדים של סנקציות שהוטלו על המדינה בעקבות הפלישה לאוקראינה.

המקרה האיראני

איראן הייתה יעד לסנקציות מגוונות מאז סוף שנות ה-70, ולמעשה עד להטלת הסנקציות על רוסיה בעקבות המלחמה באוקראינה הייתה איראן המדינה עם המספר הגדול ביותר של סנקציות המוטלות עליה מבין כל מדינות המטרה בעולם (Zandt, 2023). במהלך העשורים האחרונים, ובעיקר מאז אמצע שנות ה-90, הוטלו על איראן סנקציות מסוגים שונים על ידי מדינות כמו ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה ומדינות נוספות, וכן סנקציות רב־צדדיות על ידי ארגונים בינלאומיים כמו האו"ם והאיחוד האירופי. סנקציות אלה כוללות הגבלות בתחום סחר החוץ ובפרט במגזר האנרגיה וטכנולוגיות שונות, שירותים פיננסיים, איסור על מתן ביטוח והגבלות תנועה (Laub, 2015; Sanction Scanner, n.d.).

איראן מציגה מקרה מעניין של שחקנית שעבורה הסנקציות הן משחק חוזר. היא מנצלת את ההפוגות בין הקמפיינים השונים של הסנקציות נגדה כדי להיערך לקמפיין הבא. הכוונה היא לא רק לאופן שבו איראן מנצלת את ההפוגות על מנת למשוך השקעות זרות ולהגדיל את היקפי הסחר הבינלאומי, אלא גם לאופן שבו איראן לומדת מקמפיין אחד למשנהו כיצד לצמצם את היכולת של הסנקציות העתידיות לפגוע בכלכלה המקומית. מעבר לכך, היא מנצלת את ההפוגות כדי לשכלל את השיטות השונות לעקוף את הסנקציות.

שיטות לעקיפת הסנקציות

במהלך השנים איראן פיתחה דרכים מגוונות לעקיפת הסנקציות, והיא ממשיכה לשכלל אותן כדי להתמודד עם האתגרים השונים שהן מציבות לכלכלתה. הקמפיין הנוכחי שהחל בעקבות פרישת ארצות הברית מהסכם הגרעין במאי 2018 מאתגר במיוחד, מאחר שהוא כולל סנקציות משניות. ארצות הברית פרשה מהסכם הגרעין באופן חד־צדדי, אך הטילה סנקציות האוסרות על חברות אמריקאיות ועל אזרחי ארצות הברית לקיים קשרים עסקיים עם איראן. ואולם סנקציות אלו גם מתקיימות בעקיפין כלפי חברות שאינן אמריקאיות. חברות אלו

כמו כן, מאז תחילת המלחמה חל שינוי דרמטי ביחסם של המוסדות הפוליטיים והפיננסיים ברוסיה לשימוש במטבעות קריפטו: מניסיון להגביל את השימוש בו לקביעת רגולציה בנושא, תוך הבנה שמטבעות אלה יכולים לתת מענה לבעיות שונות שנוצרו בעקבות הסנקציות בתחום הפיננסי, בפרט כאשר מדובר בסנקציות פרסונליות (Ahari et al., 2022).

במהלך השנים איראן פיתחה דרכים מגוונות לעקיפת הסנקציות, והיא ממשיכה לשכלל אותן כדי להתמודד עם האתגרים השונים שהן מציבות לכלכלתה.

חלופות למערכות התשלומים SWIFT – חשיבותה

של מערכת זו במערכת הפיננסית הבינלאומית רבה מאוד. זוהי למעשה מערכת העברת מידע בין גופים שונים, המאפשרת העברת תשלומים ואחריות על רוב ההתקשרויות הפיננסיות הבינלאומיות בעולם. היא משמשת יותר מ־11 אלף בנקים וגופים פיננסיים אחרים (Jones, 2022). לאחר הטלת הסנקציות ב־2014 רוסיה יצרה את המערכת להעברת הודעות פיננסיות (SPFS), שהיא חלופה ל־SWIFT. למרות שמערכת זו אינה זוכה לפופולריות רבה בקרב מדינות אחרות, רוסיה מנסה לקדם את השימוש בה, בייחוד לאחר פברואר 2022. זאת ועוד, רוסיה פיתחה את המערכת הלאומית לכרטיסי תשלום (NSPK), אשר נותנת שירותי העברת תשלומים למחזיקי כרטיס MIR בתוך רוסיה. כך מערכת זו מציעה אלטרנטיבה חלקית לכרטיסי האשראי של ויזה ומאסטרקארד, אשר פעילותם ברוסיה צומצמה. בדומה למערכת SPFS, רוסיה מנסה להרחיב את השימוש במערכת זו גם למדינות אחרות, בפרט מדינות שהן יעדים פופולריים לתיירות רוסית (Mahmoudian, 2023). למרכיב זה בעקיפת הסנקציות חשיבות רבה לרוסיה, הן מבחינה אופרטיבית והן תפיסתית, שכן הוצאת מדינות ממערכת SWIFT נתפסה במערב ככלי קטלני שלא ממהרים להשתמש בו. שר האוצר הצרפתי ברונו לה־מר אף כינה את הכלי הזה בשם "נשק גרעיני פיננסי" (Leali, 2022). על כן יצירת מנגנונים שיאפשרו שרידות ללא המערכת הזו תקבע במידה רבה את יכולתה של רוסיה לעמוד בלחץ של הסנקציות.

כלים אלו של עקיפת סנקציות מיתנו בצורה ניכרת את הפגיעה בכלכלה הרוסית. בחודשים הראשונים של פתיחת קמפיין הסנקציות העריכו הארגונים הכלכליים הבינלאומיים הגדולים, לרבות קרן המטבע הבינלאומית, הבנק העולמי וה־OECD, כי כלכלת רוסיה תתכווץ בשיעור של עד 10 אחוזים בשנת 2022, וגם בשנת 2023 ירשום

נעשה שימוש גם בהעברת נפט מספינה אחת לאחרת בלב ים (Karagyzova, 2021). באמצעות שיטה זו איראן ניצלה שיטה נוספת להברחת נפט: ערבוב נפט איראני עם נפט מעיראק. בדרך זו איראן יכולה לטשטש את מקור הנפט ובכך להקשות על רשויות ממשלתיות לזהות נוכחות של נפט איראני (Lipin, 2022).

במקרה שנחשף במארס 2020, מכלית אחת בבעלות איראנית בשם Polaris 1 העבירה נפט איראני מזוקק למכלית אחת שהובילה נפט עיראקי. המכלית השנייה בשם בבל הופעלה באותה עת על ידי חברת Rhine Shipping DMCC בניהולו של איש עסקים מאיחוד האמירויות, אזרח בריטי יליד עיראק. עם זאת, ההערכה היא שאיראן כבר אינה משתמשת בשיטה זו בצורה רחבה, מכיוון שהיא אינה רווחית מספיק וגם קיבלה תשומת לב גדולה מדי (Lipin, 2022).

שיטה אחרת שיתכן כי היא תופסת תאוצה לאחרונה היא **זיוף נתוני AIS**. איראן ציידה את צי המכליות שלה במכשירי זיוף AIS, שיכולים להעביר נתונים כוזבים על מיקומו של כלי שיט כדי להקשות על המעקב. יש הטוענים שזיוף זה משמש כעת ליצוא רוב הנפט של איראן (Lipin, 2022). זיוף AIS (מגובה בזיוף מסמכים עם מידע על המטען) מאפשר להציג את הנפט כעיראקי ללא צורך להעביר את הנפט בלב ים מספינה אחת לאחרת (Lipin, 2022). בהקשר זה איראן נעזרת רבות גם **בזיוף מסמכים** כדי להסוות את מקור המוצר (Office of Foreign Assets Control, 2020).

דרך רביעית לעקוף את הסנקציות היא **חברות חזית, בנקים והשקעות**. איראן משתמשת בצורה נרחבת ברשת של חברות חזית הנמצאות בין היתר בסין, בעיראק, בליכטנשטיין ובאיחוד אמירויות כדי לאפשר יבוא ויצוא של מוצרים שונים והעברת כספים. בחלק מהמקרים זה כולל גם סיוע של אזרחי אותן מדינות, המשמשים שותפים עסקיים ומאפשרים לפתוח חברות על שמם. רשת זו משמשת לפתיחת חשבונות בנק עבור חברות איראניות, ובכך מאפשרת למכור את מוצריהן לקונים זרים. כמו כן, יבואנים איראנים משתמשים בכספים האלה כדי לשלם עבור סחורות. כך למשל משמרות המהפכה האיראניים (IRGC) פתחו חברות רבות בגיאורגיה על שמם של שותפים עסקיים גיאורגים (AML Intelligence, 2023; Dages & Slavin, 2018; Hamad, 2022).

שיטה נוספת היא **השקעה בחברות זרות** על מנת לזכות ביכולת להשפיע על פעילותן. כך למשל החברה האיראנית Iran's Foreign Investments Company משקיעה בחברות במדינות שונות לצורך הבטחת גישה למוצרים חיוניים כגון ציוד רפואי ותרופות, טכנולוגיות

צריכות לבחור בין עסקים עם איראן לבין עסקים עם ארצות הברית, ואלו הבוחרות לקיים קשרים עסקיים עם איראן יתקשו לקיים קשרים עסקיים עם ארצות הברית. על כן, השיטה הראשונה לעקוף סנקציות מן הסוג הזה היא **מתן רשות לאנשי עסקים לקבל אזרחות שנייה**. איראן אינה מכירה רשמית באזרחות כפולה, אולם כדי להקל על אנשי העסקים המנסים לעקוף סנקציות באמצעות רישום עסקים במדינות אחרות היא מאפשרת להם באופן בלתי רשמי להשיג אזרחות במדינות קטנות כגון סנט קיטס ונוויס, ולאחר מכן לרשום חברות ולפתוח חשבונות בנק במדינות אלה, אשר ישמשו לאחר מכן כחברות קש (Aji, 2018; Sharafedin & Lewis, 2018). פעילות זו מאפשרת לאנשי העסקים לפעול גם מול חברות המקיימות עסקים עם ארצות הברית וחוששות מהסנקציות האמריקאיות.

שיטה שנייה היא **מכירת נפט**. הסנקציות על משק האנרגיה האיראני פגעו ביכולתה של איראן לייצר נפט ולמכור אותו. ראשית, היעדר טכנולוגיות מתקדמות והשקעה בתשתיות פגעו ביכולת הייצור. שנית, החשש מסנקציות אמריקאיות מונע מאיראן לייצא כמויות נפט גדולות בימי סנקציות, כפי שהיא עושה בימי הפוגה מסנקציות. על כן, לאורך השנים איראן הפחיתה את התלות שלה בנפט והחלה לפתח תחומים אחרים שיתרמו לכלכלה כדי לגוון את מקורות ההכנסה בימים של שלום, ועל אחת כמה וכמה תחת סנקציות. עם זאת איראן כמובן לא ויתרה על ההכנסות מנפט, שעדיין מהוות נתח לא־מבוטל מכלל הכנסותיה. לכן, כדי לקדם מכירות נפט שנפגעו בשל הסנקציות איראן מציעה תנאים משופרים לרוכשים, הכוללים הנחות על נפט והובלה ימית. כמו כן, מכיוון שעקב הסנקציות חברות ביטוח זרות אינן מבטחות משלוחי נפט, איראן מבטחת בעצמה את המשלוחים הללו (Daw, 2023; Radio Farda, 2018; Verma, 2013, 2018). סין היא המרוויחה העיקרית מהתנאים שמציעה איראן ומסייעת לעקוף את הסנקציות. בחודשים הראשונים של שנת 2023 איראן ייצאה לסין כמיליון חביות נפט ביום (Bloomberg News, 2023). לפי הערכות שונות סין נהנית מכ־25 אחוזי הנחה עבור כל חבית נפט איראנית.

דרך נוספת הקשורה לנפט אך רלוונטית גם למוצרים אחרים היא **הובלה ימית**. איראן משתמשת במספר שיטות על מנת לאפשר סחר בנפט והובלתו בים. היא משתמשת באוניות משלה להעברת הנפט הנמכר לקונה, מכיוון שחברות ספנות זרות נמנעות מעסקים עם איראן מחשש לסנקציות (Dages & Slavin, 2018). אוניות אלה משתמשות בטכניקות הסוואה הכוללות כיבוי אמצעי איתור, שינוי צבע הספינה ואף שינוי שמה.

שלוש משמעויות עבור השחקנים הנעזרים בסנקציות כלכליות ככלי במדיניות חוץ להשגת מטרותיהם:

משמעות ראשונה – ניסיון לפגוע בשותפות סחר מרכזיות של המדינות המנסות לעקוף סנקציות. דפוס הפעולה שחוזר על עצמו כל העת, כפי שבא לידי ביטוי במקרי המבחן, הוא עקיפה באמצעות אלטרנטיבות סחר. בין שאלו אלטרנטיבות סחר בדמות מדינות שסחרו בהיקפים גדולים עם מדינת המטרה עוד לפני תחילת הקמפיין ולא הצטרפו אליו, ובין שאלו מדינות שהפכו לאלטרנטיבה רק בלית ברירה ברגע שהתחיל קמפיין הסנקציות – חובה למקד את המאמצים בנטרול האלטרנטיבות. מאמצים דיפלומטיים מול השחקנים הרלוונטיים חיוניים כדי להוביל להתכווצות כלכלית משמעותית, שעתידיה להגביל את יכולתה של מדינת המטרה לשרוד חרף הסנקציות. מאמצים אלו יכולים להיות בדמות שיטת המקל והגזר: מצד אחד להבטיח הטבות כלכליות לשחקן המקיים קשרי מסחר ענפים עם מדינת המטרה, ומן העבר השני להטיל סנקציות כלכליות על כל חברה ממדינה שמהווה אלטרנטיבת סחר. המקל במקרה זה נקרא בעגה המקצועית 'סנקציות שניוניות'. לדוגמה, במקרה של רוסיה זה יכול לבוא לידי ביטוי בכך שכל חברה טורקית או הודית שתרחצה לעשות עסקים ברוסיה תהיה נתונה למשטר הסנקציות של האיחוד האירופי וארצות הברית, ולכן לא תוכל לעשות עסקים עם המערב. יש לציין שבשלושת מקרי הבוחן שנותחו ניכר כי הקשרים הכלכליים שנקמו בין מדינות המטרה לבין סין הם בבחינת חבל הצלה לאותן מדינות. סין היא לא עוד שחקנית המסייעת לעקוף סנקציות אלא הכלכלה השנייה בגודלה בעולם, ועל כן תרומתה במאמץ לעקיפת הסנקציות משמעותית מאוד. מכאן שהיכולת לרתום את סין לקמפיינים של סנקציות הכרחית להעלאת הסיכוי להצלחה.

משמעות שנייה – לפתח מנגנונים המסייעים לבלום את עקיפת הסנקציות. עקיפה באמצעות סחר עם שחקנים אחרים היא כלי חשוב בידי מדינת המטרה, אך כפי שהודגם לעיל, ארגז הכלים לעקיפת סנקציות מגוון מאוד. על כן יש צורך רב בשיתוף פעולה הדוק בין המדינות המטילות סנקציות, כדי לזהות את הפרצות השונות בקמפיין הסנקציות שלהן. הכלים צריכים להתמקד במרחב הסייבר, שיאפשר לאכוף את הסנקציות באמצעות זיהוי זיופים כמו טשטוש מקור המוצרים, מעקב אחר הובלה של מוצרים, שימוש במטבעות קריפטו ויצירת מנגנונים שיגבילו מאוד את היכולת של מדינת המטרה להתנהל בשווקים הפיננסיים.

משמעות שלישית – מדינות המטילות סנקציות צריכות להכיר במגבלות הרבות של כלי זה. גם אם הן

ושירותים. לדוגמה, החברה השקיעה שלושה מיליון דולר בקניית מפעל תרופות בפשיטת רגל בצרפת, כדי להבטיח גישה לתרופות למחלות זיהומיות (Dagres & Slavin, 2018). במקרים אחרים איראן משתמשת בסיוע של מתווכים בעלי אזרחות זרה באיחוד האמירויות ועיראק כדי לייבא מוצרים. כך המתווכים קונים מוצרים במדינות אלה ולאחר מכן מבריחים אותם לאיראן (Dagres & Slavin, 2018).

בעידן הנוכחי שבו מידע זורם בקלות ממקום אחד למשנהו גוברת יכולתן של מדינות להתמודד עם סנקציות. היכולת של שחקנים שונים ללמוד ממקרי עבר ואף להתייעץ בזמן אמת עם שחקנים אחרים משכללת את השיטות לעקיפת סנקציות.

דרך אחרונה שהפכה רלוונטית מאוד היא השימוש **הגובר במטבעות קריפטו**. הסנקציות הנוכחיות פגעו עד מאוד ביכולתה של איראן לסחור בדולר אמריקאי, שהוא המטבע המרכזי לעסקאות במערכת הבינלאומית. הסנקציות הפיננסיות על איראן גם פגעו במידה רבה בערכו של הריאל האיראני, ובקמפיין הסנקציות הנוכחי הורידו את המטבע האיראני לשפל היסטורי אל מול הדולר האמריקאי (Reuters, 2023). כתוצאה מתהליכים אלו, מספר חודשים אחרי תחילת קמפיין הסנקציות הנוכחי ב־2018, המשטר האיראני הכיר רשמית בכריית קריפטו בשנת 2019. העוסקים בכך נדרשו להזדהות ולהירשם, לשלם תעריף חשמל עבור הכרייה, המצריכה כמות גדולה של אנרגיה, ולמכור את הביטקוין שלהם לבנק המרכזי של איראן. כמו כן, באוגוסט 2022 אישרה ממשלת איראן שימוש בכספי קריפטו לתשלום עבור יבוא (Iddon, 2022). העלייה בשימוש במטבעות אלו בעולם בשנים האחרונות היטיבה מאוד עם איראן והגיעה בעיתוי מתאים לעקוף את הסנקציות המשניות, שכן הקושי לאתר את הצדדים בעסקה מסייע לסוחרים פרטיים לקיים קשרי מסחר עם איראן ללא חשש.

סיכום ומשמעויות

שיטות לעקיפת סנקציות קיימות מאז שמדינות החלו להשתמש בסנקציות בתדירות גבוהה יותר במאה ה־20. עם זאת, בעידן הנוכחי שבו מידע זורם בקלות ממקום אחד למשנהו גוברת יכולתן של מדינות להתמודד עם סנקציות. היכולת של שחקנים שונים ללמוד ממקרי עבר ואף להתייעץ בזמן אמת עם שחקנים אחרים משכללת את השיטות לעקיפת סנקציות. מכאן עולות

מקורות

- Achilleas, P. (2020). United Nations and sanctions. In M. Asada (Ed.), *Economic sanctions in international law and practice* (pp. 24–33). Routledge.
- Ahari, A., Duong, J., Hanzl, J., Lichtenegger, E. M., Lobnik, L., & Timel, A. (2022). Is it easy to hide money in the crypto economy? The case of Russia. *Focus on European Economic Integration*, Q4/22, 71–89. <https://tinyurl.com/37rhsp9x>
- Ajiri, D. H. (2018, August 30). *Iranian in name only: Dual nationals hide Iran ties to avoid US sanctions*. France24. <https://tinyurl.com/4m5v7rn7>
- Allen, S. H. (2005). The determinants of economic sanctions success and failure. *International Interactions*, 31(2), 117–138. <https://doi.org/10.1080/03050620590950097>
- Allen, S. H. (2008a). The domestic political costs of economic sanctions. *Journal of Conflict Resolution*, 52(6), 916–944. <https://doi.org/10.1177/0022002708325044>
- Allen, S. H. (2008b). Political institutions and constrained response to economic sanctions. *Foreign Policy Analysis*, 4(3), 255–274. <https://doi.org/10.1111/j.1743-8594.2008.00069.x>
- AML Intelligence. (2023, March 9). *NEWS: OFAC targets Iran's 'shadow banking' network in new round of US sanctions*. *Compliance & anti-financial crime*. <https://tinyurl.com/2p866bfb>
- Andreas, P. (2005). Criminalizing consequences of sanctions: Embargo busting and its legacy. *International Studies Quarterly*, 49(2), 335–360. <https://doi.org/10.1111/j.0020-8833.2005.00347.x>
- Ang, A. U. J., & Peksen, D. (2007). When do economic sanctions work? Asymmetric perceptions, issue salience, and outcomes. *Political Research Quarterly*, 60(1), 135–145. <https://doi.org/10.1177/1065912906298632>
- Asada, M. (2020). Definition and legal justification of sanctions. In M. Asada (Ed.), *Economic sanctions in international law and practice* (pp. 1–18). Routledge.
- Baldwin, D. A., & Pape, R. A. (1998). Evaluating economic sanctions. *International Security*, 23(2), 189–198. <https://www.muse.jhu.edu/article/446933>
- Bapat, N. A., Heinrich, T., Kobayashi, Y., & Morgan, T. C. (2013). Determinants of sanctions effectiveness: Sensitivity analysis using new data. *International Interactions*, 39(1), 79–98. <https://doi.org/10.1080/03050629.2013.751298>
- Barber, J. (1979). Economic sanctions as a policy instrument. *International Affairs*, 55(3), 367–384. <https://doi.org/10.2307/2615145>
- Barnes, R. (2016). Unites Sates sanctions: Delisting applications judicial review and secret evidence. In M. Happold & P. Eden (Eds.), *Economic sanctions and international law* (pp. 197–225). Hard Publishing.
- Bloomberg News. (2023, April 6). *Iran oil snapped up by Chinese private refiners as market shifts*. <https://tinyurl.com/95rcw7xt>
- Bloomberg. (2023, April 3). *China's Yuan is now the most traded currency in Russia as sanctions*

מצליחות לצרף אליהן שותפות סחר מרכזיות של מדינות המטרה וגם אם הן מפתחות מנגנונים המסייעים לבלום את עקיפת הסנקציות, יש להביא בחשבון שמדינות יעדיפו כל העת לפתח כלים חדשים לעקיפת סנקציות על פני כניעה לסנקציות. ההכרה במגבלות כלי הסנקציות חיונית הן עבור מקבלי החלטות, כדי להכיר במציאות כפי שהיא, והן עבור הציבור במדינות המטילות סנקציות, שעלול לצפות בטעות להישגים מידיים.

האופן שבו קוראיה הצפונית, רוסיה ואיראן עוקפות את הסנקציות אינו ייחודי. השיטות השונות הן דפוסי פעולה שהפכו למקובלים בקרב מדינות שעליהן הוטלו סנקציות, אך אין זה אומר שעקיפת הסנקציות היא הצלחה אדירה שמונעת כל פגיעה בכלכלת המדינה שעליה מוטלות סנקציות. במקרה הרוסי, במקרה האיראני, ועל אחת כמה וכמה במקרה הצפון-קוריאני אנו רואים פגיעה כלכלית מהותית הנובעת מהסנקציות. עם זאת, אימוץ השיטות לעקיפת סנקציות מצמצם את הפגיעה הכלכלית. נראה כי ככל שהכלים לעקיפת סנקציות משתכללים הם מספקים הסבר משלים לאחוזי ההצלחה הנמוכים יחסית של הסנקציות בהגשמת מטרותיהן.

יוליה ארפורט היא עוזרת מחקר במסגרת אשכול עוצמה מדינית במכון למחקרי ביטחון לאומי, ודוקטורנטית במחלקה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים. yuliae@inss.org.il

ד"ר תומר פדלון הוא חוקר עמית בתוכנית לכלכלה וביטחון לאומי ובמרכז למדיניות ישראל סין ע"ש דיאן וגילפורד גלייזר במכון למחקרי ביטחון לאומי. נוסף על כך הוא מרצה וחוקר באוניברסיטת תל אביב. tomerf@inss.org.il

- knock the US dollar out of the top spot*. Fortune. <https://tinyurl.com/4k2jftcs>
- Bonetti, S. (1998). Distinguishing characteristics of degrees of success and failure in economic sanctions episodes. *Applied Economics*, 30(6), 805–13. <https://doi.org/10.1080/000368498325507>
- Braw, E. (2023, January 30). *Ships are flying false flags to dodge sanctions*. Foreign Policy. <https://tinyurl.com/2uewwjz>
- Center for Arms Control and Non-Proliferation. (2022, May 11). *Fact sheet: North Korea sanctions*. <https://tinyurl.com/d9ch6j38>
- CIA World Factbook. (2023). *Korea, North*. <https://tinyurl.com/ycx3rdvm>
- Cipriani, M., Goldberg, L. S., & La Spada, G. (2023). Financial sanctions, SWIFT, and the architecture of the international payment system. *Journal*

- of *Economic Perspectives*, 37(1), 31–52. <https://doi.org/10.1257/jep.37.1.31>
- Congressional Research Service. (2022). *Russia's war against Ukraine: Overview of U.S. sanctions and other responses*. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IN/IN11869>
- Connolly, R. (2018). *Russia's response to sanction: How Western economic statecraft is reshaping political economy in Russia*. Cambridge University Press.
- Dagres, H., & Slavin, B. (2018). *How Iran will cope with US sanctions*. Atlantic Council. <https://tinyurl.com/5cxnx9fm>
- Daoudi, M., & Dajani, M. S. (1983). *Economic sanctions, ideals and experience*. Routledge & Kegan Paul.
- Dashti-Gibson, J., Davis, P., & Radcliff, B. (1997). On the determinants of the success of economic sanctions: An empirical analysis. *American Journal of Political Science*, 2(2)41608–618. <https://doi.org/10.2307/2111779>
- Dawi, A. (2023, January 26). *Iran boosts cheap oil sale to China despite sanctions*. Voice of America. <https://tinyurl.com/52kyjar>
- Doxey, M. (1980). *Economic sanctions and international enforcement*. The Macmillan Press.
- Drezner, D. W. 1999. *The sanctions paradox: Economic statecraft and international relations*. Cambridge University Press.
- Drury, A. C. (1998). Revisiting economic sanctions reconsidered. *Journal of Peace Research*, 35(4), 497–509. <https://doi.org/10.1177/0022343398035004006>
- Elliott, K. A. (1997, October 23). *Evidence on the costs and benefits of economic sanctions*. Peterson Institute for International Economics. <https://tinyurl.com/yc8bwehs>
- Feldman, N. (2022). Rallying around the “flag of convenience”: Merchant fleet flags and sanctions effectiveness. *Marine Policy*, 143, 105129. <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2022.105129>
- Galtung, J. (1967). On the effects of international economic sanctions, with examples from the case of Rhodesia. *World politics*, 19(3), 378–416. <https://doi.org/10.2307/2009785>
- Giumelli, F., Hoffmann, F., & Książczaková, A. (2021). The when, what, where and why of European Union sanctions. *European Security*, 30(1), 1–23. <https://doi.org/10.1080/09662839.2020.1797685>
- Griffiths, H., & Schroeder, M. (2020). *Covert carriers: Evolving methods and techniques of North Korean sanctions evasion* [Briefing Paper]. Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands. <https://tinyurl.com/5n9a8zb5>
- Halliday, D. J. (1999). The impact of the UN sanctions on the people of Iraq. *Journal of Palestine Studies*, 28(2), 29–37. <https://doi.org/10.2307/2537932>
- Hamad, A. (2022, June 22). *How Iran set a sanctions evasion network to keep its economy afloat: Report*. AlArabia News. <https://tinyurl.com/5xbu5acr>
- Happold, M. (2016). Economic sanctions and international law: An introduction. In M. Happold & P. Eden (Eds.), *Economic sanctions and international law* (pp. 1–12). Hard Publishing.
- Hastings, J. V. (2022). North Korean trade network adaptation strategies under sanctions: Implications for denuclearization. *Asia and the Global Economy*, 2(1), 100031. <https://doi.org/10.1016/j.aglobe.2022.100031>
- Hufbauer, G. C., Schott, J. J., & Elliott, K. A. (1990). *Economic sanctions reconsidered*. Peterson Institute for International Economics.
- Hufbauer, G. C., Schott, J. J., Elliott, K. A., & Oegg, B. (2009). *Economic sanctions reconsidered*. Peterson Institute for International Economics.
- Iddon, P. (2022, November 14). *How Iran is cashing in on cryptocurrencies to evade US sanctions*. Arab News. <https://tinyurl.com/yt4nebj2>
- Integrity Risk International. (2022, August 10). *Top ten most common Russian sanction evasion schemes*. News and Insights. <https://tinyurl.com/ybabmbbhx>
- Jobst, N. (2023, June 15). *North Korea's trade with China as share of total foreign trade 1999-2021*. Statista. <https://tinyurl.com/mpmu8fun>
- Jones, C. (2018). Sanctions as tools to signal, constrain, and coerce. *Asia Policy*, 25(3), 20–27. <https://doi.org/10.1353/asp.2018.0037>
- Jones, C. (2022, February 25). The impact of throwing Russia out of swift. *Financial Times*. <https://tinyurl.com/2mb5mjss>
- Jones, L. (2015). *Societies under siege: Exploring how international economic sanctions (do not) work*. Oxford University Press.
- Jones, L., & Portela, C. (2020). Evaluating the success of international sanctions: A new research agenda. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, 125, 39–60. doi.org/10.24241/rcai.2020.125.2.39/en
- Karagyzova, R. (2021, March 1). *Iran's tactics to evade the sanctions on its oil sector*. IRAM Center for Iranian Studies. <https://tinyurl.com/4exyszar>
- Kenez, L. (2023, February 28). *Ukraine war anniversary: Turkish-Russian trade skyrocketed despite sanctions*. Nordic Monitor. <https://tinyurl.com/muhmtxbx>
- Kharon. (2022). *A North Korean sanctions evasion typology: Use of complex ownership structures*. White Paper. <https://tinyurl.com/mr3atmyy>
- Kim, S. J. (2021, December 14). *North Korea's sanctions evasion and its economic implications*. Korea Institute for National Unification. <https://tinyurl.com/3zyzebh>
- Konowicz, D. R. (2018). *The new game: Cryptocurrency challenges US economic sanctions*. Naval War College Newport United States.
- Lam, S. L. (1990). Economic sanctions and the success of foreign policy goals: A critical evaluation. *Japan and the World Economy*, 2(3), 239–248. [https://doi.org/10.1016/0922-1425\(90\)90003-B](https://doi.org/10.1016/0922-1425(90)90003-B)
- Laub, Z. (2015, July 15). *International Sanctions on Iran*. Council on Foreign Relations. <https://tinyurl.com/y27ps26t>
- Leali, G. (2022 February 25). *France not opposed in principle to cutting Russia from SWIFT: Bruno Le Maire*. Politico. <https://tinyurl.com/mpehrjux>
- Lektzian, D., & Souva, M. (2007). An institutional theory of sanctions onset and success.

- Journal of Conflict Resolution*, 51(6), 848–871. <https://doi.org/10.1177/0022002707306811>
- Lipin, M. (2022, August 18). *Tanker trackers: After Iraqi oil blending scheme, Iran found better way to evade US sanctions*. Voice of America. <https://tinyurl.com/bdethxtr>
- Lukaszuk, P. (2021). You can smuggle but you can't hide: Sanction evasion during the Ukraine crisis. *Aussenwirtschaft*, 71(1), 73–125.
- Macfarlane, E. K. (2021). Strengthening sanctions: Solutions to curtail the evasion of international economic sanctions through the use of cryptocurrency. *Michigan Journal of International Law*, 42(1), 199–229. <https://doi.org/10.36642/mjil.42.1.strengthening>
- Magas, J. (2019, November 26). *BRICS nations discuss shared crypto to break away from USD and swift*. Cointelegraph. <https://tinyurl.com/mp9ue9em>
- Mahmoudian, A. (2023, January 29). *Russia's financial defense mechanism against western sanctions*. Trends Research and Advisory. <https://tinyurl.com/3aawr8yb>
- Mallory, K. (2021). *North Korean sanctions evasion techniques*. RAND Corporation. <https://tinyurl.com/39k72utn>
- McDowell, D. (2021). Financial sanctions and political risk in the international currency system. *Review of International Political Economy*, 28(3), 635–661. <https://doi.org/10.1080/09692290.2020.1736126>
- McMillan, R., & Volz, D. (2023, June 11). How North Korea's hacker army stole \$3 billion in crypto, funding nuclear program. *The Wall Street Journal*. <https://tinyurl.com/2rfs28z2>
- MI News Network. (2023, January 31). *Russia following Iran's cue, changes flag to evade US sanctions*. Marine Insight. <https://tinyurl.com/mr33xp3f>
- Ministry of Defense, Foreign and Commonwealth Office, and Gavin Williamson. (2019, April 5). *Royal navy vessel identifies evasion of North Korea sanctions*. Gov.UK. <https://tinyurl.com/ycknny27>
- Morgan, T. C., Bapat, N., & Kobayashi, Y. (2014). Threat and imposition of economic sanctions 1945–2005: Updating the TIES dataset. *Conflict Management and Peace Science*, 31(5), 541–558. <https://doi.org/10.1177/0738894213520379>
- Nikoladze, M., & Donovan, K. (2023). *Russia Sanctions Database*. The Atlantic Council. <https://tinyurl.com/vnzjufa9>
- O'Carroll, C., Jeongmin, K., & Won-Gi, J. (2021, August 20). *South Korea detaining North Korea-linked ship suspected of sanctions violations*. NK News. <https://tinyurl.com/3sm2uc6y>
- Oesterreichische Nationalbank. (2022). *The Russian economy and world trade in energy: Dependence of Russia larger than dependence on Russia*.
- Office of Foreign Assets Control. (2020, May 14). *Guidance to address illicit shipping and sanctions evasion practices*. <https://tinyurl.com/yw2jve9v>
- Okumura, Y. (2023, March 21). *Examining the current state of Russian sanctions evasion*. Dow Jones. <https://tinyurl.com/29aprwau>
- Pape, R. A. (1997). Why economic sanctions do not work. *International Security*, 22(2), 90–136. muse.jhu.edu/article/446841
- Peksen, D., & Jeong, J. M. (2022). Coercive diplomacy and economic sanctions reciprocity: Explaining targets' counter-sanctions. *Defence and Peace Economics*, 33(8), 895–911. <https://doi.org/10.1080/10242694.2021.1919831>
- Radio Farda. (2018, August 14). *Iran offers oil discounts to keep its Asian customers*. <https://tinyurl.com/4f7yr2kb>
- Real GDP growth. World Economic Outlook (April 2023). IMF. <https://tinyurl.com/y9drpa6r>
- Reuters. (2022, May 13). *Factbox: Russia's response to western sanctions*. <https://tinyurl.com/4wa8vph4>
- Reuters (2023, February 20). *Iran's currency falls to record low as sanctions to continue*. <https://tinyurl.com/4fh6phcw>
- Ridgwell, H. (2023, June, 6). Russia copying Iran to evade Western sanctions, report claims. Voice of America. <https://tinyurl.com/3a7j9nc5>
- Rosenberg, E., Bhatiya, N. (2020, March, 4). *Busting North Korea's sanctions evasion*. Center for the New American Security. <https://tinyurl.com/mt2snd45>
- Russia and sanctions evasion. (2022). *Strategic Comments*, 28(4), vii–ix. <https://doi.org/10.1080/13567888.2022.2107283>
- Sanction Scanner. (n.d.) *Sanctions against Iran*. <https://tinyurl.com/ye22kxuw>
- Sharafedin, B., & Lewis, D. (2018, June 29). *As sanctions bit, Iranian executives bought African passports*. Reuters. <https://tinyurl.com/554hwacs>
- Sossai, M. (2020). Legality of extraterritorial sanctions. In M. Asada (Ed.), *Economic sanctions in international law and practice* (pp. 62–73). Routledge.
- Trainer, C. (2019, September 1). *How North Korea skirts sanctions at sea*. The Diplomat. <https://tinyurl.com/y9p32ary>
- Van Bergeijk, P. A. G. (1989). Success and failure of economic sanctions. *Kyklos*, 42(3), 385–404. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1989.tb00200.x>
- Verma, N. (2013, November 7). *Iran offers to ship crude to India for free to boost sales*. Mint. <https://tinyurl.com/2svy7ty9>
- Verma, N. (2018, July 26). *Iran offers India oil cargo insurance, ships to boost sales: Sources*. Reuters <https://tinyurl.com/yc2529yj>
- Watts, N. (2020, March 25). *Business as usual, unusually: North Korea's illicit trade with China and Russia*. Georgetown Journal of International Affairs, Business and Economics. <https://tinyurl.com/4kkypjw4>
- Wronka, C. (2022). Digital currencies and economic sanctions: The increasing risk of sanction evasion. *Journal of Financial Crime*, 29(4), 1269–1282. <https://doi.org/10.1108/JFC-07-2021-0158>
- Yotov, Y., Yalcin, E., Kirilakha, A., Syropoulos, C., & Felbermayr, G.. (2020, August 4). *The global sanctions data base*. VoxEU. <https://tinyurl.com/47834rza>
- Yotov, Y., Yalcin, E., Kirilakha, A., Syropoulos, C., & Felbermayr, G. (2021, May 18). *The 'Global Sanctions*

Data Base': Mapping international sanction policies from 1950–2019. VoxEU. <https://tinyurl.com/3ufpfpj2>

Young, B. (2021, February 4). *North Korea in Africa: Historical solidarity, China's role, and sanctions evasion*. United States Institute of Peace. <https://tinyurl.com/48yj7sa4>

Zandt, F. (2023, February 22). *The world's most-sanctioned countries*. Statista. <https://tinyurl.com/zyv3k48>

הערה

1 Articles of State Responsibility (ASR) הוא מסמך המסדיר את החוקים בנושא אחריות המדינה לגבי הפרת מחויבויות בינלאומיות, אשר אומץ על ידי הוועדה למשפט בינלאומי של האו"ם בשנת 2001.

ישראל וחיזוק הרשות הפלסטינית – מהותן של קרני הדילמה

אורי ורטמן

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב, ואוניברסיטת
דרום ווילס – בריטניה

תמיר הימן

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב

קובי מיכאל

המכון למחקרי ביטחון לאומי –
אוניברסיטת תל אביב

במציאות הקיימת בין חמאס לרשות הפלסטינית מתנהל משחק "סכום אפס". המשמעות היא שלא תיתכן רשות פלסטינית חזקה במקביל לחמאס חזקה. החלשת חמאס משמעותה פגיעה בנכסיה ובתשתיותיה הצבאיות. חולשת הרשות הפלסטינית למול מעמדה המתחזק של חמאס בנקודת הזמן הזו ובהינתן שחיקה של ההרתעה מול חזבאללה ואיראן וסבירות גדלה לעימות רב־חזיתי – כל אלה מעמידים את ישראל על קרני הדילמה האסטרטגית. לפיכך נדרשת החלטה בדבר היעד האסטרטגי שאליו מבקשת ישראל להגיע למול הזירה הפלסטינית, ויש לבחון אם יש משמעות למהלך צבאי מעצב מול חמאס שלא במסגרת תוכנית מדינית רחבה וכוללת יותר. בכל מקרה, בפגיעה ביכולות הצבאיות של חמאס יהיה כדי לצמצם במידה משמעותית את האתגר המושת על הרשות הפלסטינית ואשר מאיץ את תהליך היחלשותה, להסיר מכשול בפני מהלכים אפקטיביים לחיזוקה ולהתיר את הקשר הגורדי בין הזירות השונות, שאותו מבקשת חמאס לכפות על ישראל, וסביר להניח שיהיה בכך גם כדי לחזק את ההרתעה הישראלית במרחב. בתנאים הפוליטיים הקיימים לא סביר להניח שממשלת ישראל תגיע להכרה ולהסכמה פנימית בנוגע לצורך בחיזוק הרשות הפלסטינית, או לפחות תפסיק לפעול להחלשתה, ולכן הממשלה הנוכחית אינה ניצבת על קרני דילמה אסטרטגית בכל הנוגע לנקיטת מהלכים יזומים לחיזוק הרשות הפלסטינית, למרות שחולשת הרשות פוגעת באינטרסים הישראליים. מהלך בסדר גודל כזה יכול להיות מובל רק על ידי ממשלת אחדות לאומית עם גיבוי ציבורי רחב. מנגד, מעמדה של הרשות כל כך רופס ובעייתי, שספק אם ניתן לשקמה בתנאים הקיימים.

מילות מפתח: חיזוק הרשות הפלסטינית, חמאס, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ביטחון לאומי, צבא, רצועת עזה, אסטרטגיה

מבוא

כך, בעוד בצד הישראלי קיוו שהרשות הפלסטינית תשפר את ביטחונם של אזרחי ישראל ותבטיח את עתידה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית בגבולות בני הגנה מוכרים, ובמקביל תגשים, אם כי חלקית, את שאיפות העצמאות של הפלסטינים, בצד הפלסטיני ראו ברשות הפלסטינית שלב ביניים שבסיומו תוקם מדינה פלסטינית עצמאית שבירתה מזרח ירושלים, כשההנהגה הפלסטינית מציגה את המהלך כוויתור היסטורי של הפלסטינים והסתפקות ב־22 אחוזים משטחה של פלסטין. אלא שהתבטאויות של יאסר ערפאת, פייסל חוסייני ואחרים, כמו גם ההתעקשות לשימור הנרטיב ההיסטורי, ההסתה הממסדית והדה־לגיטימציה לקיומה

זה שלושה עשורים מהווה הרשות הפלסטינית אתגר מדיני וביטחוני למדינת ישראל. בעיניים ישראליות הקמתה של הרשות הפלסטינית, כתוצאה של הסכמי אוסלו, נועדה להבטיח הפרדה מדינית בין ישראל לפלסטינים בשטחים כדי לבלום את איום המדינה הדו־לאומית, לשפר את המציאות הביטחונית, להיפטר מהנטל של ניהול חיי היום־יום של האוכלוסייה ולשפר את מיצובה האזורי של ישראל כפלטפורמה להסכמי שלום ונורמליזציה נוספים. בה בעת, הזרם המרכזי של החברה הישראלית ראה לאורך השנים ברשות הפלסטינית ישות אוטונומית שהיא פחות ממדינה. לעומת זאת, עבור הפלסטינים היוותה הרשות הפלסטינית עוד שלב בדרך למדינה עצמאית.

של מדינת לאום יהודית, מטילות צל כבד של ספק על הצהרתם בדבר הוויתור ההיסטורי.

נראה כי הרשות הפלסטינית בהנהגת אבו מאזן נמצאת במצב הקשה ביותר מאז ימי האינתיפאדה השנייה ובמסלול הידרדרות מתמשך, שעלול להסתיים בקריסתה.

חולשת הרשות הפלסטינית

למרות התקווה בקרב ישראלים ופלסטינים, כמעט שלושה עשורים לאחר הקמת הרשות ולאחר שורה של משאים ומתנים ויזמות מדיניות שכשלו, נקלע התהליך המדיני למבוי סתום, כשכל אחת מהנהגות הצדדים מאמינה שהזמן פועל לטובתה, ואין לה תמריצים של ממש לצעוד את "המיל הנוסף" בכיוון של הסדר קבע, וגם לא יכולת פוליטית להוביל מהלכים מדיניים מהותיים על בסיס פשרות היסטוריות. במקביל ובשל סיבות שניתן לתלות במבוי הסתום המדיני, בפיצול בין חמאס לפתח, בבחירתה של ישראל לשמר את הבידול בין שתי הישויות הפלסטיניות תוך הכלת חמאס ועוד, הרשות הפלסטינית המופקדת על ניהול חיי היום-יום של האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית, מאבדת מכוחה. מעמדה הציבורי נשחק ואין לה לגיטימציה ציבורית של ממש, והיא מאותגרת על ידי חמאס, שביססה את שליטתה ברצועת עזה וחותרת לערעור היציבות הביטחונית בגדה המערבית וממנה לישראל גופא, אשר פועלת להשתלטות על הרשות הפלסטינית ולדחיקת ארגון פתח מעמדות ההשפעה. מבלי להיכנס לסיבות ולהסברים היסטוריים לגבי המציאות שנוצרה, אשר צריכה להיות נקודת המוצא של ישראל לחישוב מסלול מחדש, נראה כי הרשות הפלסטינית בהנהגת אבו מאזן נמצאת במצב הקשה ביותר מאז ימי האינתיפאדה השנייה ובמסלול הידרדרות מתמשך, שעלול להסתיים בקריסתה.

ראשית, הרשות הפלסטינית (רש"פ) ומנגנוני הביטחון שלה אינם שולטים בחלקים מהשטח שבאחריותם, ואילו ארגונים מקומיים, לצד ארגוני הטרור המוכרים, מצליחים להרחיב את השורות ואת תשתיות הטרור באותם שטחים לצורך ביצוע פיגועי טרור נגד צה"ל ואזרחים ישראלים בשטחי יהודה ושומרון ובישראל. הניסיון לתלות את הסיבות לכך בפעולות הצבאיות הישראליות בשטחי A ובהרכב הממשלה הנוכחית אינו משכנע או מספק דיו, מכיוון שחולשת הרשות הפלסטינית במחוזות הצפוניים, בדגש לגבי מחוז ג'נין, היא בחזקת עובדה מזה שנתיים לפחות. נכון יותר לתלות את הסיבות בהרכב מנגנוני הביטחון הפלסטיניים, שממשיכים להתבסס על נאמנויות אזוריות ושבטיות,

מה שפוגע ביכולת התפקוד של רבים מאנשי המנגנונים, אשר נאלצים לפעול נגד בני משפחה ונגד תושבי האזור שממנו הם מגיעים. זאת ועוד, הניסיון ההיסטורי מלמד שהטרור הפלסטיני אינו מתפרץ מסיבות כלכליות, וכי הנפץ של גלי טרור או מערכות טרור בלבד מאופיין בסיבות לאומיות, דתיות וכאלו הקשורות באובדן אמון בהנהגות הקיימות. הואקום המשילולי הביטחוני מעיקר שיצרה הרשות הפלסטינית במחוזות הצפוניים של הגדה המערבית, ובייחוד במחוז ג'נין שידע רווחה ושגשוג כלכליים, אפשר לארגוני הטרור ולהתארגנויות מקומיות בהמשך את מרחב הפעולה. כל אלו רק מחזקים את הטענה כי המציאות בשטחי הרשות הפלסטינית מצביעה על תסמינים מובהקים של **כישלון מדינתי**, כדוגמת תסמינים מסוימים במדינות כושלות וקורסות במזרח התיכון שלאחר הטלטלה הערבית.

שנית, הלגיטימציה של הרש"פ בהנהגת אבו מאזן נמצאת בנקודת שפל בדעת הקהל הפלסטינית, ודבקו של אבו מאזן בהתנגדות לטרור ובהמשך שיתוף הפעולה הביטחוני נתפסת כבלתי רלוונטית, כזו שאינה משרתת או מקדמת את האינטרס הפלסטיני ולכן גם לא-לגיטימית. תוצאות **הסקר הרבעוני של ח'ליל שקאקי, המתייחס ליוני 2023** מצביעות על כך שרוב הציבור הפלסטיני סבור כי הרש"פ מהווה נטל על העם הפלסטיני (63 אחוזים מול 33), ומביע אי-שביעות רצון מתפקודו של אבו מאזן (80 אחוזים מול 17). לעומת זאת, לא מזהה התארגנות עממית או פוליטית להדחתו בפועל. יתרה מכך, רוב הציבור סבור כי האינטרס של העם הפלסטיני הוא שהרש"פ תתפרק (50 אחוזים מול 46), וכי הישרדותה היא אינטרס ישראלי (63 אחוזים מול 34). נוסף על כך, הציבור הפלסטיני תומך בהקמת ארגונים כגון 'גוב האריות' שאינם סרים למרותה של הרש"פ (71 אחוזים מול 23) ומתנגד לקריאת הרש"פ לאותם ארגונים להתפרק מנשקם (80 אחוזים מול 16). נתונים אלו ממחישים היטב כי הציבור הפלסטיני מאס ברש"פ ורואה בה מכשיר ישראלי להנצחת הכיבוש, וכי הוא רואה בארגונים החמושים ובמאבק המזוין, ולא ברש"פ ובתהליך של משא ומתן, מכשיר ודרך להמשך המאבק בכיבוש ולהקמת מדינה פלסטינית (את אפקט המראה ניתן לזהות גם בצד הישראלי, כשרוב הציבור מאמין שהרשות הפלסטינית כבר אינה פרטנר, ושאם תקום מדינה פלסטינית היא תהפוך למדינת טרור עוינת לישראל). למעשה, חוסר האמון ברש"פ הוא עמוק עד כדי כך שרוב הציבור הפלסטיני, אשר ברובו מעריך שתפרוץ אינתיפאדה שלישית (51 אחוזים מול 46), אף סבור כי כוחות הביטחון של הרש"פ לא ייקחו בה חלק (62 אחוזים מול 33). הציבור הפלסטיני גם לא

האחרון (אפריל 2023) והתחושה המתבססת בקרב **חמאס, חזבאללה ואיראן** שישראל נמצאת בנקודת שבר וחולשה, ושניתן לפעול נגדה מכמה חזיתות במקביל – היא שגוברת הסבירות להתפרצות אלימה רב־זירתית ורחבת היקף, שתהווה **אתגר של ממש לביטחון הלאומי של ישראל**.

מגמת ההיחלשות המתמשכת של הרשות הפלסטינית ויכולתה המוגבלת מאוד למתן את ההסלמה בשטח מציפות את השאלה בנוגע למידת ההשפעה שיכולה להיות לרשות פלסטינית חזקה יותר, כאשר המוסכמה המקובלת בממסד הביטחוני היא שרשות חזקה יותר ומתפקדת משרתת את האינטרס הישראלי ותורמת לרגיעה וליציבות ביטחונית. בהנחה שהתשובה לשאלה חיובית, כלומר שרשות חזקה יכולה לסייע למיתון האלימות והידרדרות המצב, מתבקשת השאלה כיצד ניתן לחזק את הרשות הפלסטינית, ומה יכולה או צריכה להיות תרומתה של ישראל לשם כך. לחלופין, אם חיזוקה אינו אופציה ריאליסטית במציאות הנוכחית, הן מסיבות פוליטיות פנים־ישראליות והן מסיבות הקשורות לזירה הפלסטינית ולהנהגתה, ובהנחה שהמשך היחלשותה של הרשות יאיץ את ההידרדרות הביטחונית, יש לבחון דרכים שימנעו את החלשת הרשות הפלסטינית, או לבחור בביצוע מהלך חד־צדדי בתיאום עם ארצות הברית ובגיבויה.

כאמור, במערכת הביטחון, כמו גם לדעת הזרם המרכזי בדרג המדיני בהובלתו של ראש הממשלה, לישראל יש אינטרס ברור ברשות פלסטינית חזקה ומתפקדת, כזו שתוכל למשול באפקטיביות, לספק את צורכי האוכלוסייה המקומית, תפעל למיגור הטרור, תעמיק את שיתוף הפעולה הביטחוני ותדבק בהידברות ובשאיפה להסדר מדיני. מנגד, בממשלה ובקואליציה הנוכחית יש גורמים שלא רק אינם רואים ברשות הפלסטינית מתפקדת וחזקה צורך אסטרטגי של ישראל, אלא גם פועלים בכוונת מכוון ותוך הפעלת לחצים פוליטיים, לצד עידוד יוזמות ברמת השטח, להעמקת האחיזה הישראלית בשטחי C, לשינוי הסטטוס קוו בירושלים וכן דורשים פעילות נמרצת וכוחנית יותר נגד הטרור הפלסטיני והרשות הפלסטינית, הנתפסת בעיניהם כגורם תומך טרור. לדידם של אלו, הסלמה והחרפת המתח יובילו להעמקת הכאוס בשטחי הרשות הפלסטינית ולהחלשתה באופן שיבסס את ההצדקה להרחבת ההתיישבות הישראלית, ושיוביל ואף יחייב השתלטות ישראלית מחדש על שטחי הגדה המערבית, אשר תדחק אל מרחב האירלונטיות כל סיכוי להסדר. במטרה למנוע את קריסת הרש"פ, פעמים רבות נשמעת הקריאה **כיעל מדינת ישראל לפעול לחיזוק הרש"פ**

שם את יהבו על סיוע חיצוני ולכן סבור שהישועה לא תגיע מהרש"פ, לא ממדינות ערב ובוודאי לא מממשל ביידן. נראה שהציבור הפלסטיני מבין כי גורלו בידי. שלישית, בעוד תהליך מדיני אינו נראה באופק, הציבור הפלסטיני מקצין בעמדותיו ומתרחק יותר מאי פעם מתפיסות הקשורות ברעיון שתי המדינות ובתהליך מדיני עם ישראל (וגם כאן ניתן לזהות אפקט מראה בקרב הציבור הישראלי). נכון **לסקר שקאקי מיוני 2023**, רוב הציבור הפלסטיני מתנגד לרעיון שתי המדינות (70 אחוזים מול 28) וסבור כי הוא אינו ב־השגה (71 אחוזים מול 28). כמו כן, 52 אחוזים מהציבור הפלסטיני סבורים כי ההתנגדות המזוינת היא דרך הפעולה המועדפת למימוש השאיפות הלאומיות הפלסטיניות, לעומת 21 אחוזים בלבד הסבורים כי יש לפעול באמצעות משא ומתן מדיני. על כן אין זה מפתיע כי רוב הציבור הפלסטיני תומך בפיגועי טרור בתוך ישראל נגד אזרחים (57 אחוזים מול 38). נרטיב ההתנגדות המזוינת מוזן גם מתהליכי דוקטרינציה וסוציאליזציה שמובילה הרשות הפלסטינית במסגרת **תוכניות הלימוד**, בהסתה שיטתית של מנהיגים פלסטינים באמצעי התקשורת, בהטפות במסגדים ובעצם תשלום הכספים לאסירים ביטחוניים ולמשפחות של טרוריסטים, שהפכו ל"שהידים" ולסמלים לאומיים פלסטיניים.

בה בעת, מערכת הטרור שבה נתונה ישראל מאז מארס 2022 והתמשכותו של מבצע 'שובר גלים' שהחל במאי 2022 מזינות גם הן את נרטיב ההתנגדות המזוינת. הן יצרו מציאות של חיכוך מתמשך וגובר, המוביל בתורו לנפגעים רבים בצד הפלסטיני. **מערכת הטרור** הזו מדרבנת עוד פעילות, המתרחבת והולכת עם הצטרפותם של צעירים רבים שאיבדו זה מכבר את אמונם ברשות הפלסטינית, מאסו בסדר הקיים ופועלים לשינויו באמצעות התנגדות מזוינת על בסיס התארגנויות מקומיות, שאינן משויכות בהכרח לארגוני הטרור הפלסטינים המוכרים אך בהחלט נתמכות על ידם. החיכוך היום־יומי יוצר מדי יום גיבורים פלסטינים חדשים, שהופכים לסמלים לאומיים המזינים את המוטיבציה של צעירים נוספים להצטרף למעגל הטרור וההתנגדות. במבחן התוצאה, לאחר שנה שבה ישראל נתונה במערכת הטרור, מספר הפלסטינים הנוטלים בה חלק רק גדל, מפלס המוטיבציה שלהם גבה, **היקף הטרור** התרחב והיקף הפעילות של מערכת הביטחון הישראלית מתרחב והולך. המציאות הביטחונית נעשית מורכבת ומסוכנת יותר, והסיכוי להתלקחות נרחבת גבוה יותר.

המשמעויות של חולשת הרשות הפלסטינית
המסקנה המתבקשת מהנתונים – בעיקר כשמנתחים את ממצאי הסקר על רקע ההסלמה החמורה בחג הפסח

כלפי הרשות הפלסטינית. מקור עוצמתה של חמאס הוא יכולותיה הצבאיות, שליטתה המלאה ברצועת עזה בזכות כוחה הצבאי ותשתית שיתופי הפעולה שלה עם איראן וחזבאללה, המאפשרת לה לקדם את מאמצי ההתעצמות הצבאית בגדה המערבית, את הנעת תשתיות הטרור והפעלתן, את ערעור המציאות הביטחונית ואת ערעור מעמדה של הרשות הפלסטינית. הנהגת חמאס ברצועת עזה ומחוצה לה מפגינה ביטחון עצמי על גבול זחיות הדעת, ופועלת למימוש האסטרטגיה הארגונית ללא הפרעה ישראלית של ממש. ישראל ממשיכה לפעול מול רצועת עזה על פי הגיון ההסדרה, שממנו נגזרת ההכלה. היא נמנעת ממהלכים ומתגובות חריפות מדי, על מנת לא לערער את המציאות הביטחונית מול רצועת עזה, נמנעת מלרדוף את מנהיגי חמאס הפועלים בחו"ל, בדגש לגבי צאלח אל-ערורי, ומהלכיה מול חמאס מתאפיינים בתגובותיות מכילה ומתונה.

קרני הדילמה הישראלית

חולשת הרשות הפלסטינית למול מעמדה המתחזק של חמאס בנקודת הזמן הזו, ובהינתן שחיקה מסוימת של ההרתעה מול חזבאללה ואיראן וסבירות גוברת לעימות רב-חזיתי – כל אלה מעמידים את ישראל על קרני הדילמה האסטרטגית. במציאות הקיימת, בין חמאס לרשות הפלסטינית, הנשלטת על ידי פתח, מתנהל משחק "סכום אפס". המשמעות היא שלא תיתכן רשות פלסטינית חזקה במקביל לחמאס חזקה. החלשת חמאס משמעותה פגיעה בנכסיה ובתשתיותיה הצבאיות, וכדי לממש יעד זה יש לנסח מחדש את התכלית האסטרטגית הישראלית מול הזירה הפלסטינית, וכנגזרת מכך את אסטרטגיית הפעולה מול חמאס, שתכליתה פגיעה קשה ומתמשכת ביכולותיה הצבאיות ומניעת מאמצי השיקום וההתעצמות מחדש. המשמעות היא עימות צבאי עם חמאס במתכונת של פעילות נרחבת ברצועת עזה וכלפי הנהגת חמאס בחו"ל, שחייבת להרגיש נרדפת ולא בטוחה. ברור שלבחירה אסטרטגית כזו יש מחיר, וכי נדרשת היערכות מוקדמת הן לגבי העורף הישראלי, הן לגבי הזירות האחרות – למקרה של הסלמה והצטרפות שחקנים אחרים שיבקשו להפגין סולידריות עם חמאס או לנצל את ההזדמנות – והן לגבי הזירה האזורית והבינלאומית. כאמור, לפני עיצוב האסטרטגיה נדרשת החלטה בדבר היעד האסטרטגי שאליו מבקשת ישראל להגיע בעניין הזירה הפלסטינית, ויש לבחון אם יש משמעות למהלך צבאי מעצב מול חמאס שלא במסגרת תוכנית מדינית רחבה וכוללת יותר. בכל מקרה, בפגיעה ביכולות הצבאיות של חמאס יהיה כדי לצמצם במידה ניכרת את האתגר המושת על הרשות

ולנקוט צעדים שיסייעו לשיקום מנגנוני הביטחון שלה ולפיתוח הכלכלה הפלסטינית. אלא שחשוב להדגיש כי ישראל והנהגה הפלסטינית אינן רואות עין בעין את המשמעות של רשות פלסטינית חזקה. בעוד הדגש הישראלי הוא על תפקוד הרשות ודבקותה בתהליך מדיני על בסיס משא ומתן ישיר עם ישראל, הנהגה הפלסטינית מבקשת רשות חזקה לא רק לצורכי תפקוד משופר אלא גם לצורך הידוק השליטה הפוליטית והאזרחית בתנאים של היעדר לגיטימציה – שימור מבנה הכוח הקיים עם העדפה ברורה להנהגה הקיימת ולמקורביה, ולצורך שיפור היכולות וההשפעה בזירה הבינלאומית באופן שימקסם את האפקטיביות של **אסטרטגיית הבינאום**. זו, בניגוד מוחלט לתפיסת ישראל, מוגדרת בעיניהם כאסטרטגיה לגיטימית ומועדפת שאינה אלימה או מתפרשת כתמיכה בטרור.

במטרה למנוע את קריסת הרש"פ, פעמים רבות נשמעת הקריאה כי על מדינת ישראל לפעול לחיזוק הרש"פ ולנקוט צעדים שיסייעו לשיקום מנגנוני הביטחון שלה ולפיתוח הכלכלה הפלסטינית.

בנקודת הזמן העכשווית, כשחמאס המגובה בחזבאללה ובאיראן מאתגרת את הרשות הפלסטינית ואת ישראל, משפרת את יכולות הטרור שלה, מעמיקה את אחיזתה בשטחי הרשות הפלסטינית ומעודדת לנצל את הר הבית כנפץ המחולל הסלמה רב-זירתית, הופכת שאלת חיזוק הרשות הפלסטינית למורכבת יותר ולמותנית בהכרח במדיניות ישראל כלפי חמאס. ברור שכל מהלך ישראלי לחיזוק הרשות הפלסטינית חייב להתחיל בהחלשה משמעותית של חמאס, מכיוון שהרעיון של חיזוק הרשות, שיוביל בתורו להחלשת חמאס, כבר אינו תקף בנסיבות הקשות הקיימות. מהלך כזה הוא מהלך צבאי עיצובי שחייב לשרת תכלית מדינית רחבה יותר, כזו המובילה לחזרת הרשות לשליטה אפקטיבית בכל מחוזות הרשות, בין היתר באמצעות חיזוק מנגנוני הביטחון בתהליכי הכשרה בירדן, ברוח ההסכמות בוועידות עקבה ושארם א-שיח'; לחזרת הרשות הפלסטינית לרצועת עזה; לשיקום רצועת עזה כרכיב נוסף של הסכמי אברהם ובהרחבתם תוך גיוס השותפות החשובות בעולם הערבי; לחיבור מחדש של רצועת עזה לגדה המערבית; לשינוי הסכמי פריז באופן שישפר את היכולות הכספיות של הרשות – והכול במסגרת חידוש התהליך המדיני עם הפלסטינים.

עוצמתה הפוליטית של חמאס אינה נשענת רק על המרכיב האידיאולוגי וגם לא רק על הסנטימנט השלילי

בתנאים הפוליטיים הקיימים לא סביר להניח שממשלת ישראל תגיע להכרה ולהסכמה פנימית בנוגע לצורך בחיזוק הרשות הפלסטינית, או לפחות תפסיק לפעול להחלשתה, ולכן הממשלה הנוכחית אינה ניצבת על קרני דילמה אסטרטגית בכל הנוגע לנקיטת מהלכים יזומים לחיזוק הרשות הפלסטינית, למרות שחולשת הרשות פוגעת באינטרסים הישראליים. מהלך בסדר גודל כזה יכול להיות מובל רק על ידי ממשלת אחדות לאומית עם גיבוי ציבורי רחב. מנגד, מעמדה של הרשות כל כך רופס ובעייתי, שספק אם ניתן לשקמה בתנאים הקיימים.

כל מהלך לחיזוק הרשות הפלסטינית כחלק מתכלית אסטרטגית רחבה, שמהותה חידוש התהליך המדיני עם הפלסטינים, חייב להתחיל בהחלשת חמאס ובשינוי כללי המשחק ומשוואת ההרתעה כלפיה.

סיכום והמלצות

בהינתן תנאי העימות הרב־זירתי המתפתח, גם אם בנקודת הזמן הזו הוא פלסטיני במהותו ואיראן רק מספקת את ההשראה ואת ההרשאה (ככל שזה נוגע לפעולה מדרום לבנון כחזית נוספת נגד ישראל), וכשברור כי חמאס מתחזקת ואילו ההרתעה הישראלית כלפיה נחלשת, כל מהלך לחיזוק הרשות הפלסטינית כחלק מתכלית אסטרטגית רחבה, שמהותה חידוש התהליך המדיני עם הפלסטינים, חייב להתחיל בהחלשת חמאס ובשינוי כללי המשחק ומשוואת ההרתעה כלפיה. נוסף על כך, כדי להבטיח את הסיכוי להצלחת המהלכים לחיזוק הרשות חייבת ישראל להחזיר את הזירה הפלסטינית למציאות של טרום מבצע 'שובר גלים', לדכא את מערכת הטרור ולפרק את תשתיותיה. לצורך כך מתחייבת חשיבה מחדש לגבי אסטרטגיית הפעולה, מאחר שהאסטרטגיה שבה דבקה ישראל מאז מאי 2022 לא הצליחה להוביל ליצירת האימפקט האסטרטגי המיוחל; מערכת הטרור נגד ישראל לא נחלשה, מעגלי הטרור התרחבו והן בהיקפי הפעילות והן במספר המשתתפים הפעילים, מפלס המוטיבציה לא ירד ונרטיב ההתנגדות המזוינת זוכה לתמיכה גוברת והולכת של הציבור הפלסטיני.

האפשרות להתפתחות עימות רב־זירתי שהמחוללת שלו היא איראן מחזקת את הצורך הישראלי בזירה פלסטינית רגועה ופחות נלהבת להצטרפות לעימות הרב־זירתי. רשות פלסטינית חזקה יותר יכולה בהחלט להיות גורם חשוב ומסייע לצורך זה, אלא שישראל אינה יכולה לעצב אסטרטגיה אפקטיבית לחיזוק הרשות הפלסטינית בכוחות עצמה ללא תכלית מדינית מוגדרת,

הפלסטינית ואשר מאיץ את תהליך היחלשותה, להסיר מכשול בפני מהלכים אפקטיביים לחיזוקה ולהתיר את הקשר הגורדי בין הזירות השונות, שאותו מבקשת חמאס לכפות על ישראל, וסביר להניח שיהיה בכך גם כדי לחזק את ההרתעה הישראלית במרחב.

מעבר לכך, וגם אם ראש ממשלת ישראל יצליח לדכא את התנגדות הגורמים היותר קיצונים בממשלתו ובקואליציה, ויוביל את ממשלת ישראל למסקנה שמיושם האינטרס הישראלי של רשות חזקה ומתפקדת מחייב מהלכים פרו־אפקטיביים, תידרש הממשלה לשאלות הבאות:

1. כיצד להביא את הרשות הפלסטינית לחזור לשליטה מלאה ברצועת עזה "על כידוני צה"ל"?
2. כיצד ניתן להרחיב את המסגרת של הסכמי אברהם ולבסס שותפות עם מדינות ערביות מובילות לצורך הובלת פרויקט שיקום משמעותי של רצועת עזה?
3. האם נכון להתנות את המהלך בעסקת שבויים ונעדרים (כשהדבר בלתי אפשרי מכיוון שחמאס מחזיקה בהם, ולפיכך יש לקבל החלטה קשה – שיקום ללא שבויים ונעדרים)?
4. האם חיזוק הרש"פ לא יהפוך אותה ליריבה מסוכנת יותר בשל התמיכה הישראלית, הערבית והבינלאומית, שתפעל כמנוף לחיזוק אסטרטגיית הבינאום הפלסטינית ולהעמקת המבוי הסתום המדיני, כשהאחריות תוטל על ישראל?
5. האם פעולה ישראלית לחיזוק הרש"פ עלולה להתפרש כמלאכת "הינדוס פוליטי", התערבות בפוליטיקה הפנימית הפלסטינית ובמאבקי הירושה, מה שיוביל להחלשת הרשות, שתיתפס בעיני הציבור הפלסטיני כמי שמשתפת פעולה עם ישראל ומנציחה את הכיבוש, באופן חמור עוד יותר מהתפיסה הרווחת כיום? כיצד ניתן לצמצם זאת?
6. בהנחה שישראל תצליח להשפיע על הרשות, תמורת המאמץ לחזקה, לחזור לתהליך המדיני, מהם התכלית האסטרטגית של ישראל והיעדים המוגדרים לתהליך מדיני, ומה יהיו המשמעויות במקרה של כישלון נוסף? האם יהיה ביכולתה של ישראל לגייס תמיכה אזורית ובינלאומית (בעיקר אמריקאית) ליעדי התהליך המדיני בעיניה או לשיטתה?
7. האם בהיעדר סיכוי לפריצת דרך מדינית שיהיה בה כדי לקדם את היעדים האסטרטגיים של ישראל, ולאור הערכה בדבר סיכויים נמוכים לשפר במידה משמעותית את מצבה של הרשות, לא נכון יותר יהיה לישראל להשקיע מאמץ במהלך עצמאי/חד־צדדי ברוח 'תוכנית המאה'?

כאשר המהלך הצבאי המעצב אמור לשרת את אותה תכלית, ומבלי לייצר מענה רלוונטי לחיזוק ההרתעה כלפי חזבאללה ולהחלשת ההשראה האיראנית ותמיכתה, ואי־הוודאות גבוהה. כדי למזער סיכונים ישראל חייבת למצוא את הדרך לגייס לצידה ולמאמץ את המדינות הערביות החשובות ואת הקהילה הבינלאומית, בדגש על ארצות הברית. רק ממשלת אחדות לאומית תוכל לבצע מהלך מקיף מסוג זה. אם ישראל לא תוכל למצות מאמץ כזה בהצלחה, נכון יהיה מבחינתה לשקול מהלך עצמאי/ חד־צדדי מעצב שלצורך מימושו יידרש קונצנזוס ציבורי רחב, שגם אותו ניתן יהיה להשיג רק באמצעות ממשלת אחדות לאומית. רק ממשלת אחדות לאומית תוכל לקבל החלטות קשות ומכריעות, וגם ליישמן בהצלחה.

פרופ' קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורך ראשי של כתב העת 'עדן אסטרטגי', וכן פרופסור במרכז הבינלאומי לשיטור וביטחון באוניברסיטת דרום ווילס בבריטניה ועמית מחקר בכיר באוניברסיטת ניאפוליס (Neapolis) בקפריסין. kobim@inss.org.il

אלוף (מיל') תמיר הימן הוא מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי. במהלך 34 שנות שירותו בצה"ל מילא שורה של תפקידי פיקוד בזרוע היבשה (שריון וחי"ר), ולו ניסיון מבצעי בלחימה ברצועת הביטחון ובזירה הפלסטינית. לאחר מלחמת לבנון השנייה הוביל את הפקת הלקחים בפיקוד הצפון בתפקיד קצין האג"ם של הפיקוד. בשנת 2008 מונה הימן למפקד אוגדת המילואים ופיקד במקביל על קורסי הפיקוד הבכירים של זרוע היבשה. בשנת 2011 מונה למפקד אוגדת רמת הגולן בתקופת מלחמת האזרחים בסוריה ופיתח את שינוי תפיסת ההגנה ברמת הגולן לאור המצב החדש. אלוף (מיל') הימן הצטרף למטה הכללי של צה"ל בשנת 2015 ושירת כמפקד המכללה לביטחון לאומי. במקביל היה מפקד הגיס הצפוני, שם הוביל את תרגיל הגיס הגדול ביותר שבוצע בצה"ל. ב־2018 מונה לראש אגף המודיעין ה-22. tamirh@inss.org.il

ד"ר אורי ורטמן הוא חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ועמית מחקר באוניברסיטת דרום ווילס בבריטניה. תחומי העניין שלו הם ביטחון לאומי, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, לחימה בטרור ופוליטיקה ישראלית, ומאמרו מתפרסמים בספרות אקדמית ובתקשורת בארץ ובחו"ל. ספרו האחרון הוא *Israel: National Security and Securitization* (Springer, 2023) (נכתב יחד עם כריסטיאן קאונרט). oriw@inss.org.il

לאומנות ולעומתיות במדיניות החוץ הטורקית בעקבות בחירות מאי 2023

רמי דניאל וגליה לינדנשטראוס

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מניתוח תוצאות הבחירות בטורקיה במאי 2023 עולה שלצד זכייתו של נשיא טורקיה רג'פ טאיפ ארדואן בסבב השני של הבחירות לנשיאות, הכוחות הלאומניים קיבלו ייצוג נרחב יותר בפרלמנט הטורקי. כבר מאז 2015 ארדואן ומפלגתו נמצאים בקואליציה עם המפלגה המייצגת את הלאומנות הטורקית – מפלגת התנועה הלאומית. במקביל לזאת ניתן היה לראות גם התחזקות כללית של הרגש הלאומי בשיח הפוליטי הטורקי, בין היתר בשל התחדשות העימות האלים עם הכורדים ועליית משקלה של סוגיית הפליטים הסורים במדינה. לאור המרוץ הצמוד לקראת הבחירות האחרונות נעשה מאמץ הן בקרב הקואליציה המכהנת והן בקרב האופוזיציה לחזר אחר כל קול – דבר שהוביל להתחזקות הפוליטית של דמויות בעלות עמדות לאומניות. לאחר הבחירות הקים ארדואן ממשלה שבעיקרה מורכבת מטכנוקרטים – דבר המהווה גורם ממתן. עם זאת, בכל שלב הוא יוכל למנות גורמים אחרים שייתנו ביטוי למגמה של התחזקות הממד הלאומני במדיניות החוץ הטורקית.

מילות מפתח: טורקיה, ארדואן, כורדים, לאומיות, לאומנות, טורקיה 2023 – שנת המאה

מבוא

במערכת הפוליטית, קיבלה מספר קולות גבוה יותר מהצפוי.

ה-MHP, אשר כרתה ברית עם ארדואן ב־2015 ומאז תומכת בנשיא, נתפסה בחודשים שקדמו לבחירות כמפלגה שכוחה נחלש. לפי הסקרים המפלגה הייתה אמורה לספוג מכה מהבוחרים, ומומחים רבים הניחו שההחלטה של הפרלמנט הטורקי ממארכ 2022 – להוריד את אחוז החסימה בבחירות מ־10 ל־7 אחוזים – נבעה מרצונו של ארדואן להבטיח שהמפלגה בעלת בריתו הלאומנית הנחלשת תיכנס לפרלמנט. לבסוף קיבלה ה-MHP יותר מ־10 אחוזים מהקולות ושמרה על כוחה בפרלמנט. 'המפלגה הטובה' (İyi parti), אשר הוקמה על ידי תומכי ה-MHP יותר מ־10 אחוזים מהשינויים שהנהיג ארדואן בשיטת המשטר בטורקיה ב־2017, ומזוהה גם היא עם התנועה הלאומית הטורקית, קיבלה קרוב ל־10 אחוזים מהקולות. נוסף על שתי מפלגות אלה חברים במפלגות השונות של הפרלמנט פוליטיקאים רבים המגדירים עצמם לאומנים. כך הקולות הלאומניים יקבלו ייצוג על ידי קבוצה רחבה בפרלמנט הטורקי בחמש השנים הבאות.

ב־28 במאי 2023 זכה הנשיא הטורקי המכהן רג'פ טאיפ ארדואן בבחירות לנשיאות, מה שמעניק לו קדנציה נוספת של חמש שנים. ארדואן ייהנה ממרחב תמרון גדול יחסית, לא רק מפני שהנשיא בטורקיה מרכז בידיו כוח גדול אלא גם כי לקואליציה שתומכת בו יש רוב בפרלמנט. מעבר לניצחונו האישי של הנשיא המכהן, הבחירות בטורקיה המחישו את **כוח הרגש הלאומי בחברה הטורקית ואת השפעותיו הפוליטיות**. זאת אף שמרבית הפרשנים העריכו כי הגורם המכריע בבחירות יהיה השלכות המשבר הכלכלי הקשה בטורקיה, שהביא באוקטובר 2022 **לקצב אינפלציה שנתי של 85 אחוזים בטורקיה** (הערכות לא רשמיות דיברו על קצב אינפלציה כפול) ולשחיקה של ערך הלירה הטורקית, **אשר איבדה 77 אחוזים מערכה בהשוואה לדולר** בחמש השנים שקדמו לבחירות.

תוצאות הבחירות לפרלמנט ולנשיאות הצביעו על חוזקה של הלאומנות הטורקית **בכמה דרכים**. ראשית, מפלגת התנועה הלאומית (Milliyetçi Hareket) MHP Partisi (-), אשר מייצגת את הלאומנות הטורקית

לאורך השנים להוכיח את נאמנותם ללאומיות הטורקית, ולעיתים קרובות מינפו את הרגש הלאומי באוכלוסייה כדי לגייס תמיכה. בעקבות ההפיכה הצבאית ב-1980, הלאומיות הטורקית אף קיבלה חיזוק על ידי הצבא הטורקי, שהדגיש אותה על מנת לאחד את החברה הטורקית סביב זהות משותפת, שעה שסכסוכים פנים-טורקיים יצרו כאוס במדינה.

כאשר ארדואן עלה לשלטון ב-2003, הוא הציג את עצמו כמנהיג השואף לתקן את הפוליטיקה הטורקית ולהגביל את כוחם של מנגנוני הביטחון במערכת הפוליטית. חלק ממהלך זה היה גם אימוץ גרסה גמישה יותר של הלאומיות הטורקית. ארדואן שם דגש רב יותר על האסלאם כזהות, מה שאפשר לו בין היתר לסגת מהתפיסה הנוקשה כלפי המיעוט הכורדי, שאפיין את העשורים הקודמים. בשנים הראשונות של שלטון ארדואן קיבלו הכורדים סדרה של זכויות סמליות, אשר אפשרו נראות רבה יותר לתרבות הכורדית בחברה הטורקית. ארדואן אף התחיל תהליך של משא ומתן, תחילה בחשאי ואחר כך בגלוי עם המחתרת הכורדית, שהוצג כדרך לשים קץ לסכסוך האתני במדינה.

אך הנשיא הטורקי **שינה את עמדתו** כלפי התועלת בשיחות עם המיעוט הכורדי ב-2015, לאחר שלא הצליח לקבל רוב בבחירות לפרלמנט, בין היתר כי המצביעים הכורדים העדיפו להצביע למפלגה הפרו-כורדית ולא למפלגת הצדק והפיתוח (Adalet ve Kalkinma Partisi – AKP), מפלגתו של ארדואן. בשל הכישלון לגייס את האוכלוסייה הכורדית לטובתו, הנשיא הטורקי הפנה את גבו לקהל זה ופנה לבוחרים הלאומנים. הוא אימץ קו לאומני קשוח, חידש את המלחמה בטרור הכורדי, והרשויות הטורקיות החלו ברדיפה של הפוליטיקאים הכורדים. קו חדש זה גם אפשר לארדואן לזכות ברית עם ה-MHP ולהבטיח רוב בפרלמנט. ארדואן הפך את הלאומיות הטורקית בגרסתה הנוקשה ללב הנרטיב שלו. מצב זה השפיע גם על הממשלה הטורקית והמנגנונים הקשורים לה, כולל מערכת החינוך והתקשורת, שברובה נשלטת על ידי המדינה או על ידי מקורבי המשטר. המלחמה במחתרת הכורדית, שזלגה גם לצפון עיראק ולצפון סוריה, והאבדות שסופג הצבא הטורקי במהלכה, גם החזירו לשיח הציבורי גרסה מיליטריסטית של הלאומיות הטורקית.

סוגיה אחרת שתרמה להתחזקותם של הכוחות הלאומיים בטורקיה בשנים האחרונות היא סוגיית הפליטים הסורים. בשנים הראשונות של מלחמת האזרחים בסוריה, ארדואן וממשלתו פתחו את שערי טורקיה לפליטים הסורים, מה שגם הוצג כצעד המדגים את הסולידריות המוסלמית של העם הטורקי. טורקיה

סימן נוסף להתגברות השפעתם של הרגשות הלאומניים הטורקיים על המערכת הפוליטית היה ההצלחה של המועמד הלאומני סינאן אואן בסבב הראשון של הבחירות לנשיאות, שבהן הוא קיבל חמישה אחוזים מהקולות – הרבה מעבר למה שהיה צפוי. תוצאה זו למועמד שאימץ קו לאומני קיצוני הוכיחה את כוחו של הרגש הלאומני אצל הבוחרים הטורקים. בשבועיים שבין שני סבבי הבחירות השקיעו ארדואן ומועמד האופוזיציה לבחירות לנשיאות כמאל קיליצ'דרולו מאמצים רבים על מנת לשכנע את אואן ואת מצביעיו לתמוך בהם. אואן עצמו הצהיר לקראת הסבב השני על תמיכתו בארדואן.

כאשר ארדואן עלה לשלטון ב-2003, הוא הציג את עצמו כמנהיג השואף לתקן את הפוליטיקה הטורקית ולהגביל את כוחם של מנגנוני הביטחון במערכת הפוליטית.

שינוי הטון של קיליצ'דרולו לקראת הסבב השני של הבחירות לנשיאות יכול גם הוא להיחשב הוכחה לעליית כוחם של הלאומנים הטורקים בבחירות אלה. מועמד האופוזיציה, אשר ניסה עד הסבב הראשון לגייס תומכים דרך נרטיב מאחד, זיהה את הצורך להתחשב יותר ברגשות הלאומיים של האוכלוסייה הטורקית, לאור תוצאות הסבב הראשון. הוא שינה את טקטיקת הקמפיין שלו והדגיש את רצונו לפעול נגד הפליטים הסורים הנמצאים בטורקיה. כך, הקמפיין בין שני סבבי הבחירות הצטייר כתחרות שתקבע מיהו הלאומני ביותר מבין שני המועמדים. מכל הסיבות הללו אפשר לסכם את המציאות הפוליטית הטורקית לאחר הבחירות במאי כשעת כושר לגורמים הלאומנים בטורקיה.

הלאומיות הטורקית וביטוייה מאז עליית ארדואן

עוצמתו של הרגש הלאומי קשורה להתפתחויות שונות. הלאומיות הטורקית היא **תופעה מרכזית בחיים הפוליטיים** במדינה מאז הקמת הרפובליקה הטורקית. מייסד הרפובליקה מוסטפא כמאל אטאטורק, אשר שאף לבנות מדינת לאום מההריסות של האימפריה העות'מאנית הרב-לאומית, הגדיר את עקרון הלאומיות כאחד מששת העקרונות של המהפכה שחולל. עיקרון זה יושם באמצעות התבטאויות בשבח הלאום הטורקי באופן מתמיד בשיח הציבורי והכחשה של כל זהות מתחרה לזהות הלאומית הטורקית – הן זהות דתית והן זהויות אתניות, ובייחוד הזהות הכורדית. מאז הפכה הלאומיות הטורקית לחלק בלתי נפרד מהמערכת הפוליטית במדינה. הפוליטיקאים הטורקים השתדלו

ללא תמיכה מהבוחרים הכורדים, בעת שהרגש הלאומי הכורדי בטורקיה גם הוא **התחזק**, כתגובה להתפתחויות המדיניות בשנים האחרונות. קיליצ'דרולו השתדל למצוא את הדרך להתמודד עם התפתחויות מנוגדות אלו. הוא בנה על הברית שלו עם המפלגה הטובה כדי לשכנע את הלאומנים המתנגדים לארדואן, ונהנה מהעובדה שהמפלגה הפרו־כורדית לא הציבה מועמד משלה ותמכה בו, בלי להיכנס רשמית לברית עימו.

בין שני סבבי הבחירות הוא מיקד את **הנרטיב הלאומי שלו נגד הפליטים הסורים** כדי לזכות בתמיכת הקהל השמרני בלי להרחיק את הקהל הכורדי. אך **טקטיקה זו התבררה ככישלון**, עם תבוסה בקלפי וירידה בתמיכה במועמד האופוזיציה באזורים הכורדיים בין הסבב הראשון לסבב השני והתגייסות פחותה של המצביעים הכורדים. נוסף על כך, הבחירות הוכיחו שההבטחות הכלכליות או השיח החיובי יותר שניסה קיליצ'דרולו לקדם השפיעו על הבוחרים פחות מאשר הנאומים הלאומניים של ארדואן.

במציאות שנוצרה אחרי הבחירות במאי, התעוררות הרגש הלאומני בטורקיה תמשיך להשפיע על המערכת הפוליטית הטורקית כולה. עם נוכחות שיא של נציגים לאומנים בפרלמנט, העברת חוקים על בסיס קו לאומני תהיה קלה עבור הממשלה. כמו כן, למרות ניצחון, ארדואן מודע לצורך להתחשב ברגשות הלאומיים בקרב האוכלוסייה הטורקית, בין היתר בנושא הפליטים הסורים. תוצאות הבחירות גם הדגישו את הרווחים הפוליטיים ששיא השימוש באותם רגשות. לכן נדמה כי הממשלה החדשה בטורקיה תמשיך את המדיניות הנוקשה שלה נגד המפלגה הפרו־כורדית במדינה ומנהיגיה.

בתוך האופוזיציה, התבוסה עשויה להוביל לשינוי בעמדת המפלגות השונות בקשר ללאומיות. לאחר שהניסיון השקט להישען על הבוחרים הכורדים כדי להחליף את ארדואן התברר כבלתי מספיק על מנת להביא לניצחון, חלק מחברי האופוזיציה עשויים לאמץ גם הם קו חדש בנושא המיעוטים בטורקיה. אימוץ כזה יקרה קרוב לוודאי במפלגה הטובה, ששורשיה בלאומיות טורקית ללא פשרה. גם במפלגת האופוזיציה הגדולה, מפלגת העם הרפובליקאית (Cumhuriyet Halk Partisi – CHP), אשר מציגה את עצמה כיורשת של אבי הרפובליקה אטאטורק ובה קיימים זרמים לאומניים יותר, יעלו קולות הדורשים חזרה לקו לאומי מסורתי יותר. לכן, עם שלטון שיבסס את כוחו דרך גיוס הרגש הלאומי בקרב הקהל השמרני בטורקיה ואופוזיציה מסויגת יותר בנושא הכורדי, סיכויי החזרה למשא ומתן עם המחותרת הכורדית נמוכים. כמו כן, הקשחת המדיניות הטורקית כלפי הפליטים הסורים נראית יותר

מארכת מאז כ־3.6 מיליון פליטים סורים על אדמתה, **לפי המספרים הרשמיים**. הכניסה הצבאית הטורקית לצפון סוריה והמשבר הכלכלי בטורקיה שהחריף מאז 2018 השפיעו לרעה על היחס לאותם פליטים בטורקיה. בזמן שחיילים טורקים נלחמים על אדמת סוריה, **קולות רבים בטורקיה** מאשימים בפחדנות את הסורים, שברחו ממדינתם במקום להילחם עליה. זאת ועוד, הסבלנות של אזרחים טורקים רבים כלפי הפליטים הסורים פחתה במקביל להחמרת התנאים הכלכליים במדינה. הפליטים הסורים מואשמים בכך שהם אפשרו פיתוח כלכלה שחורה שפוגעת בעובדים הטורקים, ורבים מגנים את ההטבות שהסורים מקבלים מהממשלה בזמן שהאזרחים הטורקים סובלים.

הרגשות נגד הפליטים הסורים מצאו ביטוי **בדרכים שונות**. ראשית, שינוי היחס כלפי הסורים חיזק את הלאומיות הטורקית. הפליטים הפסיקו להיתפס כאחים מבחינה דתית והוצגו יותר ויותר כ"זרים". הפגנות נגד הפליטים, לעתים גם אלימות, התרחשו ברחבי טורקיה. ההתנגדות לשהיית הפליטים בטורקיה גם השפיעה על המערכת הפוליטית במדינה. בבחירות המוניציפליות ב־2019 ספגו ארדואן והקואליציה שלו תבוסות בערים הגדולות, שבהן מספרי הפליטים הסורים הם הגבוהים ביותר. עובדה זאת גרמה לאופוזיציה להקשיח את הטון בנושא, חלק מראשי הערים החדשים פעלו נגד הפליטים בנחישות והמנהיגים הטורקים שינו גם הם את הנרטיב שלהם, עם הבטחות חדשות שהפליטים יוחזרו לסוריה. כמו כן, ב־2021 הוקמה מפלגה לאומנית חדשה, מפלגת הניצחון (Zafer Partisi – ZP), שזכתה לתנופה על בסיס התקפות מתמשכות נגד הפליטים הסורים, מה שיצר לחץ על המערכת הפוליטית הטורקית כולה.

קמפיין הבחירות ב־2023 התחיל לכן בהקשר שבו הלאומיות הטורקית, תופעה חשובה לאורך ההיסטוריה של טורקיה, הייתה אף חזקה יותר מאשר בתקופות אחרות. מצב זה הציב למועמדים אתגרים שונים. ארדואן ספג מצד אחד ביקורת קשה מהאופוזיציה, אשר הציגה אותו כאשם בנוכחות הלא־רצויה של הפליטים הסורים. מצד שני, הוא ובעלי בריתו ביססו את הקמפיין שלהם על פוליטיקת הזהויות, עם טון לאומני חזק והאשמות נגד האופוזיציה בכך שהיא נתמכת על ידי כוחות זרים ועל ידי הטרור הכורדי, כאשר ארדואן ניסה למקם את עצמו כשומר על הלאום הטורקי.

כמאל קיליצ'דרולו עמד מול דילמה שונה. מצד אחד, מועמד האופוזיציה היה מודע לכך שהוא חייב לפנות לקהל השמרני־לאומני במדינתו כדי לנצח, בפרט לאחר שתוצאות הסבב הראשון המחישו את כוח הרגש הלאומי. מצד שני, ניצחון האופוזיציה לא היה ניתן להשגה

גז טבעי מישראל דרך קפריסין ויוון, ומשם לאירופה. אף שממשל טראמפ תמך בתוכנית, ממשל ביידן **השמיע** את התנגדותו, וכיום מקודמות תוכניות אחרות שעדיין אינן מעוררות את אותו אנטגוניזם באנקרה כמו הצינור East Med, אך עשויות בהמשך למשוך ביקורת טורקית. בין היתר מקודמת תוכנית לבניית צינור ליצוא גז בין ישראל וקפריסין ולהקמת מתקני הנזלה בקפריסין, וכן **כבל חשמל תת־ימי** שיחבר בין רשתות החשמל של ישראל, קפריסין ויוון, ומשם יתחברו לרשתות חשמל של מדינות אירופיות אחרות. טורקיה אף עשויה לחדש את תוכניותיה לשלוח ספינות מחקר וקידוח לאזורים שיש לגביהם מחלוקת במזרח הים התיכון, אף שהייתה לה הצלחה רבה יותר עד היום בגילוי מקורות גז בים השחור, שם גם מוסדרים הגבולות הכלכליים שלה.

סוגיית המים הכלכליים גם קשורה להמשך המחלוקת לגבי עתיד האי קפריסין – סוגיה מרכזית במדיניות החוץ הטורקית, שמעוררת רגשות חזקים בחברה הטורקית מאז שנות ה־60, עם גוון לאומני מובהק. בעוד שניסיונות התיווך הבינלאומיים קידמו מאז 1974 ניסיונות לאיחוד מחדש של האי, הרי מאז 2020 מדבר ארדואן בצורה מפורשת על פתרון של שתי מדינות לסוגיית קפריסין. לאור ההתקרבות המסוימת בין טורקיה ויוון בעקבות רעידת האדמה בטורקיה והסיוע שהושיטה אתונה לטורקיה, ניתן לקוות גם לגילוי רב יותר של רצון טוב מצד הצדדים בהקשר הקפריסאי, או לכל הפחות להמשך הסטטוס קוו באי, אך לא ניתן לדעת כמה זמן תימשך תנופה חיובית זו.

גם העלייה בשימוש ברטוריקה האנטי־אמריקאית, **שאנינה תופעה חדשה** כשלעצמה, היא חלק מהביטוי של הרגשות הלאומניים בטורקיה. הראייה שארצות הברית היא גורם המנסה לחבל בהצלחתה של טורקיה בכלל, ושל ארדואן בפרט, היא מוטיב חוזר בהתבטאויות, גם אם לעיתים רק ברמיזה, מצד השלטון באנקרה. בהקשר זה, הרחקתו מהממשלה החדשה של שר הפנים הקודם סולימאן סוילו, שהיה גורם ניצי אשר ביטא את הרגשות האנטי־אמריקאיים בצורה הפומבית ביותר, היא בבחינת חדשות מעודדות ליחסים של טורקיה עם ארצות הברית. עם זאת, גם הדחתו אינה מבשרת שגישה של טורקיה כלפי וושינגטון השתנתה במידה משמעותית, או שהסוגיות שבמחלוקת בין המדינות נפתרו, כגון ההתעקשות הטורקית על המשך ההטמעה של מערכת ההגנה האווירית הרוסית S-400 שנרכשה ב־2017, או המחלוקת סביב התמיכה האמריקאית בשלוחה הסורית של המחתרת הכורדית.

מעבר לזאת, המלחמה באוקראינה, אף שמצד אחד היא מדגימה שוב במובהק את חשיבותה הגאו-

מסבירה. זאת ועוד, המערכת הטורקית כבר מתכוננת לבחירות המוניציפליות שאמורות להתקיים ב־2024, מה שיוצר תמריץ נוסף לכל השחקנים הפוליטיים להמשיך להשתמש ברטוריקה נגד הפליטים הסורים ואף בזו האנטי־כורדית, שהוכיחה את עצמה כדרך יעילה לגייס מצביעים שקולם יידרש שוב בשנה הקרובה.

השפעת הלאומנות על מדיניות החוץ הטורקית

קיימת סתירה מסוימת בין הבחירה של ארדואן להקים ממשלה של טכנוקרטות, שלחלקם עמדות יוניות יותר בהשוואה לקודמיהם בתפקיד, לבין התחזקות הקולות הלאומניים בפרלמנט הטורקי. הבחירה בנציגים שרובם טכנוקרטות מלמדת על כך שלפחות בטווח הקצר, ובעיקר בגלל המצב הכלכלי הרעוע בטורקיה, ארדואן יבחר להמשיך בקו שנקט לפני הבחירות, של ניסיונות להרגעה בחלק מהזירות המדיניות. עם זאת, דווקא ההחלטה לבחור **בממשלה טכנוקרטית תקל על ארדואן**, אם יבחר בהמשך לשנות כיוון במדיניות החוץ לכיוון לאומני, כיוון שיהיה לו קל יותר לפטר את אותם אנשים שאין להם בסיס תמיכה פוליטי.

אחת הדוקטרינות הבולטות ביותר שמסמלת את התחזקות המרכיב הלאומני בטורקיה היא דוקטרינת המולדת הכחולה, שבמסגרתה ההגנה על הגבולות הימיים באופן שאנקרה רואה אותם חשובה לא פחות מההגנה על הגבולות היבשתיים.

אחת הדוקטרינות הבולטות ביותר שמסמלת את התחזקות המרכיב הלאומני בטורקיה היא דוקטרינת המולדת הכחולה (Mavi Vatan), שבמסגרתה ההגנה על הגבולות הימיים באופן שאנקרה רואה אותם (ובניגוד לתפיסה היוונית והקפריסאית, על פי אמנת הים) חשובה לא פחות מההגנה על הגבולות היבשתיים. **התפיסה הוצגה לראשונה ב-2006** אך פותחה במסגרת מאמציו של ארדואן להתקרב לקבוצות לאומניות במדינה. היא הביאה למדיניות חוץ אקטיבית מצד טורקיה, בעיקר בשנים 2019–2020, באופן שנתפס כפרובוקטיבי על ידי שכנותיה. המדיניות כללה בין היתר **ביטויים** כגון חתימה על הסכם שנוי במחלוקת לתיחום המים הכלכליים עם ממשלת ההסכמה הלאומית בלוב, וכן שליחת ספינת מחקר בליווי ספינות קרב לאזורים שהיוונים רואים כאזור הכלכלי הבלעדי שלהם.

אחד הגורמים שהביאו את טורקיה לחתימה על ההסכם עם ממשלת ההסכמה הלאומית בלוב היה התוכנית לבניית צינור הגז East Med, שהיה אמור להוביל

2024, ולכן קרוב לוודאי שגם בגלל עובדה זאת ינסה פידאן, בגיבוי ארדואן, להתקדם במגעים עם סוריה. נושא נוסף שהעמדות הלאומניות משפיעות עליו הוא יחסיה של טורקיה עם ארמניה והתמיכה הטורקית באזרבייג'ן לגבי הסכסוך סביב השליטה בחבל קרבאך. מאז קבלת העצמאות של אזרבייג'ן בתחילת שנות ה-90 של המאה הקודמת התפתח נרטיב בטורקיה ובאזרבייג'ן, שלפיו הן שתי מדינות אך לאום אחד. נרטיב זה חיבר ישירות את אזרבייג'ן ללאומיות הטורקית, ולכן עמדת אנקרה כלפי השכנה האזרבייג'נית מושפעת גם מכוחו של הרגש הלאומי בטורקיה. ההצלחה הצבאית של אזרבייג'ן במלחמת נגורנו-קרבאך השנייה ב-2020 החלישה במידה ניכרת את ארמניה והביאה את ראש ממשלת ארמניה, ניקול פשיניאן, להשמיע עמדות פשרניות מול אנקרה ובאקו יותר מכל קודמיו.

נראה שהדבר מביא להתקדמות במשא ומתן בין באקו לירואן ובין אנקרה לירואן, ואולי אף יוביל לפתיחת הגבול בין טורקיה וארמניה ובין ארמניה ואזרבייג'ן – דבר שיכולות להיות לו השפעות טרנספורמטיביות משמעותיות על הקווקז. אך עדיין, הן באזרבייג'ן והן בטורקיה יש מי שחושבים שניתן לנצל את החולשה הארמנית לויתורים אף יותר רציניים מאלה שפשיניאן מציע בעת הנוכחית. נוסף על כך, לאור זאת שלא צפוי שינוי בהמשך המדיניות הטורקית של הכחשת השואה הארמנית (מדיניות שבה תומכת גם אזרבייג'ן), אין צפי לפתרון בנושא מרכזי זה בסכסוך הטורקי-ארמני.

לבסוף, אף שהרגשות הלאומניים אינם בהכרח יוצאים כנגד מאמצי הנורמליזציה של טורקיה עם מדינות מזרח-תיכוניות, הגברת התלות הכלכלית של טורקיה בהלוואות ממדינות המפרץ הערביות עשויה גם לעורר תרעומת בקרב הגורמים הלאומניים, לאור זאת שטורקיה מוכרת את נכסיה ופוגעת בריבונותה לקבל החלטות עצמאיות לצורך השגת הטבות כלכליות. כך בלטה ההחלטה של איחוד האמירויות בנובמבר 2021 להקים קרן השקעות בסכום של 10 מיליארד דולר שתשקיע בטורקיה, וכן, לקראת הבחירות הפקידה ערב הסעודית כחמישה מיליארד דולר בבנק המרכזי הטורקי, במטרה לתרום לייצוב המטבע הטורקי. בהקשר זה, ביקור יורש העצר הסעודי מוחמד בן סלמאן באנקרה ביוני 2022 תואר על ידי האופוזיציה בטורקיה כסדרה של השפלות ללאום הטורקי. אף נראה שארדואן מעדיף להסתמך על סיוע מצד מדינות המפרץ הערביות על פני פנייה, שתיתפס כהשפלה, לתוכנית סיוע של קרן המטבע הבינלאומית – דבר שיחדד את הדילמה עבור הגורמים הלאומניים.

אסטרטגית של טורקיה עבור נאט"ו, היא גם יוצרת מתחים חדשים בין אנקרה לווינגטון. בייחוד בולטת המחלוקת סביב צירופן של פינלנד (סוגיה שנפתרה בינתיים) ושוודיה לנאט"ו. הקשר בין ההתנגדות הטורקית להצטרפות מדינות אלו לנאט"ו לבין הלאומיות הטורקית ישיר, בייחוד משום שנקודת חיכוך עיקרית בין המדינות, ובפרט בין טורקיה ושוודיה, היא מרחב הפעולה שנהנים ממנו הגולים הכורדים במדינות הסקנדינביות, וכתוצאה מכך עולות דרישות מצד טורקיה שממשלת שוודיה תסגיר לה פעילים כורדים.

חלק מן הגורמים הלאומניים אף ספקנים לגבי האיחוד האירופי. המשך שלטונו של ארדואן ונטיותיו האוטוקרטיות אומנם לא היו מאפשרים בכל מקרה התקדמות במשא ומתן סביב צירופה של טורקיה לאיחוד האירופי, אך אם תגיע סוגיה זו לנקודת הכרעה, וטורקיה תהיה המדינה הראשונה שתהליך צירופה לאיחוד החל אך הסתיים בכישלון, הרי הדבר יהווה אשרור לספקנותם של הגורמים הלאומניים. הקשחת העמדה הטורקית כלפי הפליטים הסורים גם עלולה להביא להתחדשות החיכוכים בין אנקרה לשכנותיה האירופיות, שהתעמתו בנושא זה בשנים האחרונות, בזמנים שבהם נראה היה שאנקרה מנסה לשלוח את הפליטים הלאה לאירופה. העמדות הנוקשות הצפויות לגבי הזירה הכורדית ולגבי הפליטים הסורים גם מחדדות את הקושי שיהיה לטורקיה להגיע להסכמה עם משטר אסד לגבי עתידה של צפון סוריה. בעקבות ארבעה מבצעים צבאיים שאליהם יצאה טורקיה מאז 2016 בסוריה, היא שולטת על שטחים בצפון סוריה שבהם מתגוררים כארבעה מיליון איש. השאיפה הטורקית היא להשיג מימון חיצוני שיאפשר בניית בתי מגורים לפליטים הסורים באזורים הנמצאים בשליטת טורקיה בצפון סוריה. עד היום, למעט קטר, לא נראה שאנקרה הצליחה לשכנע שחקנים בינלאומיים לסייע לה בהקשר זה, אך לטענת הרשויות כ-550 אלף פליטים סורים כבר חזרו מטורקיה לסוריה. מבחינת אסד, תנאי יסוד לנורמליזציה עם טורקיה הוא נסיגה טורקית מהשטחים שבהם היא שולטת בצפון סוריה. אף שלפני הבחירות בטורקיה דחפה רוסיה להתקדמות במגעים בין אנקרה ודמשק, הרי מגעים אלו לא הניבו פירות משמעותיים. לצד זאת יש לציין כי מי שעמד מאחורי המגעים האלו היה הקאן פידאן, שהוא כיום שר החוץ, וקודם לכן היה ראש סוכנות הביון הטורקית. אין דמות ציבורית בכירה בטורקיה שמכירה את המורכבות של הזירה הסורית יותר מפידאן, דבר שיכול לתרום להתקדמות בנושא זה. כפי שצוין, סוגיית הפליטים צפויה שוב לקבל בולטות בבחירות המוניציפליות של

המערב, גם מאפשרת לארדואן לשתף פעולה עם הגורמים המערביים בצומתי החלטה חשובים, אם הוא תופס זאת כהכרחי לקידום מדיניות החוץ הטורקית. בעבר, כשהיה צורך ארדואן גם יצא נגד בעלי ברית קודמים – אם אלה חברי תנועת גולן, שעזרו לו להחליש את כוחו הפוליטי של הצבא הטורקי בשתי הקדנציות הראשונות לשלטונו, ואם אלה הכורדים, שאיתם ניסה לשתף פעולה בקדנציה השלישית לשלטונו. על כן אין ודאות שארדואן בהכרח יישאר בברית עם הגורמים הלאומניים, אף שמאז 2015 זו התגלתה כברית נוחה יחסית עבורו. השליטה של הנשיא הטורקי בשיח הציבורי במדינה גם מאפשרת לו למסגר לטובתו בקלות יחסית שינויים במדיניות, מה שמגדיל את מרחב התמרון שלו ונותן לו גמישות רבה יותר, גם במדיניות החוץ.

התחזקות הגורמים הלאומניים בפרלמנט הטורקי צריכה להטריד את ישראל כיוון שחלק מהגורמים הללו, בייחוד אלו שהם גם אנטי-אמריקאים, רואים באור שלילי את ישראל. מעבר לזאת, מדיניות חוץ תקיפה מצד אנקרה, גם אם אינה מופנית ישירות כלפי ישראל, עשויה להיות מופנית כלפי שחקנים שעמם יש לירושלים מערכת יחסים קרובה. בטווח הקצר נראה שעדיין יש לטורקיה מוטיבציה לדבוק בנורמליזציה שלה עם ישראל ועם מדינות אחרות באזור. בטווח הארוך יותר, ובפרט לאחר שטורקיה תצליח לצאת מהמשבר הכלכלי שבו היא נתונה, היא עשויה לחזור למדיניות חוץ אקטיבית ואסרטיבית יותר, אשר בדומה למה שהתרחש בשנים 2019–2020, גם תציב אתגרים לישראל.

ד"ר גליה לינדנשטראוס היא חוקרת בכירה במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורכת 'עדכן אסטרטגי', ומתמחה במדיניות החוץ העכשווית של טורקיה. תחומי העניין הנוספים שלה הם סכסוכים אתניים, מדיניות החוץ של אזרבייג'ן, הסוגיה הקפריסאית והכורדים. פרסמה מאמרים רבים בנושאים אלו, ומאמרי הדעה והפרשנות שלה הופיעו בערוצי מדיה מרכזיים בישראל ובעולם. gallia@inss.org.il

ד"ר רמי דניאל הוא חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומתמחה במדיניות החוץ של טורקיה וביחסי טורקיה-ישראל לאורך השנים. הוא גם פרסם מאמרים על מדיניות הפנים הטורקית ועל לאומיות, בין היתר על התנועה הלאומית הקוֹבֵקִית, וכן בתחום היחסים בינלאומיים באזור הים התיכון.

remi.daniel@mail.huji.ac.il

הנורמליזציה שהושגה ביחסים עם ישראל ב־2022 היא חלק מיתר מאמצי הנורמליזציה של טורקיה במזרח התיכון. לצד זאת, התדמית של ישראל נותרה שלילית כמעט לכל רוחב הקשת של דעת הקהל הטורקית. מפלגת התנועה הלאומית, השותפה הקואליציונית המרכזית של ארדואן אינה שונה בהקשר זה, ומנהיגה דבלט בח'צ'לי השמיע בעבר אמירות נוקבות נגד ישראל. מצד שני, גם בקרב גורמי אופוזיציה, כולל מפי קיליצ'דרולו עצמו, נשמעה לעיתים אף ביקורת חריפה יותר, כולל אמירה שתיק המרמרה (המשט לעזה) אינו סגור. בהקשר זה גם ארדואן עצמו לא ניגש לנורמליזציה עם ישראל מתוך שינוי גישה בסיסית כלפיה, אלא מתוך מניעים פרגמטיים שנגעו לתוצאות של בחירות 2020 בארצות הברית, לבידוד האזורי של טורקיה ולהידרדרות המצב הכלכלי במדינה.

התחזקות הגורמים הלאומניים בפרלמנט הטורקי צריכה להטריד את ישראל כיוון שחלק מהגורמים הללו, בייחוד אלו שהם גם אנטי-אמריקאים, רואים באור שלילי את ישראל.

סיכום

עליית כוחם של הלאומנים בפרלמנט הטורקי היא תופעה שתלווה את ארדואן בקדנציה הנוכחית. ואולם יש לראות את כניסתם הנרחבת של גורמים אלו לפרלמנט הטורקי לא בהכרח כתופעה חדשה אלא כביטוי לצרכים פוליטיים – לשלב אותם במפלגות קיימות וחדשות ממניעים של ניסיון לחזק את הגושים המתחרים, לאור צמצום הפער ביניהם. יש גם לזכור שאחד הגורמים המזינים את התחזקות הלאומנות הטורקית הוא המצב הכלכלי הקשה במדינה. בעלי התפקידים שארדואן מינה בממשלה החדשה – הן שר האוצר והן נגידת הבנק המרכזי – מצביעים על פרגמטיות מסוימת ועל נכונות לחזור, ולו חלקית, למדיניות כלכלית אורתודוקסית יותר, ולכן גם אפשר לסמן את תחילת נתיב היציאה מהמשבר הכלכלי שבו טורקיה נמצאת.

דרך ביניים עבור ארדואן להתמודד עם הרגשות הלאומניים תוך שמירת מרחב התמרון המדיני היא הדגשת הממד העצמאי במדיניות החוץ הטורקית – כלומר שתמיכת טורקיה אינה יכולה להיתפס כמובנת מאליה על ידי אחד הגושים, ובפרט זה המערבי. מדיניות זו, שאומנם נתפסת פעמים רבות כמתריסה מבחינת

הפקת חשמל או נשק רב עוצמה – יישום כפול ומשמעותו

יהושע קליסקי

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מאמר זה דן ביכולתה של מדינה לפתח מערכות נשק המבוססות על תהליכי היתוך גרעיני. מדובר בפעילות דואלית בעלת פוטנציאל הרס רב, הנעשית במסווה של פיתוח מדעי טהור או פיתוחים יישומיים לצרכים שונים כגון כלכלה, אנרגיה ירוקה או שימור איכות הסביבה. חיזוק לחשש מפני פעילות "כפולה" נובע מהעובדה שחומרי הגלם המשמשים לייצור מערכות אלו אינם אסורים על פי אמנות בינלאומיות. נדון במאפיינים המיוחדים של נשק זה במשמעויות השונות, באתגרים הטכנולוגיים הכרוכים בפיתוח מערכות אלו, בהיבטים מבצעיים ובהערכת אפקטיביות הנזק של נשק זה. כמו כן נצביע על מגוון האפשרויות השונות העומדות בפני מי שמבקש לפתח יכולת לא-קונוונציונלית תוך "גירוד" של מעטפות הפיקוח וההגבלות השונות, על הסכנות הפוטנציאליות הכרוכות בנשק מבוסס תהליכי היתוך גרעיני למדינות שונות, כולל ישראל, ועל האמצעים שיש לנקוט בהתמודדות עם סכנה זו. בסופו של המאמר מובא מילון מונחים קצר המסביר מונחים מדעיים או טכנולוגיים.

מילות מפתח: היתוך גרעיני, איזוטופים, דאוטריום, טריטיום, פלזמה, כליאה אינרציאלית, כליאה מגנטית, נשק דור 4, טכנולוגיה, צבא

מבוא

הידיעה על הצלחת ניסוי ההיתוך הגרעיני באמצעות לייזרים רבי עוצמה במסגרת פרויקט [National Ignition Facility – NIF](#) במעבדות הלאומיות בליברמור, קליפורניה, עוררה התרגשות רבה בקהילה המדעית ובציבור ועוררה תקוות לאפשרות של ניצול אנרגיה תרמוגרעינית לייצור אנרגיה חשמלית ירוקה ונקייה מזיהומים. בצד ההצלחה הזו יש לזכור כי בדומה לאנרגיה גרעינית, קיימות אפשרויות ליישם את תהליכי ההיתוך המבוקר לשם ייצור מערכות נשק יעילות ובעלות יכולות הרס העולות לאין שיעור על כל מערכת נשק קונוונציונלית, כדוגמת פצצת מימן, שעקרון פעולתה מבוסס על תהליך היתוך לא-מבוקר.

האפשרויות הקיימות כיום בתחום פיתוח נשק בעל יכולות הרס רבות, המבוסס על חומרי ביקוע או היתוך גרעיני, בשילוב עם עלייה ברמת ההשכלה הטכנולוגית וזמינות מידע חופשי, משדרגות את יכולת המחקר והפיתוח של **מדינות סוררות** ומציבות דילמה לאומות שוחרות שלום. מעבר לכך, הפוטנציאל ההרסני של נשק זה עלול לגרום למרוץ חימוש בלתי מבוקר בין

מדינות שחשות מאוימות, למטרות הגנה. הסיבה לכך היא שהידע והיכולות הטכנולוגיות, בשילוב עם היעדר חסמים מוסריים, פוליטיים או משפטיים, עלולים להוות תמריץ לפיתוח מערכות נשק הרסניות בסתר או במסווה של פעילות לגיטימית, כשלמעשה מדובר בפעילות דואלית. משמעות הדבר היא כי במסווה של פיתוח מדעי טהור או פיתוח יישומי לצרכים שונים כגון כלכלה, אנרגיה ירוקה או שימור איכות הסביבה, ניתן לפתח נשק הרסני על בסיס טכנולוגיה "אזרחית" כביכול. מטרתנו במאמר זה היא להצביע על מגוון האפשרויות השונות העומדות בפני מי שמבקש לפתח יכולת לא-קונוונציונלית תוך "גירוד" של מעטפות הפיקוח והמגבלות השונות, על הסכנות הפוטנציאליות הכרוכות בנשק מבוסס תהליכי היתוך גרעיני למדינות שונות, כולל ישראל, ועל האמצעים שיש לנקוט בהתמודדות עם סכנה זו.

רקע טכנולוגי

כפי שצוין במבוא, הנושא של פיתוח טכנולוגיות גרעין למטרות צבאיות הוא סבוך ומצריך הבנה של התהליכים השונים הכרוכים בפיתוח מערכות אלו.

• נשק גרעיני טקטי לפיצוץ בונקרים על ידי פצצה חודרת. לנשק דור שלישי יש מספר מגבלות אינהרנטיות, בעיקר בהיבטים הטכנולוגיים (מערכות מסובכות), טקטיים (עוצמה חזקה שלא תמיד מתאימה לשדה הקרב) ושיקולי זיהום סביבתי בחומרים רדיואקטיביים.

נשק גרעיני דור רביעי מוגדר כ"נשק המבוסס התקן גרעיני ובו מתרחשים תהליכים אטומיים או גרעיניים, שאינם אסורים על פי האמנה למניעת ניסויים גרעיניים, (CTBT)". הגדרה אחרת, מפורשת יותר, מדברת על "חומר נפץ גרעיני המבוסס על ייזום תהליך תרמו-גרעיני ביעילות נמוכה, בעזרת חומרים או תהליכים ללא צורך בביקוע גרעיני". לנשק דור רביעי מספר מאפיינים ייחודיים, המבדילים אותו מדגמי נשק מדורות קודמים ומקנים לו ייחודיות ומאפיינים בהיבטים שונים, שיפורטו להלן.

מאפיינים ייחודיים שינוי פרדיגמה

מדובר במערכת אשר עצם השימוש בה מהווה שינוי בפרדיגמה הקיימת, הגורסת כי כל שימוש בתהליך הקשור איכשהו בגרעין מהווה קריאת תיגר על העולם בנושא זה. המערכת מבוססת על **היתוך גרעיני** – מיזוג של אטומים קלים כגון **דאוטריום (D)** ו**טריטיום (T)** ליצירת תרכובות חדשות, בדומה לתהליך התרמו-גרעיני שמתרחש בשמש תוך שחרור אנרגיה רבה. לנשק זה יש כאמור כוח הרס שניתן לשליטה, ומכאן נובעים מספר יתרונות מובנים של נשק מסוג זה, אשר עלולים להוות פיתוי למדינות סוררות:

- **הרחקת חשד לפיתוח נשק גרעיני:** הטריגר להפעלת המערכת מתוכנן תוך שימוש בחומרים בלתי בקיעים (non-fission), ועל כן לא משתמשים בחומרים גרעיניים אופייניים.
- **שימושים אזרחיים:** הטריגר לתהליך נעשה בטכנולוגיות דואליות – טכנולוגיות שניתן לייחס להן יישומים אזרחיים, בעיקר בתחום אנרגיה ירוקה ופיתוח תהליכים של תגובות תרמו-גרעיניות **מבוקרות**.
- **מערכת נשק טקטית, קומפקטית:** נשק שכביכול אינו גרעיני, אך יש לו יכולות הרס ניכרות ברמות השקולות להפעלת נשק בתחום עוצמה של 1 עד 100 טונות TNT. חישובים פשוטים מראים כי שילוב **אלפית גרם** של חומר גלם הנדרש לתהליך ההיתוך יוצר אנרגיה השקולה לפיצוץ של 50 ק"ג TNT.
- **הרתעה טכנית** (technical deterrence, deterrence by competence): עצם הידיעה כי מדינה מסוימת השיגה שליטה בטכנולוגיות של היתוך ליישומים אזרחיים (peaceful nuclear energy)

יש לזכור כי בחלק מהתהליכים הקשורים בטכנולוגיות גרעין הטכנולוגיות הן דואליות, כלומר ניתנות לשימוש צבאי או אזרחי, ועל כן ניתוח מערכות אלו מחייב הבנה נרחבת במגוון דיסציפלינות **מדעיות-טכנולוגיות**. ניתוח מפורט של הנושא נמצא במספר מאמרים על אודות נשק **דור רביעי** ובמקורות המוזכרים במאמר זה. כאשר מדברים על נשק גרעיני יש להבחין בין מספר דורות של פיתוח התקנים גרעיניים, לפי דרגת היעילות, כוח ההרס והטכנולוגיה שבבסיס ההתקן. מדובר על וקטורי פעולה ידועים בתחומי מדע וטכנולוגיה וקשים להסתרה, ועל כן פעילות במסלולים אלו מעידה באופן ברור על כוונות המבצע.

כאשר מדברים על נשק גרעיני יש להבחין בין מספר דורות של פיתוח התקנים גרעיניים, לפי דרגת היעילות, כוח ההרס והטכנולוגיה שבבסיס ההתקן.

נשק גרעיני **מדור ראשון** הוא פצצת גרעין המבוססת על תהליכי ביקוע, בהתקן בסיסי בעל כוח הרס רב (בסדר גודל של הפצצות שהוטלו על הירושימה ונגסקי) אך ביעילות נמוכה, כלומר כמות האנרגיה המופקת היא בסדר גודל של עשרה אחוזים לעומת האנרגיה שהייתה צפויה להתקבל בתהליך זה. להפעלת התקן זה נדרשת כמות ניטרונים התחלתית לייזום התהליך.

הדור השני של נשק גרעיני הוא מתקן משודרג המכיל מקור ניטרונים יעיל להגדלת כמות הניטרונים ההתחלתית הנדרשת לייזום התהליך, על מנת להגביר את התהליך הביקוע הגרעיני ועל ידי כך להאיץ את יעילותו בתוספת משקל מזערית.

התקן אחר השייך אף הוא לדור השני של נשק גרעיני הוא **נשק תרמו-גרעיני**, קרי פצצת מימן, אשר פועלת על עיקרון של הפקת אנרגיה בתהליך **היתוך גרעיני**, בדומה לתהליך הפקת האנרגיה המתרחש בשמש, למשל.

נשק גרעיני **דור שלישי** כולל מערכות מסוגים שונים למטרות טקטיות או אסטרטגיות מוגדרות מראש. נשק מסוג זה כולל מספר סוגים על פי יכולת ההרס או היכולת להפקת קרינה מסוגים שונים. כך למשל, אנו מבחינים בין מספר מערכות דור שלישי:

- מערכת עם יכולת הרס מוגבלת אך בעלת יכולת להפיק קרינה מוגברת של ניטרונים או **קרני רנטגן – קרני X**.
- מערכת להפקת פולסים של קרינה אלקטרומגנטית חזקה, לשם שיבוש מערכות המבוססות על קרינה אלקטרומגנטית.
- מערכות בעלות יכולת פיצוץ והרס מוגברים.

יישומים אזרחיים וצבאיים – כך שכל תהליך שכרוך בקידומה ניתן להסוואה כפעילות מדעית טהורה עם יישומים אזרחיים.

נוסף על כך, הטכנולוגיה הזו משיקה לתחומים מדעיים מאתגרים כגון טכנולוגיות לייצור אנטי-חומר (כאשר חומר מתחבר עם אנטי-חומר משתחררת אנרגיה רבה), או לשם ייצור טריטיום. הדבר נעשה במאיצים רבי עוצמה, המפיקים חלקיקים אנרגטיים הנדרשים הן ליצירת אנטי-חומר כגון אנטי-פרוטון והן ליצירת טריטיום. אומנם הנושא של אנטי-חומר נמצא כרגע בשלבי מעבדה, אך חישובים מראים כי ניתן להפיק מחיבור כמות של מיליגרמים אחדים של חומר ואנטי-חומר אנרגיה שוות ערך ל-21 טונות TNT, וזה ממחיש את פוטנציאל הטכנולוגיה. לבסוף יש לזכור כי טכנולוגיית מאיצים רבי עוצמה עשויה לשמש ליישום דואלי, הן בהיבט מחקר והן בהיבט של מקור אנרגיה שעשוי לשמש בסיס לייצור רכיבים עבור נשק רב עוצמה, כמו ייצור טריטיום או אנטי-פרוטון.

אחת הטענות של המתנגדים לפיתוח טכנולוגיות ההיתוך היא הזמן הרב הנדרש לפיתוחן. מבחינת המתכנן הצבאי הזמן הרב הוא דווקא יתרון, שכן הוא מאפשר מחקר ופיתוח ממושך ולימוד מיטבי של כל מרכיבי המערכת המבצעית. מצד אחר, הזמן הממושך יוצר תחושה של חוסר אמון ביכולות המערכת, מה שמעורר חוסר עניין כללי ועשוי להרדים את גורמי האכיפה, ובכך לאפשר למדינות סוררות להמשיך במאמצי הפיתוח שלהן.

מאפיין טכנולוגי נוסף קשור למדידת תופעות ותהליכים גרעיניים ותרמו-גרעיניים. על מנת למדוד את התהליכים הדינמיים המתרחשים בעת ביצוע ניסיונות המדמים היתוך או ביקוע בתנאי לחץ וטמפרטורה קיצוניים, יש צורך בפיתוח מכשור דיאגנוסטי מדויק ומהיר. יכולת פיתוח וייצור של ציוד זה, במסווה של פיתוח יכולות היתוך למטרות אזרחיות כביכול, תאפשר פיתוח ציוד דיאגנוסטי החיוני למדידה והערכה של פרמטרים קריטיים הקשורים לפיתוח נשק גרעיני, וכן פיתוח ולימוד תהליכים גרעיניים. נושא זה יידון בהמשך.

מאפיינים אסטרטגיים

לנשק דור רביעי יש מאפיינים שהופכים אותו לאטרקטיבי עבור מדינות מפותחות מבחינה תעשייתית, שכן שליטה בטכנולוגיה של היתוך גרעיני היא מכפיל כוח טכנולוגי ומשמשת מאיץ מדיני-טכנולוגי עבור מדינה מתקדמת השואפת להיות בחזית הטכנולוגית-צבאית. צפוי על כן כי יתפתח מרוץ חימוש בין מדינות בעלות יכולת תעשייתית כלכלית על מנת לא להימצא בפיגור, בעיקר

מניחה אפשרות סבירה שהדבר מאפשר לה שליטה פוטנציאלית גם ביישומים צבאיים.

מדינה כזאת, הגם שאין בידה מערכת מבצעית, יכולה להיחשב **מדינת גרעין וירטואלית** (Virtual Nuclear Weapon State), עם כל ההשלכות האסטרטגיות והמדיניות של מצב זה.

נשק מסוג זה, בניגוד לפצצת ביקוע, אינו מצריך מסה קריטית להפעלתו; נדרשת כמות קטנה של חומר, בסדרי גודל של אלפיות גרם (מיליגרם), כדי לעבור תהליך היתוך ביעילות כלשהי בתנאי דחיסה מתאימים. חשוב לזכור כי תהליך היתוך, גם ביעילות נמוכה, הוא אנרגטי ביותר. כדי להמחיש את כמות האנרגיה המופקת מהיתוך נציין כי האנרגיה המופקת מקילוגרם אחד של פחם מספיקה להדלקת נורה ביתית בהספק של 100 ואט למשך שמונה שעות, ואילו האנרגיה המופקת מהיתוך מלא של קילוגרם אחד של דאוטריום תאפשר לאותה נורה לדלוך במשך 30 אלף שנים.

מאפיינים צבאיים

נשק דור רביעי כפי שתואר לעיל הוא מערכת נשק בעלת מאפיינים צבאיים ייחודיים, ההופכים אותה למערכת מסוכנת ביותר:

- מערכת נשק בעלת יכולת פגיעה נקודתית וישירה במטרות מוגדרות היטב עם נזק סביבתי מצומצם – דבר המשתלב באתגרי הלחימה המודרנית, הגורסת פגיעה נקודתית במטרות איכות על פני "הפצצת שטח". הפגיעה נעשית על ידי העברת אנרגיה למטרה באמצעות התנגשות אי-אלסטית וחדירה לעומק המטרה, בדומה לנשק קינטי רב עוצמה.
- כפועל יוצא מכך, לנשק זה יכולת השמדה ממוקדת של מטרות איכות, כולל יכולות השמדת נשק להשמדה המונית.
- נשק מסוג זה ניתן לשימוש על ידי מדינות שאינן מדינות גרעין, אך בעלות יכולת טכנולוגית גבוהה. העובדה שהדלק המשמש בסיס לנשק זה לא נכלל באמנה למניעת ניסויים גרעיניים (CTBT) מקילה מאוד על העיסוק בו, בייחוד כשמדובר במדינות סוררות המחפשות כל סדק חוקי על מנת לפתח נשק להשמדה המונית.

מאפיינים טכנולוגיים

הטכנולוגיה הכרוכה בפיתוח תהליכי היתוך היא טכנולוגיה מאתגרת בתחומים רבים, כגון אופטיקה, לייזרים, הנדסת חומרים, הנדסת גרעין, ננוטכנולוגיה, טכנולוגיה של רכיבים מכניים זעירים (MEMS), פיתוח יכולות חישוב ייחודיות וסימולציה, ועוד. לטכנולוגיה זו יש אופי דואלי –

אחד האתגרים הגדולים בלימוד תהליכי היתוך ליישומים אזרחיים או צבאיים הוא מדידת פרמטרים פיזיקליים שונים כגון לחץ, טמפרטורה וצפיפות, וזאת כתחליף לניסוי גרעיני או תרמו-גרעיני. ידיעת מדויקת של פרמטרים אלו חשובה מבחינת ההבנה הפיזיקלית של תנאי התהליכים הגרעיניים והגברת יעילותם. טכניקות ניסיוניות כמו ICF או **כליאה מגנטית** הן מנוף לפיתוחים טכנולוגיים רבי משמעות, כפי שנראה בהמשך.

היבטים מבצעיים: הערכת אפקטיביות הנזק של נשק דור רביעי נזק כללי

על מנת לבצע הערכת נזק של נשק דור רביעי ננסה להעריך את מידת הצימוד של הנשק למטרה. הגדרת צימוד (coupling) של נשק למטרה היא מידת היעילות של העברת אנרגיית הפיצוץ למטרה. התוצר העיקרי של נשק דור רביעי המבוסס על היתוך הוא קרינה רבת עוצמה המכילה קרינת קרני X (20 אחוזים מסך הקרינה) וקרינת ניטרונים אנרגטיים (80 אחוזים מסך הקרינה). ידוע כי לניטרונים אנרגטיים יש יכולת חדירה גבוהה, ועל כן הם יחדרו לעומק המטרה תוך גרימת נזק פנימי רב, שנובע מחימום המטרה עקב חדירת הניטרונים דרכה. השילוב של יכולת החדירה של הניטרונים למטרה והיעדר החזרות של קרינה או גלי הלם מפני השטח של אותה מטרה גורמים לערך גבוה של צימוד נשק-מטרה. הערכת המומחים היא כי יעילות הצימוד של נשק דור רביעי היא בסביבות 50 אחוזים, לעומת חמישה עד עשרה אחוזים של נשק קונוונציונלי רגיל, תלוי כמובן בסוג המטרה ובמרחק הפיצוץ מהמטרה. להמחשת הנזק, פצצה קונוונציונלית בעוצמה של טונה אחת של TNT המתפוצצת במרחק מטר אחד מפלטת פלדה בעובי 10 ס"מ לא תגרום נזק משמעותי, ואילו פיצוץ של נשק דור רביעי באותם תנאים יגרום נזק (שריפה ויצירת חור במשטח הפלדה) בשטח של מ"ר אחד.

אפקט נוסף של נשק דור רביעי הוא היכולת של תוצרי קרינת התהליך להעביר אנרגיה למטרה על ידי ניצול התנע או הדחף של קרני X או ניטרונים אנרגטיים הפוגעים במטרות מסוימות (rocket effect). בעקבות הפגיעה והפיזור של חלק מקרני X והניטרונים נוצר גם סילון פלזמה אנרגטי שעשוי בתנאים מסוימים להאיץ מטרות או חלקי מטרות בכיוון הפוך לכיוון הפגיעה, והדבר עלול לגרום הרס ופגיעות משניות. לעיתים סילון זה מלווה **בקרינה אלקטרומגנטית** חזקה שעלולה לשבש התקנים אלקטרוניים קריטיים, כגון ערוצי תקשורת אלחוטית או פעילות GPS.

מבחינה צבאית. מעבר לכך צפוי להיפתח מרוץ חימוש בין מדינות מפותחות פחות החוששות לגורלן, והדבר יגרום להתמקדות בנשק גרעיני "קל יותר להשגה" מהדורות הקודמים.

אתגרים טכנולוגיים

על מנת לפתח דור רביעי של התקן המבוסס על היתוך של חומרי מוצא ייחודיים, בתהליך שדומה לתהליך תרמו-גרעיני כפי שמתרחש בשמש, יש לעמוד במספר אתגרים טכנולוגיים כבדי משקל. פרויקט של היתוך הוא פרויקט טכנולוגי מאתגר המצריך התמחויות מדעיות וטכנולוגיות רבות, וכן הכשרת כוח אדם מדעי וטכנולוגי והקמת תשתיות מדעיות נרחבות. פעילות מסוג זה עשויה לשדרג את הרמה המדעית-טכנולוגית של כל מי שעוסק בנושא מולטי-דיסציפלינרי זה, עם כל המשמעות הישירות או העקיפות שנובעות מכך.

הערכת המומחים היא כי יעילות הצימוד של נשק דור רביעי היא בסביבות 50 אחוזים, לעומת חמישה עד עשרה אחוזים של נשק קונוונציונלי רגיל, תלוי כמובן בסוג המטרה ובמרחק הפיצוץ מהמטרה.

האתגר העיקרי בהיתוך הוא לקבל צפיפות חומר וטמפרטורות גבוהות ביותר (מאות מיליוני מעלות) לשם ביצוע תהליך ההיתוך. בתנאים אלו חומרי המוצא הדרושים לתהליך נמצאים במצב צבירה מיוחד הנקרא **פלזמה**.

מבחינת זמן התהליך, יש צורך בזמן מיטבי כדי לאפשר לכמות מספקת של חומר לעבור את תהליך ההיתוך. במילים אחרות, יש צורך בכליאת הגזים שעוברים את תהליך ההיתוך למשך זמן מסוים, וזאת כדי לייצר את תנאי ההיתוך מבחינת הלחץ והטמפרטורה הנדרשים לתהליך.

תנאי כליאת הפלזמה: מכיוון שמדובר בגז בלחצים גבוהים ובטמפרטורות גבוהות, יש צורך בכליאת הפלזמה בהתקן מתוחכם שיעמוד בתנאים אלו. כיום נבדקות שתי שיטות בעלות פוטנציאל מימוש מבחינה מעבדתית (יפורטו בהמשך): כליאה מגנטית וכליאה אינרציאלית – **Inertial Confinement Fusion – ICF**.

אתגר משני כרוך בייצור איזוטופ המימן טריטיום (T), שכן תפוצתו של איזוטופ זה היא מזערית – 0.015 אחוזים – ולשם קבלתו בכמויות משמעותיות נדרשות טכנולוגיות מסוימות שעלותן גבוהה והן לא תמיד זמינות, ועצם השליטה בהן מהווה מכפיל כוח טכנולוגי.

היתוך המבוסס למשל על דאטריום וטריטיום, לעומת נזק ממשק המבוסס על תהליך גרעיני.

נזקים מכניים

כאמור, התוצר העיקרי של נשק דור רביעי הוא קרינה רבת עוצמה הנבלעת על ידי המטרה וגורמת בעיקר לחימום מקומי שלה. חימום זה, בניגוד לפצצת ביקוע, אינו יוצר גלי הלם, גלי פיצוץ וגלי חום. מכאן ניתן להעריך כי הנזקים התרמיים והמכניים הם נזקים מקומיים עם נזק סביבתי מצומצם. זאת ועוד, האנרגיה הקינטית הכוללת של סך תוצרי הפיצוץ אינה גבוהה, שכן מרבית האנרגיה הפוגעת הופכת לחום, ולכן סכנת הדף של תוצרי פיצוץ ורסיסים היא מצומצמת. מהאמור לעיל נובע כי היתרון הגדול של נשק דור רביעי הוא נזק ממוקד במטרה עם פגיעה סביבתית מצומצמת, וזה מאפשר לפגוע ולהשמיד בעילות מטרות עוינות, נשק ביולוגי ונשק המבוסס על טכנולוגיות מתקדמות כגון ננוטכנולוגיה, תקשורת ואלקטרוניקה.

לסיכום, לנשק דור רביעי יש כוח הרס רב יותר עקב היעילות הרבה של העברת אנרגיית הפיצוץ למטרה. ההרס והנזק שנשק זה גורם למטרה הוא ממוקד, עם נזקים סביבתיים מינימליים. מדובר בנזקים תרמיים ומכניים, ובמקרים מסוימים נזקים אלקטרומגנטיים לרכיבים אלקטרוניים ולמתקני תקשורת. מספר אלפיות הגרם של חומרי הגלם הנדרשים להיתוך יגרמו נזק רציני בפיצוץ מעל מטרה מסוימת כגון פלטת פלדה, לעומת נזק מזערי של פצצת טונה אחת של TNT באותם תנאים. בגלל פוטנציאל המזעור של התקן מסוג זה יש חשש להפעלתו כ"פצצה מלוכלכת", על כל המשמעויות הכרוכות בכך, עם ההתקדמות הטכנולוגית בפיתוח ובייצור נשק דור רביעי.

מבחינה טכנולוגית ניתן לקבל היתוך מקומי לפרקי זמן קצרים ללא הצתה (המביאה לתהליך אנרגטי רב עוצמה), על ידי שימוש בשיטות שונות לדחיסת דאטריום וטריטיום. במקרה זה תהליך ההיתוך המלא אינו מתקיים והוא דועך עקב אי-יציבות של הפלזמה, אך עדיין נוצרים ניטרונים אנרגטיים לפרקי זמן קצרים, שיכולים לגרום נזקים מסוימים.

פיתוח שיטות מעבדתיות לייזום תהליכי היתוך

על מנת ללמוד פרמטרים חיוניים הנדרשים לתהליכים גרעיניים או תרמו-גרעיניים יש צורך בביצוע ניסיונות במעבדה. הבעיה העיקרית בביצוע ניסיונות אלו היא תנאי העבודה הקיצוניים הנדרשים לביצוע היתוך. מדובר

ניתן ליישם שימוש כפול בניטרונים הנפלטים בתהליך התרמו-גרעיני: מצד אחד, ניתן להשתמש בכוח הדחף של הניטרונים וקרני ה-X שנפלטים לאחר כדי להאיץ את טיל המטרה. מצד שני, קיימת אפשרות של שימוש בניטרונים האנרגטיים הרבים הנפלטים לשם חימום המטרה ופיצוצה, במקום חומר הנפץ הסטנדרטי הנמצא בראש הקרבי. נושא זה עדיין לא הגיע לבשלות מחקרית ובוודאי לא לבשלות טכנולוגית.

יש צורך בסימולציות נומריות וניסיוניות (כפי שיוסבר בהמשך) על מנת לבדוק את יעילות התהליכים ואפשרויות ההטמעה של תהליכים אלו ככלי נשק אפקטיבי.

נזק אלקטרומגנטי

חשוב לציין כי מטרת הדור הנוכחי של התחמושת בסכסוכים הנוכחיים והעתידיים, כמו למשל טילים מונחים (מונחי GPS או לייזר), היא הגדלת הפגיעה והרס המטרה, תוך צמצום נזקים סביבתיים מחוץ למטרה המותקפת. בגלל האופי הממוקד של נשק דור רביעי, הנזק האלקטרומגנטי שנגרם מהפעלתו מצומצם יחסית. גורמים נוספים לנזק האלקטרומגנטי המצומצם נובעים מעוצמת הפיצוץ הנמוכה יחסית, ממיקוד הפיצוץ במטרה ומאופי הקרינה הנפלטה. כל פיצוץ, כימי או גרעיני (ביקוע), מלווה ביצירת גלים אלקטרומגנטיים רבי עוצמה. אפקט ידוע של פיצוץ גרעיני הוא יצירת פולס אלקטרומגנטי רב עוצמה באטמוספירה – EMP. הוא גורם לשיבושים במערכות אלקטרוניות חיוניות, בעיקר כתוצאה מתגובה בין תוצרי קרינה גרעינית עם מרכיבי האטמוספירה, תוך יצירת הפרעות חשמליות שמשמעותן קריסת מערכות תקשורת וחשמל.

נזקי קרינה

נזקי קרינה נחלקים לנזקים מידיים ולנזקים מאוחרים. נזק ביולוגי מידי נגרם בשל חשיפה לקרינה עוצמתית עקב פיצוץ שנגרם מפגיעה ישירה, או פיצוץ במרחקים שונים בטווח של 100-300 מטרים. השפעת שטף הניטרונים הנפלטים היא כפולה: חימום הגוף לטמפרטורה גבוהה תוך גרימת מוות מידי ונזקי קרינה ביולוגיים עקב פגיעה באיברי גוף שונים. נזקים מאוחרים הם בעיקר נזקי קרינה הנגרמים עקב זיהום של תוצרים רדיואקטיביים, למשל שאריות של טריטיום, או תוצרים רדיואקטיביים שנוצרו מפגיעת שטף של ניטרונים רבי עוצמה. המחקר על אודות נזקי הקרינה אינו מבוסס דיו, אך ניתן להעריך מתוך זמן מחצית החיים הקצר יחסית של טריטיום לעומת אורניום, כי הנזק והמגבלות הסביבתיות הנובעות מהימצאות חומר רדיואקטיבי מצומצמים יחסית במקרה של נשק

כליאה מגנטית – בשיטה זו נוצרת מעין "דופן מגנטית" עקב הפעלת שדה מגנטי חיצוני רב עוצמה, ולאחריו דחיסת חומר הדלק הגרעיני לטמפרטורות ולחצים גבוהים, ובהמשך לתהליך היתוך מבוקר.

משמעויות

העיסוק בנושא של היתוך גרעיני מתעתע, שכן מדובר בנושא בעל משמעויות ביטחוניות ומדעיות. היבט זה של דו־משמעות הוא סוגיה שמלווה פיתוחים טכנולוגיים שונים, ויש בנמצא כלים מסוימים להתמודד עימה. למרות זאת טמונה במשמעות הכפולה סכנה רבה, שכן הפעילות בנושא ניתנת לפרשנות מקילה, שבחסותה מדינות סוררות יכולות לפתח יכולות הרס עוצמתיות.

היבטים ביטחוניים: למידת תהליכי היתוך ברמה מעבדתית מאפשרת להבין תהליכים גרעיניים ותרמו־גרעיניים, ללמוד ולמדוד במדויק פרמטרים ספציפיים הנדרשים למשוואות מצב המתארות את התהליך, ובכך מאפשרות לשפר את יעילות התהליך ואת יעילות הצימוד נשק־מטרה, וזאת מבלי לבצע ניסוי גרעיני גלוי. נוסף על כך, מחקר בתהליכי היתוך במסווה של מחקר מדעי מאפשר לייצר טריטיום, שהוא רכיב חיוני בפיתוח נשק תרמו־גרעיני, וזאת על ידי הקרנת מעטפת ליתיום בניטרונים הנפלטים בתהליך ההיתוך. זאת ועוד, מחקר של תהליכי ההיתוך מאפשר לבצע סימולציות של הנזקים של הקרינתיים של שטפי הניטרונים, של השפעתם הביולוגית ושל יכולות ההרס הממוקדות שלהם עקב חימום רגעי רב עוצמה של המטרה הנפגעת מחדירת ניטרונים אנרגטיים למטרה.

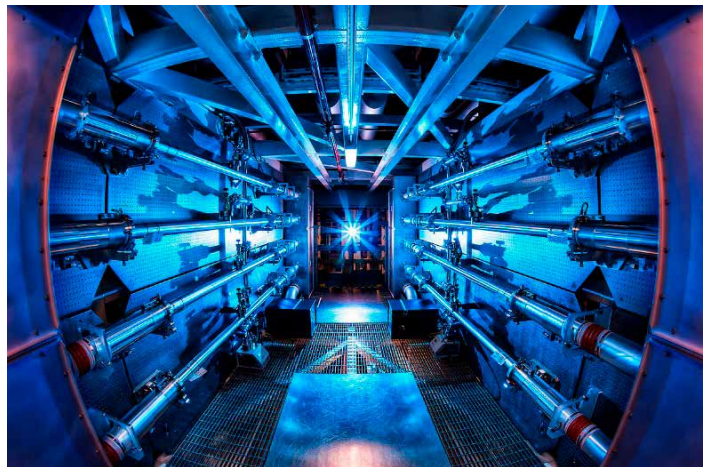
היבטים מדעיים וטכנולוגיים: מטרת־העל של הפרויקטים העיקריים בנושא היא ייצור חשמל נקי באמצעות פיתוח תחליפים לדלק שמקורו במאובנים, וזאת על מנת לצמצם זיהומים שנגרמים עקב שריפת דלק או פחם בתהליך ייצור חשמל. למחקר תהליכי היתוך יש חשיבות בלמידת התנהגות פלזמה בטמפרטורות של מיליוני מעלות, וכן בבניית מתקנים יעילים וזולים יחסית לשיפור יעילות תהליך ההיתוך, במטרה ליישם את הידע בבניה עתידית של **כור תרמו־גרעיני** לייצור חשמל ירוק.

פוטנציאל נגישות: המשמעויות הגאו־אסטרטגיות של מדינה סוררת בעלת נגישות לחומרי גלם לשם ביצוע תהליכים מורכבים של היתוך גרעיני (כולל תהליך בלתי יעיל ובעל תפוקת אנרגיה נמוכה) הן חמורות מבחינה מדינית ואסטרטגית. כיום המדינות העוסקות בחקר תהליכי היתוך הן מעצמות כלכליות כגון ארצות הברית, בריטניה, צרפת, גרמניה ויפן, ובמידה מסוימת גם רוסיה (בשיתוף פעולה עם מדינות האיחוד האירופי). מדובר ב"מועדון" יוקרתי המעיד על רמה מדעית, טכנולוגית

בכליאת פלזמה בתנאים קיצוניים של טמפרטורות ולחצים גבוהים ביותר, בסדר גודל של עשרות או מאות מיליוני מעלות צלזיוס ולחצים של מיליוני אטמוספרות. יש גם צורך בכליאה לזמן ארוך מספיק כדי שתהליך ההיתוך יתבצע באופן יעיל. בפועל אין שום מכל שיכול להכיל חומר בתנאי קיצון אלו, ועל כן משתמשים בשיטות כליאה מתוחכמות.

כליאה אינרציאלית – עקרון השיטה הוא יצירת אנרגיה עקב היתוך, באמצעות חימום מהיר לטמפרטורות של עשרות מיליוני מעלות ודחיסה של הדלק הגרעיני ללחצים עצומים, כל זאת בעזרת לייזר רב עוצמה. המערכת הידועה בביצועיה המרשימים היא כאמור Laser Ignition Facility של NIF, הממוקמת במעבדות לורנס ליברמור, קליפורניה. תמונה מס' 1 מדגימה את אזור ריכוז הקרניים על המטרה במערכת שמפותחת ומופעלת ב־NIF.

תמונה 1: חלק ממערכת לייזר רב עוצמה של National Ignition Facility – NIF בקליפורניה.

מקור: <https://tinyurl.com/2atvrytc>

2. ניסיונות התפשטות נוסח איראן למשל, מתוך הנחה כי מדינות מסוימות ירצו לקבל חסות צבאית ואולי כלכלית של מדינה בעלת יכולות תרמו־גרעיניות.
3. פעולות התגרות במדינות שכנות דוגמת קוריאה הצפונית, תוך ביטחון שההרתעה התרמו־גרעינית מעניקה לה חסינות.
4. פיתוח נשק דור רביעי, על כל המשמעויות הנגזרות מכך.
5. זליגה לשחקנים לא־מדינתיים: למרות שלגורם לא־מדינתי אין את היכולות המדעיות והטכנולוגיות לפיתוח נשק כזה, קיימת אפשרות להעברת ידע, יכולות או התקן שלם מסוג זה לשחקנים לא־מדינתיים על ידי מדינת סוררות. לארגוני טרור ולארגונים לא־מדינתיים יש מוטיבציה לפיגועים מסוג זה. מוטיבציה זו בשילוב יכולות עלולה להוות תמריץ בעל השלכות הרסניות.
6. מרוץ חימוש: מעבר לכך, הפוטנציאל ההרסני של נשק זה עלול לגרום למרוץ חימוש גלובלי ובלתי מבוקר בין מדינות שחשות מאוימות, למטרות הגנה ותוך שיבוש הסדר העולמי. הסיבה לכך היא שהידע והיכולות הטכנולוגיות בשילוב היעדר חסמים מוסריים, פוליטיים או משפטיים עלולים להוות תמריץ לפיתוח מערכות נשק הרסניות בסתר או במסווה של פעילות לגיטימית, כשלמעשה מדובר בפעילות דואלית. משמעות הדבר היא כי במסווה של פיתוח מדעי טהור או פיתוחים יישומיים לצרכים שונים כגון כלכלה, אנרגיה ירוקה או שימור איכות הסביבה, ניתן לפתח נשק הרסני על בסיס טכנולוגיה אזרחית כביכול.

התמודדותה של ישראל עם האיום - משמעויות והמלצות

הופעת נשק דור רביעי באזורנו מציבה בפני מדינת ישראל דילמות. ההתמודדות של מדינת ישראל עם איום נשק דור רביעי צריכה להיות בשני מישורים, וזאת לאחר שגורמים מוסמכים יגדירו את האיום כמשימה לאומית שיש להתמודד עימה ברמת עדיפות גבוהה. ראשית, יש צורך בהגדרת מטרות ויעדים לביצוע מאמץ מודיעיני ומחקרי לשם מעקב אחר פעילות גלויה וסמויה בתחום, כולל קביעת יעדים חשודים וניטור פעילות מדעית או טכנולוגית לרבות פעילות הכרוכה ברכש של ציוד מיוחד.

במישור הסיכולי-התקפי: נדרשת פעילות לפגיעה, לסיכול ולהשמדה של מתקני הייצור וההרכבה, מרכזי מחקר ופיתוח, כולל פגיעה במוקדי ידע, בתשתיות ובמעבדות לאומיות המשמשות לחקר תהליכים רלוונטיים. כמו כן נדרשת פעילות יזומה והפעלת

וכלכלית גבוהה ביותר. הדבר נובע הן מהעלויות העצומות הכרוכות בבניית מתקן היתוך גרעיני בשיטת הכליאה האינרציאלית (3.5 מיליארד דולר בתקופה 2013–2023) או בשיטת הכליאה המגנטית (22 מיליארד אירו), והן מהעובדה שמדובר בנושא טכנולוגי רב־תחומי המצריך ידע ותשתיות מדעיות וטכנולוגיות ברמה הגבוהה ביותר. ידע זה ניתן לניתוב למסלולים אחרים, כגון פיתוח מערכות נשק מתקדמות לרבות מערכות גרעיניות ותרמו־גרעיניות, וכל זאת במסווה של פיתוח מקורות אנרגיה ירוקים או מחקר מדעי טהור כמו מחקר על תהליכים של תגובות תרמו־גרעיניות מבוקרות. הפעילות בנושא זה אינה מעוררת חשד ואף קשה למעקב, שכן היא נעשית על ידי שימוש בחומרים בלתי בקיעים וכן בחומרים או בתהליכים אטומיים או גרעיניים שאינם אסורים על פי האמנה למניעת ניסויים גרעיניים (CTBT).

טכנולוגיית ההיתוך הגרעיני עוברת תהליך דומה לזה שעברה טכנולוגיית הגרעין. בתחילה היא הייתה נחלתן של מעצמות עתירות ידע ומשאבים, אך במשך עשורים אחדים היא זלגה גם למדינות שגילו נחישות וידע בהשגת טכנולוגיית הגרעין ויישומיה. המעבר מן התאוריה לביצוע מעשי ובר־השגה היה מהיר יחסית. דבר דומה מתרחש בתחום טכנולוגיית ההיתוך הגרעיני, אשר עוברת מידי גופים ממשלתיים עתירי ידע וממון לידי לגופים אזרחיים. כך למשל, משרד האנרגיה האמריקאי (DOE) הקציב לאחרונה 46 מיליון דולר לשמונה חברות פרטיות העוסקות בנושא. גם הממשל הגרמני תומך בגופים פרטיים העוסקים בנושא בסכומים ניכרים, והדבר בא לידי ביטוי **במצעור המערכות תוך שיפור משמעויות בביצועים וביעילות**. המגמה של העברת הפיתוח לגופים אזרחיים בולטת בשנים האחרונות, והדבר גורם להרחבת הנגישות הטכנולוגית לכל מיני גורמים, על כל הסיכונים הכרוכים בכך.

הקשרים הענפים בין מעצמות כמו רוסיה או סין לבין מדינות סוררות כמו קוריאה הצפונית או איראן מחייבים תשומת לב ומעקב רציף אחר זליגת טכנולוגיות מסוג זה אליהן. העובדה כי מדינות מסוימות (לרבות מדינות אויב במעגל הקרוב או הרחוק) מחזיקות בידע שקשור לטכנולוגיות של היתוך גרעיני ליישומים אזרחיים מניחה אפשרות סבירה שהדבר מאפשר להן שליטה פוטנציאלית גם ביישומים צבאיים, מה שיוצר סוג של "הרתעה טכנית" מתוך אי־הוודאות לאן ידע זה יוביל. אומנם מדינה סוררת שמקרינה הרתעה טכנית אינה מדינת סף גרעין במובן המקובל, אך היא יכולה להיחשב "מדינת גרעין וירטואלית", ויש לכך השלכות מדיניות כמו: שימוש בטרור כלפי מדינות שונות, מתוך ידיעה כי לא תהיה תגובה עקב הרתעה טכנית.

עיקר הנזק נגרם מקרינת ניטרונים רבת עוצמה, הגורמת לחימום מקומי ולנזקים תרמיים ומכניים. למרות האמור לעיל, חשוב להדגיש כי בהפעלת נשק המבוסס על היתוך, הנזק והמגבלות הסביבתיות הנובעות מהימצאות חומר רדיואקטיבי ומנזקי הקרינה לבלתי מעורבים הם מינימליים לעומת נזקי פצצת ביקוע.

נשק דור רביעי הפוגע במטרה יוצר בתנאים מסוימים קרינה אלקטרומגנטית חזקה, שעלולה לשבש התקנים אלקטרוניים חיוניים כגון ערוצי תקשורת אלחוטית או פעילות GPS. לפיכך, ההמלצה המתחייבת עבור ישראל להתמודדות עם איום של נשק דור רביעי צריכה להיות בשני מישורים: במישור הסיכולי-התקפי: פגיעה והשמדה של מתקני הייצור וההרכבה; במישור ההגנתי: פיתוח אמצעי יירוט משוכללים לפגיעה בפלטפורמות הנושאות ראשי קרב כלשהם (קונוונציונליים, גרעיניים או של נשק דור רביעי), וכמובן פעילות "הסברתית" לשם הרתעת האויב ממימוש האיום הגלום בנשק דור רביעי.

ד"ר יהושע קליסקי הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. כיום הוא יועץ במערכת הביטחון ומנהל טכנולוגי של מאגד VCSEL לפיתוח לייזרי סיבמהירים ורבי עוצמה. לפני כן היה חוקר ALTIA לפיתוח לייזרי סיבמהירים ורבי עוצמה. לפני כן היה חוקר בכיר במערכת הביטחון. ד"ר קליסקי הוא בעל תואר דוקטור מהמחלקה לכימיה פיסיקלית באוניברסיטה העברית בירושלים, ופוסט-דוקטורט ממרכז המחקר של חברת Xerox ברוצ'סטר, ניו יורק. yehoshuak@inss.org.il

מילון מונחים

איזוטופים – אטומים בעלי אותו מספר של פרוטונים, אך מספר שונה של ניטרונים.
אנטי-חומר – חלקיקים בעלי מטען חשמלי הפוך למטען החלקיק הידוע. חיבור של חלקיק עם אנטי-חלקיק יוצר אנרגיה רבה.
אנרגיה – יכולת לבצע עבודה מסוימת.
ביקוע – תהליך ביקוע גרעין של אטום כבד לגרעיני אטומים קלים יותר, תוך שחרור הפרש האנרגיה האגורה באטום הכבד.
דאוטריום – איזוטופ של מימן, מכיל פרוטון אחד וניטרון אחד.
היתוך – מיזוג של שני גרעיני אטומים לגרעין של אטום חדש בעל מסה קטנה מסכום המסות של שני הגרעינים, הפרש המסות הופך לאנרגיה.
הספק – יכולת לבצע עבודה מסוימת ביחידת זמן.
טרטיום – איזוטופ נוסף של מימן, מכיל פרוטון אחד ושני ניטרונים.
כליאה אינרציאלית – כליאת חומר דלק המשמש להיתוך במצב מוצק בקפסולה, והקרנתה באופן סימטרי ללייזרים רבי עוצמה.
כליאה מגנטית – כליאת חומר ההיתוך בתוך שדה מגנטי חזק.
לייזר – התקן אלקטרו-אופטי המבוסס על הגברת אור באמצעות פליטה מאולצת של קרינה.
פלזמה – מצב צבירה רביעי המכיל גז מיון ואלקטרונים חופשיים.

מנגנוני מעקב שנדרשים להתמודד עם השימוש הכפול (dual use). הדבר מחייב יישום מנגנוני מעקב אחר התפתחויות טכנולוגיות, כגון מעקב אחר פעילויות מדעיות במכוני מחקר ובאקדמיה, מעקב אחר מדענים מובילים או מוקדי ידע, מעקב צמוד אחר שרשרת רכש ושיתופי פעולה מדעיים.

נשק דור רביעי הפוגע במטרה יוצר בתנאים מסוימים קרינה אלקטרומגנטית חזקה, שעלולה לשבש התקנים אלקטרוניים חיוניים כגון ערוצי תקשורת אלחוטית או פעילות GPS.

במישור ההגנתי: נדרשת פעילות אינטנסיבית לשם פיתוח אמצעי יירוט משוכללים לפגיעה בפלטפורמות הנושאות ראשי קרב של נשק מדור רביעי, כפי שהוגדר במאמר זה, כולל יישום מערכות הגנה מתוחכמות לנטרול פלטפורמות נושאות נשק דור רביעי הרחק משטח מדינת ישראל.

במישור ההרתעתי: מומלץ להתחיל בפעילות "הסברתית", לשם הרתעת האויב מביצוע פעולות הכרוכות בשימוש בנשק דור רביעי. פעילות זו תכלול בין היתר פרסומים והדגמות של מערכות שונות, הגנתיות או התקפיות, לשם המחשת יכולות והרתעה.

במישור המדיני: מכיוון שהפעילות בנושא זה היא בעלת אופי של שימוש כפול, היא אינה מעוררת חשד וקשה למעקב ולהפלה, שכן היא נעשית על ידי שימוש בחומרים בלתי בקיעים ובחומרים או בתהליכים אטומיים או גרעיניים שאינם אסורים על פי האמנה למניעת ניסויים גרעיניים (CTBT). יש צורך לקבוע את השימוש והיישום של חומרי הגלם המשמשים לתהליכים אלו באמנות בינלאומיות בדבר איסור שימוש.

סיכום

במאמר זה הוצגו המאפיינים של נשק חדש מדור רביעי, שהוא בעל יכולות הרס רבות עם יעילות צימוד נשק-מטרה, קרי יעילות העברה של אנרגיית הפיצוץ למטרה בשיעור של כ-50 אחוזים, לעומת יעילות צימוד של נשק קונוונציונלי באותו סדר גודל, שהוא בשיעור של חמישה עד עשרה אחוזים בלבד.

מדובר בנשק בעל יתרון ייחודי על פני נשק קונוונציונלי המופעל בתנאים דומים: לנשק המופעל על פי עקרונות של נשק דור רביעי יש יכולות פגיעה ממוקדת עם נזק סביבתי מינימלי ואפשרות לפגיעה במטרות איכות, כגון מאגרי נשק כימי וביולוגי, מרכזי שליטה ובקרה, מתקני תקשורת ואלקטרוניקה וכוח אדם לוחם או תומך לחימה. הדבר נובע מאופי התהליך, שבו

לקריאה נוספת ולהרחבה

דותן, פ' (1992). **אל הכוכבים – מאטומים עד חורים שחורים**. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.

הלידי, ד', רזניק, ר' ווקר, ג' (2012). **מבינים פיזיקה מודרנית** [תרגום: ש' גלעם]. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.

Emilio Segre, E. (1980). *From X-rays to quarks: Modern physicists and their discoveries*. W.H. Freeman and Company.

Shmatov, M.L. (2005). The typical number of antiprotons necessary to heat the hot spot in D-T fuel doped with U. *Journal of British. Interplanetary. Society*, 58, 74-81.
<https://tinyurl.com/2chr8ecx>

המשבר החברתי-פוליטי המכון בישראל: מאפיינים והשלכות על הביטחון הלאומי

ריכוז וערכו:

מאיר אלרן וקובי מיכאל

על בסיס התייחסויותיהם של

שלמה בלאק, מורן דיטש, אריאל הימן, מוחמד וותד, אריק יקואל, גליה לינדנשטראוס,
רבקה מלר, עפר שלח, עידית שפרן-גיטלמן, ופנינה שרביט-ברוך

במלאת חצי שנה למשבר החברתי-פוליטי החריף בישראל, התכנסה במכון למחקרי ביטחון לאומי קבוצה מגוונת של מומחים וחוקרים לדיון על מקורות המשבר, מאפייניו והשלכותיו הצפויות, בראייה עתידית כלל-מערכתית ובפרט בהתייחסות לביטחון הלאומי. מטבע הדברים, לשאלות אלה אין תשובות מובהקות או מוסכמות. הניתוח של המשבר ומרכיביו תלוי באופן ישיר בפרשנויות השונות של המתבוננים, כפי שהן מוצגות גם כאן. חלק חשוב משורשי המשבר הוא ראייה שונה ולעיתים מקוטבת ממש של המציאות, המכתיבה בהכרח מחלוקות עמוקות לגבי המתרחש ומשמעויותיו. בפרסום זה נעשה ניסיון לייצר תמונה המשקפת גם מחלוקות אלה וגם מרכיבים של הסכמה באשר לבחינת הדרכים והתנאים שיאפשרו להיחלץ בשלב כלשהו מהמשבר הקשה, לקראת חזרה לתפקוד נורמלי. זאת על בסיס הידברות רחבה, שאולי תאפשר זיהוי של המכנים המשותפים שעודם קיימים בציבור ובמערכות הפוליטיות והחברתיות של מדינת ישראל.

מילות מפתח: הרפורמה המשפטית, תנועת המחאה, חוסן חברתי, לכידות, ביטחון לאומי, צה"ל, משטרה

שורשי המשבר

משתתפי קבוצת הדיון המגוונת ברב-שיח זה מסכימים באופן כללי כי המשבר הנוכחי, שהתפרץ במלוא עוזו עם ההכרזה על הרפורמה המשפטית של הממשלה הנוכחית (4 בינואר 2023), ימים ספורים לאחר כינונה, ניזון משילוב של תהליכי עומק חברתיים ופוליטיים שהיו קיימים ופעילים בישראל לאורך שנים רבות. ישראל היא מדינה הטרוגנית ומפוצלת, המתאפיינת במגוון של שסעים עמוקים שניזונים מן ההרכב המגוון של אוכלוסייתה. הרכב זה מעצב חברה רבת-תרבותית, שהמכנים המשותפים הקיימים שלה אינם מצליחים לממש את הניסיון, שהחל בשנות ה-50 של המאה הקודמת ונראה כיום מאולץ, לגבש כאן חברה יהודית ייחודית ומאוחדת באמצעות "כור היתוך" חברתי. כישלון התפיסה הזו הביא במהלך הדורות ליצירת פסיפסים מגוונים של חיבורים ופיצולים, שלכאורה יצרו מידה מסוימת של דימוי של סולידריות, שאפשרה לכאורה התנהלות סבירה של המערכת.

גם לגבי קביעה זו קיימת מחלוקת. יש הגורסים מנגד כי קיים בחברה הישראלית גם גרעין חזק של מכנה משותף. לטענתם הוא התקבל כמעט כטבעי במשך שנים ארוכות בקרב רוב מוחץ של היהודים הישראלים. אבל בשנים האחרונות, יותר משהעמיקו השסעים עצמם, העמיק הניסיון לתת להם ביטוי ציבורי ולהציגם כבלתי ניתנים לגישור. כך, לפי טענה זו נוצר פער בין הדיון הציבורי במרחבים התקשורתיים והאקדמיים לבין החיים עצמם. זאת כאשר המחלוקות ניזונות ומנוסחות על ידי "קצוות" אידיאולוגיים, ולכן הן אינן מייצגות רוב גדול בחברה הישראלית, שמוצא עצמו אבוד בכאוס המתחולל ברחוב, על המסך, ברשתות החברתיות ובכנסת. כל זאת כאשר ראוי להבחין בין השסעים בתוך החברה היהודית לבין הפערים בינה לבין החברה הערבית. מנגד טוענים אחרים כי מזה שנים כבר מוכרת העובדה שישראל היא מדינה מפוצלת מאוד. הנשיא לשעבר ראובן ריבלין קבע כבר ביוני 2015 כי "תהליכים דמוגרפיים ותרבותיים מעצבים מחדש את פניה של

במידה רבה לקבוצות חברתיות מקוטבות שונות והחריפה את השנאה ביניהן, עד כדי הצבת חומות בפני הידברות והסכמה אפשרית.

כמו האתוס של "כור ההיתוך" ו"מדורת השבט", גם הסיפור של האחדות סביב הגדרת מדינת ישראל כ"יהודית ודמוקרטית" נראה רחוק מלייצג את המציאות המצטיירת אצל חלקים מהציבור.

בשני הצדדים מבינים וחשים כי המשבר הנוכחי הוא בראש ובראשונה, ולעומקו, משבר זהותי רב-ממדי. ככזה הוא ביסודו מאבק על מבנה הכוח וההשפעה בחברה הישראלית. הוא מבטא התמודדות כוחנית המתנהלת בעיקר, אך לא רק, בין האליטה החדשה (הנוטה לימין) לבין האליטה הישנה (הנוטה למרכז שמאל). האליטה החדשה צוברת בהדרגה כוח פוליטי ושואפת עתה לממש עד תום את כוחה האלקטורלי ולהחליף בפועל את האליטה הישנה, הנתפסת על ידה כאשכנזית, מתנשאת וכופה. זאת כאשר האליטה הישנה נחלשת בכוחה הפוליטי ועל כן חותרת, לשיטתם של תומכי הקואליציה, לשמר את עוצמתה ושליטתה באמצעות כלים חוץ-פרלמנטריים. במילים אחרות, לתפיסת המחנה הקואליציוני, המחנה של המיעוט הפוליטי מנסה באמצעות המחאה הציבורית לכפות את תפיסותיו על הממשלה.

המשבר הנוכחי מורכב עוד יותר בהיותו ניזון לא רק מההתמודדות בין האליטות. הוא גם ניזון מהקיטוב בנושאי הסכסוך הישראלי-פלסטיני בין הימין האידיאולוגי, שמרכיביו הרדיקליים חותרים למדינה אחת, לבין המרכז שמאל, המוכן וחותר לפשרות על בסיס של היפרדות. כך גם מזינות את המשבר המחלוקות העמוקות בין הקבוצות השמרניות והדתיות לבין הציבור הליברלי.

המשבר הפוליטי המתמשך הציב אתגר חמור למנהיגות הפוליטית של המדינה. הנסיבות הפוליטיות האדירו את כוחן היחסי של המפלגות הקיצוניות הקטנות ובכך חיזקו את ציפיותיהן להישגים ניכרים, מהירים ובני קיימא. במצב זה נפגעו עוד יותר המשילות והאמון בין המחנות והמפלגות היריבות, והדבר מצמצם את חופש התמרון הפוליטי של המנהיגים ותורם למשבר מנהיגות של ממש. שיקולים שאינם ממלכתיים וחלקם אישיים הפכו לגורם מכונן מרכזי, תרמו לפיתוחה של תרבות שלטון קלוקלת והוסיפו לאובדן אמון הציבור בפוליטיקה ובממסד.

החברה הישראלית בעשורים האחרונים: מחברה המורכבת מרוב (ממלכתי-ציוני) ומיעוט ברורים, לחברה המורכבת מארבעה מגזרים או 'שבטים' מרכזיים שמתקרבים זה אל זה בגודלם: חילונים, דתיים-לאומיים, חרדים וערבים. למעשה, אפשר להציע כי ריבלין עשה חסד עם החברה הישראלית, המפוצלת להרבה יותר מארבעה "שבטים". כל "שבט" כזה מפוצל לתת-קבוצות רבות, שהמרחק התרבותי והפוליטי ביניהן רב וההבדלים ואי-ההסכמות מאפיינים אותם יותר מן הקרבה והקבלה. לפיכך, קביעתו באותו נאום מכונן כי "חזון המדינה היהודית והדמוקרטית הוא חלום חיינו ומשאת נפשנו", וכי "אנו נדרשים היום [...] לשרטט, יחד, כל שבטי ישראל, חזון משותף, של תקווה ישראלית" מעוררת אף היא שאלות ומחייבת בירור מעמיק.

כמו האתוס של "כור ההיתוך" ו"מדורת השבט", גם הסיפור של האחדות סביב הגדרת מדינת ישראל כ"יהודית ודמוקרטית" נראה רחוק מלייצג את המציאות המצטיירת אצל חלקים מהציבור. גם בנושא אידיאולוגי מרכזי זה, האמור להגדיר את צבינה וזהותה העצמית של מדינת ישראל, יש מחלוקת לגבי משמעות הנוסחה הזו. זו נסבה, בין השאר, על מהותו של קיום יהודי בארץ ישראל בימים אלה. יש התוהים: האם נחיצות זו התערערה נוכח הריחוק, בקרב חלק גדול מהציבור היהודי, מהמשמעות של היותו יהודי ומהעיסוק הרחב בערכים וזהויות אוניברסליים? האם ישראל יכולה בכלל להיות מדינה שהיא גם יהודית במוצהר וגם דמוקרטית בעליל, שלא לדבר על השאלה מה היא מדינה יהודית ומה היא מדינה דמוקרטית? וזאת אף לפני ההתייחסות למיעוט הגדול של ערבים אזרחי ישראל.

לפיצול החברתי העמוק נוסף בשנים האחרונות המשבר הפוליטי החריף, שהתבטא ברצף של חמש מערכות בחירות לכנסת במהלך שלוש שנים (2019–2022). המשבר הפוליטי מוכר גם בדמוקרטיה מערביות אחרות ובייחוד בארצות הברית. הוא משקף את חולשתה של המערכת הפוליטית הישראלית, בהיעדר חוקה מכוננת כמסגרת מוסכמת ומחייבת, ומערער מאוד את אמון הציבור במוסדות הפוליטיים ובממשלה. הגוון הפופוליסטי-אישי המובהק של הפוליטיקה החריף מאוד את המתח באווירה הציבורית, הקצין את המחלוקות הקשות הקיימות בחברה הישראלית ועיצב אותן בדמותן האמוציונלית הנוכחית. פוליטיקת הזהויות הרעילה שפשטה בארץ בשנים האחרונות, גם על רקע הקיטוב בין התמיכה להתנגדות לראש הממשלה בנימין נתניהו, שהוזנה במידה רבה של אגרסיביות על ידי הרשתות החברתיות, תרמה להעצמת העוינות ההדדית בין המחנות הפוליטיים (ובתוכם). נמצא גם שהיא חופפת

מאפייני המשבר הנוכחי

המשבר הנוכחי פרץ על רקע יוזמת הממשלה לבצע רפורמה במערכת המשפט, במבנה הכוח של הרשות המבצעת והמחוקקת (הרוב הפוליטי) מול הרשות השופטת ובמתכונת ובהגבלות השליטה של הקואליציה. לפחות מצד מבקרי מערכת המשפט, מדובר בביקורת ארוכת שנים שזכתה להתעלמות או להתנגדות מצד המערכת המשפטית ומהפרקליטות, למרות הידרדרות באמון הציבור במערכת המשפט ולמרות כשלים מבניים בה ובתהליכי קבלת החלטות.

ואולם עד מהרה התברר כי מדובר במשבר פוליטי-חברתי נרחב הרבה יותר ועמוק מאוד. הוא החל בשל המחלוקת המשפטית, שפרטיה ומשמעויותיה מוכרים ומובנים רק למעטים בציבור הרחב, וקיבל במהרה צביון של מאבק ציבורי רחב ממדים על דמותה ומהותה של הדמוקרטיה הישראלית, על זהותה ועל ערכיה של המדינה. תוך כך נחשפו במלוא עוצמתן המחלוקות העמוקות בין אלה הדוגלים בדמוקרטיה ליברלית שוויונית, המעניקה קדימות לזכויות האדם והמיעוט, לבין אלה המעדיפים את העצמת שלטון הרוב ומבכרים את מה שנתפס בעיניהם כצורך לחזק את מנגנוני השליטה ואכיפת החוק, גם לצורך קידום ערכים שמרניים יותר (דתיים ולאומיים). לדידם של אלה זוהי תמציתה של הדמוקרטיה, הנשענת על רצון הציבור הרחב שמשתקף בבחירות לכנסת. גם בעניין זה יש המציעים כי מדובר בדיכטומיה מוקצנת שאינה משקפת נכונה ציבורים גדולים, בשני המחנות, הנותנים קדימות לביטחון אישי ולמערכת אכיפת חוק אפקטיבית. לשיטתם, נקודת מבט המנגידה ערכים של דמוקרטיה, ליברליות ושוויון מול לאומיות ויהדות היא נקודת מבט צרה, שיש לה תרומה לא-מבוטלת למשבר הנוכחי.

חשוב לציין כי יש חלקים גדולים בציבור הישראלי, מימין ומשמאל, שאינם שותפים פעילים במאבק מטלטל זה ואינם רואים בו, מסיבות שונות, עניין או אינטרס מובהק עבורם. בולט בכך הציבור הערבי (כ-20 אחוזים מהאוכלוסייה), אשר ממוקד עתה בפשיעה ובאלימות הגואה בקרבו ורואה במאבק הציבורי עניין לחברה היהודית בלבד. לכך אפשר אולי לצרף גם את הציבור החרדי (כ-13 אחוזים מהאוכלוסייה). אומנם הוא מהווה חלק מהמחנה הקואליציוני וגם שותף ברובו להסתייגות מבכירותו של בית המשפט העליון, אולם גם הוא נמנע מלהיות שותף פעיל במאבק הציבורי. יחד הם מייצגים כשליש מכלל הציבור הישראלי התופסים עצמם, מכפייה או מרצון, מודרים מהמאבק. יש גם רבים אחרים הניצבים בשולי הזירה בשל אדישות, חוסר עניין ואי-הזדהות פוליטית מובהקת לכאן או לכאן. יש

הרואים בהם את הרוב השקט, שניצב מתוסכל ונבוך מול התמודדות שהוא מתקשה לבחור בה צד, שמייחל לשקט ולהבנות בין הניצים. למרות כל אלה נראה עדיין כי שיעור המעורבות הפעילה במאבק לאורך החודשים האחרונים ובצורות שונות הוא גבוה מאוד – תופעה שמעידה על עוצמתו וחשיבותו.

חשוב למסגר את השונות הבסיסית ואת הקיטוב במאפיינים בין התנהלות המחנות השונים: התומכים בממשלה מותירים את הבמה, בעיקרו של דבר, למפלגות הקואליציה (למעט הפגנה אחת גדולה, שמספר משתתפיה הוערך בכ-150 אלף איש, שנערכה ב-27 אפריל 2023), ולזירה הפרלמנטרית; לעומתם, עיקר הפעילות של מתנגדי הממשלה, במה שהתפתח כתנועת מחאה ציבורית, באה לידי ביטוי במישור החוץ-פרלמנטרי תוך זליגה גם לצבא, בדגש על מערך המילואים. זאת כאשר רמת האחדות התפיסית וההסכמה הפוליטית בתוך המחנות הניצים רחוקה מלהיות מלאה. היא מתאפיינת בהבדלים ניכרים גם לגבי דרכי הפעולה ובעיקר לגבי גבולות ההקצנה הראויה במסגרת המאבק. המעניין והחשוב בהבחנה בין המחנות הוא שתומכי הממשלה שמים בינתיים את יתבם בעיקר על הפעילות הפוליטית-הקואליציונית במסגרת הפרלמנטרית, ואילו תנועת המחאה מתפתחת כתשלובת ספונטנית חוץ-פרלמנטרית בין ארגונים שונים של החברה האזרחית לבין קבוצות אד הוק של בעלי עניין. בין אלה לאלה קיים פער מוחלט של אמיתות מקבילות. כל צד חי, נושם ומאמין בנרטיב מקוטב במובהק, מנוגד לשני וניזון ומזין תקשורת מוסדית ורשתות חברתיות שתומכות במידה שונה במחנות הניצים. כך, עמדה של צד אחד נתפסת בצד השני כמופרכת או כשקר מכון, ולהיפך. כל הישג של צד אחד נתפס ומוצג כהפסד של השני. זהו משחק סכום אפס מוחלט ומובהק.

במסגרת מאבק זה נוצר מאזן כוחות חדש, שבו הצליחה תנועת המחאה (עם ארגון מופתי ואפקטיבי, איסוף תרומות נרחבות ובגיבוי אמריקאי פומבי) לצבור עוצמה, כוח וביטחון עצמי וליצור ממדים של הרתעה והשפעה ציבורית ניכרת. היא הצליחה לרשום שורה של הישגים בולטים, בעיקר בדמות "פסק הזמן" בפעילות הממשלתית שנועדה לקדם באבחת חרב את כל מרכיבי הרפורמה המשפטית. חשוב לציין שהצלחה (זמנית?) זו אינה מצביעה כלל ועיקר על קץ המאבק בין המחנות, שהוא מורכב ורב-ממדי ביסודו. ההיפך הוא הנכון. האנרגיות שנוצרו בחודשים האחרונים סביב ההתמודדות על הרפורמה המשפטית מעצימות את מרכיבי העומק שלה, והיא מתרחבת לתחומים עקרוניים ומאתגרים ממנה. מול הקושי הרב להגיע להסכמות

אחרות (למשל בארצות הברית), אפשר לשער שמאפיין חיובי זה עלול להשתנות לרעה במהירות וללא התרעה מראש, בנסיבות של העמקת המשבר בהמשך הדרך.

למשבר החברתי-פוליטי המכונן יש השלכות רב־ממדיות, לטווח הקצר והארוך, על הביטחון הלאומי במובנו המובהק ביותר.

השלכות המשבר על הביטחון הלאומי

למשבר החברתי-פוליטי המכונן יש השלכות רב־ממדיות, לטווח הקצר והארוך, על הביטחון הלאומי במובנו המובהק ביותר. בין אלה נציין את העיקריות:

- להיותה של החברה הישראלית מקוטבת ברמה קיצונית יש השפעה שלילית ישירה על הסולידריות, ולכן על החוסן החברתי, שהסולידריות, כמו הזהות והזהדות הלאומית המגובשת, הן מעוגניו החשובים ביותר, ומשם מושפע בהכרח גם החוסן הלאומי. חוסן לאומי מאפשר לחברה ולמדינה לתפקד במצבי חירום ומשבר, ולהתאושש מהם במהירות. מצב משברי פנימי מתמשך פוגם מאוד ביכולות אלה. קל וחומר המשבר החמור הנוכחי, המחליש את המדינה ואת מנגנוניה ופוגע ביכולתה להתמודד בהצלחה עם האתגרים הנוכחיים ולהיחלץ מהמשבר לקראת התאוששות מערכתית וצמיחה. בכל אלה בולטים הזעם ותחושת הסכנה בקרב הקבוצות המובילות בחברה ובמשק, הבחנות מחדש את מידת נכונותן לשאת בנטל ולתרום מכישוריהן וממשאביהן למדינה, במישורין ובעקיפין. מוזכר גם חשש מעזיבת הארץ על ידי קבוצות חזקות בטווח הארוך. מנגד, יש הרואים בתחושות אלה משום פירוק הסולידריות, התרחקות מהממלכתיות המשותפת וערעור של היסוד המאחד את האומה היהודית.
- המחלוקת הפוליטית העמוקה חודרת למערכות הממסדיות ומשפיעה על תפקודן. כך במשרדי הממשלה, כך בצה"ל ובגופי הביטחון האחרים. מערך המילואים עבר טלטלה קשה ובעלת השלכות לטווח הארוך. סוגיית הסרבנות המותנית לשרת בצה"ל הפכה פומבית ומטרידה. חוק הגיוס מעורר מחלוקת עזה, לרבות השלכות על המוטיבציה לגיוס גם בציבור הרחב. משטרת ישראל נמצאת בעצמה במשבר מתמשך, היוצר חולשה תפקודית נמשכת. מנגנונים ומהלכים המכוונים לקדם סיפוח הגדה המערבית צוברים תאוצה ומעוררים התנגדות ציבורית. במקביל גוברת הפוליטיזציה בקרב המערכות החיוניות, המשפיעה על תהליכי קבלת החלטות בנושאים

בנושאי הרפורמה המשפטית בחסות נשיא המדינה מתפתח סדר יום מרחיב ומאתגר אף יותר, המתייחס למסילות פוליטיות-חברתיות נוספות ושורשיות, שתמציתן כפולה: בטווח הקצר – יכולתה של הממשלה, אשר לה רוב פרלמנטרי ברור, לקדם מהלכים שנויים במחלוקת; ובטווח הארוך – דמותה העתידית של המדינה בראייה פוליטית, חברתית ומקרו-כלכלית. מעבר למלחמת זהויות עזה יש כאן מאבק על זהותה של המדינה.

למאבק זה יש מאפיינים הרסניים מובהקים, וכבר עתה מושמעים רעיונות בדבר היפרדות, פדרציה וקנטוניזציה. זאת כביטוי לרצון של חלק מהציבור הליברלי לחולל מציאות חדשה, שבה הערכים הליברליים יהיו מעוגנים וממוסדים הלכה למעשה. עצם קיומו של סדר יום מרחיב ומהותני כזה הוא גם נוקב ועקרוני, אולם הוא גם מפלג, יצרי ורעיל. הוא מקרין על העמקת השסעים והשנאה, על זירוז ההתאיינות של המערכת הפוליטית הנורמטיבית ומנגנוניה, הוא מזין את המשך המשבר ומעצים את החסמים בפני הסכמות (גם חלקיות) וחזרה להתנהלות "נורמלית".

בהקשר זה ראוי לציין את ניסיון ההידברות בחסות נשיא המדינה. ייחודה בכך שהיא ניסתה לייצר אלטרנטיבה תהליכית למסגרת מוסכמת של הידברות בעניין היוזמה המשפטית של הממשלה, בהיעדר היתכנות של משא ומתן במסגרת הפרלמנטרית הנורמטיבית. בכך היא חתרה לשמר, לכאורה, את הסיכוי להגיע להסכמה על חלק מהסוגיות של הרפורמה המשפטית, ואת עצם קיומה כביכול של יכולת הידברות. אלה היו חשובים לשני המחנות הפוליטיים, אולם ספק אם היה או יהיה בהם כדי להביא לפתרון המשבר, המחייב מנגנוני פיוס והידברות שאינם קיימים היום.

נקודת האור הבולטת בין מאפייני המשבר הנוכחי היא העובדה שלמרות חריפותו ומרכיביו הקיצוניים, הוא עדיין אינו אלים ככלל, ואינו גורם עד כה להפרות סדר משמעותיות. זאת גם לאור האיפוק, יכולת השליטה והתיאום של מארגי המחאה, בגלל הימנעות של תומכי הממשלה מאלימות פיזית ובשל פעילותה המרוסנת יחסית של המשטרה (זו כשלעצמה מחזקת את תחושת האפליה השוררת בקרב המחנה התומך בממשלה, שלווחיותו הרשויות מתנהלות באופן מתון כלפי המחנה המתנגד לממשלה, בניגוד למדיניותה הנוקשה כשמדובר בהפגנות של חרדים, ערבים או מתנחלים). כל עוד המאבק אינו מתאפיין באלימות, מדובר בממד של חוזק לחברה הישראלית, שהבריונות, האלימות והפשיעה בה גואים בשנים האחרונות, ולא רק בחברה הערבית. פוטנציאל של אלימות אידיאולוגית מאורגנת קיים גם בחברה היהודית. עם זאת, כמו שהתרחש בדמוקרטיה

בקפידה אחר המתרחש בארץ. אומנם במהלך מבצע 'מגן וחי' (מאי 2023) מול הג'האד האסלאמי ברצועת עזה נמנעו ארגוני הטרור החזקים מלאתגר את ישראל, מסיבותיהם הם, אולם החשש מעימות ביטחוני רב-זרתי עודנו תלוי ועומד. יש חשש לפגיעה ביכולת העמידה של הציבור הישראלי בנסיבות של איום נרחב. בתחום המדיני ניכרת פגיעה ביחסים עם מדינות ערב המתונות ובמסלול של הסכמי אברהם.

- במישור הבינלאומי ניכרת פגיעה במעמדה של ישראל. עיקר האתגר הוא ביחסים עם ארצות הברית, בעלת בריתה העיקרית של ישראל. זו ממשיכה, מצד אחד, לתמוך בישראל בתחומים המעשיים, ובעיקר הביטחוניים, אך מצד שני מבהירה שתמיכה זו כרוכה גם בשמירה על צביונה הדמוקרטי. גם בקרב הציבור היהודי בארצות הברית ניכרים תהייה, חשש וביקורת נוקבת על ההתפתחויות בישראל, המלווים בנטייה גוברת להתרחקות מהנעשה בישראל. לכך השלכות חמורות על תמיכת הפזורה היהודית בישראל.

סיכום והערכת הצפי

המשבר הפנימי וצורת התנהלותו הם אירוע הרסני מתמשך חסר תקדים בישראל – בחומרתו, בהיקפו ובהשלכותיו. קשה מאוד להעריך כיצד ולכן הוא יתפתח. ההנחה היא שנוצר כאן בחודשים האחרונים "מאזן אימה" בלתי יציב בין הממשלה לבין תנועת המחאה, כאשר שני המחנות (וגם המרכיבים בתוכם) חווים ומחזינים "מציאות מקבילה" וסותרת. ספק אם הם מעוניינים, יודעים ומשכילים לאתר אפשרויות לגשר על הפערים העמוקים ביניהם, גם בנושאים הספציפיים של היוזמה הממשלתית המקורית בתחום המשפטי, ודאי לא בתחומי העומק של השסע החברתי. להידברות המדשדשת בבית הנשיא יש חשיבות, כאשר בהיעדר מנגנוני הידברות אפקטיביים אחרים היא מאפשרת מרווח זמן ויוצרת דימוי קלוש של שפיות.

גם אם יגיעו הצדדים לפשרה כלשהי בתחומים המשפטיים, ספק אם יהיה בכך כדי לסיים את המשבר העמוק. בשני המחנות קיימים כוחות חזקים שיתנגדו להסכמה זו באמצעים שונים. בכל מקרה לא יהיה בהסכמה מוגבלת, זו או אחרת, כדי לצמצם את המחלוקות הבסיסיות הקיימות בחברה הישראלית, הנשענות כאמור על תחושות עומק של חשדנות ועוינות ועל תפיסות בסיסיות מקוטבות על זהותה, צביונה ומתכונת התנהלותה של ישראל כלפי פנים וכלפי חוץ. מחנה האליטה החדשה, על מרכיביה השונים, אינו צפוי לוותר על כוחו הפוליטי המתעצם, המבוסס על היותו רוב במדינה; מחנה המחאה – המבוסס בעיקרו על האליטות

קריטיים בעלי משמעות לטווח הארוך גם בתחומים ביטחוניים. שיקולים ממלכתיים מפנים מקום לשיקולים וללחצים פוליטיים וסקטוריאליים צרים.

המשבר הפנימי וצורת התנהלותו הם אירוע הרסני מתמשך חסר תקדים בישראל – בחומרתו, בהיקפו ובהשלכותיו.

- גם בתחום ההשפעה של המשבר המכון על הכלכלה הלאומית קיימת מחלוקת בסיסית בין המחנות. בעוד שהממשלה מציגה את יציבותה הכלכלית של ישראל ואת הישגיה היחסיים בעולם בלתי יציב, מדגיש הצד השני את הקורלציה בין המצב המשברי לבין החלשתה של הכלכלה הישראלית. לאחר שנים של צמיחה מרשימה, המשבר הנוכחי הביא לשינוי כיוון ברור. ברבעון הראשון של שנת 2023 רשם מדד תל אביב 125 ירידה של כתשעה אחוזים, כאשר מקביליו בארצות הברית ובאירופה רשמו עליות של כשישה-שבעה אחוזים, בהתאמה. גם השקל נחלש בהקשר למשבר, כפי שקבע נגיד בנק ישראל בתחילת יוני בכנס הרוביץ' לכלכלה. מהבחירות בנובמבר 2022 ועד סוף מאי 2023 נחלש השקל בכחמישה אחוזים ביחס לדולר האמריקאי, שנחלש מצידו ביחס למטבעות של מדינות ה-OECD. זאת לאחר שאחד מההסברים להתחזקות של השקל בשנים האחרונות היה ההשקעות הזרות הרבות, בעיקר בהייטק הישראלי, שהתמעטו בתקופת המשבר הפוליטי. לתופעה זו עשויות להיות השלכות נרחבות לטווח הארוך על "הקטר הלאומי", המזין את הכלכלה הלאומית. היחלשות השקל גם מייקרת את היבוא לישראל, ובכך תורמת את חלקה ליוקר המחיה. למעשה, המשבר מונע עיסוק ממוקד ואפקטיבי במאבק החיוני ביוקר המחיה ולהגברת התעסוקה בקרב מגזרים מוחלשים, ואף מקצין את יוקר המחיה ואת האבטלה. לראיה, בתקציב שאושר חסרים מחוללי צמיחה והוא מצמצם את יכולות הקופה הלאומית להפנות תקציבים לענפים חיוניים. חשוב להדגיש בהקשר זה כי הנתונים הכלכליים החיוביים של הרבעון הראשון של שנת 2023 הם תוצאתיים למהלכים שנעשו בשנת 2022, ואף לפני כן. הנתונים הבעייתיים, להערכת המומחים הכלכליים, יבואו לידי ביטוי ברבעון השני ואילך, אלא אם יהיה שינוי כיוון של ממש.

- במישור האזורי פוגע המשבר המתמשך במעמדה של ישראל ובביטחונה, ומשפיע לרעה על דימוי העוצמה שלה. יש סימנים המעידים על מגמה אפשרית של פגיעה בהרתעה הישראלית כלפי אויביה, העוקבים

בתסריט כזה, שספק רב אם ניתן להגשימו בכלל, ודאי לא בהסכמה, יש משום ויתור וריסוק מדעת של החזון הציוני, ובכל מקרה משמעותו הקמה של ישויות חלשות הצפויות להילחם זו בזו על משאבים וכות, ללא תוחלת, וזאת בסביבה אזורית עוינת.

- אחרים קוראים לכינון חוקה בישראל, להסדרת כללי המשחק הדמוקרטי, או למצער לבסס את הפוליטיקה והזהות המדינית על יסודות מגילת העצמאות. הסיכוי להשיג זאת בתנאים הנוכחיים הוא קלוש, מאחר שהוא מחייב הסכמה בין המחנות הניצים על סוגיות עקרוניות. השסעים הנוכחיים קשים יותר מאי פעם, כולל בתקופה הראשונית של עצמאות המדינה, שבה נמנעו מחקיקת חוקה נוכח המחלוקות העמוקות. במצב מורכב זה נראה כי התרחיש הסביר יותר הוא המשך המשבר החברתי-פוליטי בעצימות משתנה. תהליך מתמשך ומפורר כזה הוא חלום בלהות של הקצנה וריסוק הדרגתי של עוצמתה של מדינת ישראל. רק הבנה של הציבור הרחב ושל מנהיגי המדינה באשר לרמת הסכנה המצטברת כאן לעצם קיומה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית יכולה להביאם לעשות מעשה ולהפסיק את הטירוף, ביחד. מציאת המנגנונים הנדרשים לצורך מאמץ קשה זה צריכה לעמוד עתה במוקד מאמציה של החברה והפוליטיקה הישראלית.

תת־אלוף (מיל) ד"ר מאיר אלרן הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי וראש קבוצת התוכניות לחקר הזירה הישראלית בהקשר לביטחון הלאומי. meiryelran@gmail.com

פרופ' קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורך ראשי של כתב העת 'עדכן אסטרטגי', וכן פרופסור במרכז הבינלאומי לשיטור וביטחון באוניברסיטת דרום ווילס בבריטניה ועמית מחקר בכיר באוניברסיטת ניאפוליס (Neapolis) בקפריסין. kobim@inss.org

הישנות, שהן עדיין הקבוצות החזקות יותר מבחינה כלכלית והשכלתית בחברה הישראלית – אינו צפוי להסכים לתהליך של צמצום הצביון הדמוקרטי-ליברלי של המדינה על חשבון העצמת הלאומנות היהודית. הפער בין המחנות רק ילך ויגדל. בהיעדר מנגנונים מקובלים של כינון, הידברות והסכמה, ובאווירה של שיח רעיל, לא נראה כיצד ניתן למנוע, למתן או לנהל את המשך המשבר העמוק. ייתכן שאופי המשבר ישתנה מדי פעם, ואולי יהיו הפסקות קצרות או ארוכות במהלכו. אולם ספק אם אפשר יהיה לחזור לנורמליות המוגבלת ששררה בארץ לפני שפרץ. אין גם להוציא מכלל אפשרות מצב של הידרדרות באופי ההתמודדות בין המחנות, עד כדי אלימות מקומית או נרחבת. משטרת ישראל תתקשה לשמור על הסדר הציבורי בנסיבות כאלה, ודאי לא במצבה המוחלש הנוכחי.

במצב מורכב ומסוכן זה עולים תרחישים שונים, הנתפסים לכאורה כמוצא אפשרי מהמבוי הסתום, ביניהם:

- יש הסבורים כי המשבר יתפוגג לאחר צאתו של ראש הממשלה נתניהו מהזירה, שאולי תאפשר הקמה של ממשלת אחדות המבוססת על המפלגות הגדולות. תרחיש מורכב כזה, שלא נראה רלוונטי לטווח הקצר, יוכל אולי להרגיע זמנית את המשבר, אך ספק אם יוכל לצמצם את השסעים העמוקים בחברה הישראלית ולייצר נורמליזציה לאורך זמן.
- אחרים צופים שעימות צבאי משמעותי ורב־זירתי עם אויביה של ישראל יצנן את הרוחות מבית, ייצר "אחדות השורה" ו"התכנסות אל הדגל", ואולי אף יאיין את המשבר. תרחיש כזה הוא מפוקפק ולכל היותר עשוי ליצור פסק זמן, אך לא יהיה בו די ליצירת חיבורים נדרשים לאורך זמן.
- יש הגורסים כי אין מנוס מפירוק החבילה ומכינון מערכת פוליטית מפוצלת בצורה כזו או אחרת (מעבר למבנה פדרטיבי – מדינות ישראל ויהודה כמטאפורה).

מלחמת יום הכיפורים בעיני מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר שיבת צוות מזכיר המדינה, 23 באוקטובר 1973

זכי שלום

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מבוא

ב-23 באוקטובר 1973 כינס מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר את בכירי מחלקת המדינה כדי לדון במלחמת יום הכיפורים, מאפייניה והשלכותיה. באותה עת נראה היה בבירור שידה של ישראל על העליונה. היא הצליחה – אומנם במחיר דמים יקר – להתגבר על ההלם הראשוני של ההפתעה, שהייתה מנת חלקה עם פרוץ המלחמה, ועל קריסת תפיסת הביטחון שלה, שהתבססה במידה רבה על יכולתם של חיילי הקו הראשון במעוזים לאורך תעלת סואץ לבלום את הפלישה המצרית.

האווירה בפגישה, ככל שניתן להתרשם, הייתה נינוחה למדי, לעיתים אף מבודחת. מדינת ישראל נחשבת לבעלת בריתה של ארצות הברית, ותחושת ההצלחה של ישראל, כאשר חייליה שולטים בחלקים נרחבים בצד המערבי של התעלה ומצליחים להטיל מצור על הארמיה השלישית, הייתה נוחה מאוד לממשל הנשיא ריצ'רד ניקסון. היא נתנה לו סיבות טובות להעריך שהמלחמה תעצים את מעמדה האזורי והבינלאומי של ארצות הברית ותקדם את הסיכוי להסדר ישראלי-ערבי.

היה זה כינוס סגור של בכירי הממשל בהשתתפות מזכיר המדינה (קודם לכן – היועץ לביטחון לאומי) הנרי קיסינג'ר, שהציג את עמדותיו ברמת פתיחות גבוהה, כיאה לדיון בדרג בכיר בין אישים המכירים היטב זה את זה, ומכאן עיקר חשיבותו. למעשה קיסינג'ר השתלט על הדיון והותיר לאחרים זמן מוגבל מאוד להתבטא. פרוטוקול המפגש הסגור פותח צוהר מרתק לעמדות הממשל באחד האירועים הטראומטיים ביותר למדינת ישראל. עם זאת, חשוב להדגיש שעמדות אלה מייצגות את דעותיו של קיסינג'ר בדיון אחד – חשוב כשלעצמו – מני רבים שנערכו במהלך המלחמה. אין הכרח אפוא שדעות אלה מייצגות את עמדותיו ה"סופיות" לאורך כל תקופת המלחמה ואחריה. להלן נציג את הנקודות העיקריות במסמך מרתק זה.

סוגיית ההפתעה ומעורבות ארצות הברית במערכה

בראשית דבריו מספר קיסינג'ר כיצד נודע לו על פרוץ המלחמה. לדבריו, הוא שהה באותם ימים בניו יורק לרגל כינוס עצרת האו"ם. סגנו ג'וזף סייסקו העיר אותו משנתו בשבת בשעה שש בבוקר (12 בצהריים לפי שעון ישראל), ומסר לו שישאל מדווחת כי בטווח הזמן המיידי (imminent) עומדת לפרוץ מלחמה, והיא מבקשת שראשי הממשל יפעילו את השפעתם לעצור זאת (to Kissinger, use our influence to get it stopped) ¹. (2004, p. 14)

קיסינג'ר חזר על סיפור זה פעמים רבות בפורומים שונים. אי אפשר שלא להתרשם כי חזרה זו נועדה בין השאר להדגיש שגם הממשל, ולא רק ישראל, הופתעה מפרוץ המלחמה. ייתכן מאוד שמעבר לתיעוד עובדתי בנוף פיקנטי מעט, ביקש קיסינג'ר באמצעות סיפור זה להפריך את השמועות העקשניות שרווחו בישראל וגם בארצות הברית, שלפיהן היה קיסינג'ר מעורב ממש ביוזמת המלחמה.

על פי תאוריה זו, קיסינג'ר הבין שלא ניתן יהיה לפרוץ את המבוי הסתום שנוצר במזרח התיכון בעקבות ניצחונה המוחץ של ישראל במלחמת ששת הימים ולקדם תהליך לקראת הסדר שלום, ללא עימות צבאי שיגבה מישראל מחיר כבד ויחייב אותה להגמיש את עמדותיה במשא ומתן. קיסינג'ר עצמו נתן לכך ביטוי מרומז בשיחה שקיים עם הנשיא הסורי חאפז אסד ב-20 בינואר 1974 ובה אמר לאסד:

לפני פרוץ המלחמה התכוונתי לפתוח ביוזמה מדינית. אמרתי זאת גם לדיפלומטים ערבים. אך ללא המלחמה היוזמה הזאת הייתה נכשלת. לכן, צריך לומר שהמהלכים הצבאיים היו הכרחיים. איני חושב שהערבים היו שוקטים

על השמרים אלמלא החזירו לעצמם את כבודם. והישראלים לא היו מתנהגים [כפי שהם מתנהגים היום] אלמלא המכה הצבאית שקיבלו (Memorandum of Conversation, 1974).

בשני הגבולות, הוא אומר לראש הממשלה. "במברק הראשון [שהגיע מוויינגטון] היה כמעט של [אווירה של] פניקה. [אבל] הנספח שלהם [של שגרירות ארצות הברית בתל אביב] ביקר בצה"ל וקיבל תדרוך מרגיע. אתמול ביקשה השגרירות תשובות לשאלות מוויינגטון, ובעיקר: האם ידוע להם על טיסות לא־מתוכננות (non-scheduled) סובייטיות לסוריה ומצרים? התשובה של ישראל הייתה שידוע להם על כך, אך לא ברורה להם כוונת הטיסות (יומנו של אלי מזרחי, 1973, עמ' 5). ושוב, מפרט קיטינג, שאלנו אותם, את הישראלים: האם ידוע להם על היערכות המצרים ומה מגמתם? תשובת ישראל: ידוע לנו על ההיערכות ומגמתה הגנתית בלבד. שאלנו זאת גם לגבי סוריה והתקבלה תשובה דומה. שאלנו אם הם יודעים על שובם של מפציצי סוחוי לשדה תעופה מצפון לדמשק. תשובתם: "ידענו שהיו שם מטוסים מעין אלה אך המטוסים יצאו ואין הם יודעים אם חזרו ואם חזרו מה המשמעות לכך" (יומנו של אלי מזרחי, 1973, עמ' 5).

סוגיית מכת המנע תופסת מקום נכבד בהתייחסויותיו של קיטינג'ר למלחמה. ארצות הברית, כך טוען קיטינג'ר, לא מנעה מכת מנע מצד ישראל ערב המלחמה.

היוקרה הרבה שהייתה לגורמי הביון בישראל באותה עת, כך משתמע מדבריו של קיטינג, הובילה גם את גורמי הביון בארצות הברית להפגין שאננות אל מול המערכה המתקרבת בצעדי ענק. אבא אבן אמר בעדותו בפני ועדת אגרנט כי מאז מלחמת ששת הימים "היה רושם שהנושא המודיעיני הוא נושא מוצלח [...] עקב הניצחון המזהיר והגדול הזה, [ש]יצאו מוניטין אז לא רק לצה"ל, מפקדיו ולוחמיו אלא בכל הארץ ובכל העולם יצאו מוניטין מיוחדים למודיעין שלנו" (ועדת אגרנט, 1973, עמ' 20).

האם ארצות הברית מנעה מכת מנע ישראלית ערב המלחמה?

סוגיית מכת המנע תופסת מקום נכבד בהתייחסויותיו של קיטינג'ר למלחמה. ארצות הברית, כך טוען קיטינג'ר, לא מנעה מכת מנע מצד ישראל ערב המלחמה: "מתהלכים סיפורים רבים", אומר קיטינג'ר בישיבת בכירי הממשל ב־23 באוקטובר, "על כך שאנחנו מנענו מהישראלים לממש מכת מנע ערב המלחמה, וכי כישלונותיהם במהלך המלחמה נבעו ישירות מכך שאנחנו דרשנו מהם להימנע מכך. אלה הן שטויות גמורות (total nonsense)". בטקסט הערוך רוכך הניסוח הזה ובמקום המלים: "שטויות גמורות" הוכנסו המלים "זה פשוט

גם בישיבת מחלקת המדינה האמריקאית מ־23 באוקטובר 1973, הנסקרת בהרחבה במסמך זה, טורח קיטינג'ר להבהיר תוך הסתמכות על הידע ההיסטורי העצום שלו, כי הסדר טוב בין הצדדים חייב להתבסס על ההנחה שכל אחד מרוויח משהו מן ההסכם. בהערה המכוונת, קרוב לוודאי, לנסיבות שנוצרו במזרח התיכון בעקבות תבוסתן המוחלטת של מדינות ערב במלחמת ששת הימים, מבהיר קיטינג'ר שהסדר טוב אינו יכול לעמוד לאורך ימים כאשר הוא מתבסס על כניעה ללא תנאי (unconditional surrender) של הצד השני (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973). בהמשך הישיבה מבהיר קיטינג'ר כי בכל מקרה, מדיניות הממשל כלפי המזרח התיכון התגבשה בפורומים שבהם משתתפים אישים בכירים בממשל. הפורום הנוכחי הוא החשוב שבהם. מערכת זו, כך משתמע מדברי קיטינג'ר, אינה מאפשרת לגורם אחד, אפילו הוא במעמד הבכיר ביותר, ליזום מהלך אסטרטגי כמו זה המיוחס לקיטינג'ר. הפורום הזה מתכנס לדיונים מדי יום ביوم. בין השאר הוא מזכיר את השמות הבאים החברים בצוות הזה: קנט ראש, ג'וזף סיסקו, דייוויד פופר, תום פיקרינג ולארי איגלברגר. המשמעות היא שההכרעות בהקשר למזרח התיכון בתקופה שקדמה למלחמה התקבלו בפורום רחב, ולא ביטאו את עמדותיו האישיות בלבד (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

במהלך הישיבה נעשה מאמץ להטיל על ישראל את האחריות לכישלונם של גורמי ביון אמריקאים בהערכה כי המלחמה קרבה. הממונה על המודיעין במחלקת המדינה ריי קליין (Ray Cline) טען כבר במהלך המלחמה כי "ישראל עשתה לנו שטיפת מוח וגם לעצמה" (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973). קיטינג'ר, יש להדגיש, לא מצא לנכון לסתור אמירה קשה זו.

ראוי לציין כי מגמה זו החלה כבר בבוקר ה־6 באוקטובר 1973. בפגישתו עם ראש הממשלה גולדה מאיר נתן שגריר ארצות הברית בישראל קנת קיטינג ביטוי חד־משמעי לאחריותה של ישראל לכך שגם הממשל הופתע מפרוץ המלחמה: "היו חילופי מברקים בין שגרירויות וויינגטון [בין שגרירות ארצות הברית בישראל לבין מערכת הביטחון בישראל] על הרכוזים

חזרו ואישרו הערכה זו במהלך השבוע. אפילו בבוקר של פרוץ מלחמה, הערכות המצב שהוגשו לנשיא קבעו שהתקפה ערבית על ישראל בלתי אפשרית (no possibility of an attack). מסיבות אלה לא הייתה לנו שום סיבה לדרוש מישראל להימנע ממכת מנע (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

נשוב לפגישת ראש הממשלה-קיסינג'ר: ראש הממשלה מגיעה לפגישה זו כשהיא כבר "נעולה" לחלוטין על הימנעות ממכת מנע. קודם לפגישה שואל אותה שר הביטחון, משה דיין, אם היא תרצה שיתלוו אליה לפגישה קצין מודיעין. גולדה מאיר משיבה בשלילה ומבהירה שהיא רוצה להישאר לבד עם השגריר (יומנו של אלי מזרחי, 1973, עמ' 2). בראשית הפגישה מבהירה ראש הממשלה לשגריר שישראל קיבלה מידע מ"מקורות מהימנים לחלוטין" על כך שמצרים וסוריה מתכננות מתקפה משולבת נגד ישראל בשעות אחר הצהריים המאוחרות. כמו כן היא דיווחה לשגריר על יציאה חפוזה של יועצים רוסים ממצרים וסוריה. בתחילה, אומרת ראש הממשלה, הערכנו שהם חוששים ממתקפה שלנו, ועל כן הם בנו מערך הגנה. הועלתה גם סברה שהפינוי כרוך בקרע בין מצרים וסוריה ובין ברית המועצות. ואולם בשעות האחרונות השתנתה ההערכה, ואנו צופים מתקפה משולבת של מצרים וסוריה "מאוחר אחר הצהריים" (עמ' 4).

לאורך כל השיחה עולה סוגיית מכת המנע מספר פעמים. כבר בדברי הפתיחה שלה מבהירה ראש הממשלה כי מטרת הפגישה היא לדווח לממשל האמריקאי על תמונת המצב ולהבהיר ש"אנו לא נפתח במלחמה". בהמשך אומרת ראש הממשלה: "אין לנו ספק שאנו ננצח, אך היינו רוצים להודיע למצרים באמצעות האמריקאים והסובייטים שאין אנו מתכננים מתקפה, אך ברור שאנו מוכנים להדוף התקפתם". נראה שהשגריר קיסינג'ר לא השתכנע לחלוטין מהבטחותיה של ראש הממשלה. קרוב לוודאי שהוא התקשה להאמין כי בנסיבות כל כך חמורות ישראל תוותר על האופציה של מכת מנע, שיכולה אולי להעניק לה יתרון אופרטיבי. לקראת סוף השיחה הוא ביקש שוב לדעת "אם אנחנו נכה בהם עוד בטרם יתקפו". ראש הממשלה חוזרת ומבהירה "חד משמעית שלא. אם כי הדבר היה מקל עלינו מאוד". היא מבקשת שוב שהממשל יפנה בדחיפות לברית המועצות ולמצרים ויבהיר שאין לישראל כוונות התקפיות (יומנו של אלי מזרחי, 1973, עמ' 5-6), וכי היא מעוניינת למנוע "מרחץ דמים" (Burr, 2003a).

לא נכון". אנחנו לא דרשנו מהם להימנע ממכת מנע, פשוט מכיוון שלא חשבנו שמלחמה עומדת בפתח. לכן לא הייתה סיבה לתביעה כזאת מהישראלים. גם ישראל לא העריכה שעומדת לפרוץ מלחמה. למעשה, אומר קיסינג'ר, ניתן לטעון שאנחנו היינו יותר מודאגים מישראל לגבי האפשרות שתפרוץ מלחמה. בכל מקרה, גם אם ישראל הייתה יוזמת מכת מנע, זה לא היה משנה את המצב הקשה שאליו היא נקלעה בגלל קיבעון מחשבתי (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

תמונת המצב שהציג קיסינג'ר באותה ישיבה נכונה רק בחלקה. טענה זו הייתה תקפה, אולי, עד בוקר ה-6 באוקטובר 1973. ככל שניתן ללמוד מן המסמכים שנחשפו לציבור, ממועד זה הלכה והתגבשה הערכה של מלחמה ודאית. סוגיית מכת המנע הייתה רלוונטית מאוד באותן שעות קריטיות: "באשר למכה מונעת", אומר הרמטכ"ל ב-6 באוקטובר 1973, "היא כמובן [מעניקה לישראל] יתרון עצום. היא תחסוך הרבה חיים". בהמשך מפרט הרמטכ"ל, כפי שמתבקש מתפקידו, את ההישגים הצפויים של מכה מקדימה:

מבחינה אופרטיבית אנו מסוגלים היום בשעה 12.00 להשמיד את חיל האוויר הסורי בשלמותו. אנו צריכים אחרי זה עוד 30 שעות לחיסול מערך הטילים. אם הם מתכוונים לתקוף בחמש (17.00), בשעה זו חיל האוויר יפעל [יוכל לפעול] חופשית נגד הצבא הסורי. זה מה שאנו יכולים לעשות. אותי זה מאד מפתה מבחינה אופרטיבית (סיכום התייעצות אצל ראש הממשלה, 1973, עמ' 4).³

בהמשך ביקש קיסינג'ר להעצים את הרושם כי בממשל האמריקאי, בניגוד לישראל, רווחו חששות מפני אפשרות של מלחמה. הוא סיפר בישיבה על פגישתו עם שגריר ישראל בארצות הברית שמחה דיניץ לפני המלחמה, ביום ראשון 30 בספטמבר 1973, למרות שמחלקת המדינה עדיין לא הייתה ערוכה לעבודה בסופי שבוע:

ביקשתי לשמוע מהי הערכת המצב שלו. הוא [דיניץ] קבע נחרצות שאין היתכנות (no possibility) למתקפה ערבית על ישראל. הרגשתי אי-נוחות מן הביטחון שהפגין השגריר, וביקשתי לראות את הערכות המודיעין של גורמי ביון בממשל. קיבלתי שתי הערכות, שתיהן קבעו שהתקפה ערבית מאוד בלתי סבירה (highly improbable). סוכנויות הביון

שלו והזהיר אותו מפני מכת מנע ישראלית ("there must be no preemptive strike") (Burr, 2003). ראש הממשלה מאיר אומרת לשרים הנמצאים בלשכתה ב־6 באוקטובר 1973: "בתוך כל הידיעות האלה היה הבלבול הזה שהמלחמה צריכה להתחיל בשש בערב. [...] ואז היתרון לפני דדו שיתן הוראה שיכול לחסל את המערך האווירי שלהם. בינתיים נתקבלה הוראה [...] מהאמריקאים שלא נתחיל בזה" (יומנו של אלי מזרחי, 1973, עמ' 9).

ד. בשיבת הממשלה בבוקר ה־7 באוקטובר 1973 רומזת גולדה מאיר על כך שדעתה אינה נוחה מן ההחלטה על הימנעות ממכת מנע בלחץ אמריקאי: קיסנינג'ר "מעודכן כל הזמן גם על המצב הצבאי וגם מה הן הבעיות שלנו. אין אנחנו מחסירים הזדמנות כדי להגיד לו עוד ועוד, שלולא היינו אנשים הגונים, אולי יותר מדי הגונים, מצבנו בכלל היה אחר. אבל החלטנו כולנו יחד [להימנע ממכת מנע] – ויש יתרון לכל הפחות שאמריקה אתנו עכשיו – [...] הוא מבין את זאת ומעריך את זאת" (פרוטוקול ישיבת הממשלה ה/שלד, 1973, עמ' 3–4).

ה. בשיבת הממשלה בערב ה־7 באוקטובר 1973 אומר סגן ראש הממשלה יגאל אלון: "באי־נטילת יזמה מקדימה שלנו ייצא בכל זאת רווח מדיני [...] ואתם יודעים שהאמריקאים מאד מאד רצו שלא נהיה ראשונים" (פרוטוקול ישיבת הממשלה ו/שלד, 1973, עמ' 38).

חגי צורף ומאיר בוימפלד דוחים את הטענה על הבנה מוקדמת בין ישראל וארצות הברית בדבר הימנעות ממכת מנע (צורף ובוימפלד, 2022, עמ' 177).

בספר גולדה מאיר, ראש הממשלה הרביעית כותבים חגי צורף וארנון למפרום: "מאוחר יותר הכחיש קיסנינג'ר את הטענה שלחץ על ישראל להימנע ממכה מקדימה. אולם המסמכים מלמדים אחרת בבירור" (צורף ולמפרום, תשע"ו, עמ' 513). למסקנה דומה הגיע גם ויליאם באר (Burr), חוקר בכיר בארכיון הלאומי של ארצות הברית: "קיסנינג'ר", הוא כותב, "אף פעם לא הודה שהוא המליץ להימנע ממכת מנע, אם כי בספריו הוא עצמו נתן ביטוי לעמדות הממשל בהקשר זה" (Burr, 2003).

אכן, קשה להבין מה מניע מדינאי כה מנוסה ובעל תודעה היסטורית כה מפותחת להכחיש בצורה כה נחרצת עובדה היסטורית המתועדת היטב, שתציג אותו בצורה מביכה כמי שאינו דובר אמת. הוא בוודאי ידע את האמת. ייתכן כי גם אצלו קיננו ספקות ואולי גם ייסורי מצפון שלא נתנו לו מנוח, אם נכון היה ללחוץ על

בסיום השיחה מבהירה ראש הממשלה כי ישראל גייסה חלק מכוחות המילואים שלה אך נמנעה מגיוס מלא לימים נשמעה ביקורת על כך שראש הממשלה מסרה התחייבות כה גורלית להימנעות מהנחתת מכת מנע, מבלי שהדבר הובא לידיעת הממשלה.

בראש המוחים עמד שר המשפטים יעקב שמשון שפירא. כמו כן תהה השר מדוע כונסה הממשלה לדיון על המלחמה ההולכת וקרבה רק בשעה 12 בצהריים, כאשר כבר בשעות הבוקר המוקדמות היו סימנים מעידים ברורים על המלחמה ההולכת ומתרגשת. שר המשפטים טען כי עד לאותה ישיבה כלל לא היה מודע למתח ביטחוני המסכן את קיומה של מדינת ישראל. השר שפירא טען כי שרים רבים אחרים תומכים בו, וכי הוא נאלץ להביע את המחאה בפומבי כדי שיתייחסו ברצינות לדבריו. הוא הזכיר כי גם הביקורת נגד מהלכיו של צ'מברלין, ראש ממשלת בריטניה ערב מלחמת העולם השנייה, נשמעה בפרלמנט הבריטי בפומבי (גולדשטיין, 1973).

בשיחה עם הנשיא ניקסון ב־1 בנובמבר 1973 טענה גולדה מאיר כי שר הביטחון והרמטכ"ל דרשו לפתוח במכה מקדימה, אך היא הכריעה נגד: "אמרתי כי ניתול [ניטול] על עצמנו את הסיכון; סיכון איום. היה עלינו להיות במצב שידידינו יידעו בדיוק מה קרה, כיצד פרצה המלחמה" (פגישת ראש הממשלה, 1973, עמ' 2).

דבריו של קיסנינג'ר שלפיהם ארצות הברית לא פעלה למניעת מכת מנע מצד ישראל אינם משקפים נאמנה את המציאות. ישנן עדויות כי וושינגטון לחצה גם לחצה על ישראל להימנע ממכת מנע ערב המלחמה, הגם שיכולה הייתה אולי להניח כי מערכת ההבנות שהתגבשה בין ישראל וארצות הברית בשנים שקדמו למלחמה תוביל בכל מקרה את ישראל להימנע ממכת מנע נגד מצרים (המרכז למלחמת יום הכיפורים, 2021):

א. ב־6 באוקטובר 1973 בשעה 8:29 בבוקר שעון וושינגטון מתקשר הציר בשגרירות ישראל בווינגטון, מרדכי שלו, לקיסנינג'ר ומדווח לו כי זמן קצר קודם לכן דיווחו לו מירושלים כי בזמן ישיבת הממשלה נודע לשרים שהמתקפה המצרית־סורית החלה, בעיקר באמצעות הפצצה אווירית לאורך התעלה ובגולן. קיסנינג'ר משיב שקיבל שיחה מגורמים מצרים הטוענים שישאל ביצעה מתקפה ימית בקרבת העיר סואץ. קיסנינג'ר מוצא לנכון בשעה זו לדרוש מישראל לרסן את פעילותה (Kissinger, 2004, p. 34).

ב. בדיווח שקיסנינג'ר מעביר לנשיא ניקסון, שנמצא בפלורידה ביום פרוץ המלחמה, הוא מבהיר כי התקשר אל הציר בשגרירות ישראל בווינגטון מרדכי

החד-משמעית של ישראל – לכוון מערכת של יחסי שלום ונורמליזציה כפי שקיבלו ביטוי בהסכמי השלום שנים ספורות לאחר המלחמה. בספטמבר 1972 אמרה גולדה מאיר:

ישראל לא תחזור לגבולות יוני 1967 והיא גם לא תסכים לשינויים קטנים. השינויים צריכים להיות גדולים [...] סאדאת אינו רוצה בשלום [...] סאדאת לא סילק את הרוסים כדי לסלול דרך לשלום עם ישראל. לדעתי צריכה ישראל לחכות בשקט עד שסאדאת "יתבשל לו במיץ שלו", יעשה לו את חשבון עולמו ויחליט לאן פניו מועדות (גולדשטיין, 1972, עמ' 13).

בדבריו של קיסינג'ר בפורום המועצה לביטחון לאומי ב-23 באוקטובר 1973 הוא אינו מוצא לנכון למתוח ביקורת כלשהי על עמדותיה של מצרים בסוגיית ההסדר, שלא אפשרו לממשלה בישראל, על פי עדויות ראשיה ושריה, להפגין גמישות שתוביל להסדר, וגם אינו מבקר את התנגדותה הנחרצת של מצרים לקיים משא ומתן ישיר לכינון הסדר עם ישראל. הוא מתעלם גם מן העובדה שהממשל עצמו הגיע למסקנה שלא תיתכן התקדמות לקראת הסדר לפני הבחירות בישראל (שנועדו, כאמור, לאוקטובר 1973). משמע, האחריות להיעדר תהליך מדיני מוטלת גם על הממשל האמריקאי ולא רק על ישראל: "הבחירות המתקרבות בישראל מנעו כל יוזמות חדשות והובילו להקשחה של המדיניות הישראלית כלפי השטחים הכבושים" (National Security, 1973). דבריו יוצרים רושם, שספק אם היה תקף במציאות של אותה תקופה, כי ישראל היא האחראית העיקרית, אולי הבלעדית, לפרוץ המלחמה. אי אפשר להשתחרר מן הרושם כי בעקיפין נשמע בדבריו גם המסר ש"מגיע לה" לשלם את המחיר בגין עקשנותה.

מהן הסיבות לכשליה של ישראל במלחמה?

במלחמת יום הכיפורים, טוען קיסינג'ר, ישראל ביקשה להמשיך בהפעלת הטקטיקות שהיא מימשה במלחמת ששת הימים, מתוך הנחה מוטעית ביסודה כי מה שהביא להצלחתה המבצעית אז יצליח גם עתה, בעוד הערבים למדו איך להתמודד עם טקטיקות אלה. זאת בעיקר באמצעות הסתמכות על נשק נגד מטוסים ונגד טנקים, של ישראל לא היה מענה עבורם. לדעת קיסינג'ר, הערבים למדו את הלקחים ממלחמת ששת הימים יותר מאשר הישראלים (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

ישראל להימנע ממכת מנע לנוכח האבדות הכבדות שישאל ספגה בשל כך.

מי אחראי לטרפוד המאמצים להסדר

מדברי קיסינג'ר בישיבת הצוות (23 באוקטובר) משתמע כי ישראל היא האחראית העיקרית להיעדר הסדר עם מצרים בתקופה שקדמה למלחמה. בישיבה מדווח להם קיסינג'ר כי פגש את שר החוץ אבא אבן ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה כדי לנסות לקדם תהליך שלום. לדברי קיסינג'ר אבן טען בפניו שאין צורך אמיתי ביוזמת שלום, שכן המצב הצבאי יציב לחלוטין ולא ניתן לשינוי. מבחינה מדינית, פתיחה ב"מתקפת שלום" לא תביא שום תועלת, לדעת אבן. קיסינג'ר טוען שניסה לשכנע את אבן בנחיצותה של יוזמה מדינית (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

במלחמת יום הכיפורים, טוען קיסינג'ר, ישראל ביקשה להמשיך בהפעלת הטקטיקות שהיא מימשה במלחמת ששת הימים, מתוך הנחה מוטעית ביסודה כי מה שהביא להצלחתה המבצעית אז יצליח גם עתה, בעוד הערבים למדו איך להתמודד עם טקטיקות אלה.

מן המקורות שבידנו ניתן להתרשם של ישראל אכן היה עניין, בנסיבות שהתקיימו לפני המלחמה, לשמר את הסטטוס קוו שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים. ההערכה הכוללת הייתה ששליטתה של ישראל בשטחים שנכבשו ב-1967 מחזקת מאוד את מעמדה האסטרטגי, מעצימה את יכולת ההרתעה שלה ומרחיקה את סכנת המלחמה. מודעות הבחירות של מפלגת המערך לקראת הבחירות שנועדו לאוקטובר 1973 נתנו לכך ביטוי ויזואלי, בהציגן חייל צה"ל הטובל במימי תעלת סואץ לצד הכיתוב: "מעולם לא היה מצבנו טוב יותר" (תקומה, 1998).

עם זאת, ברמה הרשמית חזרו ראשי ההנהגה בישראל והדגישו כי במסגרת הסדר שלום ישראל תהיה מוכנה לעשות ויתורים טריטוריאליים, פה ושם הוסיפו גם את המונח "ויתורים כואבים". מהותם והיקפם של ויתורים אלה נותרו בדרך כלל עלומים. בפועל, צריך להדגיש, מנקודת ראותה של ממשלת ישראל בראשות גולדה מאיר, נכונותה זו של ישראל לא הועמדה במבחן ממשי בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים. מדינות ערב ובראשן מצרים, כך נטען, השתמשו בניסוחים מגוונים, רובם מעורפלים, כדי להבהיר את מהות היחסים שיווצרו במסגרת ההסדר (וונטיק ושלום, 2021א).

ואולם מנקודת ראותה של ממשלת ישראל, ממשלת מצרים מעולם לא הפגינה נכונות לקבל את תביעתה

ראוי לציין שבהתדיינות האינטנסיבית שקיימה ישראל עם הממשל האמריקאי במהלך המלחמה סביב זירוז הרכבת האווירית, הסכמי הפסקת האש שיובילו לסיום המלחמה, הסכמי הפרדת הכוחות והסכם הביניים עם מצרים, נטו ראשי הממשל להדגיש את רמת ההקרבה עבור מדינת ישראל שהייתה כרוכה בהכרעה על הרכבת האווירית. מגמה זו נועדה כמובן להאיץ במדינת ישראל להסכים לתביעות הממשל כ"גמול" על פועלו למענה במהלך המלחמה. המרכיב האסטרטגי שאוזכר לעיל בקבלת ההחלטות סביב הרכבת האווירית הוצנע באורח בולט (שלום, 2017).

מנגד, מדגיש קיסנינג'ר, לא יכולנו להיות במצב שבו המדיניות שלנו תהיה בת ערובה של ישראל, כך שנהיה במצב שאינו מאפשר לנו חופש תמרון. יש לנו אינטרסים מקבילים, אך אין זהות אינטרסים מוחלטת עם ישראל. מנקודת ראותה של ישראל, אין זה אסון שמדינות ערב תעבורנה למחנה הרדיקלי הנתמך על ידי ברית המועצות, שכן הדבר רק יגביר את התמיכה של ארצות הברית בה. לעומת זאת, מבחינתנו תרחיש כזה הוא אסון. לפיכך הקפדנו מראשית המשבר להיות בקשר קרוב עם כל הצדדים. על ידי כך הצלחנו לגרום לריסון של הרגשות האנטי-אמריקאיים באזור לרמה פחותה במידה רבה מזו שהייתה במלחמת ששת הימים, למרות העובדה שמלחמת יום הכיפורים נמשכה זמן רב יותר (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

באגרת דחופה שהעביר הנשיא ניקסון לראש הממשלה גולדה מאיר ב־21 באוקטובר 1973 הוא נותן ביטוי, אחד מני רבים, למהפך הדרמטי בהתייחסותה של ארצות הברית כלפי ישראל בעקבות המלחמה: ממעמד של "מדינה מועדפת", שותפת סוד של ארצות הברית ובעלת ברית מוערכת מול יריבותיה, למעמד של מדינה שחולשותיה האסטרטגיות, המדיניות והצבאיות (לרבות יכולות המודיעין, שעליהן הייתה עיקר תפארתה) נחשפו לעיני כול בצורה מביכה. מעמדה של ישראל כנכס אסטרטגי של ארצות הברית ספג מכה קשה. על הפרק עמד מאמץ כביר של ארצות הברית לשקם את מעמדה בעולם הערבי. ישראל היא זו שאמורה הייתה לשלם את המחיר הנדרש לצורך מימוש שאיפה זו, גם אם משמעות הדבר בעיני רבים בהנהגת המדינה הייתה שמדובר במאמץ לשלול ממנה את האופציה של ניצחון חד־משמעי שלה ותבוסה של הצבא המצרי.⁶

הנשיא כותב כי על הפרק עומדת הסכמה אמריקאית־סובייטית על הפסקת אש מיידית: "מאז המתקפה על ישראל ב־6 באוקטובר פעלה ארצות הברית ללא לאות כדי לשים קץ ללחימה ולשפיכות הדמים, על בסיס

ישראל, חוזר קיסנינג'ר ומדגיש, הייתה צריכה לדעת שמכת מנע לא הייתה משנה את תמונת המצב, שכן נוספו ממדים חדשים למערכה. הערבים גם הפגינו מנהיגות צבאית איכותית ומורל גבוה יותר. הדבר בא לידי ביטוי בכך שהם לא נכנעו גם כאשר היו נצורים על ידי ישראל (כוונתו, קרוב לוודאי, היא לעמידתה של הארמיה השלישית במצור שהטילה עליה ישראל) (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

האם ארצות הברית רצתה בניצחונה של ישראל?

בהתייחסותו לסוגיה רגישה זו מקפיד קיסנינג'ר להימנע מקביעה שארצות הברית רצתה בניצחון ישראל במלחמה, כפי שמתבקש במערכת "יחסים מיוחדים", שלא פעם מוגדרת כמערכת יחסים בין מדינות "בעלות ברית". קיסנינג'ר מסתפק בקביעה שהממשל לא יכול היה לסבול תבוסה של ישראל. הוא אינו מבהיר מה בדיוק היה הממשל עושה במקרה שתמונת המצב הצבאית הייתה מובילה בכיוון כזה. מתחילת המערכה, מדגיש קיסנינג'ר, היה ברור שארצות הברית לא תוכל לסבול תבוסה של ישראל (we could not tolerate an Israeli defeat) (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973). לעומת זאת, קיסנינג'ר מבהיר בדיון עם ראשי הממשל כי ארצות הברית גם אינה רוצה ב"מפלה ערבית" (Arab debacle) (Memorandum of Conversation, 1973, p. 79).

במסגרת דיון פנימי זה קיסנינג'ר מרשה לעצמו להבהיר לנוכחים בגילוי לב ששיקולים רגשיים, גם אישיים, כלפי ישראל וקשרים היסטוריים מילאו תפקיד בהכרעות הממשל כלפי ישראל במהלך המלחמה.⁵ עם זאת הוא מדגיש, בהתייחסות ספציפית לסוגיית הרכבת האווירית (שתידון גם בהמשך), כי בסופו של דבר שיקולים אסטרטגיים גלובליים היו אלה שמילאו תפקיד מכריע בהחלטות שהתקבלו במהלך המלחמה. בהתייחסות ספציפית להחלטה על שיגור הרכבת האווירית לישראל מבהיר קיסנינג'ר את מהות השיקול האסטרטגי שהכריע בסוגיה זו: אם בעלת ברית נוספת של ארצות הברית [כוונתו, כנראה, נוסף על דרום וייטנאם], תובס על ידי מדינה הנתמכת על ידי ברית המועצות ומפעילה נשק רוסי, אזי הלקח הבלתי נמנע של מדינות רבות בעולם יהיה שאולי כדאי להישען (to rely increasingly) על ברית המועצות ולא על ארצות הברית. זה גם יערער את מעמדנו במזרח התיכון בעיני בעלות ברית שלנו כמו ירדן וערב הסעודית, ויחזק מדינות רדיקליות הנתמכות על ידי ברית המועצות (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

על כך, המידע היה עובר לישראל והיא הייתה פותחת במכת מנע ומביסה את בעלות בריתה של ברית המועצות באזור (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

בהמשך, אומר קיסינג'ר, החלו הרוסים בפינוי אנשיהם ממצרים ומסוריה. מבחינה צבאית הרוסים שמרו על עמדה ניטרלית עד שהחלו ברכבת האווירית. ברמה המדינית, אומר קיסינג'ר, הם נמנעו בצורה בולטת מהתקפה (ביקורתית) כלשהי על ארצות הברית. גם בדיונים שהיו באו"ם וגם בתקשורת הרוסית לא הופנתה ביקורת ישירה כלשהי נגד ארצות הברית. גם הפעילות הצבאית של כוחותיהם לא התאפיינה במגמה של פרובוקציה כפי שהייתה במלחמת ששת הימים ב-1967 (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

בשלבים מאוחרים יותר הם החלו כאמור ברכבת אווירית מסיבית לאזור. ייתכן כי הם העריכו שלקוחותיהם (הערבים) יפסידו, ולא רצו להיות מואשמים בכך, או שהם ביקשו להפיק את הרווחים האפשריים מהמשבר. הקשה על ידי הפגנת נאמנות לבעלות בריתן באזור. רבים רצו שנבטל את הדטנט ונקבע שברית המועצות היא זו שיזמה את ההידרדרות למלחמה. ההערכה שלנו שונה. בכל מקרה יחסי הדטנט בין הגושים לא הפריעו למהלכים של ארצות הברית במהלך המערכה (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

סוגיית הרכבת האווירית

בשלבים הראשונים של המלחמה, אומר קיסינג'ר, נראה היה שרוסיה אינה להוטה להסכים להפסקת אש. תמונת המצב בחזית המצרית והסורית הראתה שישראל נמצאת במצב קשה, וכי המתקפה המצרית-סורית תממש את יעדיה. על רקע זה התגבשה בברית המועצות ההערכה שהזמן פועל לטובתה ולטובת בעלות בריתה באזור. בנסיבות אלה הגיע הממשל להערכה שעליו לבחור בדרך פעולה שונה, האמורה להפגין בפני הרוסים שגם ארצות הברית מסוגלת לשלוח רכבת אווירית לישראל, בעלת בריתה במזרח התיכון (we could match strategically anything they could put in the Middle East), וכי נשק זה יגיע לידיים מיומנות יותר, כלומר לידי צה"ל (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

כתוצאה מכך, אומר קיסינג'ר, תמונת המלחמה תשתנה ותיתן ביטוי לעליונותה של ישראל. הדבר יביא לכך שברית המועצות תהיה זו שתבקש הפסקת אש. זו הייתה הסיבה העיקרית לכך שארצות הברית החלה להפעיל את הרכבת האווירית לישראל בשבת, 13

הסדרים שיאפשרו לכם ולשכניכם ליצור התחלה חדשה לקראת שלום". לאחר שהוא מציין את יתרונות ההסדר עבור ישראל, מבהיר הנשיא לראש הממשלה שהוא רוצה תשובה מהירה (promptly) לאיגרת זו, תשובה המבטאת "תמיכה מלאה" (full support) במהלכה של ארצות הברית. האיגרת מנוסחת בצורה מנומסת, אך בפועל אינה מותירה לישראל אלא לקבל ללא דיחוי את תכתיבי הממשל (אגרת מאת הנשיא ריצ'רד ניקסון, 1973).⁷

התנהלותן של מדינות אירופה

בהתייחסותן למדינות אירופה מבטא קיסינג'ר עמדה ביקורתית מאוד, אפילו בוטה, לגבי התנהלותן במלחמה. עמדה זו, צריך להדגיש, לא קיבלה ביטוי פומבי בולט. מדינות אירופה, אומר קיסינג'ר, התנהגו כמו מנוולים (jackals). זו הייתה התנהלות מחפירה לחלוטין (totally disgrace). הן עשו הכול כדי להסית (to egg on) את הערבים. הן לא נתנו לנו שום סיוע כשנזקקנו לו. הן טענו שהרוסים רימו אותנו בכל הקשור להצהרת העקרונות שעליה חתמו עם הרוסים,⁸ ומבחינתן זה מצדיק ויתור על מדיניות הדטנט. כל זאת תוך התעלמות מן העובדה שהן עצמן חתמו עם הרוסים על הצהרת עקרונות דומה (Memorandum from the President's Assistant, 1973). הן לא היו מוכנות לשום מהלכים משותפים איתנו במסגרת האו"ם.

כאשר המשבר הזה ייגמר, בעוד מספר ימים, מבהיר קיסינג'ר, אנחנו נהיה חייבים (absolutely imperative for us) להעריך מחדש את מערכת היחסים שלנו (to assess just where we are going in our relationship) עם בעלות בריתנו באירופה. כמו כן, יהיה עלינו לבחון מה בדיוק אנחנו מתכוונים לומר כאשר אנחנו מדברים על "קשרים שאינם ניתנים לפירוק" (indissolubility of our interests) בתחום הביטחון ול"אינטרסים זהים לחלוטין" (total indivisibility of our interests) שיש לנו בכל הסוגיות שיכולות לעלות על הפרק (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

תפקידה של ברית המועצות במערכה

קיסינג'ר סבר שהרוסים לא היו שותפים ליוזמה המלחמתית של מצרים וסוריה (the soviets did not start it). גם הם העריכו, קרוב לוודאי, שאין לערבים סיכוי לגבור על ישראל. להערכתנו, אומר קיסינג'ר, ההערכה על מלחמה הולכת וקרבה התגבשה אצל הרוסים בסביבות ה-3 באוקטובר 1973, אולי מעט קודם לכן. הדבר העמיד אותם בפני דילמה. אילו דיווחו לנו

נגדו בארץ ובקרב ארגונים יהודיים", הוא קובל, "חסרת כל רסן. איך אפשר לומר עליו שהוא נאבק נגד ניצחון ישראל בשעה שאנו יודעים יפה את הפרטים". השגריר דיניץ, מאזכר קיסינג'ר, הגיע לארצות הברית רק ביום ראשון בלילה (7 באוקטובר). ביום שני ושלישי החלו השיחות על צרכיה הצבאיים של ישראל. ביום רביעי נתן הנשיא ניקסון אישור להעברת נשק לישראל. יומיים וחצי לאחר מכן כבר נחתו בישראל מטוסים אמריקאיים נושאי ציוד מלחמתי: "לא היה בהיסטוריה", אומר קיסינג'ר, "הישג כזה. אף אחד לא היה מסוגל להעביר מבצע כזה במהירות כזאת. כל זאת בשעה שבימים הראשונים היינו כולנו שותפים למחשבה שישראל תוכל למגר את הערבים תוך ימים ספורים". דיניץ נמנע כמובן מלשאול את השאלה המתבקשת: מדוע צריך היה הממשל לחכות עד הגעתו של דיניץ לארצות הברית? מדוע לא פנה הממשל מיוזמתו, מייד עם תחילת הקרבות, לדרגים הבכירים ביותר בישראל, כדי לבדוק מה ניתן לעשות למען ישראל בשעתה הקשה, כיאה ליחסים בין בעלי ברית? (שיחות דיניץ, 1974, עמ' 10)

מסמכים שונים שנחשפו לעיון הציבור מצביעים בעליל על כך שעמדתו של קיסינג'ר בסוגיית הרכבת האווירית לישראל הייתה מסויגת למדי, לפחות בשלביה הראשונים של המערכה.

מאזן רווח והפסד

בהמשך, אומר קיסינג'ר, השתנה המצב הצבאי באורח דרסטי לרעת הערבים, וברית המועצות עמדה בפני תרחיש שחייב אותה להחליט מה תעשה אם מצרים וסוריה יעמדו בפני התמוטטות מוחלטת. על רקע תמונת מצב זו, אומר קיסינג'ר, התאפשרה קבלת הצעת החלטה משותפת לארצות הברית וברית המועצות במועצת הביטחון. בהתייחסותה להצעה בישיבת ועדת החוץ והביטחון מ־22 באוקטובר הדגישה ראש הממשלה מאיר כי "לא אנחנו ביקשנו את הפסקת האש ולא ביקשנו ממישהו שיבקש בשבילנו הפסקת אש. היו ימים די קשים וחמורים, אבל לזה [בקשה להפסקת אש] לא הלכנו" (ועדת החוץ והביטחון, 1973, עמ' 4).

מדובר, טוען קיסינג'ר, בהחלטת מועצת הביטחון 338 הכוללת בתוכה את הסעיפים העיקריים הבאים: א. קריאה לכל הצדדים המעורבים בקרבות המתנהלים עתה להפסיק את האש ולסיים כל פעולה צבאית לאלתר, ולא יאוחר מאשר 12 שעות לאחר קבלתה של החלטה זו, בעמדות שבהן הם מחזיקים עתה. ב. קריאה לצדדים הנוגעים בדבר להתחיל מייד לאחר הפסקת האש בביצוע

באוקטובר 1973 [למעשה ב־14 באוקטובר]. כאשר התברר לנו, אומר קיסינג'ר, שאי אפשר להביא לסיום המלחמה באמצעים דיפלומטיים, הגענו למסקנה שהדרך היחידה להביא לסיום המלחמה היא שנראה לסובייטים ולערבים שלא יהיה ניצחון במלחמה באמצעים צבאיים, וככל שהמלחמה תתארך הם יהיו אלה שיבקשו הפסקת אש (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

מעבר לכך, מבהיר קיסינג'ר, הממשל העריך שהמחיר שארצות הברית תצטרך לשלם כדי לשמור על יחסיה עם העולם הערבי יעלה ככל שתתארך המלחמה, ולכן האינטרס של הממשל היה להביא לסיום המלחמה מהר ככל האפשר. ואולם לא היינו מוכנים להביא לכך שישראל תפסיד במערכה (we could not permit Israel to lose), כאשר ברור היה שזה הגורם היחיד שיספק את הערבים ויביא אותם להפסקת המלחמה. לפיכך, מסכם קיסינג'ר, החלטנו לפעול בצורה מהירה ומסיבית, וזה מה שעשינו (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

ואולם, מסמכים שונים שנחשפו לעיון הציבור מצביעים בעליל על כך שעמדתו של קיסינג'ר בסוגיית הרכבת האווירית לישראל הייתה מסויגת למדי, לפחות בשלביה הראשונים של המערכה: בדיון של ראשי הממשל ב־9 באוקטובר 1973 אומר קיסינג'ר במפורש כי בפני הממשל עומדות ארבע אופציות בהקשר לבקשות הנשק של ישראל: א. אישור הבקשות. ב. דחיית הבקשות. ג. אישור חלקי. ד. יצירת ערפול לגבי עמדת הממשל. קיסינג'ר מבהיר שאישור הבקשות "ישגע" את הערבים (immediately drives the Arabs wild) (Memorandum of Conversation, 1973a).

בדיון אחר של ראשי הממשל ב־13 באוקטובר 1973, בנושא הרכבת האווירית, מביע סגן שר ההגנה ויליאם קלמנטס את דעתו כי על ארצות הברית להפעיל רכבת אווירית מסיבית (massive airlift) לישראל. קיסינג'ר מסתייג מעמדה זו וטוען כי אימוץ עמדה זו יביא לכך שארצות הברית תאבד את כל ידידיה בעולם הערבי. באותו דיון מבהיר קיסינג'ר כי ישראל מבקשת לקבל טילי הוק. גם מכך הוא מסתייג וטוען כי ארצות הברית אינה יכולה לאבד את ידידיה באפריקה בגלל ישראל, ככל הנראה משום שגם הם ביקשו לקבל טילי הוק (Memorandum of Conversation, 1973b).

אחרי המלחמה התרבו הטענות הביקורתיות בשאלת התנהלותו של קיסינג'ר מול ישראל במהלך המלחמה. טענות אלה הרתחו את דמו של קיסינג'ר. במפגש בארבע עיניים עם השגריר דיניץ יוצא קיסינג'ר מגדרו כדי להזים את הטענות כלפיו בהקשר זה: "המערכה

(possible) כמו מדינות אחרות במהלך ההיסטוריה, ישראל מבינה עכשיו שהיא תוכל להשיג את ביטחונה רק בשילוב של עוצמה צבאית ודיפלומטיה (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973). לדעת קיסינג'ר, ישראל זכתה בהישגים הבאים:

א. היא הצליחה להימנע מהידרדרות במדרון תלול (avoided the precipice). ב. היא זכתה בניצחון בעוד מלחמה, אם כי במחיר כבד. ג. היא חייבה את הערבים להסכים למשא ומתן ישיר. ד. תמיכת ארצות הברית בה קיבלה תוקף מעשי (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

במאמץ להסיר מעליו את האחריות להשטרות הסטטוס קוו שהוביל למלחמה, טוען קיסינג'ר במרומז כי עד לפרוץ המלחמה ישראל נהגה לאיים שלחצים כבדים מדיעליה להשתלב במהלכים מדיניים, הכוללים מן הסתם ויתורים טריטוריאליים, יובילו למלחמה עם הערבים. במלחמה, כך הניחה ישראל, היא תזכה לניצחון גדול בזכות הנשק האמריקאי שברשותה. תוצאות המלחמה ממילא ינטרלו כל יוזמה מדינית. תפיסה זו, טוען קיסינג'ר, כבר אינה תקפה לאחר המלחמה. הישראלים מבינים עכשיו שאם הם יצטרכו לצאת למלחמה נוספת הם יזדקקו לסיוע נלהב שלנו, או שהם אבודים (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973). ישראל, אומר קיסינג'ר, הייתה בהלם אדיר בשל האבדות הכבדות שספגה. היו לה 6,000 נפגעים, מתוכם 2,000 הרוגים [לא ברור מה היו מקורות המידע שלו בהקשר זה] במהלך שבועיים בלבד. זה משתווה ל-600 אלף נפגעים אמריקאים. מספר נפגעים כזה זכור לנו מימי מלחמת העולם הראשונה. יידרשו להם כמה שבועות כדי להפנים את מה שעבר עליהם. מעתה ישראל תצטרך להתייחס אלינו ברצינות רבה יותר מאשר בעבר. ישראל לא תוכל עוד להתחמק מדרשתנו לנהל מדיניות המסתמכת על ממד מדיני יותר מאשר ממד צבאי (our insistence on a more politically oriented policy Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

לסובייטים לא היו הישגים של ממש, אומר קיסינג'ר. זו הפעם השלישית מאז 1953 שהם מאבדים את הנשק שהם שולחים למדינות ערב. הם הובסו פעם נוספת. ההישג היחיד שלהם היה העובדה שהם הצליחו לצמצם את ממדי האסון. תמונת מצב זו מעניקה לארצות הברית הזדמנות לשדרג את מעמדה במזרח התיכון, אם תנהג בתבונה ובמשמעת (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

המצב שלנו מול הערבים, אומר קיסינג'ר, הוא יחסית פשוט. עכשיו אנחנו נתונים ללחצים של חברות נפט

החלטת מועצת הבטחון 242, על כל חלקיה. ג. החלטה כי מייד, ובעת ובעונה אחת עם הפסקת האש, יתחיל משא ומתן בין הצדדים הנוגעים בדבר, בחסות מתאימה, במגמה לכונן שלום צודק ובר־קיימא במזרח התיכון (Backchannel Message, 1973).

העובדה שהצעת ההחלטה הוגשה במשותף ותוך פרק זמן קצר על ידי שתי המעצמות, אומר קיסינג'ר, היא תוצאה של מדיניות הממשל מתחילת המשבר, שנועדה לשמור על דיאלוג מכובד עם הרוסים ולא "לשבור את הכלים". אנחנו אף פעם לא טענו, אומר קיסינג'ר, שאנחנו סומכים על הקשרים האישיים שלנו עם ההנהגה בברית המועצות. אף פעם לא חשבנו שקשרים אישיים יהיו חשובים יותר מאינטרסים ריאליים. כל מה שאמרנו זה שמעבר לשיקולים הריאליים ניתן לעיתים לעשות שימוש גם בהיבטים אישיים. והפעם ניתן היה לעשות שימוש גם בקשרים האישיים כדי לגבש את ההחלטה (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

במאמץ להסיר מעליו את האחריות להשטרות הסטטוס קוו שהוביל למלחמה, טוען קיסינג'ר במרומז כי עד לפרוץ המלחמה ישראל נהגה לאיים שלחצים כבדים מדיעליה להשתלב במהלכים מדיניים, הכוללים מן הסתם ויתורים טריטוריאליים, יובילו למלחמה עם הערבים.

הצעת ההחלטה, מבהיר קיסינג'ר, קובעת הפסקת אש בקווים שבהם נמצאים הכוחות. כלומר בפועל, ישראל בעלת בריתנו מחזיקה עתה בשטח גדול יותר ממה שהיה בידיה לפני המלחמה, עקב שליטתה בגדה המערבית של התעלה. לסובייטים לא היה שום הישג אסטרטגי, שכן השליטה של ישראל משני צידי התעלה לא תאפשר פתיחת התעלה לשיט בלא הסכמתה. במקביל קבעה ההחלטה שיש ליישם את החלטת מועצת הביטחון 242 שהתקבלה לאחר מלחמת ששת הימים, ובפועל אף אחד אינו יודע מה משמעותה. במשך שנים רבות סירבו הערבים למשא ומתן ישיר עם ישראל. ההחלטה חייבה אותם לנהל משא ומתן ישיר עם ישראל בחסות הולמת, בפועל מדובר בחסות של ארצות הברית וברית המועצות (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

הערבים זכו להישג במלחמה זו, אומר קיסינג'ר. יש עתה כבוד כלפיהם. הם לא נכנעו. הם נלחמו בצורה יעילה ואף כי הובסו, הם לא התרסקו. אבל הדבר העיקרי שהרוויחו הערבים הוא ריסוק תחושת העליונות של ישראל (this cockiness of supremacy is no longer).

התובנה השנייה נוגעת ליחסים בין מדינת ישראל וארצות הברית.

יחסי דרג מדיני-צבאי: במבט לאחור איננו יכולים לקבוע אם ההחלטה להימנע ממכת מנע הייתה מוצדקת אם לאו. לנגד עיניהם של ראש הממשלה ושר הביטחון עמדו בין היתר שיקולים מדיניים רחבי היקף, ובעיקר מערכת היחסים עם ממשל הנשיא ניקסון; התחייבויות שאולי ניתנו בעבר לממשל; הצורך להבטיח תמיכה מדינית כלכלית וצבאית במהלך המלחמה. יש להניח שהדרג הצבאי היה מודע, אם בכלל, רק לחלק מן השיקולים הללו, והראייה שלו מטבע הדברים מתמקדת בעיקר במישור הצבאי.

ואולם אי אפשר שלא להתרשם מן העמידה המוצקה של הדרג המדיני – גולדה מאיר ומשה דיין – מול דרישת הדרג הצבאי הבכיר בראשות הרמטכ"ל דוד אלעזר ומפקד חיל האוויר בני פלד לאשר מכת מנע. כל זאת, הגם שראשי הדרג הצבאי הבהירו שוב ושוב שלהערכתם מכת המנע אמורה הייתה להעניק לישראל יתרונות אסטרטגיים משמעותיים במלחמה המתרגשת ובאה. חובה לפעול כך בכל משטר דמוקרטי. הדרג המדיני הוא זה שמכתיב מהלכים אסטרטגיים, ועל הדרג הצבאי לקבל אותם בהכנעה גם אם אינו סבור שמדובר בהכרעות נכונות. התנהלות הדרג המדיני בפתחה של המלחמה מול הדרג הצבאי נותנת ביטוי לעקרונות שהציבו ראשי הנהגת המדינה, ובראשם דוד בן-גוריון, בכל הקשור ליחסים בין הדרג המדיני והצבאי (שלום, 2022).

אי אפשר שלא לאזכר בהקשר זה את השינויים הבעייתיים שהתחוללו מאז ביחסי הדרג המדיני והצבאי, שהביטוי העיקרי שלהם היה העצמה רבה באשר לכוחו של הדרג הצבאי מול החלשה מתמשכת במעמדו של הדרג המדיני. תמונת מצב זו הובילה חוקרים לא מעטים לתהות אם מדינת ישראל היא מדינה שיש לה צבא, כפי שמקובל בכל מערכת דמוקרטית, או שמא מדובר בצבא שיש לו מדינה (שפר, 2008).

השינוי הדרמטי המתחולל כיום ביחסים בין הדרג המדיני והצבאי בישראל הגיע לשיא בחודשים האחרונים בעקבות אירועי המחאה סביב הרפורמה המשפטית שהממשלה הנוכחית ביקשה לקדם: **"הצבא", כתב לאחרונה פרופ' קובי מיכאל, "שלא מרצון הדרג הצבאי הבכיר ושלא מיוזמתו, אך בפירוש כתוצאה מניהול שגוי של ההתפתחויות בצבא בעקבות המשבר הפוליטי, הפך בעצמו שחקן פוליטי"** [רב עוצמה, יש להדגיש] (מיכאל, 2023).

יחסי ישראל-ארצות הברית: לאורך השנים הם הוגדרו כ"יחסים מיוחדים", לעיתים נקבע שמדובר

הטענות שאנחנו הזנחנו את העולם הערבי. בנסיבות הקיימות כל הטענות האלה כבר אינן רלוונטיות כל כך. גם אלה ששונאים אותנו יודעים היטב שכל הסדר באזור חייב לעבור דרכנו. זהו הקו שאנחנו צריכים לנקוט מול הערבים מעתה. להעביר להם מסר פייסני שלא משתלם להם לנקוט כלפינו עמדות אנטגוניסטיות, ולא משתלם להם ללחוץ עלינו לנקוט צעדים שאיננו מוכנים לנקוט. עליהם ללכת לקראתנו כדי שנהיה מוכנים לשלב ידיים עימם. אנחנו לא נהיה מוכנים להתנצל על מה שעשינו (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

אנחנו נאמר להם שאנו מוכנים לתרום את חלקנו כדי להסיר את המכשולים שהובילו למלחמה הנוכחית. אבל אנחנו נעשה זאת משום שאנו מאמינים כי זו המדיניות הנכונה, ולא משום שמנסים לסחוט אותנו. הערבים הבינו זאת. מצרים הפסיקה את מסע התעמולה שלה נגדנו משום שאמרנו להם שהם יצטרכו אותנו לאחר המלחמה, ואנחנו לא נלך לקראתם אם ימשיכו בתעמולה נגדנו. עכשיו יש לנו הזדמנות להגיע להסדר מהותי. יש לנו את המסגרת המוסכמת לכך – החלטת מועצת הביטחון, ויש לנו את המציאות בשטח, המביאה את הצדדים ללכת בכיוון של הסדר. היום ישראל כבשה שטח נוסף במצרים. הסובייטים והערבים זועקים לכינוס מועצת הביטחון (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

את דבריו מסכם קסינג'ר בקביעה כי אירועי מלחמת יום הכיפורים היו בסך הכול הצלחה גדולה של ארצות הברית, אך הוא אינו מסתפק בכך. לדעתו, אירועי המלחמה נתנו ביטוי להצלחת המדיניות כלפי ברית המועצות בתקופה שקדמה למלחמה. אלמלא הצלחנו לגבש מערכת יחסים קרובה עם ברית המועצות, היה סיכון רב להסלמה של המלחמה בכיוון של עימות בין-מעצמתי. אינני אומר בכך שברית המועצות נהגה בידירות כלפינו, אך ברגעים מכריעים של המערכה הצלחנו למתן את עמדותיה בזכות הקשרים שנבנו בינינו. באורח פרדוקסלי המלחמה הציבה אותנו מול העולם הערבי בעמדה טובה יותר מזו שבה היינו לפני כן. ולבסוף – אנו נמצאים בעמדה טובה מבעבר כדי להביא להסדר של קבע (permanent settlement) במזרח התיכון (Minutes of the Secretary of States's Staff Meeting, 1973).

סיכום

בסיכום הדברים הנאמרים במסגרת מחקר זה אנו בוחרים להדגיש שתי תובנות: האחת נוגעת למערכת היחסים בין הדרג המדיני והצבאי במדינת ישראל;

יש לקוות שישראל לעולם לא תמצא את עצמה שוב בתנאי הפתיחה הקשים שנכפו עליה במלחמת יום הכיפורים. ואולם מנהיגות מפוכחת חייבת להביא בחשבון שתרשים דומה יחזור על עצמו גם בעידן הנוכחי. מלחמת יום הכיפורים מלמדת שמדינה כמו מדינת ישראל חייבת להניח שיתממשו גם תסריטים שהיא מעריכה את סבירותם כנמוכה ביותר. לא מן הנמנע כי במציאות שתיווצר תזדקק ישראל שוב לסיוע מסיבי מצד ארצות הברית. עליה להביא בחשבון שסיוע זה לא בהכרח יינתן, בוודאי שלא בזמן ובהיקף שישראל תרצה. העיקרון שישראל חייבת להיות ערוכה לתרחיש הגרוע ביותר ולהיות מסוגלת להתמודד עימו בכוחות עצמה חייב להמשיך לשמש נר לרגליה של ההנהגה בישראל לדורותיה.

* המחבר מבקש להודות למתמחים שסייעו באיסוף מקורות לצורך חיבור זה לאורך שנים: צ'אניאנג ליו, לינור גורמזאנו, גיל קסטנבאום, שי שובל, עמית עולמי, מיכל בקשי, שרון מלמד, דניאל ברסלב, איגנציוס ריבאס, אלמוג אלון, נריה ג'ראפי, סופיה שמידט, בן ציון בורוכוביץ.

פרופ' זכי שלום הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ופרופ' אמריטוס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. פרופ' שלום פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים, של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי והאופציה הגרעינית של ישראל. פרופ' שלום הוא בעל תואר דוקטור (PhD) מבית הספר למשפט ולדיפלומטיה ע"ש פלטשר באוניברסיטת טפטס (Tufts). בין ספריו הבולטים: **דימונה לושינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1960-1968** (2004); **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקי על דמות המדינה, 1963-1967** (2004). בשנת 2007 זכה פרופ' שלום בפרס היוקרתי לזכרו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון על ספרו זה. zakis@inss.org.il

מקורות

אגרת מאת הנשיא ריצ'רד ניקסון אל ראש הממשלה גולדה מאיר (1973, 21 באוקטובר), עמ' 3-4. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4jj9mdnh>
גולדשטיין, ד' (1972, 8 בספטמבר). גולדה מאיר: אני לא רשומה בתכנית של דיין ולא בתכנית של אלון, אין גם "תכנית גולדה" אך יש לי העקרונות שלי לשלום. **מעריב**, עמ' 13. <https://tinyurl.com/528pjmfmm>
גולדשטיין, ד' (1973, 16 בנובמבר). ראיון השבוע עם יעקב שמשון שפירא, שר המשפטים לשעבר. **מעריב**. <https://tinyurl.com/ywkjxpfx>
המרכז למלחמת יום הכיפורים (2021, 19 בפברואר). **ראיון עם ד"ר הנרי קיסינג'ר עבור עמותת המרכז למלחמת יום הכיפורים** [סרט]. <https://tinyurl.com/yvyr5fxd>. YouTube.

ב"בעלות ברית": לא אחת הודגשו מרכיבים מגוונים המצדיקים הגדרה זו: א. מערכת ערכים משותפת, ובראשה מחויבות לדמוקרטיה, לחופש ולזכויות הפרט; ב. המחויבות העמוקה של ארצות הברית להגן על זכותה של מדינת ישראל להתקיים כמדינת העם היהודי; ג. המחויבות של שתי המדינות להיאבק בצירי רשע ובתומכי טרור בזירה הבינלאומית; ד. שיתוף פעולה הדוק ונרחב בין שתי המדינות במישור המודיעיני והמדעי; ה. הצהרות של נשיאים אמריקאים כי אם תותקף ישראל, תעמוד ארצות הברית לצידה (Ben-Zvi, 1993).

מאז הקמתה של מדינת ישראל הדגישו מנהיגיה כי ישראל תגן על עצמה בכוחותיה היא, וכי אין היא חפצה במעורבות צבאית אמריקאית ישירה לצידה. בתקופות מסוימות שקלה ישראל את האופציה של ברית דו-צדדית עם ארצות הברית והצטרפות לברית נאט"ו (שלום, 2005). ואולם, מעצביה של מדיניות הביטחון הישראלית חששו תמיד שברית כזו תפגע קשות בחופש התמרון והיוזמה של ישראל מול אויביה. מעבר לכך, הם הדגישו תמיד שברית זו לא תבוא במקום יכולת הגנה עצמאית של מדינת ישראל, אלא כתוספת לה. במקביל הבהירו מנהיגי ישראל כי הם מצפים מארצות הברית שתיתן לישראל את הכלים המתאימים כדי שהיא תוכל להגן על עצמה בכוחותיה, ותתמוך בה במישור המדיני כדי לתת ביסוס מדיני להישגיה הצבאיים. התובנות הנחשפות במאמר זה אינן יכולות שלא להוביל אותנו להביע הערכה והוקרה רבה לתבונה ולראייה מרחיקת הלכת של הנהגת המדינה לאורך השנים.

במלחמת יום הכיפורים הותקפה ישראל, לכאורה בעלת ברית של ארצות הברית, בידי מדינות שנתמכו בבירור על ידי ברית המועצות, יריבתה דאז של ארצות הברית. בנסיבות אלה, ככל שניתן ללמוד מפרוטוקול הישיבה ב-23 באוקטובר וממקורות אחרים המצויים בידינו, פעל הממשל האמריקאי, לצד ביטויי התמיכה בישראל, באורח שאינו נראה כהולם יחסי ברית בין מדינות: הוא הפנה אליה כתף קרה ולא יזם מגע הדוק בדרגים הבכירים ביותר כדי להפגין את מחויבותו כלפיה ואת תמיכתו בה בשעה הקשה העוברת עליה. הוא פעל באורח אינטנסיבי, אפשר לומר אף דורסני, כדי לשלול מישראל את האופציה של מכה מקדימה (מכת מנע), שלדעת רבים בהנהגה המדינית והצבאית הייתה משנה לחלוטין את פני המערכה ומעניקה לישראל אופציה של ניצחון דרמטי במערכה הקשה שנכפתה עליה. ולבסוף, לכל אורך הדיון הבהיר קיסינג'ר בצורה ברורה שאין לארצות הברית אינטרס בניצחון חד-משמעי של ישראל ובתבוסת יריבתה, מצרים.

- Backchannel Message from President Nixon to Egyptian President Sadat. (1973, October 23). Foreign Relations of the United States 1969-1976 Volume XXV Arab-Israeli Crisis and War, 1973, note 3. <https://tinyurl.com/4xb2tn68>
- Ben-Zvi, A. (1993). *The United States and Israel: The limits of the special relationship*, p. 1-27. Columbia University Press.
- Burr, W. (ed.) (2003a, October 7). *The October War and U.S. Policy*, Document 9. The National Security Archive. <https://tinyurl.com/5dp5uht8>
- Burr, W. (ed.) (2003b, October 7). *The October War and U.S. Policy*, Document 10. The National Security Archive. <https://tinyurl.com/5dp5uht8>
- Harvard University. (2012, April 11). *A Conversation with Henry Kissinger*. [Video]. YouTube. <https://bit.ly/42Mul42>
- Kissinger, H. (1982). *Years of upheaval*, pp.451-452. Little, Brown and Company.
- Kissinger, H. (2004). *Crisis – The anatomy of two major foreign policy crises*, p.14, p.34. Simon Schuster Paperbacks.
- Memorandum From William B. Quandt of the National Security Council Staff to the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcroft). (1973, October 6). Foreign Relations of the United States 1969-1976 Volume XXV Arab Israeli Crisis and War, 1973, p. 287. Office of the Historians. <https://tinyurl.com/57s5xc6v>
- Memorandum of Conversation. (1973a, October 9). Special WSAG – Principals Only. Foreign Relations of The United States, 1969-1976, Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973. Office of the Historians. <https://tinyurl.com/3y6p8u7y>
- Memorandum of Conversation. (1973b, October 13). Special WSAG – Principals Only. Foreign Relations of The United States, 1969-1976, Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973. Office of the Historians. <https://tinyurl.com/3ddsemfj>
- Memorandum of Conversation, Hafez Assad, President of Syria and Henry Kissinger, Secretary of State. (1974, January 20). National Archives of the United States, NND009031.
- Minutes of the Secretary of State's Staff Meeting. (1973, October 23). Foreign Relations of The United States, 1969-1976, Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973. Office of the Historians. <https://tinyurl.com/3p8jefjb>
- National Security Council Staff. (1973, September 24). *Middle East Developments and the Prospects for an Arab-Israeli Settlement*, p. 278. Office of the Historians. <https://tinyurl.com/29a6ujp7>
- המרכז למלחמת יום הכיפורים (2021, 18 במאי). **שיח סופרי מלחמת יום הכיפורים – ד"ר יגאל קיפניס משוחח על ספרו "1973 – הדרך למלחמה"** [סרט]. YouTube <https://tinyurl.com/4wc4ezps>. בשעה 08:05.
- התיעצות אצל ראש הממשלה, 6 באוקטובר 1973**, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4hb5v68r>
- וונטיק, ב' ושלום, ד' (2010). חלקו של הבית הלבן בטרפוד ההסדר החלקי בין ישראל ומצרים בשנת 1971. **ישראל**, 17, 91-130. <https://tinyurl.com/yckdbpa7>
- וונטיק, ב' ושלום, ד' (2012). **מלחמת יום הכיפורים : המלחמה שהיה אפשר למנוע: כיצד הוכשלו המאמצים להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים**. רסלינג.
- וונטיק, ב' ושלום, ד' (2012). אותה הגברת בשינוי האדרת: פגישת ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר עם נשיא ארצות-הברית ריצ'רד ניקסון, 1 במרץ 1973. **קתדרה**, 146, 143-172. <https://www.jstor.org/stable/23408809>
- ועדת אגרנט (1973, 10 בדצמבר). **עדות אבא אבן, ישיבה ט"ז**, עמ' 20. המרכז למלחמת יום הכיפורים. <https://tinyurl.com/yey7xn54>
- ועדת החוץ והביטחון (1973, 22 באוקטובר). **פרוטוקול מס' 327**. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/n6mpjemd>
- יומנו של אלי מזרחי [מנהל לשכת ראש הממשלה], 6 באוקטובר 1973**. ארכיון המדינה. <https://bit.ly/3BhZaqE>
- מיכאל, ק' (2023, 17 באפריל). **היפור יוצרות ומדרון חלקלק – כשהצבא הופך לשחקן פוליטי**. מבט על, גיליון 1710, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/2mr7xr6d>
- פגישת ראש הממשלה, גולדה מאיר, עם נשיא ארה"ב ריצ'רד ניקסון, ב' 1 בנובמבר 1973**. חומר הדו"חות – ביקור רה"מ גולדה מאיר בארה"ב, עמ' 2, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/yupd66eb>
- פרוטוקול ישיבה ה/שלד של הממשלה, 7 באוקטובר 1973** (בשעה 10:00), עמ' 3-4. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/bdrjxu3t>
- פרוטוקול ישיבה ו/שלד של הממשלה, 7 באוקטובר 1973** (בשעה 21:00), עמ' 38. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/bdrjxu3t>
- צורף, ח' ובוימפלד, מ' (2022). **"יבוא יום ויפתחו את הארכיונים": ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים**, עמ' 177. כרמל.
- צורף, ח' ולמפרום, א' (עורכים) (תשע"ו). **גולדה מאיר הרביעית בראשי הממשלה, מבחר תעודות ומבאות מפרקי חייה (1978-1898)**, עמ' 513, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/44w3b3p6>
- שלום, ד' (2005). **ישראל ונאט"ו – התועלות והמכשלות**. עדכן אסטרטגי, 4(7), 13-18. <https://tinyurl.com/y9tas8nh>
- שלום, ד' (2017). **ממשלת יצחק רבין הראשונה וקידום תהליך השלום – הסכם הביניים עם מצרים**. עיונים בתקומת ישראל, 28, 44-83. <https://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/28/zs.pdf>
- שלום, ד' (2022). **הדיונים לקראת מינוי משה דיין לרמטכ"ל**, נובמבר-דצמבר 1953 – רקע, מהלכים ולקחים. **יסודות**, גיליון 3, 254-255. <https://tinyurl.com/55dnds5k>
- שיחות דיניץ (1974)**. תיק א-7051/15, עמ' 10. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/8e3vvd6f>
- שפר, ג', ברק, א' ואורן, ע' (עורכים) (2008). **צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל**. כרמל.
- תקומה פרק 9 – מעולם מצבנו לא היה טוב יותר, ישראל בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום כיפור (1967-1973)**. (סרט טלוויזיה). כאן ארכיון. <https://tinyurl.com/82ak7rc4>

הערות

- 1 קיסינג'ר כותב בספר שסיסקו דיווח לו כי מצרים וסוריה עומדות לתקוף את ישראל. זה קרה כשעה וחצי לפני פתיחת המערכה. ישראל העריכה שהאש תיפתח רק ארבע שעות לאחר מכן. ראו גם: Harvard University, 2012.
- 2 השתתפו בישיבה: Rush, Kenneth, Deputy Secretary of State from February 1973; Acting Secretary of State, September 3–September 22, 1973. Sisco, Joseph, Assistant Secretary of State for Near Eastern and South Asian Affairs. Popper, David H., Assistant Secretary of State for International Organization Affairs, June 25, 1973–January 2, 1974. Thomas R. Pickering, Special Assistant to the Secretary and Executive Secretary of the Department. Eagleburger, Lawrence S., Executive Assistant to the Secretary of State from October 1973; member, National Security Council Staff from June 1973. על העמדות השונות של גופים בממשל סביב ההסדר לפני המלחמה ראו: וונטיק ושלום, 2010.
- 3 הרמטכ"ל דוד אלעזר אמר בישיבה ב־6 באוקטובר לפנות בוקר (עמ' 3): "מכה מונעת ניתן לבצע בסביבות 2–3 אחה"צ". במאי 1973 התייחס מפקד חיל האוויר בני פלד לאופציה של מכת מנע, וכך אמר: "במקרה ותהיה לנו עילה או הזדמנות או אפשרות להכות מכה מקדימה – השיקול הראשון – להכות בחיל האוויר
- 4 שר החוץ אבא אבן מאשר זאת בנאומו בעצרת האו"ם ב־8 באוקטובר 1973, עמ' 20: "לשגריר ארצות הברית בישראל", הוא אומר, "נמסר כמה שעות לפני ההתקפה, כי ישראל לא תבצע כל פעולת־מנע, וכי תעמוד בקרבן המתחייב מהחלטה זו". ראו גם: Kissinger, 1982.
- 5 את הראיון שלו אצל פרופ' אורי בר־יוסף וד"ר רונן ברגמן על מלחמת יום הכיפורים פותח קיסינג'ר באזכור היותו בן למשפחה יהודית בגרמניה שהצליחה להימלט מגרמניה לפני השואה (המרכז למלחמת יום הכיפורים, 2021).
- 6 על מעמדה של ישראל בעיני הממשל קודם למלחמה ראו: וונטיק ושלום, 2012.
- 7 בפועל כללה היענות ישראל לאיגרת הנשיא דרישה להבהרות לגבי סעיפים שונים והדגשת משמעותם של מינוחים שונים בעיני ישראל. ראו: פרוטוקול ישיבה כ/שלד של הממשלה.
- 8 הצהרת העקרונות (Basic Principles of Relations Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics), שנחתמה בין ארצות הברית וברית המועצות (ה"ש 12) לאחר ועידת הפסגה בין הנשיאים ניקסון וברז'נייב ב־29 במאי 1972.

הסורי והמצרי בו־זמנית, על חלוקת הכוח בצורה הבאה: את עיקר השדות של חיל האוויר המצרי להכות ולהשמיד, ואת כל השדות של חיל האוויר הסורי לשתק ולהשמיד. רק לאחר מכן נתקוף את הטילים כדי לסייע לצה"ל". הצגת תכנונים אוויריים לשר הביטחון, 22 במאי 1973, עמ' 4.

"הצבאי הוא המדיני" איל לוי

אוניברסיטת אריאל בשומרון

שם הספר: **יורים ולא בוכים: המיליטריזציה החדשה של ישראל בשנות האלפיים**

מאת: יגיל לוי

הוצאה: למדא עיון, הוצאת הספרים של

האוניברסיטה הפתוחה

שנה: 2023

מס' עמודים: 448

כוכבי (עמ' 83) אלא גם לשמאל הישראלי, אשר במבצע צוק איתן הצטרף לאלה הרואים בחמאס ארגון טרור (עמ' 81). וכך, גורס לוי, במקום לראות תמונה מלאה שבה מצוי אופק מדיני, משתלטת על מקבלי ההחלטות בישראל, ולמעשה על המרחב הציבורי כולו, תפיסה שבה היעילות הצבאית מפתחת אמונה ביכולתנו להסיר את האיום הצבאי המצוי לפתחנו, ולפיכך שוללת את הצורך בפתרון מדיני. לתהליך הזה, שבו האמצעי (הצבאי, הכוחני) מקדש את המטרה (מניעת קורבנות) ומשליט היגיון צבאי, קורא לוי בספרו "רציונליות אינסטרומנטלית" (עמ' 90). תפיסה זו מבטאת למעשה את הרכיב המרכזי, כהגדרתו של לוי, במיליטריזציה החדשה של התרבות הפוליטית בישראל שמצויה במוקד הספר.

לפי לוי, המיליטריזציה החדשה היא המכנה המשותף לשורה של תופעות, מאיסור על כניסת גורמים כגון נציגי ארגון 'בצלם' לבתי ספר תיכוניים ועד לקולות התומכים שליוו את אלאור אזריה בדרכו לבית המשפט (עמ' 188-189). הספר בנוי בצורה סדורה, ניתן אף לומר דידקטית, הפותחת בתיאור שדה המחקר. בדרכו השיטתית מקפיד לוי לבסס את טענותיו על מסד תאורטי איתן, החל בדיון מעמיק, הנשען על הספרות הקיימת, במושגים מיליטריזציה ולגיטימציה, ועד לפירוקם של מושגים מורכבים יותר, כגון מה שזוכה אצלו לכינוי "פרדוקס המיליטריזציה". מושג חדש זה מתאר את התהליכים ההיסטוריים שבהם ההסדרים החברתיים המודרניים שעירבו את האזרחים כשותפים באופן ניהול המדינה, ומכאן גם בניהול הכוח המדינתי, אמורים היו להשליט את הנורמות הדומיננטיות הנוגדות את האלימות. אלא שדווקא הפער בין התרבות הפוליטית ובין המציאות האלימה הוא שהוליד את הצורך העז של מוסדות המדינה להצדיק את האלימות המאורגנת.

לצד המסד התאורטי מקדים לוי לניתוחיו גם סקירה היסטורית, המאפשרת לקוראים לעמוד מקרוב על הכרונולוגיה של התפתחות המיליטריזציה במדינת ישראל. לצד זאת מכילה הסקירה גם את התפתחות ההבנה בדבר מגבלות הכוח בחברה הישראלית בנקודות הציון ההיסטוריות כמו מלחמת יום הכיפורים ואחריה הסכם קמפ דייוויד, מלחמת לבנון, האינתיפאדה הראשונה, מלחמת המפרץ והנסיגות החד-צדדיות (בלבנון ובגוש קטיף). לוי מעלה תהליכים גיאופוליטיים כגון משטר בינלאומי הפועל מתוקפן של נורמות מסוימות, הפחתתה של תחושת האיום הקיומי בישראל מאז שנות ה-80 של המאה הקודמת ומעבר בחברה הישראלית מתפיסות רפובליקניות לתפיסות ליברליות. לצד תהליכים אלו, שאמורים היו לפרק את החברה מגישות מיליטריסטיות, מפרט לוי גם תהליכים אחרים

עיצוב ההיגיון המדיני על פי היגיון צבאי הוא הנושא המרכזי של ספר זה. הגפרור שהצית את כתיבתו של יגיל לוי הוא כפי הנראה המדיניות שנוקטת מדינת ישראל כלפי חמאס, המתאפיינת, כהגדרתו של הרמטכ"ל לשעבר אביב כוכבי, בשאיפה לשלילת יכולת הלחימה של האויב עד להכרעתו. כוכבי אף הגדיר במפורש את הצבא ככזה שצריך להיות קטלני (עמ' 260). השאיפה להכרעת האויב בדרך של הפעלת עוצמה אלימה נוגדת את מה שיגיל לוי מצפה לו: גישה מדינית שהייתה הופכת את חמאס לגורם שלטוני ריבוני, אשר האחריות הנגזרת ממעמדו החדש הייתה ממתנת אותו (עמ' 81).

זאת ואף זאת, את השתלטות ההיגיון הצבאי על מי שאמורים להיות בעלי היגיון מדיני מייחס יגיל לוי בספרו החדש לא רק לממשלה שאימצה את דוקטרינת איזנקוט-

את ההיגיון המדיני העומד מאחורי השימוש בכוח. יגיל לוי מצביע על מה שהוא מכנה "יצירת בורות ככלי בלגיטימציה השלטונית", ומביא כדוגמה את העלמת העובדות מן הציבור: הדגשה של הפרת הסכמים על ידי אויבי ישראל, אך התעלמות מן ההפרות של ישראל (עמ' 117-142).

המרכיב השלישי עוסק באופן שבו תהליכי דה־הומניזציה של הלוחמים הערבים ומנהיגיהם הפכו לתהליכי דה־הומניזציה של החברה הערבית עצמה (עמ' 143-176).

המרכיב הרביעי הוא התופעה החברתית שלפיה האלימות – שלא כבעבר – מובלטת ומוצגת בפומבי כעניין להתגאות בו. לשם כך עוברת האלימות הסבה מילולית, נרמול, כעין מכבסת מילים. ביטויים שונים מומצאים כדי להמחיש הרס והרג בצורה נעימה יותר לאוזנו שחל האדם הסביר: פעולה כירורגית, סיכול, חישוף ועוד. בפרק זה עוקב לוי גם אחר התמורות החברתיות שהתחוללו בצבא, ובעיקר ביחידות הלוחמות. הוא מתמקד בטענה כי כניסתן של קבוצות שקודם לכן היו מודרות מן היחידות המובילות, בראשן דתיים ובני עדות מזרח, הביאה עימה גם ביטויים מפורשים לתפיסתן של קבוצות אלו וגרמה לטיפולן של שיח אלימות חדש. שיח כזה מדגיש, לדוגמה, את מוטיב הנקמה כהצדקה לאלימות. דוגמה נוספת היא השימוש כלפי האוכלוסייה הערבית בביטויים מקראיים כגון עמלק או פלישתים (עמ' 177-264).

המרכיב החמישי מתאפיין בהתחוללותם של תהליכים פנים־צבאיים, ובראשם מה שלוי מכנה "ייהוד הצבא". במסגרת תפיסתו באשר למושג זה הוא מעלה כדוגמה את המסמך "יעוד וייחוד" משנת 2004, שהגדיר – בברכתו ובאישורו של הרמטכ"ל דאז משה יעלון – כי צה"ל הוא צבאה של מדינה שבה הזהות היהודית היא גרעין הזהות הלאומית של מדינת ישראל. לצד תהליכים אלו ישנם גם תהליכים חוץ־צבאיים, אשר במרכזם מצויים רתימת מערכת החינוך לצורכי הצבא ואטימת הצבא מפני השפעות ליברליות של החברה. הצבא רותם את בתי הספר למשימה והופך אותם בפועל למעין חלק ממנגנון החיול; לצד פעילות תעמולתית זו מעודד הצבא גם את החינוך הטכנולוגי בפרפריה הגיאוגרפית, כדי לעודד גיוס ליחידות טכנולוגיות (עמ' 266-288).

המרכיב השישי הוא מה שלוי מכנה "הפרדוקס הלא־מכוון", שבמסגרתו הליברליזם, למרבה האבסורד, הופך להיות גורם משמעותי בהכשרת הלבבות לקבלת הצדקה מלאה להפעלת האלימות הצבאית. בפרק זה עוסק לוי במגוון של פעולות בתחומים שונים, המסתכמות במיצג של צבא שפעילותו מתקבלת בהבנה על ידי מי

שחלקם התרחשו בזמננית: הסכמי אוסלו, האינתיפאדה השנייה וכישלון ועידת קמפ דייוויד 2000, שהובילו לאיום על הזהות האתנו־לאומית, ועל כן דווקא להיפוך מגמת הד־המיליטריזציה.

הטענה המרכזית בספר היא שכדי לחזק בקרב החברה – ובעיקר בקרב מעמד הביניים שעליו נשענת חברה דמוקרטית – את ההצדקה להפעלת כוח צבאי, היה צורך להפחית את עלות תחזוק הסכסוך.

לאחר שלב ההגדרות והסקירה ההיסטורית פורס יגיל לוי בפני הקוראים את הלוגיקה הפנימית שבה פרקי הספר מגבשים את ההסבר לכך שהצדקת האלימות הלכה וגברה בחברה הישראלית. כבר בפתח דבריו מעמיד לוי את האתגרים שעמם הוא עתיד להתמודד בספרו: מיפוי מאפייני המיליטריזציה החדשה; איתור הסברים למחוללי התופעה; וניסיון להבין את הדרכים שבהן התרבות הפוליטית המיליטריסטית מיתרגמת להצדקת האלימות. ואכן, אין ספק שלאורך כל הספר עתיר הניתוחים והדוגמאות מתמודד לוי בהעמקה רבה עם אתגרים אלו, שאותם הציב כתמרורים בדרכו.

הטענה המרכזית בספר היא שכדי לחזק בקרב החברה – ובעיקר בקרב מעמד הביניים שעליו נשענת חברה דמוקרטית – את ההצדקה להפעלת כוח צבאי, היה צורך להפחית את עלות תחזוק הסכסוך (עמ' 16). רק צמצום הנטל הכלכלי הנגזר מן המלחמה והפחתת שיעור הקורבנות יכולים היו לאפשר חברה שמקבלת בהבנה את הפעלת האלימות הצבאית, ופעמים רבות אף תומכת בה. יגיל לוי מפרט את מרכיבי המיליטריזציה החדשה ומייחד לכל אחד מן המרכיבים הללו פרק העומד בפני עצמו.

המרכיב הראשון הוא החלשת הזיקה בין השימוש בכוח ובין ההיגיון המדיני, ולמעשה הפיכת ההיגיון המדיני להיגיון צבאי. פרק זה ערוך בעיקר על פי תפיסתם של לוי ואחרים כי חלק ניכר מן העימותים הצבאיים, כגון עופרת יצוקה (2008) או צוק איתן (2014), הם פועל יוצא של כשל ישראלי. ישראל יכלה, לפי הנחת מוצא זו, לנקוט צעדים אחרים, ובעיקר בינוי מדינה פלסטינית שעזה תהיה חלק ממנה. הפיכת ההיגיון המדיני להיגיון צבאי היא שמנעה זאת. כך או כך, פרק זה עוסק לא מעט באופן שבו רציונליות אינסטרומנטלית, כלומר התמקדות באמצעי הלחימה (למשל בסיכולים ממוקדים או בבנק מטרות), עומדת ביסודה של המדיניות הישראלית (עמ' 57-111). המרכיב השני עוסק באופן שבו גם הצבא והפוליטיקאים וגם שחקני הספרה האזרחית מטשטשים

לוי שלפיה מתקיימים תהליכי הדתה בחברה בכלל ובצבא בפרט, אינה מתיישבת עם רכיבים משמעותיים ביותר בתפיסת הממלכתיות שהוביל דוד בן-גוריון עד ירידתו ממרכז הבמה הפוליטית בשנות ה־60. כדי להבין זאת די בעיון קצר באיגרת ראש הממשלה לחיילי חטיבה 9 ומפקדיה עם כיבוש שרם א־שיח' בשנת 1956, המגדירה את המדינה כמלכות ישראל השלישית.

לא ברור על מה נסמכת התזה של יגיל לוי שלפיה המדינה כרתה חוזה בלתי רשמי עם מיליציות של מתנחלים המפעילים אלימות כלפי פלסטינים (עמ' 52). ההתייחסות לנוער הגבעות כאל מיליציות אינה תואמת מחקרים סוציולוגיים שעוקבים אחרי תופעה זו (מש ועמיתותיו, 2018; Friedman, 2017). גם ההתייחסות למתן הסמכויות לרכז הביטחון השוטף בשטחים כהוכחה להאצלת סמכויות צבאיות למתנחלים (עמ' 53) אינה משקפת את המצב לאשורו. רכז הביטחון מוסמך לתפקידו הצבאי על סמך הכשרה צבאית מלאה, והוא כפוף לפיקוד הצבאי ולסדר הדין הצבאי. אומנם מתוקף נסיבות ביטחוניות תפקידו של רכז הביטחון בשטחים מקיף יותר מאשר בגבולות הקו הירוק, אבל סמכויותיו מעוגנות בחוק (צה"ל – צא מס' 432). התייחסות אל רכזי הביטחון כאל מיליציה מקומית דומה לפיכך להתייחסות אל יחידות מילואים כאל מיליציות. אף האמירה כי צבא השיטור הוא זרוע אפורה של המדינה לקידום סיפוח זוחל (עמ' 51) – יש בה קורטוב של תאוריית קונספירציה. אדרבה, תחת שליטה של מדינת ישראל ובפיקוחו של צה"ל התרחבה הבנייה הפלסטינית בשנים האחרונות בממדים חסרי תקדים (משרד המודיעין, 2021). התעלמותו של המנהל האזרחי מרוב מופעיה של תופעה זו יכולה אפילו לעורר חשד כי צבא השיטור דבק דווקא בשקט תעשייתי, גם במחיר אובדן עתידי של שטחים נרחבים.

בפרק שבו דן יגיל לוי ברכיב השני של המיליטריזציה החדשה, ובעיקר בתופעת הבורות, מובא המכון למחקרי ביטחון לאומי בכלל ומי שעמד בראשו בעבר בפרט, האלוף (מיל') עמוס ידלין, כדוגמה לסוכן ידע מעודד בורות. לפי לוי, במחקרי המכון העוסקים בהתגרענותה של איראן חסר ממד עומק; האיום מובא אצלם כנתון שאינו מחייב בירור, ועל כן נעדר ממנו הדיון המהותי (עמ' 126–128). כמי שעוקב אחר פרסומי המכון, הייתי עורך בדיקה נוספת לטענה זו. דוח ההערכה האסטרטגית האחרון לשנת 2023 שהגיש המכון לנשיא הרצוג הוא דוגמה כמעט מקרית; בדיוג האיומים הביטחוניים שהוא מעלה מצויים בראש דווקא זירת היחסים בין ישראל ובין הממשל האמריקאי, השלכות הרפורמה המשפטית וכן הזירה הפלסטינית (הימן ועמיתיו, 2023). בעיקר נראה

שמחזיקים תפיסה ליברלית: שיח ארגוני זכויות אדם שמפקחים על הצבא; חוקי המשפט הבינלאומי; דימוי טכנולוגי שבמרכזו יעילות ודיוק בהרג; רגישות לחיי אדם שמעבירה את הסיכון מחיילי צה"ל לאזרחי האויב; אינדיווידואליזציה של השכול, שמחוללת דה־פוליטיזציה של הקורבנות; ופמיניזם מיליטריסטי, אשר בשם השוויון המגדרי מקדם את מקומן של נשים ואת המוטיבציה שלהן לאמץ את הגישה הצבאית במלואה (עמ' 290–370). כאמור, הספר בנוי לתלפיות ולוי מעלה את הבניית טענותיו לדרגת אומנות – לא פחות. עם זאת, לצד חוזקה של התזה שהוא מפתח אני מבקש להעלות גם כמה הסתייגויות. התפיסה של לוי, שעולה אף במאמרים קודמים שכתב, כורכת את התמיכה באלימות הצבאית בהפחתת עלויות הסכסוך (עמ' 41–47). בתפיסה זו יש יסוד נאומי־מרקסיסטי, שתולה את הבנת התנהגויות האדם במניעיו הכלכליים. בהתאם לכך לוי אף מכנה את המיליטריזם במתכונתו הישנה יותר "מיליטריזם חומרי". לא מעט חוקרים בתחום הפסיכולוגיה הפוליטית יחלקו על גישה זו וימצאו מניעים קולקטיביים אחרים לתמיכה בלחימה, פעמים רבות כאלו שנוגדים דווקא את האינטרס האישי הכלכלי. כך לדוגמה, להשתתפותם המוגברת ועתירת הקורבנות של בני הציונות הדתית בחזיתות השונות אפשר למצוא גם הסברים אחרים, שמקורם במושגי זהות קבוצתית כגון סיפר (נרטיב) לאומי או דת אזרחית.

לוי, הנאמן לתפיסתו הנאומי־מרקסיסטית, טוען כי במדינת ישראל התחוללה תופעה של הפרת החוזה הרפובליקני בין הצבא ובין המעמד הבינוני, וזו הביאה לירידה בהנעה לגיוס (עמ' 35). גילוי נאות: זהו קצה הקרחון של דיון ארוך המתקיים בין יגיל לוי וביני מזה שנים רבות. בעוד לוי טוען לחוזה שבו מצויה משוואה הכוללת גם תגמול, בעיקר סימבולי, אני טוען כי מהות הרפובליקניות היא ראיית האזרחות הנאמנה כערך מוסרי וכמעלה אזרחית העומדים בפני עצמם. בהתאם, אינני משוכנע שההנעה לגיוס אכן מצויה במגמת נסיגה; אדרבה – במהלך המבצעים הגדולים שערך צה"ל בעשורים האחרונים, חומת מגן (2002), עופרת יצוקה (2008) וצוק איתן (2014), בלטה רוח הלחימה הן בצבא הסדיר, הן בצבא המילואים, ולא פחות מכך – מפעלי התנדבות אזרחיים לתמיכה בכוחות הלוחמים קמו ופרחו בקרב החברה האזרחית.

גם בסקירה ההיסטורית של לוי יש פרשנות מסוימת שאפשר לחלוק עליה. על פי תפיסתו התקיים שיח אתנור לאומי שקידם גוש אמונים, אשר שונה בתכלית מן השיח הרפובליקני הממלכתי שנתמך על ידי האליטה החילונית (עמ' 33). פרשנות זו, שעולה בקנה אחד עם גישתו של

משמעותית בעלויות הסכסוך (במונחים פוליטיים וכלכליים וכן בדמים); מיצוי כל האפשרויות הצבאיות; ויוזמת שלום מעוררת אמון (עמ' 381–382). נראה כי למי שמתבוננים בסכסוך בעיניים ריאליסטיות, האפשרויות הללו – אשר על פי נוסחת יגיל לוי כולן חייבות להופיע במלואן – מותירות מעט מאוד תקווה לעתיד אחר באזורנו.

לסיכום, לפנינו ספר שמציע ניתוח יסודי, מפורט ושיטתי של תהליכים המתרחשים בחברה הישראלית ומשתקפים ביחסיה עם הצבא. הטיעונים של לוי מקוריים והם מובאים בספר באופן מובנה. הכתיבה נשענת בצורה לוגית הן על מחקריהם האקדמיים של אחרים והן על כתיבתו הקודמת של המחבר עצמו. גם למי שאינו מסכים עם גישתו של יגיל לוי מומלץ לקרוא את הניתוח הסוציולוגי העקבי המצוי בספר. לא חייבים לקבל את מלוא הטיעונים, אבל בהחלט יש כאן יצירה ראויה שמעודדת חשיבה מחוץ לקופסה, שבה מצויים רבים מאיתנו.

ד"ר איל לוי הוא מרצה בכיר במחלקה ללימודי המזרח התיכון ומדעי המדינה באוניברסיטת אריאל, וכן עמית מחקר במכון כנרת למחקר קשרי חברה, ביטחון ושלום ע"ש רא"ל דן שומרון. ספריו ומאמריו עוסקים בניתוח תופעות של פסיכולוגיה פוליטית, כגון אתוסים ונרטיבים מתחרים. לוי הוא חבר פעיל באגודת חוקרי צבא-חברה בישראל ומשרת כבר יותר מארבעים שנה כקצין במילואים.

Lewin1212@gmail.com

מקורות

- הימן, ת', יבנה, ר' וקורץ, ע' (עורכים) (2023). **הערכה אסטרטגית לישראל 2023 – ישראל במחנה הדמוקרטיה – צורך והזדמנויות**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/5n6k9nw5>
- מש, ר', בן דוד, ש' וברוקנטל, פ' (2018). "הגבעות" ביהודה ושומרון: חממה לתהליך עיצוב זהותם של מתגברים. **סוגיות חברתיות בישראל**, 26, 120–151. DOI: 10.26351/III/26/5
- משרד המודיעין, אגף המחקר (2021, 7 ביוני). **המערכה הפלסטינית על שטחי C – עיצוב מציאות בשטח, תיאור ומשמעויות**. <https://tinyurl.com/4x8ayyuc>
- צבא הגנה לישראל צו מס' 432 – צו בדבר הסדרת השמירה בישובים. <https://tinyurl.com/4fmckrc7>
- Friedman, S. (2017). *The Hilltop Youth: A stage of resistance and counter-culture practice*. Lexington Books.

לי נכון יותר לחפש את מפיצי הבורות, לשיטתו של לוי, דווקא במחוזות אחרים.

לפנינו ספר שמציע ניתוח יסודי, מפורט ושיטתי של תהליכים המתרחשים בחברה הישראלית ומשתקפים ביחסיה עם הצבא.

במסגרת הדיון שלו במרכיב הדה-הומניזציה מצטט לוי את דברי רוני אלשיך בעת היותו מפכ"ל המשטרה, ואת משה יעלון בעת היותו שר ביטחון, וממחיש כיצד התייחסותם לתופעת השאהידים אינה אלא הדרה מוסרית של החברה הפלסטינית כולה (עמ' 152–153). על פי לוי זהו דפוס שמלווה את התנועה הציונית עוד מקדמת דנא, והוא מבטא מידה של גזענות. מבלי לשלול לחלוטין את האופן שבו תופס יגיל לוי את מרכיב הדה-הומניזציה, נדמה לי שאפשר היה לעצב את הרעיון המסדר בפרק זה בלי להיסחף לאימוץ מלא של הנרטיב הפלסטיני. עניין זה – קבלת צדקתה של התפיסה הפלסטינית של הסכסוך – אינה נעדרת גם ממקומות אחרים בספר, כמו למשל תיאורו של רא"ד כרמי כפעיל צבאי שהשתייך לארגון פתח (עמ' 94). אפשר לתמוך בטענתו של לוי כי ההתנקשות בכרמי בוצעה בעיתוי לא נכון והביאה להסלמה, כפי שעולה גם מדבריהם של אחרים (למשל האלוף (מיל') גיורא איילנד); אבל גם מי שסבורים כי הפעולה הייתה מזיקה יכולים לכנות את כרמי בכינויים מדויקים קצת יותר מאשר "פעיל צבאי", ולכל הפחות להזכיר שפעילותו הצבאית הסתכמה בעיקר ברצח סדרתי – הן במו ידיו והן במתכונת של תכנון פיגועים קטלניים ופיקוד על הוצאתם לפועל.

ההסתייגות הקשה ביותר שלי כקורא הייתה מן ההשוואה שעורך יגיל לוי בפרק הדין במרכיב החמישי – בין החינוך היהודי בצבא (בלשונו: ייחוד) ובין פעילות הנאצים בוורמאכט (עמ' 275). אומנם לפני ההשוואה הוא מציין כי ההיבט ההשוואתי אינו מציע אנלוגיה היסטורית מלאה, אבל משפט זה אינו מבטל את העובדה שנערכת כאן השוואה ברורה. אפשר היה להבהיר את הטיעון שלי מעלה בספרו גם ללא מעידה זו.

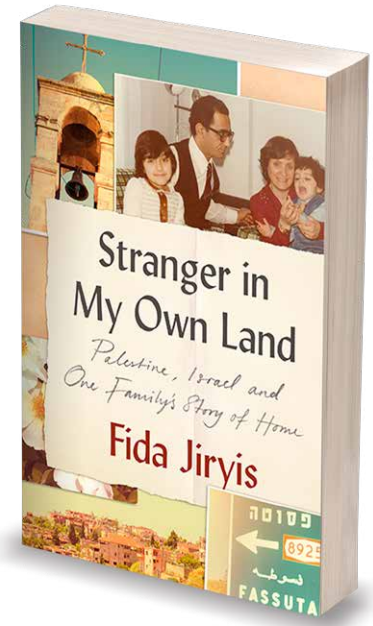
בסכמו את דבריו מעלה לוי שלושה תנאים מצטברים שלדעתו יכולים לעצור את גלגל המיליטריזציה: האקרה

סיפורי הנכבה המשפחתיים של בני הדור השני

אף שפידא ג'ירייס אינה בת למשפחת פליטים, ניתן לשייך את ספרה האוטוביוגרפי לגל יצירות ספרותיות של סופרות ומשוררות פלסטיניות שהן בנות למשפחות פליטים ורובן מתגוררות בפזורה, הכותבות בסגנונות שונים על מוראות הנכבה ב־1948, שפקדו את משפחותיהן ואת בני עמין. תופעה ספרותית זו, שהחלה כשני עשורים אחרי שתהליך אוסלו התברר ככישלון שהותיר על כנו את הכיבוש הישראלי ופורר את אש"ף כנציג העם הפלסטיני, מעוררת עניין בקרב גורמי מחקר שונים, בייחוד על רקע מלאת 75 שנה לנכבה ולהקמת מדינת ישראל.

ספרות זו חורגת מהספרות האידיאולוגית הממוסדת של התנועה הלאומית הפלסטינית שאותה עיצב אש"ף, אשר שימשה כלי גיוס למאבק הלאומי ואמצעי לעידוד המאבק המזוין (כנפאני, 1966). הסיפורים האישיים והמשפחתיים על הנכבה, שהיו כרוכים בטרומה נפשית, כמעט לא סופרו.² הספרות החדשה, פרי עטם של בני הדור השני לנכבה, מבטאת צורך גובר של יחידים פלסטינים להשמיע את קולם ולכתוב **בעצמם** את הנרטיב האישי שלהם ושל משפחותיהם ובני עמם. הם מבקשים להוכיח בכך לעצמם ולעולם את שרידותם ואחיותם בחיים ואת לכידותם כקולקטיב. זאת על אף הפליטות ב־1948 והעקירה ב־1967, ולמרות עשרות שנים של חיים תחת כיבוש צבאי, בתנאים של מאבק לאומי מתמשך. הם מוכיחים בכך את איתנות הזהות והתרבות הלאומית הפלסטינית, שנשמרת גם בחילופי הדורות.

המסקנה שאליה הגיעה ג'ירייס בספרה, שלפיה בעיית העם הפלסטיני נעוצה בנכבה של 1948 ובהקמת מדינת ישראל ולא בכיבוש של 1967, הציבה אותה באופן ברור בקבוצת סופרים כמו אליאס ח'ורי, שציידו בגישה ש"הנכבה נמשכת" עד ימינו, ואין להשלים עם תוצאותיה (ח'ורי, 2002).³ זאת לעומת סופרים אחרים, כמו אמיל חביבי (1988) ומחמוד דרוויש (2012), שדגלו בגישה שהנכבה היא נחלת העבר ועובדה מוגמרת, ולכן על הפלסטינים להביט קדימה ולבנות את עתידם תוך פתרון תוצאות המלחמה של 1967. האחרונים ראו את מרכז הכובד של הסכסוך עם ישראל כטריטוריאלי, ולכן תמכו בהסדר של חלוקה לשתי מדינות ובכך ששיבת הפליטים תהיה לתחומי המדינה הפלסטינית ולא לבתיהם ב־1948. פרופ' סעיד זידאני, ערבי ישראלי המתגורר ברמאללה, יוצא חוצץ נגד השימוש בביטוי "הנכבה נמשכת" וטוען כי יש בכך כדי להזיק לעניין הפלסטיני ברמה התאורטית, הפוליטית והחינוכית. לפי הסברו, אירועי הנכבה התרחשו בתקופה שבין החלטת האו"ם על

75 שנה ל־1948: האם ה"נכבה" נמשכת?

אפרים לביא

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **Stranger in My Own Land – Palestine, Israel and One Family's Story of Home**

מאת: פידא ג'ירייס (Fida Jiryis)

הוצאה: Hurst

שנה: 2022

מס' עמודים: 447

75 שנה לאחר הקמתה של מדינת ישראל והיווצרות בעיית הפליטים נמשך הסכסוך הישראלי-פלסטיני, וסיומו אינו נראה באופק. הנתיבים שבהם הובילה ההנהגה הלאומית הפלסטינית את עמה – תחילה לשחרור "פלסטין" במאבק מזוין ולאחר מכן לפתרון של שתי מדינות – כשלו. ההתעלמות של אש"ף בתהליך אוסלו מעניינם של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל הבהירה כי עליהם לעמוד לגורלם ולהיאבק על מעמדם ועתידם במדינה, ולמעשה חיזקה את מגמת השתלבותם בחברה ובכלכלה. עם זאת, יש אנשים מבני הדור השני ל"נכבה", ביניהם הפלסטינית אזרחית ישראל פידא ג'ירייס, שאינם מוכנים להשלים עם הנכבה ותוצאותיה ומבקשים להשיב את הגלגל לאחור, ל־1948.

ומהיבשה בעת המצור על מערב ביירות, לניטוקים הממושכים מאספקת מזון, מים וחשמל, ולניסיונות הבריחה המבוהלים למקומות מסתור בעת ההפצצות, בהיעדר מקלטים. "זה היה לגמרי לא מובן לנו הילדים [...] ראינו את פניהם מוכי האימה של המבוגרים", היא כותבת (עמ' 208).

הביוגרפיה של ג'ירייס, כמי שנולדה וגדלה בגולה ורק בגיל 22 נגעה כף רגלה לראשונה באדמת המולדת, ספוגה באכזבה ממציאות החיים בה ורוויה בחיפוש נואשים אחר בית, זהות ושייכות. עם בואה לישראל היא גילתה ש"המולדת אבדה", ובכתיבתה הפסימית היא מבטאת כעס עמוק ובלתי נסלח למדינת ישראל בשל מדיניותה כלפי הפלסטינים החיים בתוכה ובשטחי הרשות הפלסטינית, ובשל התנגדותה לשיבת הפליטים לבתיהם. תוכן ספרה משקף אכזבה ממצבה האישי בשל הזרות והניכור שהיא חשה במולדתה, וייאוש מהסיכוי להסדר שיבטיח לעמה עצמאות מדינית.

ג'ירייס מספרת את סיפורה בגוף ראשון. תחילתו בשנות ה-40 של המאה הקודמת בכפר הנוצרי פסוטה שבהרי הגליל המערבי, שבו נולדו הוריה. עבודתו של האב סברי ג'ירייס כעורך דין וכפעיל פוליטי בעל תודעה ערבית-לאומית מפותחת גררה מעצרים והטלת הגבלות חמורות על חופש התנועה והפעולה שלו מצד הממשל הצבאי הישראלי. מציאות זו הובילה אותו להגר מרצון ללבנון ב-1970. במשך שנים הוא ניהל את מרכז המחקרים של אש"ף והשפיע על התפתחות מחשבה מדינית פרגמטית של אש"ף בשנות ה-70 וה-80. סברי שימש יועצו המדיני של ערפאת וקיים פגישות חשאיות מטעמו עם גורמים ישראלים ויהודים, ביניהם נחום גולדמן. אמה של המחברת נהרגה בפברואר 1983 בפיצוץ מכונית תופת שהוצבה בתחתית הבניין שבו שכן מרכז המחקרים של אש"ף, כנראה על ידי ארגון לבנוני-נוצרי.

הספר מגולל סיפור בן שבעה וחצי עשורים של סכסוך מדמם בין שתי תנועות לאומיות הנאבקות על אותה כבדת ארץ, שמאזן כוחות א-סימטרי מאפיין אותו ושהסיכויים לפתורנו מתמעטים והולכים.

המחברת, שאינה היסטוריונית, מספרת את תולדות הסכסוך מנקודת מבט אישית-משפחתית ולאומית-פלסטינית. המאמץ שלה להתעמק בנבכי ההתפתחויות ההיסטוריות של הסכסוך ראוי להערכה, אך הקוראים ימצאו בו אידיוקים עובדתיים, הקשרים חסרים ותיאורים לא-מאוזנים. כך לדוגמה, הדחייה העקרונית והמוחלטת של הפלסטינים ומדינות ערב באשר לתוכנית החלוקה לשתי מדינות (החלטה 181), שהתקבלה בעצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, כלל אינה מוזכרת

חלוקת הארץ (29 בנובמבר 1947) ועד הסכמי שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב (20 ביולי 1949), כאשר נשללה מהעם הפלסטיני זכותו להגדרה עצמית על אדמתו ושני שלישים ממנו נעקרו אל מחוץ לגבולות פלסטין. לדבריו, כל ניסיון להציג פשעים שנעשים מאז נגד העם הפלסטיני כאילו "הנכבה נמשכת", יסודו בבלבול מושגים בלתי אחראי (זידאני, 2023).

ספרה של ג'ירייס משקף את ייאושה ממצבה האישי העגום כבת הדור השני לנכבה, שבעשור החמישי לחייה היא חשה בודדה, חווה משבר זהות חריף ואינה מוצאת את מקומה במולדת.

האוטוביוגרפיה של פידא ג'ירייס

כותרת ספרה האוטוביוגרפי של ג'ירייס, מייצגת את הרעיון המרכזי, המורכב והיומרי של תוכנו: לספר את סיפורה האישי כזרה בגולה ובמולדת, ולכרוך בכך את קורות הזמן ותהפוכות הגורל של העם הפלסטיני ושל משפחתה, מראשית הסכסוך עם ישראל ועד ימינו. הספר נפתח בפרק מבוא הסוקר את השנים 1897–1948, החל מהקונגרס הציוני הראשון ועד הקמת מדינת ישראל והיווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים. המחברת מציגה את היהודים כעדה דתית ומתכחשת להיותה של ישראל, שהוקמה על "אדמת פלסטין ההיסטורית", מדינת הלאום של העם היהודי (עמ' 1). בהמשך מובאים 16 פרקים ובהם תיאור ההתפתחויות בסכסוך הישראלי-פלסטיני לפי סדר התרחשותם, לרבות שלבי המאבק המזוין, ההתקוממויות העממיות והתהליך המדיני הכושל בין ישראל לאש"ף. במסגרת כרונולוגית זו שוזרת המחברת את סיפורה האישי ואת סיפור משפחתה ובני עמה, ומציגה אותם כקורבנות הנכבה שהתרחשה ב-1948, והשלכותיה חלות עד היום.

ספרה של ג'ירייס משקף את ייאושה ממצבה האישי העגום כבת הדור השני לנכבה, שבעשור החמישי לחייה היא חשה בודדה, חווה משבר זהות חריף ואינה מוצאת את מקומה במולדת. במקביל מציג הספר תמונת מצב עגומה של בני עמה החיים בישראל, המוגדרת כוכמדינת אפרטהייד, וכן של אלה החיים בשטחי הרשות הפלסטינית תחת שלטון צבאי ישראלי, המתואר כעריץ ומדכא.

ג'ירייס נולדה ב-1973 בביירות למשפחה שגלתה מרצון מישראל ב-1970, ושהה אליה בעקבות תהליך אוסלו ב-1995. את העשור הראשון של חייה חוותה בצל מלחמת האזרחים הממושכת בלבנון ופלישת ישראל ב-1982. בפרק המטלטל בספר, "השעה האפלה", היא מתארת כיצד הייתה עדה להפצצות מהאוויר, מהים

1967 אלא עצם קיומה של ישראל כמדינה שנולדה מתוך טיהור אתני ב־1948, על אדמות שאותן גזלה מילידי הארץ, ללא נכונות לפצות אותם על כך, ומכאן שיש להטיל ספק בזכות קיומה; שנית, הסבל, הייסורים והתלאות שנגרמו לעם הפלסטיני בעטיה של הקמת ישראל והנכבה ב־1948 נמשכים עד היום, ואלמלא אירועים אלה, גורלה כבת למשפחה מכפר ערבי בגליל, כמו גורלם של כל הפלסטינים כעם, היה בהכרח שונה, ומן הסתם טוב יותר.

הנה כי כן, האב כבן הדור הראשון לנכבה ובתו כבת הדור השני קרובים להכרה משותפת ומייאשת בכך שאין עוד הצדקה להחזיק בגישה פרגמטית בסכסוך עם ישראל ובפתרון חסר התוחלת של חלוקת הארץ לשתי מדינות. יתר על כן, שניהם מודים כיום כי הם חשים זרים במולדתם.⁴

השקפת העולם של המחברת ביחס לסכסוך היא אפוא פסימית מיסודה. המסר העולה מספרה הוא כי אין ולא היה מקום, מלכתחילה, להעלות על הדעת שיושג שלום עם מדינת ישראל.

השקפת העולם של המחברת ביחס לסכסוך היא אפוא פסימית מיסודה. המסר העולה מספרה הוא כי אין ולא היה מקום, מלכתחילה, להעלות על הדעת שיושג שלום עם מדינת ישראל. הנקודה בהשקפת עולמה שהיא בכל זאת אופטימית טמונה בחוסנו של העם הפלסטיני. היא מעלה על נס את העובדה שהפלסטינים במולדת ומחוצה לה ממשיכים להתקיים כקולקטיב ולשמור על זהותם הלאומית, למרות הנכבה וכל הניסיונות לנשלם מארצם, לדכא את רוחם ולטשטש את זהותם. אומנם הנהגת אש"ף כשלה כשהתפתחה להכיר בישראל בתהליך אוסלו, אך העובדה הניצחת היא, לדבריה, כי דור הולך ודור בא, והדור הנוכחי נושא את הזהות הלאומית ומוביל את ההתנגדות ואת השאיפה למגר את הכיבוש ולממש את זכות השיבה של הפליטים.

הנכבה כמנגנון הגנה המונע ביקורת עצמית ברמה האישית והלאומית

נראה כי ההתייחסות של המחברת לעצמה לאורך האוטוביוגרפיה כאל קורבן ישיר של הנכבה, כמו העם הפלסטיני, מהווה מעין מנגנון הגנה המאפשר לה לתלות את האשם בגורם חיצוני – בישראל. מנגנון הגנה זה מייתר כל חשבון נפש וביקורת עצמית ברמה האישית והלאומית, ומקשה על האפשרות להסיק מסקנות ולקחים

כרקע וכסיבה ישירה למלחמה שפרצה ב־1948 (זריק, 1948); וההינתקות המנהלית של ירדן מהגדה המערבית בקיץ 1988 על רקע האינתיפאדה הראשונה, המהווה אירוע היסטורי מרכזי בתולדות העם הפלסטיני, כלל אינה מוצאת ביטוי בספר.

המפגש עם המולדת, הכפר והמשפחה

המפגש של המחברת עם מציאות החיים בצל הסכסוך הלאומי – בין מדינת ישראל, שאלה היא שייכת כאזרחית, לבין העם הפלסטיני שהיא חלק ממנו – טלטל את עולמה ולא נתן מנוח לנפשה. המפגש עם המולדת ועם המשפחה המורחבת הציף בקרבה שאלות זהותיות אישיות, חברתיות, קיומיות, אתיות, לאומיות, פוליטיות ודתיות – הן ביחס לחברה הישראלית־היהודית והן ביחס לחברה הערבית־הפלסטינית. המפגש עם בני הכפר בפסוטה היה בבחינת התנגשות תרבותית. עד מהרה היא הבחינה בפערים תרבותיים וחברתיים עמוקים הקיימים ביניהם – חברה קולקטיביסטית, פטריארכלית ושמרנית, לבינה – צעירה אינדיבידואליסטית שהתחנכה במערב. החוויות המצטברות מהמפגש עם המולדת והחשיפה למציאות החיים של בני עמה בישראל ובשטחי הרשות הפלסטינית הביאו את המחברת לכלל הכרה שאין כל הבדל בין הנכבה והכיבוש של 1948 לבין הנכסה והכיבוש של 1967. להבנתה, ישראל פועלת כדי לשמור על טוהרה האתני־יהודי (עמ' 407), ומדיניות האפרטהייד שלה מכוונת לנשל את הפלסטינים ממולדתם בכל דרך אפשרית: "הנכבה נמשכת. היא לא הסתיימה: נמשך פינוי איטי של פלסטינים מבתיים ואדמותיהם; ישראל משתלטת באופן שיטתי על שטחיהם; אלימות אכזרית מופעלת נגדם על בסיס יומיומי" (עמ' 429). בראייתה, מדיניות "ניהול הסכסוך" של ישראל לא נועדה אלא להנצחת הכיבוש, ועל כן היא מותחת ביקורת על ההנהגה הפלסטינית, הממשיכה לדבוק בהסכם אוסלו ובהסדר של חלוקת הארץ בין שני העמים.

מאליה בולטת ההשוואה הבין־דורית המרתקת בין האב, עורך הדין סברי ג'רייס, לבין בתו. האב אימץ עוד משנות ה־60 המוקדמות של המאה הקודמת את הגישה המדינית הפרגמטית, שדגלה בהקמת מדינה פלסטינית על חלק מהמולדת כאחת האפשרויות להסדר, והוא אף השפיע על התפתחות המחשבה המדינית של הנהגת אש"ף בכיוון זה בשנות ה־70 וה־80. לאחר הסכמי אוסלו הוא נוכח לדעת, שישראל אינה מעוניינת בהסדר מדיני שיביא לחלוקת הארץ. בתו, המחברת, שמאז הגעתה למולדת חוותה את החיים בישראל ובשטחי הרשות הפלסטינית, הגיעה לשתי מסקנות עיקריות: ראשית, הבעיה המרכזית בסכסוך אינה שאלת גבולות

שישראל אחראית למצבם של הפלסטינים, ושתיקון תוצאות הנכבה יתאפשר רק לאחר שיושב גלגל ההיסטוריה לאחור, ותמומש זכות השיבה לפליטים הלכה למעשה (פלאח סעב, 2023). בה בעת, אין בידה להציע דרך פעולה מעשית לדור הצעיר הפלסטיני, ובסיום דבריה באפילוג היא מעמידה שאלה סתמית: "בכל זאת, כמה זמן זה יכול להחזיק מעמד נגד רוחות החופש, הצדק, זכויות אדם ושוויון?" (עמ' 429).

סופרים ערבים בישראל: "יש חיים אחרי הנכבה"

ג'רייס מתארת את תנאי חייה הקשים כאזרחית ישראלית בת המיעוט הערבי-פלסטיני, ומשליכה זאת על המיעוט כולו. היא מציגה תמונת מציאות עגומה וחסרת תוחלת, שלפיה ישראל פועלת בהתמדה לשלילת קיומו של המיעוט הערבי. בכך היא מתעלמת מהתמורות מרחיקות הלכת שחלו במעמד החברתי, הכלכלי והפוליטי של בני המיעוט ומהישיגיהם הרבים, למרות מדיניות הקיפוח כלפיהם. הם עברו כברת דרך ארוכה של התנסות חברתית ותרבותית עם החברה היהודית שבתוכה הם חיים, ומעמד הביניים החדש שצמח בקרבם נאבק כיום על שוויון זכויות מלא כאזרחים-ילידים. התעלמות אש"ף מעניינים בתהליך המדיני שקיים עם ישראל העניקה רוח גבית למגמה זו, לאחר שנוכחו לדעת כי עליהם לדאוג בעצמם למעמדם ולעתידם כמיעוט בישראל. הם תובעים להיות שותפים לתהליכי קבלת ההחלטות במדינה ולקבל הכרה שהם חלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית.

מבחינה עובדתית, החברה הערבית בישראל הולכת ומתגבשת כקהילה (אזרחית) נפרדת משאר חלקי העם הפלסטיני, ורוב מכריע של בניה אינם מוכנים לוותר על אזרחותם הישראלית לטובת אזרחות אחרת. זאת למרות המתח הלאומי הבסיסי הקיים ותחושות של הדרה וניכור מזהות המדינה היהודית, על רקע חוקים כמו חוק הלאום. הם משתלבים יותר ויותר בכלכלה, בחברה ובתרבות, במוסדות ההשכלה הגבוהה, במשרדי ממשלה, במערכת הבריאות ובמכלול רחב של ענפי תעסוקה, תורמים לבניין הארץ ומקיימים קשרי גומלין ענפים עם החברה היהודית בתחומים רבים.

רבים מבני החברה הערבית בישראל נושאים כיום זהות היברידית, פלסטינית וישראלית, ובניגוד למחברת הם מכירים בלגיטימיות של ישראל להתקיים, גם אם הם מתנגדים להגדרתה כמדינה יהודית. בזהות כפולה זו טמונה עבורם האפשרות להשתחרר מן המסגרות המסורתיות שנכפו עליהם מצד דור ההורים. כך למשל, הסופרים הערבים בני הדור השני לנכבה, שגדלו על

לשם תיקון הדרך ותכנון העתיד, על ידי הצבת יעדים ריאליים ומעשיים והתקדמות לעבר הגשמתם.

במישור האישי, ביקורת עצמית הייתה עשויה לאפשר למחברת להתייחס לאירועים הטראומטיים שחוותה בילדותה בגלות, ביניהם אובדן האם וחיים בצל מלחמות בארץ זרה, ולהבין את משקלם ומקומם כגורמים שהשפיעו על עיצוב אישיותה ועל חייה הבוגרים. לעומת זאת, היעדר ביקורת עצמית והצגה חד-צדדית ובלתי מאוזנת של המציאות הקיימת מנעו ממנה יכולת להתמודד עם עברה, להשתחרר מתחושת הקורבן ולמצוא את מקומה בחברה ובמולדת. בגילוי לב מעורר חמלה היא מתוודה באפילוג כי מאז הגיעה למולדת, היא עדיין נאבקת למצוא את מקומה: "האם אני אזרחית של מדינת ישראל שמפלה אותה ופועלת לשלול את קיומה? האם אני חלק מהמיעוט הפלסטיני בישראל הסובל ממעמד אזרחי נחות? או שמא אני חלק מהעם הפלסטיני שחיו תחת הכיבוש הם סיפור של סבל וימיומי?" (עמ' 427).

באותו אופן היה מקום למידה של ביקורת במישור הלאומי, בעניין כובד אחריותם של מנהיגי התנועה הלאומית הפלסטינית לגבי טיב ההחלטות האסטרטגיות שהם קיבלו במסגרת ניהול המאבק המזוין לשחרור פלסטין, ובהמשך במסגרת ניהול המאבק המדיני להשגת הסדר עם ישראל. כך לדוגמה: התנהלות פלגי אש"ף בירדן בשנים 1969–1971, שהובילה לגירושם ללבנון; התייצבות יאסר ערפאת לצד סדאם חוסיין במלחמת המפרץ הראשונה, שגרמה נזק מדיני וכלכלי ניכר לאש"ף; טיבן של החלטות אש"ף בתהליך אוסלו, שאפשרו לישראל להמשיך את הבנייה בהתנחלויות, הותירו את הכיבוש על כנו והחמירו את מצבו של העם הפלסטיני; והיותה של הזירה הפלסטינית שסועה בין רשות לאומית הנתמכת על ידי המערב ומדינות ערב מתונות לבין רשות אסלאמית הנתמכת על ידי איראן (אל-טאהר, 2019; Khalidi, 2006).

העובדה היא שהמנהיגות הפלסטינית נכשלה בניסיונה להנהיג את עמה לעבר מימוש מאוויי הלאומיים. הטלת האשמה על ישראל לבדה והיעדר ביקורת עצמית מונעים אפשרות להכיר בשגיאות האסטרטגיות שנעשו ולהציע דרכים מעשיות לשינוי ותיקון. ברי כי ללא בירור יסודי וחשבון נפש נוקב לגבי הסיבות למצבו העגום של העם הפלסטיני, ייקשה על הפלסטינים והנהגתם להתוות דרך מעשית לממש את זכותם להגדרה עצמית.

כמו סופרים פלסטינים משנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת, דוגמת ע'סאן כנפאני (כנפאני, 1963, 1966), שסירבו לקבל את התבוסה של 1948, כך גם המחברת מסרבת כיום להשלים עם הנכבה. היא מחזיקה בדעה

בסול, ד' (2017, 1 ביוני). יש חיים אחרי הנכבה: הספרות הפלסטינית יוצאת לדרך חדשה. **הארץ**. <https://tinyurl.com/dtrtbu9x>. גולדברג, ע' (2009, 28 באפריל). **האדמה אינה עוד תנאי הכרחי לקיום עם** (ראיון עם הסופרת והמשוררת פרופ' נידאא חורי).

בית אבי חי. <https://tinyurl.com/dnfe6763>. ג'ריס, ס' (1966). **הערבים בישראל**. אל-איתיחאד. דרוויש, מ' (2012). *ماذا نفعل بعد شكسبير عن فلسطين والشعر والحب والحياة*. [מה נעשה אחרי שקספיר? על פלסטין, על שירה, על אהבה ועל החיים]. **אל-כרמל אל-ג'דיד**, 3-4, 43-44. זידאני, ס' (2023, 13 באפריל). *مفهومان لنكبة فلسطين عام 48* [שני מושגי הנכבה הפלסטינית משנת 48]. **אליקדס**.

חביבי, א' (1988). **אח'טיה** (תרגום: א' שמאס). עם עובד, פרוזה אחרת. ח'ורי, א' (2002). *النكبة المستمرة* [הנכבה המתמשכת]. **מג'לת אל-זראסאט אל-פלסטיניה**, 89, 37-49.

ח'ורי, א' (2013, 22 ביולי). *النكبة المستمرة وبرنامج بראפר* [הנכבה המתמשכת ותוכנית פראוור]. **אליקדס אל-ערבי**.

כנפאני, ע' (1963). *أرض البرتقال الحزين* [ארץ התפוזים העצובים] אל-אתחאד אל-עאם לטלבת פלסטין.

כנפאני, ע' (1966). **أدب المقاومة في فلسطين المحتلة 1948-1966** [ספרות ההתנגדות בפלסטין הכבושה 1948-1966]. אל-אדאב.

פלאח סעב, ש' (2023, 5 בינואר). פידא ג'יריס: לעולם לא אסכים שיתייחסו אלי כאל סוג ב', מי אתם בכלל? **הארץ**.

<https://tinyurl.com/ynzdsejm> מלמד, א' (2019, 23 בנובמבר). פידא ג'יריס חזרה למולדתה, אך עדיין מרגישה זרה. **הארץ**. <https://tinyurl.com/ycxnm4ja>.

שטיינברג, מ' (2015). הנכבה כטראומה: שני דפוסי-התייחסות פלסטיניים והשלכותיהם. בתוך: א' ג'מאל וא' לביא (עורכים).

הנכבה בזיכרון הלאומי של ישראל (עמ' 98-112). אוניברסיטת תל אביב: מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום ומכון וולטר ליבר לדיוקיון יהודי-ערבי.

קסטנטין, ד' (1948). **معنى النكبة** [משמעות הנכבה]. דאר אל-עלם ללמלאין.

Abulhawa, S. (2006). *Mornings in Jenin*. Bloomsbury Publishing.

Abulhawa, S. (2015). *The blue between sky and water*. Bloomsbury USA.

Khalidi, R. (2006). *The iron cage: The story of the Palestinian struggle for statehood*. Beacon Press.

Sayigh, R. (2013). On the Exclusion of the Palestinian Nakba from the 'Trauma Genre', *Journal of Palestine Studies*, 43(1), 51-60. <https://doi.org/10.1525/jps.2013.43.1.51>

הערות

1 אחת הבולטות היא הסופרת סוזאן אבו אל-הוא (سوزان أبو الهوى, Susan Abulhawa), בת להורים ממזרח ירושלים המתגוררת כיום בארה"ב. ספר הביכורים שלה 'בקרים בג'נין' (Mornings in Jenin) מ-2006 מספר על התלאות והאסונות של משפחה פלסטינית שגורשה ב-1948 מהכפר עין חוד והגיעה למחנה פליטים ג'נין. ספרה השני, 'הכחול שבין שמים למים' (The Blue Between Sky and Water) מ-2015, מספר גם הוא על היסטוריה של משפחה שגורשה ב-1948 מהכפר בית דראס שהוחרב והוצת, ועל צעידתה הארוכה והקשה אל מחנה הפליטים בעזה. שני הספרים תורגמו ל-20 שפות והפכו לרבי מכר עולמיים.

2 ראו בהקשר זה את מאמרה של רוזמרי סא'ע, שעמדה על העובדה שלא נכתבה ספרות מסוג "טראומה מן העבר" לגבי הנכבה של

תרבות שהייתה מגויסת למאבק הלאומי והוקדשה לזיכרונות מהמולדת האבודה, הבינו כי העיסוק הבלעדי בסכסוך גרם לניווט היצירה הפלסטינית. סופרים אלה נחווים כיום לפתוח **דף חדש** ולהתייחס בכתיבתם "לחיים עצמם", שכן בראייתם הסיפור הפלסטיני הוא לא רק מחסומים ואבנים. הם מבקשים לחולל תמורה מהותית במבנה החברתי והתרבותי ולהתייחס לנושאים כאובים בחברה הערבית הפטריארכלית, כמו מעמד האישה וכמו הומופוביה (בסול, 2017).

גם אלה הדבקים בנושא הלאומי מציעים כיום מבט אחר על הסכסוך. כך לדוגמה, המשוררת והסופרת בת פסוטה, פרופ' נידאא חורי, שנושאת את דגל המאבק הלאומי זה עשרות שנים, קוראת לצד הישראלי ולצד הפלסטיני לחדול ממלחמתם על הטריטוריה. היא מציעה לאמץ חשיבה הומניסטית ואוניברסלית שתהיה מותאמת לעידן החדש של האנושות, המתנהלת במרחב וירטואלי ללא גבולות. חשיבה כזו, היא מסבירה, עשויה לאפשר לעמים להשתחרר מטראומות העבר ומתפיסת הקורבן, ולהתמקד בשחרור האדם והחברה מכבלי המסורת והדת (גולדברג, 2009).

לסיכום, כתיבת אוטוביוגרפיה הייתה עשויה להיות תהליך מרפא עבור פידא ג'יריס ולסייע לה להיחלץ מהצלקות שחווה בעברה. שילוב הסיפור האישי עם הנכבה והטרגדיה הפלסטינית אומנם אפשר לה להיות חלק מהקולקטיב ולתלות את האשם למצבה בגורם חיצוני, בישראל, אך בה בעת הדבר מנע ממנה התבוננות עצמית-פנימית, שהיא הכרחית כדי לטפל בחוויותיה הטראומטיות הבלתי פתורות מהעבר.

נראה אפוא כי קהל היעד המערבי שאליו כיוונה המחברת את ספרה, שנכתב באנגלית, עשוי לקבל מושג כללי על אודות הסכסוך ולהזדהות עם תחושת הקורבנות המלווה אותה. באשר לקוראים הישראליים, ניתן להניח כי יתקשו לעכל את תוכן הספר, בעיקר בשל חד-צדדיותו, אמינותו המוגבלת והיותו מעין כתב אישום נגד ישראל כמדינת אפרטהייד. הם יראו בו מניפסט המתאר את הנרטיב הלאומי הפלסטיני, יותר מאשר אוטוביוגרפיה שניתן להזדהות עם גיבוריה.

אלוף-משנה (מיל') ד"ר אפרים לביא הוא חוקר אורח בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) – אוניברסיטת תל אביב. בשנים 2007-2020 היה מנהל מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב. lavieeph@gmail.com

מקורות

אלטאהר, מ' (2019, 27 בספטמבר). *ثمانية أخطاء استراتيجية في الحركة الفلسطينية* [שמונה שגיאות אסטרטגיות בתנועה הפלסטינית]. אל-ערבי אל-ג'דיד. <https://tinyurl.com/mrk5t8j2>

- בישראל" משנת 1966: "זרים במולדתם". היה זה הספר הראשון שנכתב בעברית על המיעוט הפלסטיני בישראל. הספר תורגם לערבית ולשפות זרות. ראו גם: מלמד, 2019.
- 5 ראיין שערך עמית גולדנברג עם הסופרת והמשוררת פרופ' נידאא חורי.
- 1948 (Sayigh, 2013). יוצא דופן הוא הרומן האוטוביוגרפי של ע'סאן כנפאני (1963).
- 3 מוטיב זה חוזר ונשנה בטורו השבועי של ח'ורי בעיתון אל-קדס אל-ערבי. ראו למשל מאמרו על תוכנית ישראל ("תוכנית פראוור") להסדרת בעיית הבדואים בנגב (ח'ורי, 2013).
- 4 כותרת ספרה של המחברת: "זרה במולדתי", זרה לכותרת אחד הפרקים בספרו החשוב של אביה, סברי ג'רייס, "הערבים

שבשורש הסכסוך עודנה עומדת במרכז סדר היום המזרח-תיכוני ומסרבת לרדת ממנו (עמ' 11).

תזה זו התחדדה בשנים 2012–2022, התקופה שהפרידה בין נוסח זה של הספר לקודמו, ויש באירועים שהתחוללו במהלך כדי להצדיק הרחבה ועדכון של הספר. עם אירועי העשור החולף נמנו גלי ההדף של 'האביב הערבי', פרצי אלימות חוזרים ונשנים בין ישראל לפלסטינים ברצועת עזה ובגדה המערבית, חתימת הסכם הגרעין (ה-JCPOA) בין איראן למעצמות וקריסתו, חילופי שלושה נשיאים בארצות הברית, משבר פוליטי מתמשך בישראל, כינון הסכמי אברהם ופרוץ המלחמה באוקראינה, שסיומה טרם נראה באופק.

הספר נחלק ל-11 פרקים, רובם בחתך כרונולוגי: פרק רקע המתמצת את תולדות הסכסוך בשנים 1948–1991; שלושה פרקים המתמקדים בתהליך השלום שהחל בוועידת מדריד, נמשך בהסכמי אוסלו והסתיים עם התלקחות האינתיפאדה השנייה; שני פרקים המוקדשים לתמורות האזוריות בתקופות ממשלותיהם של אריאל שרון ואהוד אולמרט; שלושה פרקים המקיפים את העשור שהחל באביב הערבי והסתיים בהסכמי אברהם; ולבסוף שני פרקים תמטיים על מארג היחסים הערביים-יהודיים ועל היחס הערבי לשאלת הנורמליזציה.

ישראל והאזור: המוצא מהמבוכ טרם נראה באופק אופיר וינטר

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: מבוכ מזרח תיכוני: ישראל, הערבים והאזור, 1948–2022

מאת: איתמר רבינוביץ'

הוצאה: מערכות ומרכז משה דיין ללימודי המזרח

התיכון ואפריקה

שנה: 2022

מס' עמודים: 486

בסבך אירועים זה מציע רבינוביץ' תזה כפולה ולכאורה פרדוקסלית: מצד אחד, מרכז הכובד של הסכסוך האזורי שבו נתונה ישראל הועתק ממדינות ערב לאיראן; מצד שני, השאלה הפלסטינית שבשורש הסכסוך עודנה עומדת במרכז סדר היום המזרח-תיכוני ומסרבת לרדת ממנו.

'מבוכ מזרח תיכוני' משיק בציר הזמן הנבחן בו לספרו החדש של אלי פודה 'מפילגש לידועה בציבור' (2022) ומשלים אותו. בעוד פודה מתמקד ברובד היחסים החשאי, רבינוביץ' דן בעיקר בזה הגלוי; ובעוד פודה מתעמק בקשרים הדו-צדדיים בין מדינות ערביות נבחרות לישראל, רבינוביץ' מביט במאורעות ההיסטוריים "ממעוף הציפור", תוך סקירת נקודות מבט מתחלפות ומגוונות. כך למשל, הסכמי אוסלו וחווה השלום עם ירדן מוסברים הן על רקע הוויכוחים הפנים-פלסטיניים והפנים-ישראליים סביב תהליך השלום, הן על רקע חששותיהן של שחקניות אזוריות כמו סוריה ומצרים והן על רקע האינטרסים הבינלאומיים של ארצות הברית (עמ' 52–53, 60–61, 66, 76–79).

הספר אינו פוסח על אפיזודות היסטוריות שנויות במחלוקת ציבורית ואקדמית, ובראשן כישלון ועידת קמפ דייוויד 2000, חרף הוויתורים חסרי התקדים שהוצעו

הספר 'מבוכ מזרח תיכוני' הוא עדכון לשניים מספריו הקודמים של פרופ' איתמר רבינוביץ', 'האופק המתרחק' (2012) ו'חבלי שלום' (2004). בספר משלב המחבר בין תובנות השאובות מניסיונו העשיר כשגריר ישראל בארצות הברית וכנושא ונותן מטעמה עם סוריה לבין מסקנותיו כהיסטוריון ותיק החוקר את הסכסוך הערבי-ישראלי.

מטרתו היא להוליך את הקוראים במבוכ המזרח-תיכוני המפותל שבו צועדת מדינת ישראל מאז הקמתה ב-1948 ועד ימינו. בסבך אירועים זה מציע רבינוביץ' תזה כפולה ולכאורה פרדוקסלית: מצד אחד, מרכז הכובד של הסכסוך האזורי שבו נתונה ישראל הועתק ממדינות ערב לאיראן; מצד שני, השאלה הפלסטינית

כהונתו השנייה והממושכת של נתניהו (2009–2021) נדונה בעיקר בהקשרי 'האביב הערבי' ו'הסכמי אברהם'. המחבר סבור כי המפנה שחל אצל ראש הממשלה הישראלי – מקבלת עקרון 'שתי המדינות' בנאום בר-אילן ביוני 2009 להקפאת המסלול הישראלי-פלסטיני בעשור העוקב – קשור לתפיסתו כי תקופה של טלטלה וחוסר ודאות אזוריים מחייבת גישה זהירה והימנעות מוויתורים. במקביל, נתניהו השקיע מאמצים בקידום נתיבים לשלום אזורי עם מדינות במפרץ ודחק את הבעיה הפלסטינית לטובת התמקדות בסוגיה האיראנית (עמ' 271–299). להערכת רבינוביץ', הפרישה האמריקאית ב-2018 מהסכם הגרעין של 2015, בעידוד נתניהו, השיגה את המטרה ההפוכה מזו המיוחלת וקירבה את איראן למעמד של 'מדינת סף גרעינית' (עמ' 310). הסכמי אברהם מוצגים על ידי רבינוביץ' כתולדה אירופית ולא מתוכננת של 'עסקת המאה' של דונלד טראמפ, שאליה נדחף נתניהו כברירת מחדל, לאחר שהממשל האמריקאי התנגד לסיפוח שטחים ביהודה ושומרון עקב לחציהם של שר הביטחון בני גנץ, שר החוץ גבי אשכנזי ומדינות ערב. בכך הוא מאמץ למעשה את הנרטיב שהציג ברק רביד בספרו 'השלום של טראמפ' (2022). הערך המוסף בניתוח המופיע אצל רבינוביץ' הוא הצבת הסכמי אברהם בפרספקטיבה היסטורית רחבה, בעיקר כתולדה של אתגרים משותפים ערביים-ישראליים שצצו בעשור הקודם נוכח איומים מצד איראן, טורקיה והטרור הסלפי-ג'האדסטי, צמצום המעורבות האמריקאית בענייני המזרח התיכון ועליית הזדמנויות לשיתופי פעולה כלכליים ואנרגטיים (עמ' 379–399). שני הפרקים התמטיים בספר עומדים יפה כשלעצמם, אך נותרים מנותקים מהמכלול השלם. הפרק העוסק במארג מערכות היחסים במזרח התיכון אומנם מרחיב את הדיון בתפקידים של טורקיה, עיראק והמיעוט הערבי בישראל בדינמיקה האזורית, אך הוא רצוף חזרות על תכנים שכבר הופיעו בפרקים קודמים וסוטה מהמבנה הכרונולוגי של הספר. מוטב היה להשתמש בחידושים החשובים המופיעים בו – דוגמת התפקיד השלילי שמילאה מצרים בוועידת קמפ דייוויד 2000 (עמ' 320) – להעשרת הפרקים הרלוונטיים. אשר לפרק העוסק בשיח הערבי על הנורמליזציה, חסר בו דיון עדכני בעמדות שעלו בשני העשורים האחרונים במדיות המקוונות. חידושי הטכנולוגיה סללו את הדרך להופעת דור ערבי חדש וצעיר של אינטלקטואלים, בלוגרים ופעילים ברשתות החברתיות, שעבורם נורמליזציה ערבית-ישראלית אינה עוד רעיון מופשט אלא מציאות יום-יומית, גם אם כזו המתנהלת ברובה במרחב הווירטואלי (סלאם ווינטר, עמ' 18–19).

לפלסטינים מצד ראש הממשלה דאז אהוד ברק. המחבר מציג ארבעה הסברים מתחרים לכישלון השיחות: הראשון, המכונה 'אורתודוקסי', מטיל את עיקר האחריות על יאסר ערפאת, שלא השכיל להבין את גודל השעה; השני, 'רביזיוניסטי', תולה את הכישלון בניהול לקוי של המשא ומתן מצד ברק; השלישי, 'דטרמיניסטי', טוען כי הוועידה נועדה מראש לכישלון בשל הנסיבות הפוליטיות בירושלים ובוושינגטון; הרביעי, 'אקלקטי', מחלק את האחריות בין הצדדים המעורבים (עמ' 162–178). בניגוד למחקרים קודמים בנושא (למשל: ששון, 2004, עמ' 277–280; מוריס, 2012, עמ' 95–105), רבינוביץ' נמנע מהכרעה ברורה בין ארבעת הנרטיבים המוצעים, אך ניכר כי הוא מעדיף את זה האקלקטי. הוא מציין כי ערפאת משך הצעות פשרה בנושא השטחים של המדינה הפלסטינית העתידית וסירב להתגמש בסוגיות הפליטים, ירושלים וסופיות הסכסוך (עמ' 153–154). בד בבד הוא מגלה הבנה להיגיון שהנחה את הפלסטינים, שלפיו ישראל חלשה וסחיטה וניתן היה לחלץ ממנה ויתורים נוספים, ומבקר את הצד הישראלי למשא ומתן על כך שלא השכיל לנסח בבהירות ולעגן בטענת יסוד מוצקה את התביעה לשמירת הריבונות על חלק קטן משטחי הגדה המערבית (עמ' 179–181). בהמשך רבינוביץ' מבקר את אבו מאזן על כך שסירב לתת ביטוי כתוב להסכמות שהשיג במשא ומתן, שהחל בנובמבר 2007 בוועידת אנאפוליס עם ממשלת אהוד אולמרט, ומגדיר זאת 'טעות חמורה' (עמ' 256). לדבריו, אולמרט העניק לפלסטינים את ההצעה מרחיקת הלכת ביותר שקיבלו מעודם, אך הם בחרו לא להגיב עליה, בשל מעמדו הפוליטי הרעוע של ראש הממשלה הישראלי ומתוך תקוות שווא שיוכלו לגרוף הישגים נוספים במשא ומתן תחת מממשלו של ברק אובמה, שנבחר בשלהי 2008 ונכנס לתפקידו בינואר 2009. בנימין נתניהו כיהן כראש ממשלה בחלק הארי של התקופה הנדונה בספר, והדיון בפועלו משקף זאת. ממשלתו הראשונה (1996–1999) מואשמת בהאטת תהליך השלום עם הפלסטינים, בין במכוון ובין בשל חוסר ניסיון, שהתבטא בין השאר בפתיחה לא מתואמת של מנהרות הכותל, בחילוקי דעות פנימיים שהעיבו על תפקוד הממשלה ובהפחתת העניין של הממשל האמריקאי בתהליך השלום. רבינוביץ' מתאר כיצד קורת הרוח מבחירת נתניהו – בירדן (שקיוותה כי ניצחונו ימנע ריצה חפוזה יתר על המידה להקמת מדינה פלסטינית) ובמצרים (שביקשה להאט קמעה את מימוש חזון 'המזרח התיכון החדש' של שמעון פרס) – התחלפה במשבר ביחסיה עם ישראל בשל השינוי הקיצוני מדי שנרשם במדיניות ממשלתה (עמ' 102–114).

קוראים השואפים ללמוד את תולדות הסכסוך הערבי-ישראלי בהקשר אזורי ובינלאומי רחב ימצאו בחיבור ערך רב.

ד"ר אופיר וינטר הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומרצה בחוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטור שלו עסקה במאבקן של מצרים וירדן על הלגיטימציה של ההסכמים שחתמו עם ישראל בין השנים 1973-2001. ב-2022 ראה אור בהוצאת דה-גריוטר ספרו *Peace in the Name of Allah: Islamic Discourses on treaties with Israel*. הוא מחבר שותף בספר 'אויב, מורי: הציונות וישראל במשנתם של אסלאמיסטים וליברלים ערבים' (עם אוריה שביט) ומחברם של מאמרים העוסקים במצרים בת-זמננו, בסכסוך הישראלי-הערבי, ביחסי דת ומדינה בעולם הערבי ובהלכה המוסלמית המודרנית. ofirw@inss.org.il

מקורות

- מוריס, ב' (2012). **מדינה אחת, שתי מדינות: ישראל ופלסטין**. עם עובד.
- סלאם, מ' ווינטר, א' (2017). מצרים וישראל: ארבעים שנה במדבר השלום ה"קר". **עדן אסטרטגי**, 20, 3, 13-24.
- פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**. עם עובד.
- רביד, ב' (2022). **השלום של טראמפ: הסכמי אברהם והמהפך במזרח התיכון**. ידיעות אחרונות.
- רבינוביץ', א' (2004). **חבלי שלום: ישראל והערבים, 1948-2003**. דביר.
- רבינוביץ', א' (2012). **האופק המתרחק: ישראל, הערבים והמזרח התיכון, 1948-2012**. דביר.
- ששון, מ' (2004). **ללא שולחן עגול**. ספרית מעריב.

הספר רהוט ברובו, אך ניכר כי עבודת עריכה יסודית יותר הייתה משפרת את איכותו. בכמה מקומות יש שגיאות הקלדה ועיצוב (למשל עמ' 83, 103, 225). צורם יותר הוא העדכון החסר של מקצת הנתונים שהופיעו בנוסחים קודמים של הספר: בניגוד לנכתב בטקסט, מבצע 'עופרת יצוקה' נערך 14 שנים לפני צאתו של הספר, ולא ארבע בלבד (עמ' 261); דיוויד פטראוס כבר לא מכהן כראש ה-CIA מאז שלהי 2012 (עמ' 267); מלחמת האזרחים בסוריה גבתה כחצי מיליון קורבנות ולא 8,000 (עמ' 282); והספר 'בהידום התותחים' של מוחמד סיד אחמד ראה אור לפני קרוב ליוכל שנים ולא לפני יותר מ-25 שנה (עמ' 412). מדובר אומנם בדוגמאות אחדות, אך כדאי יהיה לתקן במהדורה המקוונת של הספר, או אם וכאשר יוחלט להדפיס מהדורה נוספת.

לסיכום, קוראים השואפים ללמוד את תולדות הסכסוך הערבי-ישראלי בהקשר אזורי ובינלאומי רחב ימצאו בחיבור ערך רב. רבינוביץ' מוסיף למדף הספרים האקדמי מדריך חיוני, תמציתי ונגיש **בחינם**, שישרת היטב את כל המבקשים להתמצא טוב יותר במבוך המזרח-תיכוני שבו פוסעת ישראל גם אחרי 75 שנות קיומה. בפרק הנועל את הספר מוסיף המחבר מסר מהדהד לעתיד (עמ' 444-447): בזמן שעלה בידי ישראל לכונן הסכמי נורמליזציה חדשים עם מדינות ערביות חדשות ואף לחזק כמה היבטים בהסכמים הוותיקים עם מצרים וירדן, הסכסוך הישראלי-פלסטיני – הנמצא בליבת המאבק הערבי-ישראלי – רק הולך ומעמיק. מוצא אמיתי מן המבוך, כך נרמז, היה ויוסיף להיות תלוי ביישובו.

הספר כתוב בשפה פשוטה ובנימה ידידותית וקרובה ללב, ומחולק לעשרה פרקים בארבעה נושאים: האידיאולוגיה החרדית, החינוך החרדי, גיוס החרדים לצבא והכלכלה החרדית. הספר כולל נקודות יפות רבות. במלאכת מחשבת וביד אומן מוצגת קומפוזיציה נפלאה ונדירה המשלבת מידע מחקרי עדכני לצד דברי תורה, פרפראות תורניות, סיפורי חז"ל וסקירות היסטוריות. כל זאת לצד אנקדוטות הלקוחות מניסיונו האישי של הכותב, שהוא יזם חברתי המעורה בעולם החילוני והחרדי גם יחד.

לדעתי מדובר בספר חובה בארון הספרים הישראלי, ובפרט כשמדובר בארון של ישראלים העוסקים בחקר החברה הישראלית או היהודית. מעבר לתרומה התאורטית, הקריאה עצמה נחווית גם היא באופן מיוחד. מעטים הסופרים שבכוח כתיבתם לספק את החוויה כאילו הם נוכחים בחדר יחד עם הקוראים, מושיטים להם יד ומובילים אותם לסיור אישי, נעים ומלמד באופן שמדגים את תוכני הספר, וקרומבי נמנה עם סופרים אלה. מן הצד האחד הוא מציג את האמת הכואבת כפי שהיא, תוך ניסיון כן להציג את התמונה באופן שקול שאינו נוטה לטובת קבוצה זו או אחרת, ומן הצד השני הוא עושה זאת בחן ובחسد, תוך ריכוך הדברים באמירות ובאזכורים הומוריסטיים וקלילים. כך התוצר הסופי מאפשר הן לקוראים החרדים והן לקוראים שאינם חרדים להתרווח, לקרוא, להזדהות ולהבין.

קודם לשטיחת הביקורת הספרותית אציג שני ציטוטים נבחרים מתוך הפרק שדן בגיוס החרדים. ציטוטים אלה יכולים לדעתי לשקף את רוח הכתיבה בספר כולו:

מוישה בן ה־19 כבר התעייף מזמן מללמוד, ולרוץ בדיונות עם רובה על הכתף, נשמע לו חוויה מלהיבה הרבה יותר. אז מוישה הגיע לבקום והתיישב מול חיילת שמשרתת ביחידה [...] מוישה מסודר. הוא משרת עם גברים, אוכל מהדרין עם גברים בחדר האוכל, הכל כדת וכדין. ואז מגיע יום הזיכרון ולבמה עולה חיילת לשיר. אוי, אֶ־ברוך! קול אישה! החייל החרדי לכוד בין פקודת השתתפות בטקס לבין צו ההלכה [...] אם מוישה חכם והמפקד קצת מעלים עין, אולי ביקור בשירותים יהיו פתרון טוב לחמש הדקות הקריטיות. אבל כשהאירוע גדול יותר, ובמיוחד אם יש לו תהודה ציבורית, מפגש כזה עלול להיות אסון בשביל מוישה ופגיעה באמון שבין הצבא והחרדים (עמ' 216–217).

ממה חרדים החילונים והחרדים? שלמה בלאק

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב, ואוניברסיטת אוסלו

שם הספר: **כשהחרדים יהיו רוב**

מאת: איציק קרומבי

הוצאה: משכל (ידיעות ספרים) סדרת בית יוצר ישראלי

שנה: 2022

מס' עמודים: 350

אידיאולוגיית ההיבדלות החרדית ממדינת ישראל ומסמליה ואופן ההתמודדות של המדינה עימה עלולים לגרום לכך שהמדינה תעמוד בקרוב בפני משבר קיומי. הערכות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה צופות כי בשנת 2065 כל אזרח רביעי בישראל יהיה חרדי. כל עוד קבוצת הרוב הלא־חרדית מבקשת באופן אקטיבי שבני קבוצת המיעוט החרדית יעברו הליך של היטמעות או לפחות השתלבות בכלל האוכלוסייה, החרדים יחוו את הניסיונות הללו כאיום על קיומם הסימבולי. הדבר גורם בשתי הקבוצות לתחושת ריחוק, התנכרות וזלזול הדדיים, ומצב זה מקיים ומנציח חסמים בפני השתלבות החרדים ואף מגביר את התבדלותם.

איציק קרומבי, יזם חברתי ואיש היי־טק, מגלה לנו בספרו **כשהחרדים יהיו רוב** עד כמה נושא זה בוער בו.

לכאורה שרמת מסוגלותם הלימודית של התלמידים שהוריהם מפנים אותם למוסדות הכוללים לימודי ליבה אינה גבוהה.

- הכותב מתייחס במעורפל להשתייכותם החברתית של ההורים החרדים המעוניינים ללמד את ילדיהם לימודי ליבה. לעיתים הוא מתייחס אליהם כאל אליטיסטים (עמ' 131) ולעיתים כאל חרדים מודרניים (עמ' 136). בהמשך (עמ' 138) הוא מציין כי משפחות מודרניות נמנעות מלשלוח את בניהן לאותם מוסדות. על כן יש להדגיש את העובדה כי אין בנמצא מיפוי מפורט ומבוסס של מאפייני המשפחות שבניהן לומדים לימודי ליבה. בהיעדר מיפוי כזה קשה מאוד לבחון את המודל הקיים ולנסות להסיק ממנו מסקנות ישימות כלפי מערכת החינוך החרדית. זאת כי ניתן להניח, על סמך הממצאים הקיימים בנושא, שמעטים מאוד מהורי התלמידים הללו (אם בכלל) מקדישים את חייהם ללימוד תורה בכלל. הגורמים השונים שמובילים לתמונת מצב כזו מחייבים בחינה מעמיקה והסברים איכותניים וכמותניים. על סמך ניסיוני האישי בעולמות המחקר הללו, ניסיונות לבחון את העניין באופן שקול ואובייקטיבי נתקלים בחסמים ובהתנגדויות סמויות וגלויות דווקא מהצד שאינו חרדי, לכאורה מתוך קושי בהקשבה ובבחינה אינטרוספקטיבית (התבוננות פנימית) באשר לטוהר הכוונות והדאגה כלפי הקהילה החרדית. זאת מצד הרשויות בכלל, ומצד החוקרים העוסקים בתחום בפרט.

תפיסה שלפיה שיעורי אזרחות, חשבון ואנגלית בגיל בית הספר היסודי מנבאים כי החרדים ישעטו לעבר לימודים אקדמיים, גיוס לצה"ל ויציאה לשוק התעסוקה היא תפיסה הטומנת בחובה התנשאות מסוימת ורגש של זלזול באידיאולוגיה החרדית ובאנשיה.

סוגיית הכשרתם המקצועית של החרדים היא בעלת משמעות לעתידה של מדינת ישראל. על פי דוח מבקר המדינה משנת 2019 עתידים 76 אחוזים מהסטודנטים החרדים לנשור מהלימודים – דבר שמעורר דאגה באשר לעתידה של מדינת ישראל. רבים נוהגים לתלות את הנשירה הזו בעיקר בקשיים הנובעים מהיעדר לימודי ליבה בבית הספר היסודי, אלו המאמינים בכך פועלים לתמרץ המוסדות החרדיים להטמעת לימודי ליבה במסגרות החרדיות, וזאת בעיקר על ידי שימוש בקנסות ובסנקציות שונות.

למרבה הפלא, חלק מהגופים והאנשים הפועלים להטמעת לימודי ליבה במסגרות החרדיות פועלים

אין לחרדים בעיה עם רוח, ערכים ואתיקה, כל עוד את אלה קובעים אלוקים וסמכות הרבנים – ולא מנסח הקוד האתי – פרופ' אסא כשר. אך רוח צה"ל, אף על פי שהיא יונקת ממסורת העם היהודי לדורותיו, רחוקה שנות אור מרוח היהדות החרדית, וכשצה"ל, צבא חילוני, מגדיר את הערכים הללו, החרדים אינם יכולים להזדהות עימם בשום פנים ואופן [...] בדיוק כמו שחילוני לא היה שולח את בנו להתחנך לערכים ולאתיקה שבישיבת פוניבז', כך החרדי חושש לשלוח את ילדיו לכור ההיתוך הצה"לי, שממנו יצאו הילדים מחונכים לערכים ישראלים-חילוניים (עמ' 219–221).

לצד נקודות החוזק הרבות בספר נראה כי ישנן מספר סוגיות חסרות בהירות מספקת, שבהן נפלו אי אלו אי-דיוקים. בשל קוצר היריעה אמקד את הדיון בנושא החינוך החרדי. הסיבה להתמקדות דווקא בחינוך היא בשל היותו נושא כבד משקל, הנתפס בעיני רבים כמפתח לשילוב מוצלח של החרדים בחברה הישראלית, וממילא מאגד בתוכו את הנושאים האחרים של ההיבדלות החרדית, השירות בצה"ל וההשתלבות בשוק התעסוקה.

בעיניי, תפיסה שלפיה שיעורי אזרחות, חשבון ואנגלית בגיל בית הספר היסודי מנבאים כי החרדים ישעטו לעבר לימודים אקדמיים, גיוס לצה"ל ויציאה לשוק התעסוקה היא תפיסה הטומנת בחובה התנשאות מסוימת ורגש של זלזול באידיאולוגיה החרדית ובאנשיה. יתרה מזו, לצערי, למרות שתפיסה זו עדיין לא בוססה ואף לא הודגמה בכלים אמפיריים, אנשים וגופים רבים עודם מחזיקים בה – דבר הגורם לשיח שאינו מדויק דיו בעניין ולעיתים אף שגוי. בעת קריאת הפרק העוסק בחינוך נוצר אצלי לעיתים רשם שתפיסה זו השתרבבה לשורות מסוימות של הספר וגרמה להתעלמות מעובדות מתודולוגיות שונות.

להלן מספר נקודות:

- הספר מתבסס בין השאר על ציוני המיצ"ב הנמוכים יחסית בבתי הספר החרדיים (עמ' 119), תוך השמטת העובדה כי אין בנמצא אף מוסד פטור הבוחן את תלמידיו במבחני המיצ"ב. באופן פרדוקסלי, דווקא בתי הספר החרדיים שכן מבקשים במלוא ליבם ללמד את תלמידיהם לימודי ליבה הם אלה המשתתפים בבחינות המיצ"ב. המוסדות הללו זוכים לתקציבים נדיבים, ומצבת המורים בהם עונה באופן מלא על דרישות משרד החינוך. בהיעדר הסבר חלופי לציוני המיצ"ב הנמוכים יחסית של בתי הספר הללו, נראה

מכירה בזכותם של החרדים ללמוד לפי אורח חייהם ולפי העקרונות הדתיים שלהם, אז הם מתרחקים ממנה (עמ' 176–177).

מחקרים ביקורתיים בתחום התרבות (אקולטורציה) ייחסי קבוצות רוב ומיעוט מצביעים שוב ושוב על הטיה פסיכולוגית מובנית בחקר התחום. הטיה זו גורמת לכך שחוקרים הנמנים עם קבוצת הרוב נוטים לשכוח שמנהגיה וערכיה של קבוצת המיעוט אינם בהכרח שגויים, ובהתאם לכך הם מפרשים את הממצאים באופן שגוי. כך למעשה החוקרים, בתום לב (או שלא), לעיתים קרובות עלולים להתבסס בטעות על מידע מוטעה או על פרשנות שגויה, שהשתרשו כעובדה קיימת על ידי אלו היורים את החץ (לימודי ליבה) ורק לאחר מכן מסמנים את המטרה (קידום ושילוב האוכלוסייה החרדית). לדעתי, כל עוד לא ייבנה גוף ידע תאורטי ואמפירי מהמסד ועד הטפחות, על ידי צוות חוקרים מגוון שכולל בתוכו כאלה המצדדים בלימודי ליבה לחרדים, כמו גם כאלה המתנגדים לכך – תחום זה ילקה בחסר ולא יוכל להוות גוף ידע מלמד ומהימן, המתבסס על עובדות שקולות וענייניות. בהינתן זאת, השגיאות הספורות שנפלו בספר מתקבלות בהבנה, שכן הכותב הסתמך על מידע שגוי שהתקבל ברבות השנים כעובדות מקובלות. זאת בפרט כשהשתדלותו של הכותב לברר ולבסס את המידע הקיים באופן מיטבי אכן ניכרת.

לסיכום: ספרו של איציק קרומבי הוא ספר מעולה המספק הצצה מעשירה, מפורטת ומנומקת לתמונת מערכת היחסים המורכבת הקיימת בין מדינת ישראל לאוכלוסיית החרדים. למרות שמדובר בנושא נפיץ הקרוב לליבם של רוב אזרחי המדינה, קרומבי מצליח להנגיש את הדברים באופן ידידותי לקוראים, שיקבלו ממנו מידע רלוונטי, עדכני ומקיף שבכוחו לגרום לשינוי פרדיגמה ולסקרנות קונסטרוקטיבית בחיפוש ובזיהוי פתרונות אפשריים שיבטיחו עתיד טוב יותר למדינת ישראל.

ד"ר שלמה בלאק הוא פסיכולוג וחוקר (מלגאי ניובאואר) במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). סיים בהצטיינות תואר ראשון בפסיכולוגיה (BA) באוניברסיטה הפתוחה, את התואר השני והשלישי למד באוניברסיטה העברית במגמה לפסיכולוגיה חינוכית וקלינית של הילד. עבודת הדוקטור שלו עסקה בפערים בצפיפות השילוב האקולטורטיבי בין הפרט לקבוצותיו: המקרה של החרדים בישראל. כיום, במקביל לעבודתו בקליניקה הפרטית, שלמה משלים את הפוסט־דוקטורט שלו בפקולטה לפסיכולוגיה באוניברסיטת אוסלו (csblab.com). szblack11@gmail.com

ספרו של איציק קרומבי הוא ספר מעולה המספק הצצה מעשירה, מפורטת ומנומקת לתמונת מערכת היחסים המורכבת הקיימת בין מדינת ישראל לאוכלוסיית החרדים.

במקביל למניעת קיומן של מסגרות לימודים אקדמיות רגישות לתרבות, שיאפשרו לחרדים ללמוד בהפרדה. כך, בעוד שהגופים הללו מצהירים כי פעולותיהם נועדו לסייע לשילוב החרדים בשוק התעסוקה, הם פועלים בדיוק להפך. נראה כי אלו אינם מודעים לסתירה האינהרנטית הקיימת בפועלם, אף ייתכן כי הם בטוחים שהם פועלים באופן שמיטיב עם האוכלוסייה החרדית והכללית. דוגמה לתופעה זו ניתן לראות בדברים שמעלה קרומבי באשר להתנהלות בג"ץ בסוגיית שילוב החרדים באקדמיה. בעוד בג"ץ מצהיר על החשיבות של שילוב החרדים באקדמיה ובתעסוקה, הוא מעמיד הגבלות רבות ובעצם מונע מהחרדים את האפשרות לשמר את זהותם ואת ערכיהם בד בבד עם רכישת השכלה גבוהה ותארים מתקדמים.

עם זאת, בג"ץ קבע איזונים שנועדו לצמצם פגיעה אפשרית בסטודנטיות שמעוניינות ללמוד במסלולים מעורבים ובמרצות שמעוניינות ללמד במסלולים לגברים. כמו כן נקבע שהתוכניות הייעודיות יהיו רק לתואר ראשון ולא לתארים מתקדמים [...] בדיונים, השופטים טענו כי קיימת פגיעה מסוימת בערכי השוויון במסלולים הנפרדים, אך קבעו שהיא "מידתית במידה שאינה עולה על הנדרש" [...] כאשר תכלית ההפרדה היא לאפשר שילוב טוב יותר של בני ובנות החברה החרדית באקדמיה ובתעסוקה, שהוא אינטרס של הפרט ושל כלל החברה הישראלית.

בפסיקת בג"ץ יש חידוש. לעומת תפיסת ההפרדה כזכות בסיסית לסטודנטים כפי שקבע החוק בשנת 2007, בג"ץ "התנצל" על כך שהוא נאלץ להתיר הפרדה ולוותר על ערך השוויון, כיוון שההפרדה יש תכלית חשובה – שילוב חרדים באקדמיה [...] תקרת זכויות זו עוצרת חרדים רבים מלהיכנס בכלל למסלול לימודים אקדמיים, כיוון שהם מבינים שהתכלית היא לשלב אותם בחברה החילונית ולשנות את אורח חייהם. האקדמיה אינה

ייעוד ומטרה, קול קורא

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע חמישה סוגי פרסומים:

“**הבמה המחקרית**” (The Research Forum) – מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 8,000 מילים בעברית או 10,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA7), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים ובין קצר של הכותב/ת.

“**במת מדיניות**” (Policy Analysis) – מאמרים שעיקרם ניתוח מדיניות בהקשרים של ביטחון לאומי, בני 1,500 עד 3,000 מילה בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, ללא הערות שוליים ועם הפניה למקורות באמצעות קישורית (Hyperlink), ללא רשימת מקורות בסופו. כן ניתן יהיה לצרף רשימת מקורות מומלצים לקריאה בסוף המאמר. המאמרים יכללו תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים.

“**ביקורות ספרים**” (Book Reviews) – במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של 800–1,500 מילים ועד 2,000 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“**במת שיח**” (The Professional Forum) – שיח נושאי רב-משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“**סקירת ספרות**” (Academic Survey) – סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של 1,800–3,000 מילים בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, כולל מקורות ורשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA7).

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו-לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב. כתב העת מוכר על ידי הו"ת ומופיע ברשימת כתבי העת למודל התקצוב, ומופץ גם על ידי סוכנות EBSCO ליותר מ-132 אלף ספריות ברחבי העולם ולמאגרי המידע של כתבי עת מובילים בעולם. הוא משמש במה למחקר רב-תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור מדי רבעון, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת **עדכן אסטרטגי** היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפש. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה – טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסנייה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות וזמינות ברשת. הגם שהגיליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת *published first on-line*, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרבעוני הרלוונטי.

פרופ' קובי מיכאל, עורך ראשי **עדכן אסטרטגי**
ד"ר גליה לינדנשטראוס, עורכת **עדכן אסטרטגי**

